

№

Анна ЗЕГЕРС

№

Довір'я

Р о м а н

№

Переклав з німецької
Володимир Василюк

Київ
Головне видавництво
видавничого об'єднання
«Вища школа»
1984

Герої нового роману Анни Зегерс — інженери та робітники одного підприємства, яке ще недавно було власністю капіталіста. Процес формування рис людини соціалістичного суспільства, зміцнення довір'я трудящих до своєї партії, держави письменниця змальовує на тлі тогочасних економічних труднощів, диверсій і політичних провокацій.

Перекладено за виданням: Anna Seghers. Das Vertrauen. Roman. Aufbau-Verlag. Berlin, 1975.

Післямова Дмитра Затонського.

Редакція літератури з філології
та педагогіки
Зав. редакцією В. Г. Петік

4703000000—182
З ————— 388—84
М211(04)—84

© Український переклад, післямова,
видавництво «Дніпро», 1977

© Художнє оформлення, видавниче об'єднання
«Вища школа», 1984

ГОЛОВНІ ДІЙОВІ ОСОБИ РОМАНУ:

Томас Гельгер, слюсар на коссінському сталеплавильному заводі.
Ріхард Гаген, секретар партійної організації коссінського сталеплавильного заводу, учасник громадянської війни в Іспанії.
Роберт Лозе, інструктор на заводі імені Фіте Шульце, учасник громадянської війни в Іспанії.
Ганні Гаген, Ріхардова дружина.
Лене Лозе, Робертова дружина, раніше Лене Ноль.
Ельза, її дочка від першого шлюбу.
Карл Вальдштайн, директор дитячого будинку в Грайльсгаймі, колишній вчитель Роберта, Ріхарда, пізніше Томаса.
Рідль, інженер коссінського сталеплавильного заводу.

НА КОССІНСЬКОМУ СТАЛЕПЛАВИЛЬНОМУ ЗАВОДІ:

Ульшпергер, директор заводу.
Молодий Цібулка, інженер, технічний директор.
Старий Цібулка, його батько, майстер.
Штрукс, голова профспілки.
Боланд, його заступник.
Пауль Мезеберг.
Пауль Вебер, бригадир.
Гайнц Келер
Ірма Гехт
Пауль Клемке } робітники бригади Вебера.
Янауш
Боднер
Шульц
Вернер Уліг, бригадир у трубопрокатному цеху.
Ліна Заксе
Ернст Крюгер } робітники трубопрокатного цеху.
Еріх Кале
Гербер, прозваний Гербером Півнем, бригадир у прокатному цеху.
Горст Петцольд
Клаус Петцольд } робітники прокатного цеху.
Мелендорф
Гюнтер Шанц, ливарник.
Гайнер Шанц, ливарник.
Елла Шанц, його дружина, вроджена Елла Буш, робітниця електролампового заводу в Коссін-Нойштадті.
Старий Ендерс, сторож.
Фрау Ендерс.
Тоні Ендерс, їхня внучка, учениця на заводі.
Уші Крюгер, лаборантка.

НА ЗАВОДІ ІМЕНІ ФІТЕ ШУЛЬЦЕ:

Томс, інженер, директор заводу імені Фіте Шульце.

У ФРН І ЗАХІДНОМУ БЕРЛІНІ:

Комерційний радник Кастріціус.

Радник юстиції Шпрангер, його товариш.
Гельмут фон Клемм.
Директор Бентгайм, власник заводу.
Ойген Бентгайм, його син.
Нора Бентгайм, уроджена Кастріціус, вдова Отто Бентгайма.
Доктор Вольфган Бютнер.
Гельга Бютнер, його дружина.
Професор Берндт.
Дора Берндт, його дружина.
Інженер Нерлінг.
Гергард Бехтлер, робітник.
Альберт Ноль, робітник.

У США:

Інженер Стефан Вілкокс, офіцер комісії контролю на заводі Бентгайма.
Елен Вілкокс, уроджена Бартон, його друга дружина, колишня приятелька письменника Герберта Мельцера (відомого по роману «З ким ти?»).
Віце-президент Вайс.
Майер, співробітник Вілкокса.
Джін, медсестра, подруга Елен.
Барклей, видавець.
Дональд Кросс, археолог, шеф Елен.

У МЕКСІЦІ:

Мігель, робітник сталеплавильного заводу в Монтеррей.
Лоренсо, його товариш.
Луїза, названа мати Мігеля.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Що далі вони їхали на захід, то все більше золота й багрянцю палахкотіло в букових лісах. Принаймні так здавалося Рідлеві. Це на його забаганку вони звернули з автостради.

«Пасажир у мене не з балакучих,— подумав шофер Вітт,— на щастя, там не забаримось». Він віз інженера Рідля в Гадерсфельд, де той з доручення дирекції коссінського заводу мав провадити переговори.

На контрольно-пропускному пункті обійшлося без ускладнень. Рідль пробурмотів собі під ніс:

— Тут ми мали б зустріти Катаріну.

Вітт, украй здивований тим, що Рідль сам згадав про свою дружину, мовив:

— Звичайно. Але вже пізно.— І згодом додав: — А ще краще, якби вона змогла приїхати в Берлін, ми б зустріли її там.

Рідль на це тільки знову пробурмотів:

— Якби змогла, якби ми змогли...— і вмовк.

Адже Катаріна, яка минулого року вирішила перейти кордон і з нею сталося непорозуміння, що йому, казали вони, можна було б запобігти, була вже мертва, коли Рідля викликали в село у Тюрінгському лісі. Чому його дружина так раптово, та ще й перед самими пологами, зважилася пішки перетнути кордон, чому не раніше і не пізніше, чому без перепустки — над цим у Коссіні й досі сушили голови. Дитину, яку Рідль привіз замість дружини, тепер доглядала його мати. Коссін став для дитяти домішкою.

Мої поїздки в Західну Німеччину, міркував Рідль, завжди проходили під нещасливою зіркою. Але зірка — то все-таки зірка.

Нещаслива зірка хоч і злим світлом, але світить. Нинішня його поїздка, звичайно, така, що ніяка зірка над нею не світить. Навіть нещаслива. Тричі їздив він по Катаріну — і тричі вона відмовляла йому. Тричі він зазнавав поразки. Вже й сам давно не вірив у те, що зуміє її переконати. Бо ж кінець кінцем вона мала б усвідомити, що мусить їхати з ним. Нарешті вона це усвідомила і рушила в дорогу. Отака вона. Отака жінка...

З лісу вони виїхали на рівнину. Біля першого сільського заїзду зійшли з машини, щоб трохи розім'яти ноги. Вітт зацікавлено роззирнувся довкола і сказав:

— Тут уже жнуть. А в нас ще не скоро.

— Бо ми далеко від'їхали на південний захід,— промовив Рідль.

Вони зайшли до заїзду. Усе тут було чисте й свіже, ніби очікувало гостей. Пахло кавою.

Рідль подолав у собі гнітюче почуття, яке дорогою часом переходило то в пекучу тугу, то в байдужість, що паралізувала всю його волю. Після того, як він замовив Віттові обід, вигляд у нього став цілком бадьорий, і він кинув монету в музичний автомат.

— «Вузечка» — моя улюблена пісня,— сказав Рідль і почав підсвистувати. Вітт ніколи не чув, щоб Рідль свистів, навіть уявити собі такого не міг, і здивовано глипнув на свого супутника. Помітивши той погляд, Рідль подумав: «Тепер у Коссіні Вітт розповідатиме, принаймні повинен буде розповісти, що під час поїздки з інженером Рідлем у Федеративну Республіку побачив чимало дивного». Та йому, Рідлеві, було байдуже.

Він і сам до пуття не знав, чому так прагнув цього відрядження. Багато хто радів, коли випадало поїхати на Захід у якійсь справі чи на конференцію. На це були певні причини, яким Рідль не надавав ніякого значення. З серпня набирала чинності нова торговельна угода. Треба було поновити ділові стосунки з Грайбішем, з яким Рідль ще раніше провадив переговори в Гадерсфельді. Через те його й послали знов. Рідль так був цьому радий, ніби мала здійснитися його заповітна мрія.

Водночас він переконав себе, що йому цілком байдуже — чи їхати в Західну Німеччину чи в Китай, у Париж чи на Місяць. Йому нелегко було розлучатися з матір'ю і дитиною, яких дуже любив. Та іноді, всупереч здоровому глузду, ним оволодівало непереборне бажання знову намотати ниточку на клубок, що розмотався. Але ниточки цієї більш не існувало, і марно він переконував себе, що зможе її намотати.

— Редерсгайм,— раптово промовив він до Вітта,— майже околиця Гадерсфельда. Там живе моя одружена сестра, а брат тримає ремонтну майстерню. Я завітаю до них ненадовго. А ви, Вітте, робіть сьогодні ввечері, що хочете. Воно, звичайно, було б непогано, якби ми обидва лягли спати раніше, адже вдосвіта, ще до

п'ятої, мусимо знов вирушити в дорогу. Я домовився з паном Грайбішем зустрітися об одинадцятій. А до того треба ще заїхати в Кронбах-на-Майні. У мене там важлива справа,— додав він наостанок і ледь усміхнувся.— Але за дві години впораємось і вчасно прибудемо в Гадерсфельд.

Що вони заїздитимуть у Кронбах, Вітт не знав. Він розіклав перед собою карту.

— Ось тут,— показав Рідль.— Проминемо Штаргенгайм і поїдемо через новий міст.

Він повинен ще раз побувати в тих місцях, де востаннє бачився з Катаріною. Того разу, як тільки він приїхав, вона притулилася до нього обличчям, а він гладив її коси, пригортав її разом з ненародженим дитям. Обоє були щасливі, кілька хвилин їм здавалося, що віднині вони навіки будуть разом. Потім Катаріна показала йому газету, де писалося про те, що дирекція коссінського заводу втекла до Західної Німеччини. Приголомшений цією звісткою, він одразу виїхав назад. Катаріна подумала, що він разом з дирекцією покинув Коссін і вернувся до неї назавжди. Збагнувши свою помилку, вона зблідла. Навіть не провела його за поріг. Не попрощалася.

Може, завтра, увійшовши в будинок, де востаннє пригортав її, він іще щось довідається про неї, може, там щось зосталося — ні, не спомин про смерть, а бодай блідий спогад про її життя. І той, хоч найменший, відблиск сяятиме чистим золотом, немов проміння призахідного сонця, проникне у найдавший куточок його душі і заспокоїть його стривожене серце.

Вітт здивувався, коли вони підїхали до Гадерсфельда. Він не сподівався побачити такого: обабіч шосе громадилися заводи, а за ними без кінця-краю тяглися робітничі селища. Він уважно вів машину, затиснутий з двох боків колонами вантажних машин, обережно маневрував крізь людські потоки, що виливалися з одних заводських воріт чи вливалися в інші. Саме була перезміна. Враз спалахнули нічні ліхтарі, і обриси мостів, димарів та бункерів для руди стали чіткіші, ніж удень. Люди виглядали не так виразно, як їхні тіні. Вони були надто втомлені і надто квапились, щоб звертати увагу на транспорт, і коли хтось із них, завваживши Віттову машину, кидав: «Зі Сходу»,— то це звучало просто так, без осуду і без приязні.

Муру, який поблискував шматочками скла в штукатурці і вздовж якого вони їхали, здавалося, не буде кінця. За ним у глибині подвір'я здіймалися заводські корпуси. Чотири стовпи сірого диму і один жовтого були освітлені знизу. Вітт подумав (так він подумав би і в Коссіні): «Щось вони там прогавили чи, може, забули вимкнути якийсь агрегат» Думка ця мимоволі майнула в його голові, на мить повернула його до рідних місць, до заводу. Проте він тільки сказав:

— Ох і завод хтось відбухав!

— Бентгайм,— промовив Рідль.— Колись цьому панові належав і коссінський завод.

— Мабуть, американці добряче допомогли цьому Бентгаймові,— зауважив Вітт.

— Та він і сам досить спритний,— сказав Рідль.

— Маючи таку підтримку, не штука бути спритним,— не здавався Вітт. Він того Бентгайма з багном змішав би. Навіть не хотів визнавати його спритним. Тому він розсердився, коли Рідль сказав:

— Ким-ким, а дурнем його не назвеш. Колись я працював у нього на заводі. В Коссіні, до націоналізації. Тоді усього цього тут іще не було.

Коли так несподівано приїхав сюди Рідль, сестра відразу послала свою дитину в майстерню по брата. Той був неодружений і, як виявилось, не часто гостював у сестри. Якраз прийшов з контори, бентгаймівської контори, і її чоловік. У цій колишній своїй сім'ї Рідль почував себе, як і в дитинстві, самотньо. З усіх рідних він любив одну матір. У дитячі роки через оту самотність він постійно відчував нудьгу, безпросвітну, невтішну нудьгу. І ось та сама нудьга тепер знов оповила незримим павутинням дорослого чоловіка, як колись оповивала хлопчика.

Після того, як прийшов брат і випили за приїзд Рідля, розмова за столом трохи пожвавішала. Розповіли кілька дотепних анекдотів. Відтоді, як Рідль навідувався востаннє, зятеві збільшили платню. У квартирі з'явилися нові речі: радіоприймач, пральна машина, килим, чарки. Всі багато розпитували про матір і якось несміливо про дитину. Ніхто не згадав про Катаріну. Проводжаючи його, сестра внизу на сходах боязко спитала:

— Може, лікарі винні? Кажуть, у вашій зоні вони не дуже що тямлять...

Вона взяла його за руку.

— Ет, балачки! — похмуро мовив він.

Сестра відразу змінила тему розмови:

— Завтра я спечу пиріг, візьмеш для матері.

«На світанку, як півні співають...» — промайнуло в Рідля. Справді, вони співають на світанку. Вітт спитав, як проїхати до моста. За останній рік на околиці Штаргенгайма з'явився великий консервний завод. Його територія простяглася аж до річки, і частину берега тепер було загороджено...

«Паромом ми перепливали річку, паромом верталися й назад. Потім я пішов до пастора Траубе, адже Катаріна надавала цьому неабиякої ваги. Ні, все це було набагато раніше. Останнього разу я переправлявся через річку сам, туди й назад. Від моста відразу повернув на вокзал».

Вода в річці вже зарожевіла від ранкового проміння. Біля села Кронбах Рідль виліз з машини.

— Я зараз вернуся,— сказав він збентежено, як хлопчик, що намагається щось приховати.

Він побіг сільською вулицею у напрямку трьох скляних бань, що зблискували у крайньому саду. Стривожена чужими кроками, на ганок хутенько вийшла літня селянка. Вона без особливої гостинності розчинила двері до кухні. Велика кухня видалася Рідлеві похмурою, але бездоганно чистою. Чисте й похмуре було і розп'яття із слонової кістки на чорному дереві. Рідль спитав, чи хазяйка впізнає його. Він, мовляв, Катарінін чоловік.

— Пізнаю,— сухо відповіла жінка і ніби замислилась. Рідль мовчки очікував, поки вона нарешті заговорить.

— Я сказала сестрі: не смій брати Катарініних речей, навіть якогось лахміття, нічого не ший собі з її речей, навіть простенького фартушка, а не те що кухонного, хоч і маленького. Я вірила, пане Рідле, що ви колись заїдете в Кронбах. Будь ласка, заждіть хвилинку.

Вона вибігла за двері, десь клацнув замок, і жінка вернулася з пакуночком. Рідлеві ніяк не вдавалося урвати її балаканину. Селянка божилася й клялася, що після Катаріні нічого більше не лишилося. Чи було у Катаріні ще щось, крім того, що в пакуночку, вона й справді не знала.

— В чужу душу не заглянеш,— проказала вона так, ніби речі Катаріні були її душею. Потім додала: — А що вона взяла в дорогу, теж не знаю.— Жінка розіклала перед ним знайомі речі: стоптані капці, деяку білизну.— Білизна ще не висохла, коли вона зібралася їхати,— пояснювала селянка,— треба було їй раніше взятися за прання, не ждати погожої години.— Голубувата зношена сукня лежала тепер на кухонному столі. Він мимоволі, ніби уві сні, взяв її пояс, голубуватий вицвілий пояс.

Потім Рідль недбало зібгав усе, зв'язав у тугий вузлик і, сказавши: «Дякую»,— вийшов.

Він біг до самого берега. Вітт засигналив, бо Рідль, проминувши машину, був уже аж на мосту. Тоді він повернувся й сів у машину.

«На що я сподівався? На одне — знайти її живий слід. А не знайшов нічого, крім цієї вицвілої сукні, яка навіть на фартух не придатна. Я мушу позбутися мук, дорожчих мені за найбільшу радість. Те, що я ношу в собі,— ніщо, просто безглуздя. Адже її вже нема. Так, її нема».

«Неприємний чоловік,— думав Вітт,— і треба ж було, щоб його призначили нашим директором, ні, щоправда, лише заступником директора».

— Будь ласка, зупиніться ще раз,— попросив Рідль, коли вони проїздили через Штаргенгайм. Вузлик він тим часом запхнув у портфель.

Пастор Трауб відчинив сам. Побачивши Рідля, вигукнув:

— О, це ви! — здавалося, він чекав його, бо відразу спитав: — Як поживаєте ви й ваша дружина? — Він ніби забув про самовільний від'їзд Катаріни чи поставився до нього так, як узагалі ставився до несподіваних витівок легковажної молоді.

— Катаріни більш немає,— промовив Рідль.

— Що? — вигукнув Трауб. Він уже сів і запропонував стільця гостеві, але той не звернув на це уваги й говорив далі:

— Померла під час пологів. Я прийшов сказати вам про це, якщо ви ще не знаєте. Це сталося вже давно. Понад рік тому.

Трауб проказав так само спокійно, як і Рідль:

— А звідки б я знав? Хоч мені й дивно було, чому нічого від неї не чути. Але гадав, що це можна якось пояснити. Може, думаю, вона не відважується мені написати, а може, ваша цензура не пропускає її листів.

Останні слова пастор вимовив так тихо, що Рідль ледве зрозумів їх. Голова Трауба була трохи нахилена, випадково чи зумисне — хтозна, але його обличчя сховала тінь, немов шапка-невидимка. На мить запала мовчанка, і кожен чекав, що скаже другий. Нарешті Рідль озвався:

— Я лише задля того й заїхав. Я дуже поспішаю.

Трауб підвівся, подав Рідлеві руку. Сухо,— може, через те, що мусив тримати себе в руках,— мовив:

— Я вдячний вам за те, що ви приїхали побачитися зі мною.— Він був вищий за Рідля і стояв спиною до вікна, тож і тепер виразу його обличчя ніяк не можна було розгледіти. Траубова рука здалася Рідлеві холодною. Але він не міг пригадати, яка вона була колись — холодна чи тепла.

Рідль гадав, що Трауб проведе його лише до порога. Але пастор нечутно вийшов за ним у сіни. В сутінках сіней він нарешті роздивився Траубове обличчя — біле, аж лискуче від напруження. Потім пастор промовив мимохідь, але тоном людини, яка навіть мимохідь має повідомити щось надзвичайно важливе.

— Іще одне запитання, Рідле, чи вірите ви, що колись зустрінетесь з Катаріною?

— Боюся, що ні,— відповів Рідль.

— Ви боїтеся,— сказав Трауб,— отже, у вас є надія, бодай найменша.

— Я вже відповів. Вибачте, мене чекають, тому мушу їхати.

Трауб відчинив сінешні двері, і їх обвіяв осінній вітер. Дорогою до пастора Рідль не звернув уваги на погоду, а тепер вітер просто-таки зривав у Трауба з губ слова. Пастор, притиснувши спиною сінешні двері до стіни, сказав:

— Навіть, якщо ваша надія слабенька, вдвічі слабша за ваші сумніви, то й ця тінь надії, Рідле,— єдина істина, все інше — вигадка, плід уяви. Думайте про це, коли вас охопить страх... То коли ви знову приїдете в Штаргенгайм?

— Ніколи,— відповів Рідль.

— Даремно,— вів далі Трауб,— мені дуже хотілося б знати, як складеться ваше життя в майбутньому. І дуже хотілося б познайомитися з вашою другою дружиною. Не гнівайтесь, ви, безперечно, знайдете собі другу дружину. Діти землі одружуються і виходять заміж...

— Бувайте здорові,— перебив його Рідль. Він відчував, що пастор дивиться йому вслід. Трауб ступив кілька кроків. Тепер він стояв на вітрі; його обличчя відразу зістарилось, змарніло від того, що він узнав.

— Якби я знав, що у вас тут справи, ми б раніше виїхали з Редерсгайма,— бурчав дорогою Вітт. Його взяло зло, бо Рідль лише відбувся словами:

— Гаразд, гаразд.

Не заради Рідля, ні,— заради коссінського заводу Вітт надолужив-таки згаяний час, так що Грайбіш, побачивши інженера Рідля вигукнув:

— Ого! Хвилина в хвилину! — І додав: — Хоч ви і не з Пруссії, а все ж наш земляк.

Перше ніж вивчати давній договір,— укладена влітку між-зональна угода передбачала повний його перегляд,— Грайбіш звелів подати вино й закуску.

Рідлеві пригадалися два коссінці, які разом з ним сиділи тут, коли було анульовано перший договір,— «на мій превеликий жаль», як висловився Грайбіш.

Молодий Фірлап підозріливо поглядав тоді на всілякі закуски й солодощі, ніби Грайбіш збирався його підкупити. Чогось такого в Коссіні на той час не було, як, напевне, не було й тепер. Зрештою, Рідль цього не знав — вдома в нього господарство вела мати. Фірлапа тим часом завод послав учитися. «З цього хлопця ще будуть люди,— міркував Рідль,— він до чого хочеш звикне, і до Каїру, і до всього іншого».

Грайбіш розклав папери, весь час ворущачи язиком за щоками, від чого його обличчя здавалося веселим.

— Розкажіть спершу,— почав він почасти з бажання порозмовляти, почасти, щоб виграти час,— як там у вас ідуть справи? Я не маю наміру вивідувати ваші державні таємниці, але під час останньої нашої зустрічі ви самі казали, нібито цього року стане до ладу прокатний цех і ще бозна-що і ви матимете власний метал зі свого заводу. То як, упоралися?

— Якщо не помиляюся,— сказав Рідль,— одну домну пустили ще коли я був тут останнього разу або ж невдовзі після того.

— У вас у Коссіні,— мовив Грайбіш,— надто багато неприємностей було. Не через мене, боронь боже, моя хата скраю. Через отих, що дременули назад до старого Бентгайма. Сам я, правду

кажучи, його недолюблюю, не хочу з ним об'єднуватись і в майбутньому цього не зроблю, хоч би як він сердився.

Рідлеві не спало на думку нічого розумнішого за дуже заяложену фразу:

— Незамінних людей немає. Ми давно забули про тих, що втекли.

Грайбіш на те заспокійливо сказав:

— У нас теж конкурент частенько переманює потрібну і порядну людину. Траплялося також, що порядні люди накладали на себе руки.

«Ого, цей усе знає,— подумав Рідль,— уже пронюхав історію з Рентмайром».

— Забувається ще й гірше,— провадив далі Грайбіш.— Ніхто тепер не згадує про те, що колись на масницю якийсь п'яниця застрелив Отто, старшого сина Бентгайма. Може, минулої масниці хтось і згадав про це. Але жалобний рік минув. Думаю, що й для батька теж. Його другий син, Ойген,— єдиний спадкоємець. З ним можна швидше зварити кашу.

— Вчора ми проїздили повз їхній завод,— мовив Рідль.— Від Редерсгайма його територія тягнеться аж до Гадерсфельда.— Він відкрив портфель, щоб дістати папери. На мить на його обличчі застиг запитливий вираз, коли пальці намацали якийсь згорток. Його брови сіпнулися.

— Це величезний трикутник,— сказав Грайбіш.— По шосе ви їхали вздовж однієї його сторони. Старий бентгаймівський завод, цей рейнсько-майнський трикутник, що вже тоді мав солідні розміри, тепер легко розмістився б у будь-якому кутку сучасної території підприємства.

Рідль ще раз зіставив старий договір з новими пропозиціями свого заводу. Потреба у всіляких замовленнях, настільки гостра колись у Коссіні, що багато хто розгубився після анулювання договору, тепер відпала. Кожен пункт нового договору перетворювався для Рідля в складну головоломку; іноді це був абиякий пункт, а іноді прямо-таки геніальна ідея, внаслідок якої ставали непотрібними додаткові замовлення, хоч цих замовлень можна було робити скільки завгодно.

Рідль, на подив Грайбіша, враз почав захоплено розповідати, як вони в Коссіні часто виплутувалися з різних складних ситуацій. Спершу це розважало Грайбіша, але потім набридло. Те, про що так палко розповідав Рідль, його зовсім не цікавило.

Рідль збагнув це не відразу, однак досить швидко, і перейшов до справи, важливої для Грайбіша.

— Ми плануємо знов пустити трубопрокатний стан,— повідомив він.— Ось чому нам потрібні нові замовлення. Деякі наші попередні замовлення самі по собі відпадають.

Грайбіш щось записував і кивав головою. Він думав: «Ох і спритно

вони там викручуються. Мене це, власне, не обходить. Росіянам, певно, теж неохота довго з ними панькатися. Така республіка дорого їм обходиться». І сказав, що він нічого не має проти того, що в східній зоні справи налагоджуються. Старий Бентгайм іншої думки. Той не любить втрачати і не може забути того, що втратив. Але його син міркує інакше. Тобто другий його син, Ойген. Він із його, Грайбіша, зятем учився в одному класі, до того ж хлопці разом каталися на лижах. Ось звідки йому відома думка молодого Бентгайма. Ойгенові багато не треба — аби лиш той завод не занехаяли. Він переконаний, що рано чи пізно їм усе повернуть.

— Бачте, Рідле, обидві Німеччини неодмінно об'єднаються, а отже, з'єднається до купи все те, що колись належало Бентгаймам. А що ви думаєте?

— Нічого, зовсім нічого,— відповів Рідль.— Це просто балачки. Старий вижив з розуму, а молодий його ще не набрався.

— Ова! — вигукнув Грайбіш.— І старий ще не вижив з розуму, і молодий на дечому розуміється. Мій зять високої думки про нього.

Він перейшов на діловий тон і поволі ще раз прочитав уголос Рідлеві пропозиції. Читаючи, подумав: «Хто зна, може, й коссінці мають голову на в'язах, всяк може трапитись, і тоді старому Бентгаймові доведеться монтувати нову установку, а поки що обійдемося й тим, що є».

Вони розмовляли рівно півгодини, і весь час тільки про справу. Пухлощокій, з веселими очима Грайбіш був дуже зосереджений. Найдрібніша деталь привертала до себе його увагу.

Покоївка в білому аж голубуватому, накрохмаленому фартусі принесла каву, яйця і шинку. Грайбіш пояснив, що лікар приписав йому їсти небагато, але якомога частіше й неодмінно калорійну страву. Потім він звернувся до гостя:

— Послухайте, Рідле...

Рідль відчув, що знову починається розмова, не пов'язана зі справою:

— Я обіцяв зятеві розпитати вас про дещо, так що пробачте мені за ці питання. Я, бачте, сказав йому, що сьогодні розмовлятиму з інженером із східної зони, з нашим земляком, людиною розважливою, яку можна запитати про що завгодно. Поясніть мені, Рідле, що у вас там діється? — Він знову почав ворухити язиком за щоками, проте цього разу його обличчя не було веселе.

— Але ж дозвольте, пане Грайбіш,— сказав Рідль,— вас дивує, що у нас судять кількох людей, які обікрали і зрадили свою країну. І зовсім не дивує — як вас, так і вашого зятя,— те, що в Ессені, наприклад, серед білого дня стріляють у невинних, чесних хлопців і вбивають Філіппа Мюллера.

— Стривайте, стривайте, Рідле,— вигукнув Грайбіш,— не так гостро, не зводьте на мене наклепу! Звичайно, я здивований, обу-

рений. Звичайно ж. По-моєму, це просто ганебно. Адже я мирна людина і нічого не маю проти вас. Але в даному випадку я можу це зрозуміти, адже демонстрацію було заборонено. Поліцаї виконували свій обов'язок, чи принаймні думали, що його виконують. Це погано. Просто ганебно. Але те, що сталося в Празі, а ще раніше в Будапешті,— навіщо це вам? Навіщо?

— Чого ви не розумієте? — спитав Рідль.— Адже я казав: люди зрадили свою країну, і їхню зраду було викрито.

— Ах! — вихопилося у вкрай здивованого Грайбіша.— Це я вперше зустрічаю людину, яка вважає тих бідолах винними.

— А навіщо ж їх судили б, якби вони не були винні? Навіщо? — спитав Рідль.

— В тім то й річ — навіщо? Саме це я і хотів би знати. Ви вважаєте їх винними. Адже ви знаєте,— обличчя його враз обм'якло, в маленьких очах проступив смуток,— що я під час цієї проклятої війни втратив сина. Напевне, тому й обурююся, коли чую, що хтось десь гине, що десь марно ллється кров. Убивство хлопчика в Ессені мене глибоко вразило. Вибачте мені, Рідле, загалом мені більш-менш зрозуміло те, що ви розповідаєте про східну зону. Та я гадаю, що все це приведе до життя, надзвичайно непевного, в якому не можна буде покластися ні на бога, ні на людину. Сподіваюся,— додав він з усмішкою в очах,— після повернення вас не посадять за ваші переговори з паном Грайбішем?

— Боронь боже! Я прибув сюди з цілковитими повноваженнями. Та й узагалі, що спільного..

— Ви побудете в Гадерсфельді, поки ми підготуємо папери? — спитав Грайбіш знов по-діловому.— Це трохи забарно. Прислати вам мого представника? Чи ви пришлете мені свого?

— Я зразу ж їду назад,— мовив Рідль,— а післязавтра ви одержите відповідь.

Грайбіш попрощався з Рідлем так само люб'язно, як і зустрів його. Він майже вирішив був запросити його на обід, але не запросив. Чому — і сам до пуття не знав.

Складаючи в портфель свої та Грайбішеві папери, Рідль мимоволі знову торкнувся рукою маленького вузлика з Кронбаха. Обличчя його раптом зробилося відчужене, замкнуте. Грайбіш подумав, що це так вплинула на нього їхня розмова.

Рідль послав Вітта до сестри принести пиріг, спечений для матері. Відразу ж після обіду вони мали вирушити в Коссін. Через дві години він, Рідль, чекатиме шофера біля ресторану, що на великій площі навпроти головних воріт бентгаймівського заводу

Він знічев'я блукав вулицями, де було багато всіляких крамниць. Хотів привезти матері шарф або рукавички, а ще краще вовняних ниток для в'язання. Бажання його було дуже скромне, а вибір товарів такий великий, що спантеличеному Рідлю здалося, ніби усього того добра у вітринах вистачило б, щоб одягти всіх синів

і матерів, усіх наречених і дітей, народжених і тих, які народяться. У нас, думав Рідль, не вистачає машин, щоб виготовити найнеобхідніші людям речі. Особисто йому нічого не треба. Він ні до чого такого не прагне: Хоч це й неправильно, звичайно. Тому він і не розуміє, чому довкола нього люди так обурюються, коли бракує якихось товарів.

Пильно роздивлявся він одну за одною вітрини, ніби вгадуючи, як і кого саме зробить щасливим та чи та куплена річ... Тим часом почало накрапати. Хвилини через десять припустив такий дощ, що перехожі заквапилися в підворіття. Рідль вирішив пересидіти негоду в ресторанчику, біля якого мав зустрітися з Віттом.

2

Велика площа перед головними воротами заводу Бентгайма майже спорожня. У калюжах відбивалося сірувате небо. Ураз стемніло, повіяло холодом. У ресторанчику більшість столиків були вільні. Рідль замовив перші-ліпші страви; він пив, хоч йому зовсім не хотілося пити.

У дощових сутінках ліхтарі спалахнули тої ж хвилини, що й напередодні. Заблищали калюжі. А невдовзі з головних воріт ринув людський потік, що дедалі ширшав, коли в нього вливалися потічки робочого люду з навколишніх вуличок.

Незабаром у ресторанчик набилося повно відвідувачів. Це не драгувало Рідля. Він любив самотньо посидіти серед чужих людей. Ніхто не підсідав до нього. Вільні стільці від його столика пересували до сусідніх: від інженера Рідля ніби віяло негостинністю.

Раптом хтось рішуче й безцеремонно присунув стільця до його столика, захихотів йому просто в обличчя й промовив:

— Як почуваете себе, пане інженер, у нас на дикому Заході?

Рідль не ворухнувся, тільки мовчки подивився на чоловіка. Його обличчя здалося Рідлеві знайомим. Де він міг його бачити? Коли? Здається, недавно. Може, вчора? В Редерсгаймі? Десь інде? Чи вже кілька місяців тому? У Коссіні?

А той, хто підсів, знав це напевно. Він перехилився через столик, намагаючись зазирнути своїм лукавим поглядом Рідлеві в очі. Його справжнє обличчя, — те, що ховалося за маскою веселості, безтурботності, — спочатку зробилося напружене, потім здивоване і нарешті стурбоване. Рідль вочевидь не пізнавав його.

— Хто у вас, у Коссіні, директором заводу? А технічним директором тепер Цібулка? Адже він завжди тримався осторонь, а врешті залишився остаточно і безповоротно.

«Хто ж ти, чорт забирай?» — питав себе подумки Рідль.

— А як ваші справи, пане Рідль, ви повернулися чи ні? Тут точилося багато всіляких розмов. Авжеж, але про вас ніхто нічого

певного не знав. Ви залишилися тут, як ми, чи вернулись і тепер просто приїхали побачитися з дружиною?

Останні його слова прозвучали вже без іронії, чоловік пильно приглядався до Рідля. З обличчя незнайомого поволі зійшла маска.

— Моя дружина померла, — відповів Рідль.

Його пройняв холод, ніби Катаріна померла аж тепер, цієї миті, коли сказав про це незнайомому. А потім, здивувавшись, Рідль відчув полегкість, якої не відчував, відколи сталося це нещастя. Він ураз збагнув, звідки знає цього чоловіка, немовби існувала якась залежність між смертю Катаріни, і його, Рідля, стосунками з оцим, що навпроти нього. Щоправда, його прізвище він забув, але пригадав, що торік цей чоловік разом з Берндтом — директором заводу, Бютнером — помічником директора — та ще кількома інженерами і кваліфікованими робітниками втік до Західної Німеччини. Розмови про цю добре підготовану масову втечу ще й досі не вщухли.

Проте не все задумане їм вдалося здійснити. Не всі, на кого вони розраховували, приєдналися до них. Взяти хоча б його, Рідля. Напевне, й на нього робили ставку, але він не пішов з ними. До того ж про втечу, хоч як ретельно її готували, стало відомо передчасно — за кілька годин, а може, ще й раніше. Дружина одного з утікачів вирішила не йти з чоловіком, а лишитися в Коссіні, і про все розповіла своєму приятелеві. Той відразу повідомив кому слід, і таким чином на заводі уникли метушні й безладдя: робочого ритму не було порушено.

Нарешті Рідль пригадав, де раніше працював цей чоловік. Пригадав оці нахабні очі і гарний рот із застиглою глузливою посмішкою. У пам'яті спливали ще давніші зустрічі з сусідом по столику, вони спливали поволі, один період часу відокремлювався від іншого й падав, мов дозрілий плід.

Одного вечора цей чоловік з двома чи трьома товаришами (його прізвища Рідль все ще не міг пригадати) з'явився в його кімнаті. Говорив тільки він своїм гарним рухливим ротом, прохаючи Рідля переглянути креслення однієї змінної деталі. Пригадалася навіть помилка в тому кресленні. Тоді Рідль ще жив самотньо у великому заводському гуртожитку, і не було в нього ні гостей, ні друзів. Візит був такий несподіваний, що Рідль, хоч і зрадив, але майже розгубився, як, зрештою, й самі відвідувачі.

Щойно Рідлеві спав на думку той вечір, як клубочок спогадів почав розмотуватись, але, на жаль, не до кінця: тільки-но він спробував знайти слід Катаріни, як клубочок почав змотуватись. Рідль подумки побачив цього чоловіка не тільки в своїй кімнаті, серед мовчазних товаришів, — це ж не хто інший як він підійшов до нього колись раніше, відразу по війні, коли Рідль уперше оглядав зруйнований завод. Звичайно, то був він, геть обірваний, з нахабними очима. І з оранжевим кашне на шиї.

«Стривайте хвилиночку, пане інженер, вислухайте нас!» — Він схопив Рідля за руку. Тоді заговорили його товариші. Чи згоден Рідль допомогти їм? У них багато деталей, назбираних серед руїн. Якби з них скласти верстат, то вони б усі прогодували взимку свої сім'ї.

А оцей, так, цей самий, що тепер знову сидить навпроти і, напевне, й досі, як і тоді, не має справжньої сім'ї, заходився гарячково пояснювати свої креслення, які йому ніяк не вдавалося завершити. Невдовзі всі вони вже щільно сиділи навколо Рідля в цеху, де гуляв вітер і було повно руїн та покручених труб.

Потім — здається, з вини Рідля — вони довго не зустрічалися, аж якось та компанія знову прийшла просити допомоги. Очевидно, той самий чоловік сказав своїм товаришам: «Рідль уже раз допоміг нам, спробуймо, ще».

Проте у Рідлевій пам'яті закарбувалася лише перша зустріч. Хай він навіть забув їхні обличчя і пригадав їх аж тепер, сама подія залишилася незабутньою. Тут нічого не треба перемотувати назад. Тоді щось захопило його так, як не захоплювало ніколи в житті, ні до, ні після того. Захопило дужче, ніж будь-що, дужче, ніж любов до Катаріни. Вдихнути життя у мертва — ось що вимагалось від нього, в заіржавілі труби, в завод, у країну, в людей. Катаріна мала б стати йому опорою, але він не зумів пояснити їй те, що його так хвилювало. Потім од неї надійшов перший лист, сповнений відчаю. Що він шукає в тій російській зоні? Він повинен негайно приїхати до неї на Майн. Директор Бентгайм, хоч і сам зазнав великих збитків, виручає своїх людей... Тепер Рідль пригадав, хто сидить за столиком навпроти.

— Ви працювали в нас на заводі. Тільки ваше ім'я я забув,— промовив він.

Чоловік якось дивно зиркнув на нього. Може, Рідль не звертає уваги на імена, а може, відколи він, Бехтлер, утік, його ім'я викреслили не тільки зі списків відділу кадрів, але й з людської пам'яті? Він назвався:

— Гергард Бехтлер.

— Ах, так, так! — промовив Рідль.

— А хтось казав,— вів далі Бехтлер,— що тепер ви живете в Баварії, а ще хтось — нібито у Вестфалії, в Гагені. Це правда?

В голові у Рідля враз проясніло. Вже давно він не почував себе так, навіть сьогодні в Грайбіша. Він пильно подивився на Бехтлера, на втікача Бехтлера. Цей тип разом з іншими такими, як сам, вже пригрів собі місце тут, коли Катаріна так радо зустріла його, Рідля, повіривши, що й він приїхав сюди назавжди...

«І досі не второпаю,— міркував Бехтлер,— чому Рідль тоді повернувся в Коссін. Авжеж, бог свідок, мені теж було непереливки. Ще б пак! Тримати язика за зубами, нікому ні слова, а потім дати

драла при першій нагоді. Але я пройшов крізь усе, звільнився від цього трохи незвичного відчуття. Я вчинив, як належить».

У Коссіні Рідль здивувався, побачивши в списку втікачів прізвище Бехтлера. І подумав те ж саме, що й тепер. Тільки тоді просто так, а тепер зі злістю. Адже Бехтлер зі своїми нахабними очима і оранжевим кашне — частка того життя, яке він, Рідль, прагнув змінити. Що ж іще? Він, Рідль, тому й залишився в Коссіні, що для нього це значило більше, ніж будь-що. Це було найважливіше в його житті. А хіба стає від цього менш важливим усе другорядне? Ні. Воно так само важливе. Так уже ведеться на землі. Те, що не таке важливе, ми відчуваємо довше, а найважливіше — тільки тоді, коли приймаємо рішення.

Аж коли він, Рідль, став перед вибором, тоді й вирішилося, де йому лишатись, бо там без нього не могли обійтись, бо там він був потрібний людям. Але ж і Бехтлер був потрібний. І все-таки втік. Його вабило, певно, щось інше, він не мав ні найменшого бажання разом із Рідлем відроджувати зруйноване.

«Ні, стривай,— міркував Рідль,— усе це було не так просто. Не відмовлявся й він, Бехтлер. Адже він розумний, винахідливий. Та діяти хотів без промаху і так, щоб мати вигоду. Мати втіху, багато грошей. Звичайно, у нього не стільки втіхи й грошей як, скажімо, у Бютнера, але досить, щоб задовольнити свої потреби. У всякому разі, більше, ніж було в Коссіні. І на додачу — пригоди. Те, що мене захопило, його лишило холодним. Будувати заново, на голому місці! Тут, у Коссіні». Рідль приїхав сюди вперше і лишився. Яка від цього втіха? Ні грошей, ні пригод, а щось зовсім інше. Саме те «інше» й було для Рідля дорогим, незабутнім. Бехтлер мав би йому допомагати. Але про це він і не подумав.

— Я тут у справах. Відразу повертаюся в Коссін,— відповів Рідль.

У нього раптом прокинулася неприязнь до цього типа, здорового, насмішкватого, який весь час ніби поривався спитати: «Чому ти тоді не лишився тут? Навіщо завдав стільки горя Катаріні?»

Однак Рідль помилявся, гадаючи, що Бехтлер не здатний зрозуміти те, що зрозумів він сам. Бехтлер теж перенісся подумки у минуле, в Коссін. Не на завод. Не в Рідлеву кімнату. Ні. У напівтемну кухню — електроенергію тоді ще економили. При свічці вони працювали над кресленнями, які потім приносили Рідлеві. Хто сидів за великим столом? Старі Ендерси і жінка, гарненька, струнка жінка, яку звали Ліза. Чарівна Елла Буш, що завжди трималася прямо, бо гордилася своїм станом. Бо мала чим гордитись.

— Як поживає Елла Буш?

— Я такої не знаю.

— Ах так,— мовив Бехтлер,— вона зовсім мало працювала на заводі. Перейшла на інший, у Нойштадт.— І ще спитав, жваво й

цілком щиро: — А Гербер, на прізвисько Півень, прокатник, він і досі там?

— Звичайно.

— Я, певна річ, питаю не про те, чи й він не дременує на Захід. Він не з таких. Я маю на увазі, чи він ще працює у вас на заводі?

— Звичайно, працює.

...У прокуреній залі коссінського ресторанчика Дросте за сусіднім столиком на поставленому навкіс стільці сидів відвідувач, на ім'я Гербер Півень, і пильно роздивлявся Бехтлера. «Цей здогадується, що я маю намір дременути»,— занепокоєно подумав Бехтлер, але відразу з полегкістю сказав собі: «Та я ж бо вже тут!»...

— А ви, Бехтлере? — спитав Рідль.— Що робите ви? Як поживаєте? Ваша мрія нарешті здійснилась?

Бехтлер почав розповідати.

— Тут людям живеться добре. Це й сліпому видно. Краще навіть, ніж я собі уявляв. Мене відразу зарахували до кадрових робітників. Адже я був учнем на бентгаймівському заводі в Сілезії, потім служив у вермахті. А далі — Коссін. Бентгайми,— їх тепер тільки двоє зосталось, батько й син,— і досі вважають своєю власністю коссінський завод, тому мені й зарахували всі роки, які я там працював. А це має велике значення, коли йдеш на пенсію.

Рідль засміявся:

— Ну, до пенсії вам ще далеко!

— Йдеться не тільки про пенсію по старості, а й про інші пільги. Минуло стільки років, а мене зарахували кадровим робітником. Розумієте? Між іншим, я нині, як і раніше, не з тих, кого можна поганяти. Я просто у вічі кажу, коли щось не по мені, і не дам скривдити не тільки себе, а й інших. Тому мене не так легко витури.

— Вас і в Коссіні не витурили,— осміхнувшись, мовив Рідль.— Самі втекли.

— Ну й слава богу,— відказав Бехтлер.— У всякому разі, тут життя дає більше.

На мить він замовк. Рідль подумав, що Бехтлер підшукує приклади, щоб похвалитися своїм благополуччям у Гадерсфельді. І не помилився, бо той сказав:

— Якби я знав, що зустрінусь з вами, пане Рідль, я б одягнув нового костюма.

І, наче відлуння власних слів, Бехтлер почув тієї ж миті голос прокатника Гербера Півня: «Дивись тільки, щоб там тебе не пристрелили, а жити добре зможеш...»

Тим часом навколо їхнього столика в прокуреній залі ресторанчика навпроти головних воріт заводу Бентгайма таємниче гудів, зрозумілий тільки для його учасників, хор радісних і озлоблених голосів, хор, якого нікому не позбутися, бо він супроводжує кожного

крізь усе його життя, мов якийсь пароль, і голоси ті бринять, і чути їх виразно-виразно, наче вони під самісіньким вухом...

Гербер Півень раптом відвів очі від Бехтлера. І цьому знов стало гірко на душі. «Видно, здогадується, що я замишляю». Бехтлерові вже тоді було добре відомо і час, і маршрут утечі. Альберт Ноль гарантував йому роботу в Гадерсфельді, дав на руки завдаток, одне слово, завербував його, як це називали в Коссіні. І тут, і там розмовляють по-німецькому, сказав сам собі Бехтлер, і нехай дадуть йому спокій. А втім, ніхто й не збирався порушувати його спокій, бо ніхто, крім Ноля, не знав про його наміри.

Коли вони дістались у Гадерсфельд, Ноль мов крізь землю провалився. Коссінці його більше не цікавили. Та вони й самі могли дати собі раду. Все пішло, як по маслу. Відділ кадрів бентгаймівського заводу було попереджено завчасно. Їх приймали з розпростертими обіймами. Іноді йому на очі попадався Бютнер, що прогулювався зі своєю красунею дружиною в машині. Колишнього свого директора, професора Берндта, він ні разу не зустрів. Де той дівся? Прямий начальник Бехтлера, коссінський інженер, що теж перемахнув сюди з дружиною і двома дітьми-близнюками, донедавна працював інженером у його цеху. А що сталося з Нолем, з його дружиною Лене Ноль? Рік за роком вона терпляче ждала свого чоловіка. Тоді в Ендерсів за великим столом ще сидів цей, як його, Роберт Лозе, який жив під одним дахом з Лене. Він домагався її кохання, але вона не відповідала йому. Все ждала. Не хотіла й слухати, коли їй казали, що чоловік не повернеться. Одного погожого дня він усе-таки повернувся. Щоб невдовзі чкурнути разом з кількома іншими. З нагоди його приїзду Лене пошила собі голубу сукню, так, так, голубу сукню. Роберт Лозе не зводив очей з її рук, обличчя; навіть тепер у Бехтлерових спогадах він не відводив погляду від Лене Ноль.

— А як поживає Роберт Лозе?

— Я такого не знаю,— відповів Рідль.

— Авжеж, усіх знати не можна. Томаса, певно, ви теж не знаєте?

В уяві Бехтлера на мить сплив цей хлопець. Він байдуже дивився на нього своїми світлими холодними очима, спершу майже зблизька, потім з якоїсь недосяжної даліни, а тоді повернувся й повів Роберта. Щось задумали ці двоє, чи не хочуть освоїти ремесло. Так, їм там часто приходять у голову різні ідеї.

— Якого Томаса? — спитав Рідль.

— Та Томаса. Здається, Гельгер на прізвище. Він, напевно, вже скінчив курси.

— Одного Томаса я знаю,— промовив Рідль.— Якщо це той, він уже вивчився і працює в ремонтній майстерні.

— Мабуть, що той,— зрадив Бехтлер.

Розмова зайшла у безвихідь. Пора було розходитись. Але Бехтлерові хотілося ще спитати про Рідлеву дружину, про її життя, про

смерть, хоч він і відчував: йому не вистачає потрібних слів для такого важкого запитання.

Несподівано Рідль нахилився над столом і тихо, ніби його зму-сили саме Бехтлерові сказати всю правду, промовив:

— Моя дружина ніяк не зважувалася переїхати до мене. А коли раптом одна вирушила в дорогу, навіть не написавши мені, було вже пізно. Перед самісінькими пологами.

— Вона розродилася в дорозі? — Бехтлер говорив також тихо, і здавалося, що вони діляться якоюсь таємницею.

— Ні, вже на нашому боці.

— Дитина теж?

— Ні, дитина жива й здорова.

— Виходить, вам незабаром буде потрібна інша дружина,— грубо сказав Бехтлер, намагаючись стримати своє збудження. Бо він, як і Рідль, відчував взаємозв'язок між своїм і Рідлевим жит-тям, між своєю втечею і смертю тієї жінки. Але Рідль і гадки не мав, що у Бехтлера можуть виникнути такі думки і порівняння. Він устав, відчувши себе ображеним. Якби Бехтлер не поспішив простягти руку, Рідль пішов би, не попрощавшись. Ураз Бехтлер став для нього чужою, ворожою людиною. Те, що цей тип дременув спритно і потай, так, ніби це була для нього звичайнісінька річ, тепер видавалося Рідлеві насмішкою над його власним життям. «Швидше звідси,— майнула думка,— швидше, швидше...»

Біля ресторанчика Рідль дочекався під дощем Вітта.

Тільки-но Бехтлер лишився сам, відвідувачі за сусідніми сто-ликами хутенько поприсували свої стільці до нього, ніби тепер, коли Рідль пішов, з них було знято заклинання. Бехтлера тут лю-били. Любили за витівку, яку він утнув — так вони розцінили його втечу,— і ще за його виступи під час страйку минулого року та й узагалі в усіх конфліктах на заводі. Ні, він не збрехав Рідлеві.

Вони почали розпитувати Бехтлера, що за чоловік сидів за його столиком.

— Інженер зі східної зони, з Коссіна,— відповів Бехтлер.

Легко, безтурботно заходився він розповідати про те, що каме-нем лежало ще в нього на серці. Про Рідлеву дружину, про її вперте небажання переїхати на Схід, про її смерть, про яку він щойно дізнався.

— Що ж йому тут треба? — поцікавився хтось.

— Хіба я знаю? Якись справи, пов'язані з його заводом,— від-повів Бехтлер.— Я прийшов сюди на кілька хвилин раніше, ніж завше. Бачу, сидить один як палець, а обличчя його мені знайоме. Це завжди так, коли раптом стрінешся з людиною в чужому місті. Поки я жив по той бік, мені рідко доводилося з ним розмовляти.

— А я гадав, що там один одному душу виливає. Навіть ди-ректор робітників.

Бехтлер не збагнув, говорить той жартома чи серйозно. І сказав:

— На Сході моїм директором був професор Берндт, він теж давно вже сюди перебрався. А розмовляв я з ним не частіше, ніж ви тут розмовляєте з Бентгаймом.

— Стривай-но,— сказав чоловік, у котрого замість руки стирчав залізний протез.— Це при старому Бентгаймові так було. А при його синові все піде інакше. Здається мені, що Ойген хоче зійтися з нами ближче.

— Поживемо — побачимо. Ти не знаєш старшого сина, тоді тут не працював, був погань поганню, тому й пристрелили його на масницю біля Рейну.

— Той, що стріляв, мабуть, був п'яний.

— Ні, божевільний.

— І п'яний, і божевільний відразу.

— А може, то він його випадково...

— Але й випадковість часом буває бажана.

— А по-моєму, хтось просто помстився.

— Помстився? — перепитав Бехтлер.. Він любив слухати такі історії.

— Вдова Отто Бентгайма вродлива жіночка, губки пухкенькі...

— Ну, тепер вона вже не така гарна, щоправда, губи в неї й досі пухкенькі...

— Так ось, у цієї вдови є водій, який приятелює з іншим водієм, а той дізнався від когось із східної зони, що Отто Бентгайм у війну служив в СС і під час відпустки звелів заарештувати тут одну дівчину. А в тої дівчини був наречений. Повертається з війни, а дівчини нема. За це він і порішив Отто.

— Воно й не дивно,— кинув Бехтлер.

— Ти б теж будь-кого вколошкав за свою чорнявеньку, кучерявеньку овечку Лору?

— За Лору? Таке й скажеш! — відповів Бехтлер і подумав: «За Лору, звичайно-таки, ні». Враз він зрозумів, що його любов може скінчитися по-різному, але серце йому вона не розіб'є. Адже любов не вічна. Щоправда, приятелі кажуть, нібито йому поталанило в коханні, його Лора всім подобалася; раніше вона часто міняла кавалерів, а тепер ні на кого, крім Бехтлера, й не дивиться. Та і йому поки що не зустрічається жодна, яка подобалася б дужче за Лору. Але все це лише випадковість, міркував Бехтлер.

Хоч він і знав, що почуття його нетривкі і, якщо й не минуть, то тільки через якусь випадковість, одмаче цієї хвилини йому дуже захотілося побути біля Лори. Він вирішив одразу ж піти до неї, та з жалем згадав, що вона поїхала в село до сестри на іменини. Чому поруч немає Лори, тієї Лори, з якою стосунки його такі недовговічні? Чому він такий самотній?

Знову на думку йому спав Рідль. Скільки зневаги прочитав Бехтлер на його обличчі, коли вони прощалися. А ще півгодини тому він, Бехтлер, думав: «Боже мій, який жалюгідний вигляд у

цього Рідля! І це через жінку! Просто йому треба швидше завести іншу» . Але тепер мозок Бехтлера свердлила думка: «Може, Рідль любив і любить тільки ту жінку, що померла, тільки її. Цікаво, яка вона була? Для Рідля вона була навіки одна-однісінька і раптом померла. Як би мені хотілося сказати собі: «Це навіки. Навіки. Може, це мене і не задовольнило б, але хоч раз хотілося б зазнати такого почуття».

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Безлюдна рівнина принишкла, наче опівночі. Але до півночі було ще далеко. Коли вони минали широку греблю, а потім ельбський завод і в'їздили нойштадтським мостом у Коссін, непроглядну ніч сповнювали гамором робочі перезміни.

На якусь мить за шибками автобусів, на освітлених зупинках і віадуках з темної безмісячної ночі вихоплювалися обличчя пішоходів.

Квапилися ті, що мали приступити до роботи, а ті, що закінчили зміну, виглядали надто змореними. «Чим відрізняється життя тут від життя у Гадерсфельді? — подумав Рідль. — Чим?» Час од часу на нього падав чийсь випадковий, неуважний погляд. Він вирішив не зупинятися біля заводу, а їхати відразу додому, щоб завтра раніше встати.

На автобусній зупинці збилося багато людей. Ті, що затримались на заводі після роботи, намагались якомога швидше сісти в автобус, з якого не менш енергійно вибиралась остання група робітників нової зміни. І знову запала тиша, яку невдовзі сколихнув гуркіт на заводі. Безперестанне погрюкування то затихало, то дужчало, немов один поїзд наближався, а другий віддалявся, потім через однакові проміжки часу розлягався гуркіт, наче ті поїзди зіткнулись і після того кожен знову рушав у свою безкінечну путь. І так тривало день і ніч.

Якийсь хлопець повернув голову вслід машині. Він упізнав Рідля. Той теж упізнав хлопця, але був такий стомлений, що не міг ні про що думати. Нараз — хтозна-чому — Рідль відчув полегкість. І знов пролунав Бехтлерів голос: «Здається, його прізвище Гельгер». І треба ж було, щоб Бехтлер запитав саме про нього.

Томас ішов на набережну. «Отже, Рідль повернувся,— думав він.— Випало тільки вчорашнє моє заняття. Завтра ввечері, слава богу, знову піду до Рідля». Йому стало гірко на душі, коли він згадав про свого друга Гайнца Келера, який недавно йому казав: «Дідько його знає, чи повернеться Рідль». — «А чому б йому не повернутися?» — «А чому він неодмінно повинен повертатися?»

Чи Гайнц справжній у мене друг? Ліна його терпіти не може. Але це ще нічого не означає. Якщо сказати «друг» — забагато, якщо «знайомий» — замало. Однодумець — теж ні. Товариш по роботі — не зовсім так, хоч ми й разом працюємо. Обом нам цього року присвоїли розряд. Кінець кінцем усі тут мої товариші по роботі. Але Гайнц не такий, як інші. Чому — сам не знаю. І все ж таки Ліна має рацію. Він тільки й знає, що глузувати, в усьому сумніватися. Проте в навчанні — взяти хоча б наші вечірні заняття в Рідля або коли ми їх обговорюємо чи готуємо домашні завдання — кращого за Гайнца помічника мені не знайти.

А інженер Рідль! Як добре, що тут є така людина.

Після війни, коли Томас жив у дитячому будинку в Грайльсгаймі, директор Вальдштайн був для нього найближча, найдорожча людина. Ще й тепер Томас, коли в нього щось не ладиться, подумки звертався до Вальдштайна: «Ось хто мені допоможе». Й виливав у листі до нього всі свої болі, всі невдачі.

Коли Томас приїхав у Коссін вчитися, він пережив чимало розчарувань. Робота виявилася не до душі. Помешкання у неприємних господарів теж не подобалось. Самотність. Чимало він скуштував лиха. Віддати свою силу, ентузіазм відбудові Коссіна! У школі все це йому уявлялось по-іншому. Якби він не писав був про всі свої розчарування Вальдштайнові, якби не одержував одразу відповідей, навряд чи лишився б тут.

Нарешті він познайомився з людиною, яка його розуміла, і одержав тимчасове помешкання в гуртожитку, де жила молодь! Цією людиною виявився Роберт Лозе, який на певний час став для нього всім: і братом, і товаришем по роботі, і однодумцем. Згадуючи Роберта, Томас жодної миті не сумнівався, ким той був для нього. Справжнім однодумцем, справжнім товаришем.

А ким був для нього Рідль? Рідль міг ґрунтовно пояснити те, чого ні Вальдштайн, ні Роберт не розуміли. Коли Томас з допомогою цього інженера засвоював якусь теорему, її доведення, і навіть несподівано відкривав для себе можливість застосувати набуті знання у роботі, тоді все в житті здавалося йому таким простим, зрозумілим.

Отак міркуючи, Томас дійшов набережною до будинку Ендерсів Біля самого порога згадав, що на нього чекає Ліна. Вона дивувалася, це Томас відчував, чому він і досі живе в Ендерсів і не

переселяється до неї у велику кімнату. Ту кімнату залишив їй родич, що поїхав в Угорщину на монтажні роботи. «Ліна вже давно чекає,— подумав Томас,— треба скоріше йти до неї».

Ліна була трохи старша за нього. Усе в неї якось витяглося в довжину: високий тонкий стан, обличчя, руки. Гарні, але завжди серйозні, очі. Вона вміла тримати себе в руках у будь-якій ситуації. Читала багато більше за Томаса, двічі на тиждень відвідувала партійну школу і профспілкові курси. Зрідка випадав у них вечір, вільний в обох. Однак обоє вчилися наполегливо, не пропускали жодного заняття.

І обоє вважали, що роблять правильно. Люди вбачали в них майбутнє подружжя. Фрау Ендерс — вона піклувалася кожним, хто мешкав у її будинку, намагаючись так загоїти душевну рану від загибелі синів, — якось сказала чоловікові: «Це в них серйозно». І той відповів: «Може, й так». А в душі фрау Ендерс плакала мрію побачити Томаса у парі зі своєю внучкою Тоні. Та не можна вимагати від хлопця, щоб він зачекав кілька років. Тоні не минуло ще й п'ятнадцяти.

Ліна старанно накривала на стіл. Коли Томас приходив пізно, він був дуже голодний. Довгими руками Ліна розіклала на квітчасті тарілочки й мисочки хліб, ковбасу, сир, одне слово, все, що приберегла для Томаса. Сьогодні вона дочекала цілих двадцять хвилин, потерпаючи, що даремно накрила на стіл.

За вечерею Ліна, всміхаючись, розповіла, що на виробничій нараді хтось сказав про те, нібито адміністрація заводу має намір рекомендувати Томаса Гельгера до технічного інституту в Гранітці.

— Гляди ж, не викажи мене!

Томас промовив:

— Рідль хоче рекомендувати мене професорові Вінкельфріду Той при ельбському заводі навчатиме ввечері тих, хто готується в Гранітський інститут. Гайнц Келер, напевне, також їх відвідуватиме.

— Облиш його,— кинула Ліна.— Чому ти покладаєш на нього стільки надій? Ось Ернст Крюгер — це пристойний хлопець.

— Ернста тепер я бачу щодня,— відповів Томас.— Він тягає деталі з трубопрокатного до нас у ремонтну. Непогано заробляє. Вчитися покинув. Я вмовляв його піти на курси технічного креслення. Колись він цим захоплювався. В усякому разі, я також піду на ті курси. Рідль каже, що аби я тільки встигав, а згодом усе це мені знадобиться. А Ернст тільки й торочить, що йому навчання не під силу. Мовляв, нічого не може втямити. І що він взагалі для цього не створений.

— Як це «не створений»? — спалахнула Ліна

— Мати весь час гризла йому голову, тож він покинув навчання і почав заробляти добрі гроші Майже все їй віддає, бо сім'я велика — аж п'ять душ. Він має сестру Уші, яку дуже любить.

— Уші Крюгер? Я її знаю. Теж славна дівчина.

— Атож. Вирішила стати лаборанткою. І знову мати казиться від злості — дітей, мовляв, повна хата, а Уші не думає про більші заробітки. Аж тоді заспокоїлася, як Ернст пообіцяв віддавати їй усю свою платню.

— Бачиш, який він порядний.

— Гайнц Келер теж дуже порядний щодо матері. Ти ж знаєш, вона тяжко хвора.

Ліна не сказала нічого. Вони мовчки доїли вечерю. Потім вона хутенько помила тарілки, обережно поставила їх на місце.

Нараз Ліна взяла Томаса за руку й промовила:

— Поглянь! А ти й не помітив.

Над ліжком висів під склом портрет Сталіна. Томас уперше бачив такий портрет. У комірчині під сходами, де він довгенько тіснився з Робертом Лозе, на перекошених стінах було прикноплено безліч фотокарток, газетних ілюстрацій. Про події в Іспанії, у Франції. І ще бозна-де. Але Томас не міг ручатися, що там був і портрет Сталіна. Багато портретів Сталіна йому запам'яталося ще зі школи, потім, коли працював на заводі, він бачив їх на зборах і демонстраціях або ж просто у вітринах. Вони були часткою тієї дійсності, яку він знав. Як, скажімо, заводські димарі в Коссіні, як річка чи крижини, що взимку громадилися під нойштадтським мостом. Часткою знайомого світу, в якому він жив.

Томас підійшов ближче і став уважно розглядати портрет. Сталін уважно дивився на нього. Виглядав він не велетом, а звичайною людиною зі спокійними розумними очима. Затамована усмішка, — ні, не така, як у пихатої людини. Просто йому подобався юнак, що оце здивовано розглядав його.

Ліна раділа, сподіваючись, що й Томас у цю хвилину думає про те саме, що й вона. Спостерігаючи за виразом його обличчя, вона раптом захоплено заговорила. Від несподіванки Томас обернувся.

Вона, мовляв, побачила цей портрет у Коссіні минулого тижня. Відразу купила його й віддала оправити. Такий самий портрет висів у кімнаті вчительки Гретц, що вона перевезла його з рідного міста в Коссін. Ліна спершу роздивлялася його крадькома, щиро кажучи, з недовірою. Поволі, дуже поволі, — ще й сьогодні вона не розуміє, чому так поволі, — той портрет перетворювався для неї на живу людину, дорожчу за будь-кого. Трохи помовчавши, вона додала:

— І це після всього, що я втратила.

Завжди бліде, з невиразними рисами, її обличчя зовсім одмінилося.

Вона схвильовано говорила далі:

— Війна дотла зруйнувала моє місто. Десь під руїнами загинув мій батько. Усіх, усіх я втратила, і сестру також.

— Але ж невдовзі ти зустріла товаришку Гретц,— зауважив Томас.

— Ах,— зітхнула Ліна, втупивши кудись у порожнечу невидючий погляд, який вразив Томаса.— Гретц, власне, була для мене... Як би це пояснити... По суті, вона була для мене посередницею, якщо можна так сказати. Інакше я не можу це назвати. Вона перша цілком щиро звернула мою увагу на цей портрет. Розповіла мені про цю людину. Багато хто цурався чіпляти портрет Сталіна, а коли й чіпляв, то хіба що з лицемірства, зі страху чи на угоду росіянам. У товаришки Гретц усе це було по-іншому.— На хвильку Ліна замовкла.

Хоч як намагалась вона висловитись зрозуміліше, одначе в ту хвилину, коли вона мовчала, в пам'яті зринуло все, про що вона не могла сказати. Навіть Томасові, передусім Томасові. Адже це було так давно. Вона не хотіла про це думати, але мимоволі пригадалося, як вона повезла своїх дівчат за місто копати окопи. Навіть тоді вона була спокійна, обачна, розсудлива — за це її завжди поважали,— і раптом надійшло розпорядження: негайно повертатися назад. Та було вже пізно: росіяни — тоді ще ніхто не казав «Червона Армія», а просто «росіяни» — прорвали фронт. Де й ділася Лінина обачність, витримка, її охопив нестямний жах. Дівчат вона розгубила під час утечі. Одна вивихнула собі ногу й лишилася в якійсь сільській хаті, п'ятеро чи шестеро дівчат подалися з мото-піхотою на захід, решта пристала до колони біженців. Невідомо, що сталося з тими, кого наздогнали росіяни. А сама Ліна йшла і йшла, не тямлячи себе. Насилу дісталася до розбомбленого міста. Ще в дорозі дізналася про самогубство Гітлера, уже вдома — про батька, похованого під руїнами.

Вона довго й бездумно, мов уві сні, жила посеред руїн. Один-однісінький вогник світив їй серед мороку — вогник недогорілої свічки, при якій вона вечорами читала пошарпані книжки, що випадково потрапляли їй до рук. Якось Ліна мила сходи в будинку, де був рояль. Саме хтось на ньому загравав, кілька голосів заспівали. Хлопчики й дівчатка розучували пісню. Ліна слухала той спів, і в неї було таке відчуття, ніби вона читала книжку при свічці,— однаково, яка то була книжка, головне вона читала. Літня жінка — то й була вчителька Гретц — привітно запросила її:

— Зайди коли-небудь.

Вже багато пізніше вчителька Гретц порадила Ліні навчитися якогось ремесла. В Коссіні саме відкривалася виробнича школа. Ось куди, мовляв, піти б Ліні, молодій, розумній дівчині. Так вона й зробила. Томас упав їй в око, коли разом будували барак. Обоє вони тоді працювали завзято, самовіддано.

А Томас у ту саму хвилину думав про своє: «У Грайльсгаймі мене ні на мить не покидав страх, що нацист директор накаже втопити мене, мов кошения, за те, що я об'їдаю народ, що я син

в'язня. Мені на кожному кроці цим дорікали. А як вони ганяли мене до спальні, оті собаки, накинувши на голі плечі мокре простираadlo. Прокляття на їхні голови! Усім до одного! Я страшенно зрадив, коли загорівся будинок, і накивав п'ятами».

Ліна поклала руку Томасові на плече і промовила:

— Іноді мені здається, оцей чоловік на портреті знає про нас все-все. Адже ти сам бачиш: життя в нас налагодилось.

Томас слухав, як Ліна схвильовано й щиро ділиться з ним своїми заповітними думками, і його душу заповнювало гаряче почуття до неї. Другого ранку вони пішли на завод разом.

Ще до того, як Томас згадав про свою домовленість із Ліною і повернув від порога Ендерсів, повз нього пробіг Уліг. Тому знову закортіло посидіти на кухні з господарями, і цього вечора, замість іти в ресторанчик Дросте, він прихопив з собою кілька пляшок пива, що звичайно випивав там. Він зрадив, заставши там Еллу Буш. Її всі ще називали на дівоче прізвище, хоч тепер Елла була дружиною Гайнера Шанца.

— Ось ми й зібралися знов усі разом! — вигукнув Уліг і спробував обійняти Еллу, але дістав по руках. — Зараз прийде Томас, — додав Уліг. Він не завважив того, що після його слів Тоні Ендерс підвела голову і втупилась у двері — саме в цю мить хтось натис на клямку. Але увійшов Ернст Крюгер і спитав про Томаса.

— Мабуть, сьогодні не прийде, — спокійно відповіла фрау Ендерс. Тоні нахилилася, і жоден м'яз не здригнувся на її обличчі. А може, Улігу все-таки впало в око, що Тоні чекала Томаса і чекала марно; адже на такі речі в Уліга око було пильне.

Тоні чекала і вночі, як уже чекала не одну ніч. Дув сильний вітер, будинок з усіх боків аж порипував. Перший поверх, де мешкали Ендерси, уцілів навіть під час останнього нальоту, тоді як верхні, мов ножем зняло. Зберігся й підвал — житло двірника колишнього домовласника. Над головою Тоні, у новій надбудові з тоненькими стінами, щось потріскувало й рипіло. Напевне, тривожно спиться сусідам нагорі.

Тоні любила, коли віяв вітер, особливо вночі. Їй здавалося, що вона спить у човні. Переживала тільки, щоб вітер не повибивав шибок, які сяк-так повставляв Роберт Лозе. Скло й досі було важко дістати.

Вже засинаючи, Тоні подумала: «Щось рипнуло. Ага, це сінешні двері. Отже, Томас спить під одним дахом зі мною». Потім вона міцно заснула. Але вранці поставлена для Томаса чашка була неторкнута, біля неї лежали й бутерброди, що їх приготувала фрау Ендерс.

Тоні вибігла з будинку, вдаючи, ніби дуже поспішає. Захекана підіймалася вона головною вулицею, а на серці в неї було нестерпно важко.

Попереду на вулиці з'явилися Ліна з Томасом і пішли вгору до заводу. Обое були в доброму настрої, розмахували руками, зрідка торкаючись пальцями. Побачивши, як сплелися пальці їхніх рук, Тоні випередила щасливу пару.

3

Відтоді, як надбудували ще один поверх і поставили справжні сходи, старі сходи вже не стирчали в повітрі, а комірчину під ними розваляли. Фрау Ендерс відвела Робертові з Томасом чистеньку кімнату.

Одначе, коли Роберт Лозе скінчив курси майстрів виробничого навчання, він у Коссін не повернувся, а поїхав на завод імені Фіте Шульце, де Томс працював інженером. Томаса це глибоко розчарувало, хоч він і приховав своє незадоволення. Роки, прожиті з Робертом у маленькій комірчині, були найкращими в його житті. Відвертий, гордовитий, на перший погляд похмурий, Роберт був набагато старший за нього. В Коссіні він з'явився несподівано, хтозна-звідки і почав працювати слюсарем. Завод ще тільки підводився з руїн. Томас якось випадково наткнувся на нього й відразу пізнав, бо про нього йому багато розповідали хлопці. Згодом він і сам наполог, щоб Роберт розповів про ті далекі країни та незвичайні пригоди, яких довелося йому зазнати. А ще хлопці розповіли йому про Роберта Лозе цілу легенду. В той час, як вони рилися в купах цегли й продавали на чорному ринку все, що знаходили там — гвинти, шестерні, деталі від машин — залізні й мідні, всілякі колеса й важелі,— з'явився Роберт і організував щось на зразок учбової майстерні. Тоді ще не існувало ні навчальних планів, ні інструкцій. Але ті хлопчачки викликали у нього, Лозе, почуття жалю. Згодом вони стали нести знайдені деталі не на ринок, а в цю незвичайну майстерню.

Потім настали легші часи. Було відкрито справжню виробничу школу. А це для Роберта означало кінчай валандатись з хлопцями і складай іспит на молодшого майстра.

Настрій у Роберта був пригнічений. Йому не вірилося, що він придатний до чогось. Одначе молодь наполягла, щоб завод послав його на курси. Адже, витримавши іспит, він міг стати справжнім майстром у справжній виробничій школі.

Поки Роберт вагався, водночас не втрачаючи надії, йому на допомогу прийшов Томас. Той тільки-тільки скінчив школу і дещо тямив. Старші глузували цей Лозе, мовляв, не знає до пуття, скільки буде двічі по два. А Томас кожної вільної хвилини, а деколи й за північ, вчив його. Роберт Лозе склав іспит, вступив на курси й закінчив їх з оцінкою «добре». Якби Роберт повернувся був у Кос-сін, це означало б для Томаса щастя, більше того — його тріумф.

Але тепер він сам жив у кімнаті, яку фрау Ендерс відвела для них обох. Знаючи, як потрібен у господарстві Ендерсів кожен гріш,

він нарадив їм на вільне місце іншого квартиранта, свого бригадира Вебера. Це був спокійний, зосереджений чоловік, батько сім'ї. Його дружина працювала на цементному заводі, їхати туди з Коссіна треба дві години. Там, у селі Ребіц, вона жила з дітьми в його батьків. Веберові було далеко їздити звідти на роботу, а запропонований куток в Ендерсів коштував недорого. «У вихідні дні,— сказав він,— я намагатимусь бути зі своєю родиною».

Хоч Томас вибрав собі сусіда по кімнаті на свій смак, але аж тепер до кінця збагнув, як любив Роберта. Віднині, міркував він, на ліжку Роберта спатиме чужа людина. Віднині й назавжди. Може, Роберт невдячний? Ні. Мабуть, у нього були якісь важливі причини не вертатися сюди. Томас здогадувався про це, однак від цього йому було не легше.

Суперечки з Робертом влаштовували його більше, ніж цілковита згода з будь-яким співбесідником. Навіть коли Роберт мовчав і курив, його думки ніби сповнювали кімнату. Ах, триклятий Вебере, ну що я маю проти тебе? Нічого. Просто ти не Роберт, оце й усе. І нічого тут не вдієш: Роберта уже тут не буде.

Минулого літа Томас, скінчивши виробничі курси, потай сподівався, що Роберт приїде на випускний вечір. Цю подію, власне, відзначили двічі. Першого разу — на заводі,— адже це був перший повоєнний випуск кваліфікованих робітників у Коссіні. Свято влаштовували бучне. В новому будинку культури поставили столи, а на білі скатертини — холодні закуски, солодощі, біле вино, соки, каву. А на завершення свята були музика й танці.

Крім того, фрау Ендерс умовила Томаса влаштувати ще вечірку вдома, запросивши гостей на щедре частування. Прийшли Елла й Гайнер Шанц, Уліг, навіть подружжя Янаушів, які вже давно не показувалися на люди, хоч не мали на те причини, і, звичайно, хлопці, що вчилися разом с Томасом: Ернст Крюгер з сестрою Уші і Гайнц Келер — як завжди, сам, бо його мати лежала в лікарні.

Фрау Ендерс пригощала всіх дуже щедро. Хіба можна прожити без радощів? Особливі події слід завжди відзначати.

Пізнього вечора, коли гості порозходилися, а хлопці почали прибирати, Тоні несподівано промовила:

— Я весь час думала: ось-ось відчиняться двері і на порозі з'явиться Роберт.

До цієї вечірки Елла перешла їй свою дівочу сукню. Досі Тоні носила куртку й штани вбитого на війні дядька. Томас одразу помітив, що його товариш Гайнц Келер не зводить очей з Тоні. Він коротко відповів:

— Чого б йому їхати сюди майже від самого Балтійського моря? Не така це важлива подія.

— І все ж таки,— заперечила Тоні,— для тебе вона важлива. Ти починаєш нове життя. Колись ти поміг Робертові скласти іспит, щоб і він зажив по-новому.

Томас промовчав. Та що було казати: йому дуже бракувало Роберта.

4

Увечері, обходячи, як завжди, завод імені Фіте Шульце, головний інженер Томс наткнувся на Роберта Лозе. Поцікавився, як у того йдуть справи у виробничій школі. Роберт почав охоче розповідати і висловив чимало всіляких пропозицій.

Роберт Лозе добре пам'ятав, чим він завдячував хлопцям з коссінського заводу і насамперед Томасові Гельгеру. Вони підтримали його у важкий для нього час. Зрозуміли, чого він прагне. І зробили все, щоб його послали на курси.

І все-таки Роберт не повернувся в Коссін, а відразу з полегкістю прийняв пропозицію Томса працювати на заводі імені Фіте Шульце. Вони знали один одного ще відтоді, як разом працювали на коссінському заводі. Спочатку Томс змусив його повірити в свої сили, а пізніше допоміг Томас. Він зустрів його на сходах — Роберт добре пам'ятав, де і як це було, — і, повернувши до нього голову, сказав: «Ви зумієте, я певен, ви зумієте, тільки спробуйте».

Скінчивши курси, Роберт попросив Томса послати в Коссін замість нього тямущого інструктора.

Розмова про виробничу школу вичерпалася. Томс ще постояв якусь хвилину й спитав:

— А як вам подобається тут загалом?

— Дуже подобається, — здивовано відповів Роберт. — Та ви й самі це знаєте.

— Так, так, — мовив Томс і додав: — Ви не поспішаєте? Ходімо вип'ємо по чарці. У мене в кабінеті є чудовий коньяк.

— Охоче, — погодився Роберт.

Йдучи поруч, Томс сказав:

— Здається, нам обом ніколи думати про родину.

— Особливо мені, — сказав Роберт, — я ж бо старший за вас.

Поки Томс діставав з шафи пляшку, Роберт оглядав кабінет. На стінах — заводські плани, креслення, кілька фотографій незнайомих йому людей. Це не Томсові родичі, чомусь вирішив він, а зовсім чужі, може, якісь відомі люди.

Томс поставив на стіл пляшку й чарки.

— Вип'ємо? — спитав він. — За кого? За що? Найкраще хай кожен мовчки вип'є за кого й за що він хоче. Ваша мрія, Лозе, неодмінно здійсниться.

Роберт вимушено засміявся. «Чого ж собі побажати? — Він надпив один ковток. — Мені ввижається щось веселе, чудове, давно знайоме. Ах, он воно що, так, перед від'їздом ми були разом з Люсі. О Люсі, назавжди й навіки, а потім Німеччина, східна зона, Коссін — все сталося не так, як гадалося».

Томс пильно дивився в його незворушне обличчя. Навіть сла-
бенька усмішка не з'явилася тепер на ньому.

— Скажи мені,— несподівано перейшов Томс на «ти», без цере-
моній, як уже робив не раз,— що, власне, ти маєш проти Кос-
сіна?

Роберт завагався. Але запитання, поставлене йому тут уперше, не
так приголомшило його, як приємно вразило.

Очікуючи на відповідь, Томс налив собі й Робертові по другій
чарці. Потім мовив:

— Може, наприкінці тобі не щастило там в коханні?

— Можна сказати й так, хоча...

— Хоча що?

— Частіше це буває з хлопчачками, але ж я...— Нараз Роберт
відчув, що тільки Томс, саме Томс допоміг йому вибрати правиль-
ний шлях у житті. З вдячності за це він відкрив йому своє серце.
Це було все, що він міг зробити.

— Вас, інженере Томс, здається, вже не було в Коссіні, коли
втекла колишня дирекція?

— Мене завчасно звільнили. Потурбувались про це саме ті, хто
згодом наживав п'ятами. Мені, як бачите, навіть поталанило.

Роберт казав далі:

— Жила під одним дахом зі мною одна жінка, звати її... Та це,
власне, не має для вас ніякого значення. Так ось, я завше думав,
що в нас із нею багато спільного. Гадаю, що й вона інколи думала:
Роберт Лозе був би мені до пари. Усе було б гаразд, якби вона
не ждала свого чоловіка Альберта Ноля. Той несподівано повернув-
ся, і тоді, власне, загинули всі мої надії. І не тільки тому, що він
був поруч з нею, а тому, що він приїхав спеціально для того, щоб
переманювати людей, одне слово, вербувати їх. Її чоловік, Альберт
Ноль, глибоко захряс у тих чорних. Коли вона весь час так ждала
його, виходить, дуже любила, і через те, міркував я, так само за-
хрясла в тому самому багні. Хіба я неправду кажу? Чоловік спо-
чатку перемахнув на Захід. Він гадав, що дружина неодмінно
поїде за ним, досить йому лише пальцем кивнути. Але в останню
хвилину вона все-таки вирішила зостатися тут.

Знала вона все чи знала досить багато, але до того діла, в уся-
кому разі, була причетна.

Томс пригадав на мить людей, яких щойно назвав Роберт. Коли
він знайомився з матеріалами справи — його тоді викликали з
заводу імені Фіте Шульце в Коссін — декотрі з них постали в його
уяві настільки виразно, що він бачив їхні обличчя, чув їхні голоси,
знав, хто на що здатний. Але не все він тоді збагнув. Останні рядки
матеріалів його просто-таки приголомшили. Хоч і в них не про все
було сказано. Дехто зостався для нього безликим, хоч як Томс на-
пружував свою пам'ять, але то були просто прізвища, які він ви-
читав тут вперше. Він докоряв собі: «Ти мусиш знати його, як,

наприклад, Альберта Ноля. Адже це він завербував кількох тямущих людей». Не знав Томс і його дружини, Лене Ноль. То вона розповіла про все Робертові Лозе.

Томс промовив:

— В усякому разі, в останню хвилину вона таки вирішила зостатися. І вона, власне, й досі там?

— Здається, там,— відповів Роберт.

Він не зважився признатися, що ні в кого не розпитував про неї. Часто, дуже часто спадало йому на думку побачитися з Лене. Але він одразу проганяв цю думку. Подеколи він міркував: «Усе минуло, не ятри собі давні рани». А часом казав собі: «Нічого не втрачено, вона чекає на тебе».

Поки Роберт мовчав і про щось думав, Томс дивився на нього так само, як і тоді, коли Роберт відповідав на його запитання. Потім Томс устав, пройшовся по кімнаті і сказав схвильовано:

— Кажеш, вона лишилась. Напевне, через тебе?

— А мені що з того? — вигукнув Роберт.— Якби не я, вона без вагань дременула б, як і всі інші, разом з усією тією сволотою.

— Що тобі з того? — перепитав Томс.— Адже кажеш, що вона лишилась, отже, кохає тебе. А може, ти не дуже їй віриш, що вона лишилася заради тебе.

— Сам не розумію,— збентежено відповів Роберт.

— О боже! Що ж тут розуміти? — вигукнув Томс.— Ти думаєш, ідеї падають з неба? Наприклад, ідея соціалізму. Ідея, по моему, приходить до людини від когось у якийсь певний час. Взяти хоча б мене. Адже не з неба звалилася на мене думка поїхати до вас у східну зону і взятися за роботу разом з вами. Спочатку це був професор Берндт. Мене привабило його ім'я. Приїхавши сюди, я зустрів багато різних людей. Придивився. Познайомився з Петровим. Я б його в очі ніколи не побачив, якби не звабило мене ім'я Берндта. Тільки там, де був Берндт, я міг зустріти радянського офіцера Петрова.

Роберт відповів досить різко:

— Ваше життя, Томсе, відрізняється від мого. Ми все пізнаємо власною шкурою. На власному житті.

— Так,— мовив Томс, зупинившись перед Робертом.— А мільйони нацистів? Вони теж пізнали життя власною шкурою? Так, але після того, як їм стало непереливки. Голод, холод і «катюші» під Сталінградом. Чому дехто не став нацистом? Чому ці люди залишились тими, ким були? Навіть у концтаборах. І ще бозна-де. Мені не віриться, що ви, Роберте, завжди були таким самісіньким, як сьогодні. Завдяки вашому власному життю, чи як там ви це називаєте. Не сумніваюся, що й на вашому шляху колись зустрілася людина, яка справила на вас глибоке враження.

«Звідки він знає? — подумав Роберт.— Я ніколи не розповідав йому про Вальдштайна. Я чимало розповідав про Ріхарда Гагена,

про Іспанію, Францію. Але про мого вчителя Вальдштайна я ніколи й словом не обмовився».

— Адже була така людина! Саме вона, одна-єдина. Ні, я вас не розумію, Роберте.

«Я побачив на платформі ешелон арештантів і впізнав Вальдштайна, вони били його. Але про це я й слова нікому не сказав. То звідки ж йому відомо?»

Томс говорив далі:

— Якщо жінка кохає тебе, а ти — її, ти можеш вплинути на неї. І тоді вона почне перейматися твоїми поглядами.— Він роздушив ще одну сигарету, так і не закуривши її.— Дивні ви люди. Сповнені, як ніхто інший, ідей перетворити світ, завжди до всього докопуетесь, про все вам треба знати. Більше того: ви не шкодуєте життя в боротьбі за ці ідеї, будуючи новий світ там, де кругом лише купи сміття. І вам це вдається. Але коли вирішується доля окремої людини, то ця людина уявляється вам якимось пнем, який ніколи ніби не зміниться і нічого вже з ним не вдієш.

Запала коротка мовчанка. Потім Томс заговорив знову:

— Гордися, Роберте, якщо ця жінка кохає тебе і жде.— І додав: — Я б хотів, щоб і мене так кохали і ждали.

Роберт ще довго намагався викреслити Лене зі своєї пам'яті. Після цієї розмови він часто запитував себе: чи вона справді й досі жде мене?

Він навіть не знав, у кого спитати, чи вона ще живе в Коссіні. У Томаса? Той надто молодий, ще, гляди, розповість про це своїй дівчині. А цього Робертові не хотілося. Може, в Ріхарда? Але ж не підійде він з такою справою до Ріхарда. Кінець кінцем він написав Еллі Буш, тепер уже Еллі Шанц; листа і спитав, чи працює ще Лене Ноль на електроламповому заводі в Нойштадті.

Елла зблідла, коли одержала того листа. Розпечатуючи його, вона мало не зомліла. Та коли почала читати, заспокоїлась і подумала: «Яка ж я дуріпа! Аж тепер, саме тепер, у мене є надія народити дитину від Гайнера». Вона відповіла Робертові: так, мовляв, Лене, як і раніше, живе зі своєю дочкою і працює в Нойштадті.

Елла навіть відвела Лене вбік і шепнула їй:

— Роберт Лозе прислав мені листа, запитує про тебе.

Лене не відповіла нічого. Обидві жінки намагалися не дивитися одна одній у вічі.

Хто міг на заводі імені Фіте Шульце спитати в Роберта про Лене Ноль? Томс, з яким вони бачилися рідко, більше не заводив цієї розмови. А в Коссіні теж ніхто не цікавився в Лене, чи пише їй Роберт.

1

Гайнц Келер частенько запрошував до себе Томаса. В його маленькій квартирі на верхньому поверсі тепер було порожньо й тихо, Гайнцова мати лежала в лікарні. Меблі на залізних ніжках купив Гайнців батько перед своїм від'їздом. Він розлучився з дружиною і подався зі старшим сином на Захід. Томас ніколи не цікавився цією сімейною драмою, бо й сам Гайнц неохоче говорив про це. Йому подобалося, як Гайнц, хоч і мав гострий язик і любляв круті жарти, не скиглячи, пробивав собі дорогу в житті, як шанував свою матір. Гайнцові не таланило. В дитинстві він був хворобливим, кволим хлопчиком, часто переходив із школи в школу, бо після війни його батьки переїздили з одного міста в інше. Про підготовчі курси годі було й мріяти, не кажучи вже про робітничо-селянський факультет. Його взяли учнем на завод, і все в нього пішло на лад. Він зміцнів, набрався розуму.

На полиці, яку він сам змайстрував, стояло багато книжок. А ще він мав радіоприймач, патефон, що їх залишив чи подарував йому старший брат, всілякі вимірювальні прилади, журнали.

Томас узяв журнал, на обкладинці якого була фотографія старого чоловіка зі зморшкуватим обличчям, короткими сивими вусами, такою ж чуприною, що спадала на вуха.

— Хто це? — спитав він.

— Ейнштейн.

— Той самий, про якого Рідль щось казав минулого тижня?

— О боже! — вигукнув Гайнц. — Невже ти ніколи не чув про Ейнштейна?

— Ні, — зізнався Томас.

Якщо вчителі й не називали якихось імен, то про них Томас

дізнавався у зв'язку з профспілковими та партійними з'їздами чи конгресами прихильників миру. Про Ейнштейна на жодному з тих з'їздів чи конгресів не згадувалося.

— Він помер?

— Звичайно.— Гайнц розповів, що знав, про Ейнштейна. Томас уважно слухав, хоч багато чого й не розумів. Проте невідомий і незбагнений йому світ, що почав розкриватися в Гайнцових словах, змусив частіше забитися його серце, ще дужче розбуркав його спраглий на знання розум. Відтоді Томас рідше став зустрічатися з Ліною, захопився книжками.

— Чому ти все водишся з отим Келером? — питала його Ліна.— Які в тебе з ним справи?

— Такі, Ліно, що тебе зовсім не цікавлять,— відказував Томас.— Ми говоримо про книги, які читаємо разом. Про уроки, які нам задає Рідль.

Звідки у неї така неприязнь до Гайнца Келера, Ліна збагнула аж тоді, коли в Берліні судили якогось Буріанека, ватажка банди, що на завдання американців мала підривати мости й електростанції. Буріанеку вдалося пролізти на відповідальну посаду на одному з заводів.

— Ми в своїй первинній організації СВНМ¹,— заявила Ліна,— просто не могли зрозуміти, як це ніхто вчасно його не розкусив. Знаєш, що сказав про це твій Гайнц? Він сказав: «Тепер і в нас є процес, майже як в Угорщині».

Зустрівши Гайнца, Томас дорікнув йому:

— Навіщо ти верзеш казна-що?

— Чому казна-що?

— Ти обертаєш на жарти речі, які для нас надто серйозні. Пригадуєш, який у тебе був настрій, коли торік професор Берндт утік разом з Бютнером та іншими?

— Пригадую. Ну й що з того? — спитав Гайнц,— До чого тут я? Твоя Ліна всім на мене наговорює. Може, тепер і ти це робиш?

— Ні. Ти мені не ворог, Гайнце. Тільки дуже багато верзеш дурниць.

Відтоді Гайнц, коли його тягло посперечатись чи кинути який жарт, намагався тримати язик за зубами.

Хоч у них і не дійшло до розриву, та все ж у їхніх стосунках з'явилася тріщина. Вони, як і перше, разом готували уроки, але колишньої радості вже не відчували. Ліна має рацію, міркував Томас. Ернст Крюгер хлопець надійніший, хоч і простакуватий та обмежений. Те, що Гайнца так захоплювало, що приносило їм обом стільки хвилюючих, радісних хвилин, для Ернста було зовсім чуже. Але на нього можна було покластися. Хіба ж не він перший звернув увагу Томаса на Роберта Лозе?

¹ СВНМ — Спілка вільної німецької молоді.

«Ця людина не забула про нас, хлопців, і багато чого навчила кожного ще тоді, коли іншим не було до нас ніякого діла».

І ще Томас сказав собі: «Ернст не такий уже й тупий. Його хвилює геть усе, що стосується заводу».

2

Цібулка, якого тим часом призначили технічним директором, уже звик підвозити додому свого заступника Рідля. Частенько залишався й вечеряти з ним та його матір'ю.

Приводом для таких зустрічей були не тільки службові розмови. Обидва були неодружені. Рідлева дружина померла торік. Цібулка, щоправда, таємно підтримував зв'язок з однією жінкою, яка була для нього майже дружиною. Але в його коссінському житті вона не відігравала ніякої ролі. Все не зважувалася виїхати із Західного Берліна. Адже там їй платили досить солідну пенсію — її чоловік-офіцер загинув на війні, а до того працював інженером у Зіменса, контракт із яким гарантував їй деякі засоби до життя.

Цібулка вважав: Рідль, як і всі в Коссіні, як навіть його, Цібулки, батьки, думає, що він назавжди порвав ці інтимні стосунки. Проте Рідлеві, хоч він і знаку не подавав, був знайомий то радісний — від очікуваного побачення, — то болісно-тривожний — після розлуки — душевний стан, що охоплює людину, не впевнену в своєму коханні.

Якби Рідль знав, чому подруга Цібулки лишилася в Західному Берліні, то швидко б охолов до нього. Йому б і не снилося порівнювати любовні тривоги Цібулки зі своїми власними, коли була жива Катаріна. А саме таке порівняння тепер його зворушувало, і куди там Цібулці до нього: не звідав той ні такої радості, ні такої болісної розлуки. Якби вони поговорили були про його, Цібулки, любовну історію відверто, Рідль, очевидно, розгнівався б не менше, ніж Цібулка-батько, майстер на їхньому заводі. Вдома Цібулка побоювався цих розпитувань, а тому залюбки затримувався вечорами у Рідля, який ні про що не питав.

Він сів на лаву й зачекав, поки Рідль пояснить Томасові Гельгеру креслення. Коли вони вже сиділи в машині, Рідль сказав йому:

— Томас тямущий хлопець. Я порекомендував його Вінкельфріду, той на ельбському заводі викладає курс математики. Крім того, порадив Гельгерові не кидати занять з креслення.

Рідлеві подобався Томас, подобались його запитання, його блискучі пильні очі. Якщо, бувало, за день багато хто розчаровував Рідля, то ввечері його заспокоював щирий погляд Томаса.

Ось чому Рідль знову заговорив про Томаса, спитав Цібулку, що потрібно для того, щоб завод послав хлопця вчитися в Гранітський технічний інститут. Цібулка відповів, що це не дуже важко влаштувати, саме підшукують таких хлопців, як Томас. Спершу,

мабуть, слід звернутися до комітету СВНМ, потім до профспілки й партійного комітету і ще бозна до кого, а він, Цібулка, з свого боку, підтримає клопотання Рідля.

— Хоч я тут і не велике цабе,— сказав він і усміхнувся, але Рідль цього не помітив.

— Ви краще за мене знаєте секретаря парткому Ріхарда Гагена,— промовив Рідль,— чи не могли б ви з ним про це поговорити?

— Краще за вас? Але ж ви самі якось сказали, що не раз розмовляли з Гагеном.

— Ви, Цібулко, член партії, і для такої людини, як Ріхард Гаген, ваша думка важитиме дуже багато. А я, як ви знаєте, трохи розуміюся — тямущий хлопець чи ні.

Цібулка промовчав.

Його батько, що працював на заводі майстром, молився на Ріхарда Гагена. З попередником Фогтом, казав старий Цібулка, його не порівняєш. Хоча Фогт, мовляв, людина теж надійна. В 1945 він вийшов із в'язниці, де просидів багато років. На нього, безперечно, можна було покластися, тому й послали сюди, на відбудову великого заводу. Але тут він якось не прижився. Не тим довіряв, не в тих сумнівався. Під самісіньким носом у нього дирекція дременула на Захід.

Ріхард Гаген приїхав сюди з іншого, хоч трохи меншого заводу в Гарці, але вже мав досвід. Любив вести розмови з робітниками і вдень, і вночі. Навіть після роботи ходив до них додому, щоб знати, чим хто живе. Одним це було не до вподоби, інші залюбки виливали йому свою душу. Його товариш, вальцювальник, Гербер Півень, той завжди скаже правду в вічі.

Мав Ріхард Гаген і з молодим Цібулкою розмову, довгу, ділову, відверту. Цібулку призначили технічним директором відразу ж після того, як утекла колишня адміністрація. Але Ріхард Гаген тоді відверто спитав, як же це він, син такого батька, став нацистом, а потім порвав з нацистами. Цібулка так само відверто й різко пояснив, що звабило його, коли він був ще підлітком. Колишній власник заводу Бентгайм знав, що хлопець тямущий, і послав його вчитися. «Але згодом,— пояснював молодий Цібулка далі,— я на власній шкурі відчув, чому Бентгайм був такий щедрий. Ось як воно було».

Ріхард Гаген на те нічого не відповів. Цібулка-батько напередодні розповів йому те саме.

Згодом Ріхард Гаген, бажаючи знати все до дрібниць, ще раз затримав молодого Цібулку.

— Як же це сталося, що тебе так скривдили? І чому відхилили твій метод?

Цібулка роздратовано відповів:

— Я домагався приблизно того самого, що Томс тепер впро-

ваджує на заводі імені Фіте Шульце,— безперебійного робочого циклу без охолодження заготовок.

— Так, я знаю,— швидко відповів Гаген, і відразу, як здалося Цібулці, завів старої пісні.— Там, на півночі, вони будують усе заново, а нам деякий час доведеться пристосовуватись. Але незабаром настане й наша черга.

Цібулка подумав: «Може, Томас Гельгер, за якого так клопочеться Рідль, і доживе до того часу, але не я».

Всі ці розмови він знову перебирав у своїй пам'яті, коли швидко, але обережно вів машину. Рідлеві він сказав:

— Директорові дуже важко давати розпорядження, коли немає одностійної підтримки.

— Ви маєте на увазі нашого директора Ульшпергера чи себе? — спитав Рідль.

— Усіх нас.

— Ми можемо домогтися тільки того, за що відповідаємо.

— Все це слова,— кинув Цібулка,— не за нами останнє слово.— Для прикладу він нагадав про старий трубопрокатний цех і поїздку Рідля до Грайбіша. Невже й Рідль за частковий безглуздий ремонт, який, зрештою, обійдеться не набагато дешевше, ніж повне переобладнання?

— Ось цього «не набагато» у нас і немає,— відрубав Рідль.

Вони під'їхали до його будинку. Цібулка враз змінив тон і майже весело сказав:

— Мені здається, Рідле, вам теж приємно створювати щось нове із брухту.

— Так, іноді,— відказав Рідль. Він завжди лишався серйозним.

3

Томас розповів Ліні, що Рідль рекомендувати-ме дирекції послати його на навчання.

— Я ж тобі казала, що твоє ім'я згадували, коли висували кандидатури,— відповіла Ліна.— А потім профспілка і партійна організація звернулися до Рідля за характеристикою.

— Мені однаково, хто до кого звертається. Тільки б з того щонебудь вийшло.

Обоє, і Ліна, і Томас, цієї осені горіли честолюбним бажанням, кожен своїм. А тому й не помічали, що вже не відчувають гострої потреби зустрічатися по кілька разів на тиждень.

Томас готувався до курсів на ельбському заводі. Він знав, який вимогливий професор Вінкельфрід. Ліна в наступному році також піде вчитися. Профспілка потурбувалася, щоб її звільнили на півтора місяці від роботи. Профспілковий будинок за містом, де мали проходити курси, спеціально відремонтували. У вихідний Ліна з Томасом вирішили оглянути його. Це був невеличкий фамільний

замок — власність фон Зоммерфельдів, які тепер жили в Західній Німеччині. Розташований він у двох годинах їзди річкою вниз, у чарівному мальовничому парку з кількома білими, мов зачарованими статуями. Будинок ще був у рихтуванні; муляри засміялися, коли Ліна сказала їм, що житиме тут. Вона гордо повела Томаса порожніми кімнатами.

Восени Ліна довела, що профспілковий комітет не помилився, пославши її вчитися. Вона вміла висловлювати свої думки простими, зрозумілими словами. Цей хист уже давно виявив у неї Штрукс, якому цього дуже бракувало. Навіть Томасові, з яким Ліна часто ділилася думками, по-новому відкривалося багато відомих йому подій і явищ, коли вона говорила про них серед людей чи на зборах. Аж тоді йому ставали зрозумілими думки, про які він уже десь читав.

А Ліна, захопившись якимось задумом і палаючи бажанням захопити ним інших, бувало, цілими ночами розмірковувала над тим, як їй зрозуміліше висловитися, добирала потрібні слова. Може, саме тому дівчині до певної міри почала загрожувати самотність. Томас це скоро відчув, душею потягся до неї. Хоч іноді він був радий, що Ліна перестала помічати, як часто вони з Гайнцом Келером стрічаються знов. Гайнц теж готувався піти на вечірні курси при ельбському заводі, але ніколи про це не говорив.

— Мене ніхто не рекомендує,— якось сказав він напівжартома, напівсерйозно,— нікому це й на думку не спаде.

Вони разом училися, сперечалися, коли натрапляли в книжках на нові, незрозумілі їм питання. Але коли Томас добирався до їхньої суті кружним шляхом, то Гайнц спритно знаходив відповіді за допомогою зухвалих зустрічних питань.

Одного вечора Томаса захопили натхненні слова Ліни, він подався від дівчини одразу до Гайнца і ще з порога вигукнув:

— Те, що він оце сказав, Гайнце, просте, як формула, і водночас величне. Це кожен зрозуміє, навіть ти.

— Хто? Що? Де? — дивувався Гайнц.

Томас почав говорити замріяно, ніби сам до себе. Двадцять хвилин тому Ліна сказала йому: «Хіба це не звучить, як заповіт? Так, наче він хоче, щоб усі ми, усі, хто йому близький, раз і назавжди перейнялися його думками?» Томас наморщив лоба.

— Прочитай, якщо ти ще не читав, що сказав Сталін на з'їзді. Але ж ти читав. Не прикидайся, що не розумієш мене.

— Так, я читав,— промовив Гайнц,— і зовсім не прикидаюся, що не читав. Навіщо б я мав це робити? Але ти тільки не сказав, що саме маєш на увазі.

— Я сприйняв це як саму собою зрозумілу річ,— сказав Томас, уже шкодуючи, що завів з Гайнцом розмову про таке дороге його серцю.

— А я — ні,— відказав Гайнц,— бо ті слова здалися мені зовсім

не такими величними. Зовсім не такими, як тобі. Простими — можливо. Але величне буває тільки те, що істинне.

Саме тому, що цього разу Гайнц говорив без іронії, Томасові стало боляче від його слів, він радо забрав би свої слова назад. Гайнц зрозумів, що дошкулив товаришеві, і подумав про те, про що, мабуть, думав не раз: «Коли б мені хоч трохи бути схожим на Томаса». Він пошкодував, що між ними зайшла така розмова, але вже не зміг себе стримати й повів далі:

— Так, я все уважно прочитав. Але хочу обміркувати прочитане. Ось у мене лежить газета, ось. Давай поглянемо ще раз. Він сказав, що буржуазія викинула за борт прапор буржуазно-демократичних свобод, а ви повинні понести його вперед... Як це розуміти — «викинула за борт»? І де тепер ви несете його вперед?.. За борт викинуто також прапор національної незалежності, ви повинні його підняти. Ось я й питаю тебе, Томасе, що означає: «викинуто за борт»? А Англія? А Індія?

— Це зовсім інші речі! — вигукнув Томас майже в розпачі. Він не вмів пояснити того, що відчував, йому бракувало гострих, дотепних слів висловити правильну думку, тоді як Гайнц мав такі слова і міг довести й хибну думку.

— Всюди у світі так: коли народ спробує підвести голову, буржуазія стріляє в нього, а що ллється кров — її не обходить. — Томас враз замовк, потім сказав: — Знаєш, Гайнце, чого тобі бракує?

— Дуже б хотів почути.

— Тобі ніколи не вдавалося від чогось звільнитися остаточно. Тому ти й не розумієш, що це таке.

— А ти розумієш?

— Я? Звичайно, розумію.

Гайнц, здогадуючись, що хоче сказати Томас, розізлився:

— Я не терплю, коли ти розмовляєш зі мною тоном праведника. Облишмо це, Томасе. Нічого особливого я не знаходжу в цій промові. Оце й усе.

— Жаль мені тебе, — кинув Томас.

— Жаль? — перепитав Гайнц. — Це мені тебе жаль, коли ти, мов навіжений, плещеш у долоні, як на початку зборів обирають почесним головою президії товариша Сталіна. Так, так, ви плещете в долоні, мов навіжені, ти і твоя Ліна.

Томас нічого не відповів. Він звик до цієї традиції. Вона, мабуть, таки досить дивна. Але хто в цьому винен? Штрукс? Ліна? Чи він сам? А може, всі разом? На його обличчі відбилися задума й біль.

— Ну, пора починати, — мовив Гайнц, — а то просидимо тут до світанку.

За роботою обидва забули про свої незгоди.

Після тієї вечірки Гайнц іще не був у домі Ендерсів. Це його трохи гнітило. Томас не запрошував, а сам він не наважувався зайти, хоч був і не полохливий.

Перед очима в нього весь час стояла Тоні. Її випуклий лоб, густі вії. І вуста, що рідко говорили й рідко всміхалися. Її гладенькі смагляві руки. Її товсті коси, викладені на голові віночком. Відтоді, як Тоні пішла на курси, її коси більше не спадали на спину. Але й підрізати їх вона не зважилася.

Гайнц з'ясував, у які дні і о котрій годині вона йде на завод та коли повертається додому. Тоні не була непривітна, завжди мала спокійний вигляд. Бувало, ні слова не зронить, коли котрась із дівчат їй скаже: «Він так і в'ється коло тебе, мабуть, по самі вуха вклепався». Дівчина на те тільки здвигала плечима.

А в Гайнца серце завмирало, коли випадково зустрічав її. Тоні, йдучи з заводу в гуртожиток, одягала котрийсь із робочих костюмів, успадкованих від батька чи дядька, або свою синю блузку. Вона завжди високо тримала голову і блискучими карими очима пильно вдивлялась у навколишній світ. Її мова ніколи не була глузливою. Гайнц при Тоні теж переставав глузувати. Одного зимового надвечір'я йому аж дух перехопило від радості, він думав, що вже спізнився перестріти дівчину, але вона ще була на заводському подвір'ї і на її косах блищало кілька ніби зумисне потрушених сніжинок. Поквапно, хвилюючись, він почав її щось запитувати, а вона коротко відповідала, по суті. А часом Гайнц зовсім втрачав надію. Йому нічим не вдавалося привернути до себе її уваги. Може, він надто низький для неї, може, надто худий. Але ж вона його не уникає. Тільки завжди дуже спокійна — така спокійна, що не вгадаєш, що в неї на серці: печаль чи радість.

Гайнц очікував Тоні біля виробничої школи. Він знав, що сьогодні вона вертатиметься додому не головною вулицею, а вийде із заводу бічними воротами до каналу.

— Він уже стільки чекає, що, чого доброго, ще до землі приросте,— мовила подруга до Тоні.

Якби ж то її чекав Томас...

Хоч це був Гайнц, а не той, ким вона снила, Тоні раптом відчула якусь радість. Вона відійшла від дзеркала, щоб причепурилася інша дівчина, потім накинула хустину. Цього тижня Тоні вперше в житті придбала собі таку річ. Хустина сподобалася їй незвичним блакитно-зеленим кольором. Тоні була багато вища за дівчину, що й досі стояла перед дзеркалом, і ніяк не могла налюбуватися собою. Ні, Тоні зовсім не хотіла вигнатись такою, як Ліна, подруга Томаса. Вона вважала себе дорослою, але іноді у неї з'являлося якесь дитяче бажання підрости ще трохи. Вона думала так гарячково, що всі її думки, здавалося, зливаються в одну: «Якщо я зовсім

перестану чекати Томаса, він ніколи й не прийде. А навіщо його чекати? Адже мене чекає Гайнц».

Коли вона з'явилася, з Гайнцового обличчя ще не зійшло тривожне запитання: «Прийде чи не прийде?» Від радості гострі риси його обличчя пом'якшилися, і він сказав:

— О боже! Як тобі личить ця хустина!

— Справді?

— Я дещо приніс тобі, Тоні. «Сторінки з календаря» Брехта. Не знаю, чи чула ти щось про нього.

— Звичайно, чула. Минулого року Ліза Цех читала нам його вірші. Але ти ж її не знав, Лізу. Вона кудись виїхала, здається, у Берлін, коли в них із Робертом нічого не вийшло. Але ти, певно, й Роберта не знав? Ніхто не вмів декламувати так гарно, як Ліза. То був вірш про лопату вугілля, що його кидали з поїзда в садок удови машиністи — друзі її покійного чоловіка, щоразу, як проїздили мимо. Мені вірш сподобався, а декому ні.

— Чому? От йолопи!

— Чому йолопи? Просто їм не сподобався.

— Але чому?

— Вони не люблять Брехта, кажуть, він якийсь незвичний, холодний.

— Він не терпить сентиментальності,— вигукнув Гайнц.— Ось у чому річ.

— А по-моєму, ні,— мовила Тоні,— він зовсім не холодний.

Вони спустились до каналу і набережною дійшли до будинку Ендерсів. Те, про що вони розмовляли, було зрозуміле лише їм. І говорили вони тільки про себе, більш ні про кого. «Холодний, йолопи...» — «Зовсім не холодний, зовсім не йолопи!» Біля порога Гайнц подумав у відчай: «Якщо вона зараз запросить, я не зможу зайти». Він стис її руку в своїй, але Тоні — бозна-звідки вона здогадалася про це — мовила:

— Скоро тобі заступати на зміну, поспішай, а я ще трохи проведу тебе.

Вони завернули за ріг. Основний потік робітників уже влився у заводські ворота, але чимало було й таких, що теж ризикували спізнитися. У Гайнца від поспіху, а також зі страху перед її відповіддю, перехопило дух, і він промовив:

— Ми й завтра могли б зустрітися, після обіду чи ввечері.

— Нічого, мабуть, не вийде,— сказала Тоні.— Але ми все одно зустрінемося на лекції Ліни Заксе.

— Нам не обов'язково йти туди,— сказав Гайнц.

Тоні замислилась. І раптом вона вигукнула:

— Ой, мені давно пора додому! Я й забула, що мені треба прасувати білизну.

І вона, не попрощавшись, подалася геть.

Через кілька кроків Гайнц наткнувся на Томаса й Ліну. Аж тепер

він згадав, як хвилину тому раптово перемінилося обличчя Тоні. Він збагнув причину, і це завдало йому болю.

5

Того вечора, коли дирекція заводу запросила до себе декого з майстрів та бригадирів, щоб вислухати їхні думки з приводу нових пропозицій, дискусія не відбулася. Розмова навколо основної теми невдовзі звелася до питань, зовсім не передбачених порядком денним.

Директор заводу Ульшпергер, його заступники, а також секретар парткому Ріхард Гаген, прислухаючись до сказаного, утримувалися від виступів.

Старий Цібулка, який першим узяв слово, повторив те, що було вирішено учасниками попередніх вужчих нарад.

Якщо технічні нововведення одразу полегшать працю робітників, сказав Цібулка, то бажаних результатів можна буде домогтися без особливого напруження і не знижуючи заробітної плати хоча б на короткий період освоєння нової техніки.

Його син, технічний директор Цібулка, сидів у президії, прибравши незворушного вигляду. Ріхард Гаген підвів голову. Його товариш Гербер саме заявив, що найбільшої економії коштів дало б уникнення зайвих операцій між мартенівською піччю та прокатним цехом.

Мабуть, більшість запрошених прийшли сюди уже в збудженому стані. Та хоч би там як, а в наскрізь прокуреному приміщенні несподівано запанувала тривожна атмосфера, коли почав говорити своїм на диво високим, хриплим голосом (через що його й прозвали Півнем) вайлуватий, присадкуватий Гербер. Але й тепер на обличчі молодого Цібулки не ворухнувся жоден м'яз, хоч Гербер пропонував те, що вже пропонував не раз і раніше. Уліг недбало і, як завжди, глузлигим тоном спитав з місця, чи правда, що незабаром у кожному цеху поставлять нормувальника.

Відразу підвівся директор заводу Ульшпергер і спокійно, але коротко й по-діловому повідомив, що кожну нову норму він затверджуватиме особисто.

— Це нас втішає, — тим самим тоном сказав Уліг, — щоправда, наші конкуренти, я маю на увазі бентгаймівський завод у Гадерсфельді, вже давно працюють за методом, який пропонує Гербер Півень.

— Ага, виходить, твій Бехтлер усе ж таки пише тобі! — вигукнув Янауш.

Раптом підвівся Рідль.

— Я сам їздив туди на переговори. У нас з цього таємниць ніхто не робить. Коли вам наливають справжнього вина, нема чого його збовтувати... — Усі нашорошили вуха. Навіть Уліг на мить

утратив свій насмішкувато-сонливий вигляд.— Під час переговорів щоразу з'ясовувалось одне: ми повинні спочатку самі собі допомогти. До речі, разом це і відповідь Герберові. Сьогодні не можна діяти інакше. Нам треба перебитися рік-другий, поки у нас підуть справи на лад.

— То навіщо ж ви скликали нас? — знову вигукнув Янауш
Відповів Ріхард Гаген:

— Рідль нам пояснив навіщо. У нас немає коштів, щоб будувати новий завод. Ось тому сьогодні й потрібні ваші пропозиції.

Уліг, одначе, і далі вів своєї:

— А як же бути із зарплатою наглядачам, чи то пак нормувальникам? Ви ось збираєтесь поставити їх у нас, а чи в'яжеться це з режимом економії?

Янауш засміявся. Бригадир Пауль Вебер сказав:

— Та вони, либонь, обійдуться нам не дешевше, ніж усі технічні нововведення.

Уліг шепнув йому на вухо:

— Гляди, не нашкодь собі цим базіканням.

«Він має рацію,— подумав Вебер;— я вперше на такій нараді».

Уліг працював бригадиром тепер у старому трубопрокатному цеху тільки тимчасово, як йому сказали, поки скінчиться монтаж. Працювати там було важко, ніхто не хотів туди йти. Уліг лаявся з ранку до вечора. Проте пишався тим, що й тут не обійшлося без нього.

Він підбадьорював кожного то порадою, то жартом. Радів, коли робота кипіла. Якось він сказав Ліні Заксе, що добровільно перейшла на монтажні роботи, аби лиш старий трубопрокатний було пущено в 1953 році: «Послухай, кралечко, перев'яжи собі ремінцем зап'ястя. А то як почнеш орудувати отими клятими бугелями, то, чого доброго, порозтягаєш сухожилля. А простоїв мені не треба. Я, звичайно, краще подарував би тобі срібного браслетика, але, на жаль, не можна чекати, поки тут усе буде автоматизовано. Та й навряд чи працюватимемо ми тоді разом». Навіть завжди серйозна Ліна засміялась. І зробила так, як порадив Уліг.

Знову щиро й завзято заговорив старий Цібулка. Пора, мовляв, вернутися до основної теми. Таке базікання дорого коштує. А від того, що вони тут вирішать, залежить успіх загальної справи.

Ріхард замислено оглядав присутніх. Усі вже немолоді. На обличчях незгладимі сліди втоми й ворожості, роздратування і скепсису, довір'я і надії. Сьогодні тут, на його очах, так би мовити, народилася думка: вони повинні перебитися рік-два. Але що означать ці роки в їхньому житті? Які вони будуть? Які могли б бути? Ті, хто це знав, хто з самого початку щиро його підтримував, як, наприклад, майстер Цібулка, сьогодні ввечері здалися йому наче відмежованими від решти, немовби те, що вони знали оті «чому?», «навіщо?» — їхня заслуга. А може, це й справді була їхня заслуга?

Після наради вже в себе вдома Ріхард сказав Герберові:

— Чому ти, саме ти підтримав молодого Цібулку?

Гербер відповів:

— А звідки я мав знати, що підтримую його? Він не сказав нічого. А я говорив тільки те, що мені здавалося правильним. Ніхто мені не порадив, що я маю казати.

Ріхард, хоч і був високої думки про Гербера, незадоволено буркнув:

— Не порадив? А Рідль? Той не наш, а все-таки зрозумів.

— Може, він лише хотів показати, що розуміє,— відказав Гербер.

Ріхард ледве втримався, щоб не відповісти йому. Він устав. Йому спали на думку слова Фогта, його попередника в Коссіні: «За кого тут можна ручитися головою?»

Гербер гнівно провадив далі:

— А чому Ульшпергер спершу не обговорив, як і годиться, ці питання з нами? Адже не міг він наперед знати, хто що казатиме на нараді? А може, він обговорив усе з тобою?

— Ні,— заперечив Ріхард. Він опанував себе, щоб спокійно висловити свої тривожні думки, але водночас і дорікнув собі, що добирає якісь особливі слова для свого товариша Гербера.

— Не знаю, чия тут вина — моя, Ульшпергера чи нас обох. Коли треба здійснити якийсь захід, що його Ульшпергер вважає своїм особистим завданням, ми рідко його обговорюємо. Тоді ясно одне: захід треба здійснити. Рідко, дуже рідко ми говоримо про те, як здійснювати захід, але ж це коли б не найважливіше і найважче.

Він заходив по кімнаті туди-сюди. Потім сказав уголос сам до себе:

— Мені треба знати багато більше, щоб люди не казали: «Як він може про це судити?»

Гербер засміявся:

— У такому разі йди до мене в прокатний. Навчишся нашого діла.

Ріхард і не всміхнувся.

Гербер бачив по товаришеві, як усе це для нього важливо, й промовив:

— Коли нацисти розшукували Ульшпергера, той через Балтійське море втік у Ленінград. В Радянському Союзі йому дали можливість учитися, стати інженером. На їхньому боці він воював з першого до останнього дня війни.

— Так, так, я знаю це,— сказав Гаген. І подумав: «Коли мене розшукували фашисти, я також мусив тікати за кордон. На захід. Спершу в Іспанію. Потім почалася світова війна. З першого й до останнього її дня я просидів у таборі». Але говорити про це він не вважав за потрібне.

— Ульшпергерові щастило,— вів далі Гербер,— він непогано виглядає. Можна дуже швидко проїнятися недовір'ям до людини, яка добре виглядає і якій щастить. А цього робити не слід.

— Авжеж, не слід,— погодився Ріхард.

Тієї ночі — Гербер уже пішов додому — Ганні прокинулась — напевне, грюкнули сінешні двері. В Ріхарда ще світилося, і вона вирішила зійти вниз, сказати йому те, що повинна була сказати вже давно: у них буде дитина. Адже хлопець, якого вони обоє любили і якого всі в Коссіні вважали їхнім сином, був їм нерідний. Коли Ганні вийшла із того страшного табору, вона думала, що вже ніколи не зможе народити дитину. Давній товариш Ріхарда Мартін умовив її взяти дитину, щоб за материнськими турботами забути про своє горе. І ось у цьому радісному домі, де Ганні за минулі роки немов переродилася і душею, і тілом, мала з'явитися друга дитина. Досі Ганні не говорила про це, щоб даремно не турбувати чоловіка.

Зійшовши вниз, вона застала Ріхарда не за письмовим столом чи біля радіоприймача — той ходив по кімнаті туди-сюди. Побачивши дружину, він насупився.

— Чому ти не спиш? — Він промовив це, ніби хотів сказати: «Чому ти заважаєш мені?»

Вона помітила, що він чимось дуже пригнічений. Отже, не час обтяжувати його новим клопотом. Нехай навіть і радісним. Якусь мить Ганні вагалася: йти чи залишитись. У цьому її ваганні Ріхард прочитав нездійснений намір запитати його про щось близьке для них обох.

— Коли вже ти не спиш...

— Що, що? — стрепенулася Ганні.

— Гербер теж не розуміє того, що не дає мені спокою день і ніч. Може, він надто прямолінійний. Розумієш, я раптом відчув, що мені не вистачає однієї людини. Досі я їй гадки не мав, що потребуватиму її. Усе життя вважав, що я потрібний їй, та ще й як! А вийшло навпаки. Хіба таке можливе?

— Ти маєш на увазі Роберта Лозе? — спитала Ганні.— Що ж тут неможливого? Ти змінився, він теж. Тобі бракує його життєвого досвіду. У цьому я не бачу нічого поганого.

— Нічого поганого?

— Авжеж. Було б погано, якби ти не помітив цієї зміни.

— У цих післявоєнних коссінців є щось таке, чого я не можу до кінця збагнути. У Гарці я почував себе, як у цеху. Кожен розмовляв зі мною відверто. І про важливі справи, і про дрібниці. Навіть погані, байдужі люди, навіть вони пояснювали мені те, чого я не розумів. Наш завод демонтували. Але ж там усе відбувалося, так би мовити, в мініатюрі. І я міг їм усе пояснити. А тут не можу. І здається, не коссінці в цьому винні, а я сам. Не знаю, як це пояснити, і край. Бо сам багато чого не розумію. Чи Уліг справді

не має рації? Чи має рацію майстер Цібулка? Мені слід іще дечому повчитися. Щодо Роберта, то він, по-перше, чудово тут орієнтувався, а по-друге, ще й дечому вчився, дарма що не дуже важливому.

— Він би й тобі порадив зробити те саме.

6

Незадовго до того, як Вебер поселився в Ендерсів, Ернст Крюгер, йдучи з роботи додому, зав'язав розмову з Томасом. Спершу трохи розгублено, а потім запально, бо Томас уважно слухав його, Ернст заходився пояснювати свій задум. От тільки з кресленням у нього, мовляв, нічого не виходить, а Томас розуміється на цьому ділі, пройшов науку, то чи не міг би він допомогти йому накреслити деталь, як того вимагає раціоналізаторське бюро. А премією він, Ернст, поділиться з ним.

— Ідея твоя,— відказав Томас,— тож немає чого ділитися. Давай одразу й розпочнемо.

Він швидко зрозумів Ернстів задум переробити бугелі, об які дівчата часто калічили собі руки.

— Як ти гадаєш,— спитав Ернст,— скільки за це заплатять? Цього разу я нізащо не віддам грошей матері, треба хоч штани собі купити. А може, дадуть кругленьку суму?

— Не поспішай,— мовив Томас,— спершу побачимо, чи вони взагалі приймуть твою пропозицію. Нові бугелі дорого коштуватимуть. На такі витрати наше начальство не дуже щедра.

— Хай лише прикинуть, наскільки дешевше це обійдеться за оті безперервні ремонти.

Томас, бажаючи застерегти Ернста від розчарування, сказав:

— А якщо вони мають намір монтувати нову установку? Тоді в бугелях взагалі відпаде потреба.

— Поки це станеться, мине не один місяць і всі затрати виправдаються,— не здавався Ернст, ніби доля його пропозиції цілком залежала від Томаса.

— У всякому разі, ми з тобою самі випробуємо твою штуку,— сказав Томас.— Адже це нічого не коштуватиме.

Не одну годину просиділи вони над кресленням. Хоча Ернст і сподівався хоч на невелику винагороду, принаймні на таку, щоб купити штани, проте він, як і Томас, думав про коссінський завод, як про свій рідний. Саме тому всі його задуми стосувалися лише роботи. У житті Ернста мало було такого, що не стосувалося роботи. Хіба що його молодша сестра. В сім'ї тільки Уші підтримувала його. Її темно-каштанове шовкове волосся, туго й гладенько зачесане назад, сердечком окреслювало вузьке напружене чоло. Уші скидалась на школярку — мала, тендітна. Закинувши назад голову, вона часто дивилась на брата очима, що благали допомоги.

Серед родичів та знайомих Ернста не було людей, які підказали б йому свіжу думку. Похмурі, невдоволені, подеколи хитрі — такі були люди, що оточували його. Навіть батько, наскільки Ернст його пам'ятав. Навіть мати, і дід з бабою, і брати, й тітки. Тільки Уші була не така, ніби не сестра його, а дочка.

Іноді яблучко досить далеко від яблуні падає.

Ернст любив Ріхарда Гагена, мабуть, дужче, ніж усі інші. Усе чогось сподівався від нього, ловив кожне його слово, очікував його на вулиці. Ріхард, як секретар парткому, вважав своїм обов'язком знати кожного і бувати у вільний час у всіх удома. Але в сім'ю Крюгерів він ще не навідався ні разу, і ніколи не розмовляв з Ернстом. Не було на те причини, очевидно, там усе йшло гаразд.

Коли кілька років тому Ріхард уперше прибув до Коссіна виступати на зборах, він гадав, що своєю промовою зворушить геть усіх присутніх. Але зала відповідала йому невдоволеним бурмотінням і мовчанкою та ще кількома каверзними запитаннями. Його зрозуміла, певно, лише жменька людей. І серед них — Ернст Крюгер. Цей юнак несподівано попросив слова. Але мати грубо урвала його, потішивши цим присутніх.

Того вечора Ріхард побачив, що успіху він ще не має. Слова, що запалювали б людські серця, не завжди спадали йому на думку. Та він не помітив, як під час його виступу осяялось обличчя молодого Ернста. Події, процеси в країні, що їх у сім'ї Ернста називали одним словом «крах», він осягнув раз і назавжди. І хоч би що він потім робив, йому було ясно чому й навіщо.

Ернст почував себе щасливим, коли разом з Томасом сидів у будинку на набережній над кресленнями. Іноді в кімнату заходила Тоні і мовчки ставила на стіл гарячу каву.

Коли креслення було готове, Ернстові почало чогось не вистачати в житті. Може, тієї тихої кімнати, а може, гладенької смуглявої руки Тоні, що подавала каву. Він зрозумів, що жити йому стало б легше, якби не так тісно було в нього вдома, якби менше було буркотливих родичів.

Він зайшов у раціоналізаторське бюро і віддав креслення. Там йому порадили набратися терпіння, відповідь він одержить у новому році.

Ернст розізлився. Це завважив Томас, який чекав його на вулиці. Ернст ще дужче розізлився, коли дорогою вони зустріли Гайнца, якому Томас гукнув: «Я прийду ввечері». Ернст відчув, що Томас охочіше буває з Гайнцом, аніж із ним. Слухаючи всілякі їхні розмови, Ернст майже нічого не розумів.

Від заводських воріт Томас з Ліною хутко подалися в місто, пліч-о-пліч, не відстаючи одне від одного, немов два однакові на зріст коники. Після кожної фрази Ліна повертала голову до Томаса, щоб упевнитися, чи він слухає.

— Томасе, чому ти ніяк не відчепишся від Гайнца? Невже тому, що вчитесь разом? Звичайно, я розумію, ви з певного часу приятелюєте. Але товаришем твоїм він ніколи не стане, навпаки.

Ліні аж дух забило. Їй кортіло якомога швидше дістатися з Томасом додому. І все ж, притишивши голос, вона мовила:

— Я хочу тобі дещо сказати, тільки тобі, бо ти, на мою думку, повинен це знати, саме ти і саме тепер. Незабаром про це надрукують у газетах. Усі повинні це знати, але ти маєш довідатись зараз. Нам читали деякі матеріали — на засіданні були присутні найвідповідальніші товариші — про неймовірні, просто-таки неймовірні події в Празі. Нам пояснили, чому так сталося. Через недостатню пильність. Не тільки в Празі, по всій країні в установи, на підприємства пробралися ворожі люди.

Вона знову повернула голову в бік Томаса. Їй здалося, що він слухає не досить уважно.

— Це, певна річ, ще не означає,— провадила вона далі,— що Гайнца сюди заслали. Але звідки тобі знати, як діятиме така людина, коли за нею стоїть той, хто ставиться до нас вороже.— Томас усе ще мовчав, і вона казала далі: — А хіба не у вас, тобто в Ендерсів, жив отой тип, що теж приклав руку до втечі в минулому році, після якої в Коссіні зчинився такий хаос!

Нарешті Томас буркнув:

— Так.— І подумав: «Вона має рацію. Це таки правда. Я сам був свідком усього того».

Але Ліна помітила, що він був заклопотаний ще чимось. Хвилину тому він побачив Гайнца з Тоні, які дружно крокували вулицею вгору. Щось його занепокоїло, а що — він і сам не знав. Та заради справедливості (з дитинства він зазнав багато гірких незаслужених образ, і в ньому міцно засіло почуття справедливості) він сказав:

— Я не раз казав тобі, Ліно, що Гайнц дуже гострий на язик, проте він не агент, як ти його називаєш, і ніхто за ним не стоїть.

На сходах Ліна задумливо промовила:

— Є люди, які воліють краще заперечувати проти чогось, ніж погоджуватись. Сама не знаю, чому так буває. До таких належить і твій Гайнц.

Вони піднялися в її кімнату. Ліна хутенько накрила невеличкий стіл, принесла у барвистих тарілочках хліб, ковбасу, навіть гарячі грінки. Коли мав прийти Томас, вона витрачала всі свої продуктові талони. На покупки в магазині у неї не вистачало грошей. Їй було приємно дивитися на Томаса. Потім вона раптом схопилася, підійшла до нього ззаду, обвила його шию руками й притулилась обличчям до його голови. Томас забув про всі свої тривоги.

— Яка ти дбайлива, які ніжні в тебе пальці.

Він смикав за кожен палець, а Ліна сміялася. Того вечора вони вирішили поїхати до Ліниної сестри в Райфенберг на різдвяні

свята. Адже в новому році через всілякі клопоти кожному з них ніколи буде і вгору глянути.

7

Ось чому Томас написав колишньому своєму вчителеві Вальдштайну: «Мені дуже хотілося б приїхати на різдво до вас у Грайльсгайм. Але я твердо пообіцяв своїй подрузі відвідати з нею на свята її сім'ю. Наступного року профспілка посилає її вчитися, а я відвідуватиму вечорами курс лекцій професора Вінкельфріда при ельбському заводі.

Мені, звичайно, нелегко буде впоратися з роботою, навчанням та поїздками в обидва кінці після зміни. Я хотів би багато чого обговорити з Вами, але саме тепер не зможу приїхати».

Вальдштайн їхав останнім поїздом вузькоколійки у Грайльсгайм. Він почував себе геть розбитим, надто стомленим. Поїздка з Берліна, пересадка зі швидкого поїзда на автобус, а потім вузькоколійка — все це тривало стільки ж, скільки й сама конференція. Спершу він зрадив запрошенню. Адже останнім часом уже гадав, що про нього забули. Свою доповідь він добре підготував. Ніхто йому не заперечував, але ніхто його й не підтримував.

Після конференції він почув у гардеробі розмову двох молодих учителів:

— Щоразу те саме. Ох, і нудьга ж! Цей дідуган Вальдштайн вже бозна-коли писав те, про що говорив сьогодні. Навіть тими самими словами.

— А ти б йому пояснив, що в наш час довго не ждуть. Це ж ідея Вальдштайна: виховання методами поступового, повільного впливу. Ні, в наш бурхливий час не до таких методів. Нам слід одразу переробляти наших хлопчаків, країна дуже чекає їхніх рук.

— Чому ж ти не сказав цього на конференції?

— Ще чого! Щоб зайву годину сидіти! Крім того, Вальдштайна, кажуть, солдати винесли із в'язниці на ношах.

Що відповів другий — може, мовляв, це вагома причина, щоб пожаліти Вальдштайна, чи, навпаки, хоч би як там було, а нехай старий звикає до критики, — цього Вальдштайн уже не чув.

Перед домівкою його душевні тривоги вляглися. Він почав розмірковувати. Спокійно, як не розмірковував навіть змолоду. Раптом Вальдштайн збагнув, що до кінця свого життя залишиться працювати у цьому невідомому, на відшибі, дитячому будинку в Грайльсгаймі.

І що ж тепер? Яку роль, власне, я хочу грати? Яку мету я собі поставив, що її не можна досягти в Грайльсгаймі?

Вальдштайн радів, що повертається додому, хоча всі вже, мабуть, сплять. Його вихованці ходили в грайльсгаймівську школу. Дитячий будинок став для них рідною домівкою. Вальдштайн добре знав

кожну дитину. Знав її зошити, уроки, її радощі і клопоти. В останньому класі — перед тим, як вони мали покинути будинок, він вів додаткові заняття. Його щоразу проймала радість, коли іскорка розуміння спалахувала на байдужому, зухвалому чи, може, від самого народження розчарованому обличчі якогось з підлітків. Але ще дужче він радів, коли через багато років зовсім несподівано отримував листа від котрогось із тих не дуже здібних, розчарованих хлопчаків, якому раптом відкривалися на щось очі, досить було йому бодай випадково згадати про Грайльсгайм.

У перші повоєнні роки Вальдштайнові присилали дітей більше, ніж міг умістити будинок. Присилали й учителів, але зовсім не досвідчених. Сумно було дивитися, як радо вони виїздили, як тільки їм пропонували краще, вигідніше місце.

Останнім часом про Вальдштайна, здається, всі забули. Ні слова у відповідь на його детальні, старанно складені звіти. Він уже запитував себе, чи не збираються закрити грайльсгаймівський будинок. А втім, час од часу Вальдштайна запрошували на конференції, схожі на ту, з якої він оце повертався. Йому виділяли найнеобхідніші кошти, після багатьох клопотань нарешті присилали вчителя чи вихователя, що сприймав своє призначення, як своєрідну покару. І регулярно присилали дітей, для яких, видно, не знаходилося іншого притулку. Вони не були ні хворі, ні недоумкуваті, ще малі, щоб ходити в школу, і нічого поганого ще не зробили. Вони були просто безпритульні з якоїсь причини. Він легко до них звикав. Любив свою роботу так, як кожен, хто, не задумуючись, вкладає в неї все серце до останньої краплини. Так помалу він прийняв за рідних тисячі дітей. І що менше згадувало про Вальдштайна начальство, то більше вістей надходило до нього від колишніх учнів. Була, виходить, користь від його науки, від їхнього спільного життя в Грайльсгаймі, від його, як він називав, методу повільного впливу. Адже вони згадували про свого вчителя і писали сюди із самої гущі життя з його бурхливими змінами.

Коли Вальдштайн приїхав, будинок був огорнений темрявою. Відімкнув двері. На сходах до нього відразу долинули різноманітні звуки ночі — покашлювання, скрип ліжок, сонне перешіптування. На його столі лежав лист від Томаса. Вальдштайн пізнав почерк. Розпечатуючи конверт, він пригадав цю саму кімнату, заплаканого, знесиленого від люті й відчаю хлопчика. Його силоміць вернули в дитячий будинок, з якого він утік під час повітряного нальоту. Жах пройняв хлопчика, коли він побачив, що дитячий будинок, злощасний будинок з директором-нацистом стоїть цілий-цілісінький. Тепер це був будинок імені Островського, а директором — Вальдштайн. Але Томас ще довго не розумів, що означають ці зміни, і тікав ще тричі, тільки б геть звідси, геть якомога далі. Потім він став улюбленим учнем Вальдштайна аж до свого від'їзду в Коссін на навчання. На різдво до Вальдштайна з'їжджалось

багато колишніх його вихованців, які не мали рідні. І все-таки його засмутила звістка, що Томас не приїде. Томас був у нього особливий учень, і його листа він поклав до окремої шухляди. Шкода, що часу в нього лишилося малувато, він би відучив себе від звички любити одного учня дужче, ніж інших.

Томасові Вальдштайн написав: «Що ж, їдь із своєю подругою. Навідайся до мене, як матимеш час».

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

Коли Берндт з високою температурою, ледве тримаючись на ногах, шукав дорогу до стоянки машин — він і здоровий погано орієнтувався в Гадерсфельді, — якийсь чоловік ухопив його за рукав і вигукнув:

— Боже мій! Невже це ви?

Берндт його відштовхнув.

Нарешті він розшукав свою машину. Дві години їхав звивистою, важкою дорогою у Шварцвальд до дружини. На щастя, цього року перший сніг швидко розтав. Ожеледі не було. Доїхав Берндт щасливо. Зовсім знесилений, він ледве доплентався до хати.

Чоловік, який біля стоянки вигукнув: «Невже це ви?» — зовсім спантеличений вернувся до своїх товаришів, які ждали його на розі. Котрийсь запитав:

— Що то за тип?

— Та це ж мій директор. Професор Берндт. Він був моїм шефом у російській зоні.

— Але ж він тебе не впізнав?

— Ні.

Бехтлер замислився: «Якщо людина, яка залишилася в східній зоні, скажімо, той самий Рідль, не впізнає іншу, то це зрозуміло... Але якщо людина з тієї зони, опинившись тут, теж не впізнає людину звідти... Що ж, він мене й там не знав. Дивно, що я зустрів їх обох, спершу одного, потім другого».

Берндт у гарячці все відпихав від себе Бехтлера і щось бурмотів. Той тип усю ніч не давав йому спокою. Хто б то міг бути? Якесь відношення він до нього, Берндта, видно, все-таки мав. А яке — незрозуміло. Берндт усе марив: «Облиш мене! Облиш!»

Дора була щаслива. Тиждень тому Берндт удосвіта раптом схопився з ліжка, і очі його стали ясні й молоді. Адже тижнями, ні, місяцями, він понуро, ніби хворий, тинявся по будинку її матері.

— Я негайно їду в Гадерсфельд,— заявив він.— Хочу налагодити справи з Бентгаймом.

За сніданком діти не зводили очей з батька, який зовсім змінився. Особливо старша дочка. Вона позирала й на матір: «Може, батько одужав?»

Дора прислухалася: з двору виїхала машина. «Налагодити справи». Так. Але як саме?

Увечері Берндт подзвонив по телефону. Голос його звучав бадьоро:

— Все йде чудово. Краще й бути не може. Мені треба лише тут трохи звикнути. А ти, Доро, приготуйся до переїзду.

Вона відчула полегкість. Чоловік у доброму настрої. Але враз защеміло серце. Виходить, він серйозно вирішив зостатися тут.

Вона довго чекала від нього вістей, хвилювалася. Не знала навіть, де він живе. У відчаї подумала: «Треба написати в Гадерсфельд листа професорові Берндту, той служить у Бентгайма. Ні, це неможливо».

Раптом біля будинку зупинилась машина Берндта. Берндт швидко ввійшов у кімнату. Вигляд у нього був зморений. Він буркнув щось про грип. Дорі спершу здалося, що в Гадерсфельді з ним сталося якесь лихо, і вона сполошилася, бо він був увесь у жару. Лікар теж сказав:

— Він серйозно захворів.

Це був сільський лікар. Удень і вночі він ходив на виклики. Люди казали: «У нього чудодійні руки. Дуже чуйна людина». Він не просто оглядав пацієнта, не просто його вислуховував — він бачив хворого наскрізь. Бачив, що з ним коїться, що вже скоїлось. В Коссіні такого лікаря Дора не знала. Куди там лікареві Фюрту до нього!

Берндт говорив мало. Навіть потім, через кілька тижнів, коли став одужувати. Тільки якось сказав, мов вередлива хвора дитина:

— Під одним дахом з Бютнером — ніхто не має права вимагати цього від мене. Це й сам Бентгайм збагнув, у всякому разі, молодий Бентгайм.

Дора взяла його руку.

— Поясни мені нарешті, що між вами сталося.

Берндт коротко відповів:

— Я розчарувався в Бютнері. Я давно тобі це казав. Він негідник. І все.

А що її чоловік, як і раніше, тільки лежав і нічого не робив, Дора якось почала розмову:

— Чому ми тут лишаємося? От скажи, невже ти не хочеш вернутися?

— Я тобі вже казав, не треба більше повертатися до цього. Це абсолютно безглуздо,— круто відказав Берндт.

Але Дора не здавалася:

— У тебе тут не було жодного радісного дня. Напиши людям, а ще краще, коли ти сам поясниш їм відверто, що тебе ошукали. Напиши, що на заводі щось не вдалося. Тебе, мовляв, звинуватили. Ти раптом відчув — над тобою нависла небезпека.

Берндт закричав:

— Відчув! Відчув! Мене заарештують, як тільки повернуся! Мене запроторять чортзна-куди!

— Берндте, любий,— мовила Дора, здавна звикнувши називати його на прізвище,— ти начитався місцевих газет. Невже ж, по твоєму, тебе заарештують за те, що коссінський завод не виконав плану достроково!

— Звичайно. Вони повірили, що хтось нашкодів.

— Берндте, Берндте, хто напустив на тебе ману? Кому таке може спасти на думку? Гадаєш, росіяни забули, як ти сам до них прийшов? Відразу після війни. Клаптик землі, на якому ви ховалися, ти і Бютнер, був ще окупований американцями. А ви відразу перейшли на бік росіян. Ось, мовляв, 'наші руки, ось наші голови. Дайте нам роботу. Прийміть нас. Невже вони про це забули? Невже ти сам про це забув?

— А може, їм наговорили, що вся ця історія від початку до кінця — обман? — Лукава гримаса перекосила його обличчя. Він єхидно посміхнувся.

— Хто ж міг вас так оббрехати? Навіщо? — прошепотіла Дора.

— А якби так і було? Якщо це справді так? Що б ти зробила в такій сумнівній ситуації, якби була комендантом? — Він лукаво на неї покосився. Крізь різнобарвні шибки, які вона так любила в дитинстві і які вона не могла терпіти тепер, хоч вони подобалися дітям, надвечірнє сонце кидало червоні, зелені і сині відблиски. В цьому строкатому світлі його рідне, розумне обличчя раптом здалося їй майже дурнуватим. Дора рвучко встала.

— Не мели дурниць. Я, безумовно, пішла б у комендатуру і сказала: «Ось я. Я, Дора Берндт. Запитуйте мене. В останні три роки гітлерівської влади я знала, де переховується Берндт. Допитайте мене, якщо маєте охоту. Я, в усякому разі, з вами. Більше мені нікуди йти. Все інше — ваша справа. Довір'я чи недовір'я — ваша справа. Я з усім змирюся».

Берндт відповів без єхидства, без блазнювання, одначе зовсім кволим голосом:

— Я ж сказав, 'говорити про це безглуздо. Ми тут і тут залишимося. Прошу тебе, дай мені спокій.

Згодом до неї долинув із суміжної кімнати якийсь дивний шум. Вона не відразу збагнула, що то стогне Берндт. Що з ним? Напевно, це сталося ще там, у Коссіні, коли вона з дітьми поїхала сюди, в Шварцвальд до матері, а він раптом зірвався слідом за нею.

Він уникав дітей, немов захворів інфекційною хворобою. Хлопчик був ще надто малий, щоб дивуватися цьому. Дівчинка докірливо позирала на батька і сама сторонилася його. Дорина мати, фрау Ронненфельд, невеличка, симпатична жінка, яка ніколи не носила чорного, а тільки коричневе, сіре чи лілове, втішала дочку:

— Він одужає. На все потрібен час. Це й лікар каже.

А Дора, безпорадна, не знаючи, що робити — чи то бавитися з дітьми, чи допомагати матері на кухні або в саду, у відчаї, що часом скидався на смертельну тугу, враз відчула себе майже щасливою, коли несподівано приїхали гості. То були Нерлінги, батьки близнюків. У Коссіні, коли вони їй добряче набридли, Берндт, бувало, переконував Дору: «Нам потрібна кожна людина, яка хоч щонебудь уміє. Поговори з його дружиною. Не відштовхуй від себе людей».

Дора ніколи б і не подумала, що так зрадіє цим балакучим гостям. Вона попросила матір принести каву, вишнівку і нашвидкуруч зготувати гостям щось смачне. Берндт теж був задоволений з того, що їхні давні знайомі, подолавши машиною такий нелегкий шлях через гори, провідали його. Виходить, про нього не забули, він потрібен людям. Інженер Нерлінг повідомив: на бентгаймівському трубопрокатному заводі він начальник такого самого цеху, що й у Коссіні. Але як за цей рік усе змінилося в Гадерсфельді!

Його дружина так і сипала новинами. Подумати тільки, Бютнери, ця зразкова пара, розлучаються! Хто б міг таке передбачити! Чоловік її озирнувся і, засміявшись, промовив:

— Ти так упевнено кажеш, а ще ж нічого не вирішено.

— Ба ні! Уже все вирішено,— торохтіла жінка.— Вона геть закрутила голову Бентгаймові, ця Гельга Бютнер.

Дору ця новина не розвеселила, а, навпаки, приголомшила, навіть злякала:

— Якому Бентгаймові?

— Молодому, певна річ, Ойгенові. Він єдиний спадкоємець. Ви, Доро, мені якось казали, що знаєте Гельгу Бютнер ще зі шкільної лави. А чому це вас, власне, так вразило? Ця жінка пройшла вогонь, воду і мідні труби. Ойгенові Бентгайму досить було лише кинути на неї оком, а про все інше вона сама потурбувалася. Що ж, Ойген Бентгайм — це Ойген Бентгайм. Та ще до того й вродливий.

Дора спантеличено пробурмотіла:

— Але ж у Бютнерів була така любов...— І раптом, думаючи про цих двох людей, нерозсудливих, може, навіть жорстоких, їй

здавалося, що ось-ось розвалиться й те, що завжди здавалося їй непорушним. Фрау Нерлінг засміялась:

— Чого це ви скривилися? У цих теж велика любов. Принаймні в Ойгена Бентгайма. А ваша шкільна подруга Гельга? Ну що ж, у Вольфганга Бютнера тепер гарна посада, він про неї давно мріяв. Нарешті дослідний інститут. Заступник директора. Адже посади роздає Ойген Бентгайм. Так що Гельга тепер злетіла — вище нікуди. Хоч вона тепер так закохана в Ойгена, як колись була закохана у Вольфганга. Головне, що молодий шеф у неї вклепався.

Інженер теж любив побазікати.

— Що правда, то правда,— підтвердив він.— Вище нікуди. А ще й року не минуло. Подумайте лишень, поріднитися з Кастріціусом! Адже дочка Кастріціуса — вдова Отто Бентгайма. Щоб мати таких родичів, Гельга охоче пожертвує заступником директора якоїсь там лабораторії.

— А ти ж щойно сказав, що це ще не вирішено,— докинула фрау Нерлінг. Ні вона, ні чоловік не помітили, що Берндт сидів насуплений, замкнутий.

Решту часу вони упадали як могли біля Дориної матері. В її будиночку було багато чудових речей з дерева та скла. Гості й з дітьми побазікали. Ох, як ця малеча поправила на свіжому шварцвальдському повітрі!

— Ти ще згадуєш Коссін? Пам'ятаєш, як ви там жили?

— Ні,— відрубала дівчинка: очі в неї зробилися злі, ніби казали: «Не чіпляйся до мене, тітонько, нічого я тобі не відповім, нічого».

Одного вечора дівчинка спитала:

— Мамо, коли ми поїдемо назад?

— Ще не скоро,— помовчавши відповіла мати. Дівчинка помітила, що вона ледве стримує себе, щоб не розплакатися. «Щось тут негаразд»,— подумала дівчинка.

Нерлінги приїхали до Берндтів, видно, зовсім не для того, щоб погостювати. А втім, хто зна. Розповіли, як добре йде в них робота, похизувалися новою машиною, і так далі, і таке інше. Може, випадково, а може, й ні зайшов другого дня до Нерлінга в цех молодий Бентгайм. Так, так, Ойген Бентгайм, той самий, якому так довго перемивали кісточки в Берндтів. Видно, даремно на заводі стільки говорять про його товариську вдачу. Нерлінгові подобалося, що Ойген Бентгайм не дере носа; він попросив інженера пояснити йому нову систему монтажу, відверто признавшись, що не дуже на цьому розуміється. Через десять хвилин настала обідня перерва. У вестибюлі Бентгайм поцікавився дружиною Нерлінга, його близькими, навіть новою машиною. Слово по слову і розмова перейшла на Берндта. Ні, на хворого він тепер не схожий. Минулої неділі молоде подружжя відвідало його своєю машиною.

Наступної неділі перед будиночком фрау Ронненфельд знову зупинилась машина. Двері відчинила Дора. Ойген Бентгайм відрекомендувався і міцно, невимушено потис їй руку. Дора призналась собі, що він їй сподобався. Такий щирий, відвертий. Що правда, то правда. Невисокий на зріст, досить кремезний. Зразу видно — спортсмен.

Дора не відразу помітила, що Ойген Бентгайм приїхав не сам. Спроквола, обережно, так наче поранений, виліз із машини його супутник. Низенький, ще нижчий за Ойгена, з голубими очима. Ойген відрекомендував його.

— Нам довелося скористатися цією поїздкою для ділової розмови.

Поки Берндт здивовано, а водночас і зраділо — все-таки нові люди! — вітався з гостями, Дора вже встигла забути, як звати того чоловіка — чи то Мюллер, чи то Майєр.

Жвава фрау Ронненфельд дещо додала до недільного обіду. Три пляшки випили відразу. Берндт також пив більше, ніж звичайно. І Дора. Навіть мати. Ойген Бентгайм весело перемовлявся з усіма за столом, найбільше з дітьми. Дора подумала: «видно, він любить малечу. А як у них складеться з Гельгою? Чи захоче вона народити йому дітей?»

А після обіду він заходився вчити дітей усіляких ігор. Гамір зчинився на весь будинок. Потім діти і Дора з Ойгеном пішли в дитячу кімнату.

Коли Дора і Ойген Бентгайм знову зійшли вниз, діти ніяк не могли розлучитися з паперовим млинком, якого їм змайстрували дорослі. Мюллер, чи то Майєр, сидів біля Берндта. Дора помітила, що її чоловік чимось схвильований. Мати покликала всіх на чашку кави. Ойген знову розбалакався. Приземкуватий, голубоокий незнайомиць раз у раз хвалив тістечка. Дорина мати пишалася.

Дорогою назад Бентгайм, що сам вів машину, спитав:

— То як? — І додав, оскільки його супутник, якого звали не Мюллер, а Майєр, барився з відповіддю: — Боюсь, що у вас було мало часу для розмови.

— Навіть забагато, — заперечив Майєр. Він ще трохи помовчав, а тоді пояснив: — На перше моє запитання цей Берндт зразу ж відповів: «Ах, так ось що означає ваш візит! Все, що можна було взнати про Коссін, ви й без моєї допомоги давно знаєте. Не варто було приїздити задля цього». — Потім Майєр сказав: — А коли я знов дуже обережно завів про це мову, він відповів приблизно таке: «Працюючи у вас, я, звичайно, виконуватиму свій обов'язок. Робитиму все, що мусить робити людина мого рангу». Він приблизно так і висловився. «Але якщо вам треба від мене ще щось, то моєї професії це не стосується. Для цього знайдіть собі інших людей і пошліть їх у Коссін. А мене розпитувати марно».

— Дивно,— мовив Ойген Бентгайм.

Майер нічого більш не сказав.

Вони довго їхали мовчки. Ойген Бентгайм знову почав перший.

— Як, по-вашому, пояснити його поведінку? Чому він нічого не сказав? Адже він кінець кінцем сам прийшов до нас.

— Я можу відповісти вам точнісінько те саме, що мені відповів Берндт. Я виконав свій обов'язок. Розшукав Бютнера, щоб той заманив до нас Берндта. Одне слово, привів до вас цю людину. Все інше моєї професії не стосується.— Невдовзі він знову заговорив: — Я б на вашому місці ні в якому разі не став наполягати, щоб ваш батько влаштовував Берндта в Гадерсфельді. Вам потрібні люди, яким можна довірятись. А про яке довір'я може йти мова, коли чоловік відмовляється дати відомості про завод у східній зоні, про завод, що його він знає, як свої п'ять пальців.

Ввечері Ойген намагався пояснити батькові те, чого сам як слід не розумів:

— Уяви себе на місці людини, що раптом утекла зі східної зони. Його там скривдили, відштовхнули, подумали, що з ним можна повестися, як з будь-ким. Там, мабуть, не заведено попереджувати того, кого звільняють з роботи. Він бажає працювати в нормальних умовах, у нас, бо ми його поважаємо і цінуємо. Але це ще аж ніяк не означає, що він одразу піднесе американцям геть усе, чого вони від нього ждуть.

Старий Бентгайм так і спалахнув від гніву. Поведінка цього професора Берндта його ніскільки не цікавила б, якби тут не йшлося про власний завод, якого Бентгайм втратив, але ще сподівався повернути.

— Де твій розум? — вигукнув він.— Цей чоловік роками не шкодував сил на посаді директора коссінського заводу. Нарешті зрозумів, що він натворив. Уявив собі, що його чекає. Тоді він — назад. Розумієш? Назад! І після цього наші американські друзі не сміють його ні про що запитати? Послухай, ми цілий рік про нього не згадували, але тепер, на мою думку, пан професор Берндт, як і всі, мусить заповнити анкету, з якої стане видно, хто він насправді.

— Політичний емігрант — ось хто він такий.

Ойген тримався спокійно, але очі його сміялися, бо все минуле — до минулого належали і заводи за Ельбою — хвилювало його куди менше, ніж батька. Він забув, що йому радив Майер у машині.

— Бачиш, батьку, Берндт — дуже цінна для нас людина. Вчешній із світовим ім'ям. І він до твоїх послуг. Я б узяв його, з анкету чи без неї. Адже приймав ти без балачок отих клятих дружків нашого Отто, якщо вони підходили нам.

Може, старий Бентгайм кінець кінцем і погодився б із сином, якби другого дня не з'явився до нього інженер Вілкокс.

Вілкокс збирався днями вернутися назад. «Прощальний візит»,— подумав Бентгайм.

— Залишся,— попросив він сина,— побудь за перекладача.

Ойген розмовляв і писав кількома мовами. Старий Бентгайм не хотів, щоб його розмову з Вілкоксом чув хтось чужий. У роки, коли будувався завод, і пізніше, Вілкокс представляв у Гадерсфельді свою фірму «The Stanton Engineering». Торік у конторі цієї американської фірми Майєр багато чого розповів Вілкоксу про справу Берндта, коли той несподівано перекинувся сюди разом з Бютнером. Сам Майєр до останньої хвилини не був певен, чи дотримає Бютнер слова, тобто чи зможе його дотримати. Майєр не любив багато говорити, але Вілкокс зрозумів його з півслова. «Краще б збути цього Берндта кудись якомога далі і то якнайшвидше»,— сказав він другого ранку після поїздки у Шварцвальд.

Вілкокс звернувся до старого Бентгайма.

— Перше ніж поїхати, я хотів би дещо спитати. Я не знаю, чи вже служить у вас професор Берндт, що перейшов із російської зони. Якщо в нього не багато або й зовсім немає роботи, то він знадобився б нам. Ми з вами, Бентгайме, в наших стосунках завжди були відверті, і я на вашому місці не намагався б утримувати Берндта тут. Віддаль не дуже велика. Я маю на увазі вашу країну. А цей Берндт, наскільки мені відомо, вже двічі переїздив сюди-туди. У нього є досвід. Ну, то як?

Ойген забув, що тепер він усього-навсього перекладач.

— Як це двічі? — перепитав він.

— Ну,— мовив Вілкокс,— адже спочатку він був у нашій зоні. До того, як ми визволили його і його товариша Бютнера з їхньої схованки. Нібито із схованки. А тоді він перейшов до росіян.

«Американці,— подумав Ойген,— хочуть переманити Берндта до себе».

— Я не можу зробити йому пропозицію від імені вашої фірми,— усміхнувшись, сказав він.

— Переклади,— звелів старий Бентгайм.

Ойген повторив:

— Я не можу зробити йому таку пропозицію від імені американської фірми.

— Хай це буде мій клопіт,— сказав Вілкокс.— Викличте його тільки в Гадерсфельд.

Дора дістала лижі (нарешті настала зима!) і вирушила на прогулянку. Берндт любив кататися з нею на лижах, але сьогодні почував себе дуже стомленим. Дора не стала довго вмовляти його. Через кілька хвилин вона забула про все, що її мучило. Довкола стояли засніжені ялини. Летіти отак на лижах для неї завжди було щастям. Вона й незчулася, як опинилась у незнайомому невеличкому селі. Старіші жителі знали фройляйн Дору. Привітні,

ласкаві селяни обтрусили з неї сніг, запропонували стілець біля грубки. Це був не заїзд, а проста селянська хата, і ніхто тут не здивувався, коли з'явилася Дора. Її запросили до столу, а діти показали свій різдвяний календар. Всі довго сміялися з найменшого хлопчика, який не наважувався вибрати зі свого черевика решту горіхів. Він щоразу ставив проти ночі черевика за порогом, щоб святий Миколай підсипав туди горіхів, а якщо не святий Миколай, то хоча б якийсь ангел.

— Ангели не приносять горіхів,— мовила Дора й здивувалася: через свій клопіт вона зовсім забула про 6 грудня — день святого Миколая. В Коссіні це свято не відзначали, але своїм дітям вона передала цей з дитинства пам'ятний для неї звичай. І ту ж мить її пронизала думка: «Але ж я не в Коссіні». І їй стало дуже боляче, ніби вона вперше зробила для себе це несподіване, приголомшливе відкриття.

— А чому ангели не приносять горіхів?

— Бо вони приносять людям тільки те, чого не видно,— наприклад, щастя, добро тощо.

— Приходьте до нас на різдво,— запросила її господиня,— адже ви живете недалеко звідси. Разом підемо на обідню. Ніде в цей час не буває так гарно, як у нас.

Дора не зважилась признатися, що не дістала католицького виховання і ніколи не ходила до церкви, її батьки були проти цього. Вона тільки сказала:

— Для мене недалеко, а для дітей далеко.

Ну ось тепер жінка почне розпитувати її. Але селянка була не з тих, що всюди виявляють надмірну цікавість. Вона лише промовила:

— Ідіть понад долиною і дістанетесь до залізниці.

Дора закинула лижі на плече, попрощалася і почала дертися вгору. А коли озирнулася, села вже не було видно. Чи снігом його замело. Але підійматися стало так важко, що годі було про щось думати.

Коли Дора повернулася додому, мати розповіла їй, що Бентгайм несподівано прислав по Берндта машину. Вона передала дочці записку і листа, привезеного шофером. Берндта просили якнайшвидше приїхати в Гадерсфельд на термінову і дуже важливу розмову.

Він тією самою машиною й поїхав.

Дора кивнула головою. Оце й усе. Вона розповіла своїм дітям про сільських дітей. Про те, як вони вирішили насипати горіхів у черевичок найменшого малюка. Засинаючи, Дора думала: «Побачимо, що принесе мені ангел, напевне, щось таке, чого не побачиш...»

Берндт вернувся вже другого дня. Він, підхопивши Дору під руку, оббіг з нею по снігу довкола будинку. Це мало означати: він чимось схвилюваний і зараз повідомить їй щось нове і приємне.

— Ми з старим Бентгаймом багато що обмірковували. По-

дружньому. Потім він познайомив мене з інженером Вілкоксом, американцем, що обіймає досить солідну посаду. Здається мені, то офіцер з комісії по здійсненню контролю. Всім відомо, що це означає «The Stanton Engineering». Те, що Бентгайм зв'язаний з цією фірмою, ні для кого не секрет. Цей Вілкокс виявив на диво добру обізнаність з усіма моїми роботами, навіть із тим моїм методом, який ми мали намір застосувати п'ятнадцять років тому. Я не хотів, щоб цим методом скористалися нацисти, і зник з усіма кресленнями. Я тобі вже не раз про це розповідав. Одне слово, Вілкокс спитав мене, чи не хочу я попрацювати з рік у його фірмі. Я відповів, що повинен подумати, адже я вже домовився з Бентгаймом. Але Вілкокс сказав, що сам залагодить з ним справу, а мені треба якомога скоріше дати йому відповідь.

Трохи помовчавши, Дора сказала:

— Отже, ти хочеш поїхати туди?

— Я хочу поговорити про це з тобою,— відповів Берндт.— Але мені здається, що один рік у чужій країні розширить мій кругозір, адже масштаби у них, без сумніву, грандіозні. Мені здається, що там скоріше забудеться уся оця погань, що отруєє нам тут життя.

— Якщо ти поїдеш у Штати тільки на рік,— сказала Дора,— я зостануся тут.

Берндт відпустив її руку й став проти неї:

— А я про це й не подумав. Отже, сам. Без тебе.

Дора з болем, який вона ледь усвідомлювала, відчула, що Берндт, напевне, теж не цілком свідомо, саме такою уявляв собі її відповідь. Він наперед знав, що ця відповідь завдасть йому болю. І все ж кінець кінцем він вирішить поїхати сам.

Його розчервоніле на морозі обличчя помолоділо. Ні сліду хвороби чи старості. Таким вона його давно знала й любила. Він спитав:

— Чому?

Це «чому» завдало їй ще більшого болю, бо означало: «все-таки я поїду». Його підбадьорило, омолодило це нове запрошення.

— Подумай,— мовила Дора.— Дівчинка наступного року піде до школи. Тут її хоч навчать правильно розмовляти по-німецькому.

— Діти могли б поки що залишитися в твоєї матері.

— Ні, Берндте,— відповіла Дора,— з одного року може стати два. До того ж, коли моя дочка піде до школи, я хочу бути біля неї. Я тобі зразу сказала, що залишусь тут із дітьми.

Щоб не затьмарювати різдвяні свята, Берндт ні слова не сказав про своє рішення. Він ще кілька разів їздив у Гадерсфельд. Дора ні про що його не розпитувала. Вона й сама відчула: він поїде.

Вілкокс спитав його:

— Ви їдете з сім'єю?

— Ні, дружина й діти залишаються тут.— Йому здалося, що

завжди застигле обличчя Вілкокса, на якому ніколи не було й тіні посмішки, стало ще холоднішим, і він додав: — Старша дочка цього року піде до школи. До того ж моя дружина не хоче виїздити з Європи, хоча, свідок бог, їй довелося зазнати тут чимало горя.

2

Розмова носила суто діловий характер, і американець був байдужий до всього іншого, що казав Берндт. Але вчений в одній фразі зачепив те, що, хоч і не стосувалося справи, було Вілкоксові не байдуже.

Коли Берндт зауважив, що його дружина, очевидно, просто не хоче залишати Європу, він тієї ж миті подумав і про свою дружину, Елен Вілкокс, уроджену Бартон, яка, навпаки, дуже рвалася з Європи.

Його сповістили, що Елен зі своєю нерозлучною подругою, медсестрою Джін, переїхала з Франкфурта-на-Майні в Гамбург. Щоправда, звідти вони не вирушили першим пароплавом, як планували спочатку. Джін довелося відкласти свою відпустку і взятись за обладнання госпітального судна. Елен також затрималась у Гамбурзі і, що найбільше здивувало Вілкокса, пішла працювати в місцеве відділення Червоного Хреста. Все це, звісно, влаштувала її подруга.

Вілкокс не любив пікантних історій про розлучення, вистежування, шпигування. Колись він дуже закохався в Елен, дужче, ніж міг уявити. Згодом звик до дружини. В ті дні їхнього подружнього життя (Вілкокс вважав їх щасливими), поглядаючи на дружину вдома, в машині чи в якомусь товаристві, він часто згадував слова віце-президента фірми Вайса: «Візьміть собі за дружину дівчину з наших країв, з доброго старосвітського роду, хай навіть без посагу». Чудова порада. Все йшло, як по маслу. Все йому подобалось: її смаки, одяг, манери, її розум. Ніколи між ними не виникало ні найменшого непорозуміння.

Він лише стенив плечима, коли Елен несподівано заявила, що не може більше жити з ним. Хіба ж це можна було назвати сваркою, коли він інколи всупереч їй робив дещо по-своєму, як того вимагав його фах і щоб виправдати довір'я фірми, що прислала його сюди. Може, Елен не подобалися його гості, німецькі інженери, яких він мусив час од часу запрошувати до себе. Кінець кінцем він живе у Гадерсфельді не заради власного задоволення.

Якось, залишившись наодинці і поринувши в роздуми — Елен щойно серйозно заявила йому про своє бажання розлучитися, — Вілкокс мимоволі пригадав одного симпатичного чоловіка, з яким сидів разом на вечері у Бентгайма. Прізвище його Вілкокс, на жаль, забув. Згодом низенький Майер розповів йому в клубі, як тому чоловікові за допомогою всіляких махінацій вдалося примусити свого шефа, професора Берндта, виїхати зі східної зони. Вілкокс

поділився тоді з Елен цією потішною, як йому здавалося, історією. «І ти хочеш запросити його до нас? — холодно спитала Елен.— Я не бажаю приймати таку людину». Аж пізніше Вілкокс зрозумів, що тоді в її голосі бриніла погроза.

Немає у неї причини залишити мене, думав Вілкокс. І не може такого бути. Вони ніколи не сварились. Невже дружина не розуміє, які обов'язки лежать на ньому тут? Він мусить пильно стежити за будівництвом бентгаймівського заводу. Атож, і запрошувати до себе потрібних людей. Елен досить розумна, щоб це зрозуміти. Ні, щось зовсім інше спонукало її прийняти таке рішення. Якийсь інший чоловік. Але хто? Йому спав на думку той недоумкуватий поет, з яким вона фліртувала ще в Парижі. Пізніше Вілкокс не без підстав заборонив йому приходити до них.

Вілкокс ще не до кінця осягнув свою самотність, ще не цілком викреслив з думок Елен, і тому, сидячи в порожній квартирі, усе ламав собі голову тим самим запитанням: «Чому вона мене не любить? Адже все було б так чудово. Так розумно. Чому мене ніхто ніде не любить?»

Проте невдовзі Вілкокса наче підмінили, він наказав своєму підлеглому шпигувати за Елен. Він хотів знати, з ким має справу. Він не бажав, щоб йому забивали баки. Як і не бажав викидати жодного цента на судові справи. Швидко, дуже швидко він заспокоїв свою розтривожену душу. Винуватцем своєї сімейної драми він назвав Герберта Мельцера, журналіста, що працював у редакції Барклея.

Вілкокс дуже здивувався, коли йому повідомили, що людина на ім'я Герберт Мельцер, американський громадянин і журналіст, загинув минулого року внаслідок нещасливого випадку.

Вілкокс навіть не припускав думки, що його дружина нічого не знала про смерть Мельцера. Він, як той молодий, недосвідчений юнак — правда, й молоді, виходить, часто мають рацію, зіставляючи усі серйозні й динамічні події,— твердо вірив, що між їхнім розлученням з Елен та смертю Мельцера існує зв'язок.

Але через кілька тижнів у Гадерсфельд приїхав сам віце-президент фірми Вайс. Пішли нарада за нарадою. Один з вечорів вони провели без жінок, лише з Бентгаймами, старим і молодим. Вайс надав Вілкоксові повноваження, про які той давно тільки мріяв. Життя, його серйозне ділове життя триває далі й без Елен, сказав собі Вілкокс. Життя з усіма повноваженнями, в яких Елен нічого-сінько не тямала. І все ж, коли Берндт сказав, що його дружина не хоче їхати з Європи, Вілкоксові особливо виразно уявилась Елен, що так хотіла покинути Європу. Вона стояла перед дзеркалом, сміялася, приміряла куплене ним намисто і ніби вперше побачила в дзеркалі свою привабливість... Через секунду його обличчя знову прибрало суворого, застиглого виразу. Це й помітив Берндт.

1

На різдвяні свята Томас з Ліною поїхали, як і домовлялися, в Райфенберг.

Ерна, старша Лінина сестра, моторна, весела молодичка, усе цікавилася (куди більше, ніж Ліна) уборами та зачісками. Її чоловіка звали Горст Гербер, працював він у меблевій крамниці. Сім'я була дружна, весела. Вони мали двійко малих дівчаток. Ерна пошла для обох з клаптиків матерії чудернацькі строкаті платтячка. Горст пишався трьома своїми, як він казав, жіночками.

Господарів майже приголомшив приїзд на різдво Томаса. Хто б міг подумати, що стримана, мовчазна Ліна підхопить собі такого хлопця. Вони вважали її синьою панчохою. Завжди по вуха заклопотана справами. Раніше — у Третьому рейху, тепер — на соціалістичному будівництві. Томас добре почував себе серед цих веселих людей, щиро сміявся з жартів Горста, які той умів дотепно розповідати. Ерна спитала сестру:

— А ви ще не побралися? Гляди, не прогав його.— Ліна тільки мотнула головою. Останнім часом вона полагіднішала. Діти Ерни дуже охоче гралися з нею.

Непомітно промайнули свята. Ерна, як могла, турбувалася про всіх. Вона мала намір з нового року знову влаштуватися у конторі, щоб трохи заробити грошей. Горст заробляв не дуже багато, тому їй не перечив, тільки казав:

— Треба й моїм трьом жіночкам трохи причепуритися.

Для прощальної вечері Ерна купила курку. Вдома не виявилось вермішелі. Томаса послали по неї в сусідню крамницю. Там було повнісінько народу, він став у чергу й почав чекати. Невдовзі занепокоївся: адже вони могли спізнитись на нічний поїзд.

Він позирнув на продавщицю, огрядну, але рухливу жінку. Ніщо не уникало її гострого погляду. Вона впевнено орудувала ножицями, швидко вирізаючи потрібні талони з цукрових і борошняних карток. Згодом вона навіть шкодуватиме за тими продуктовими картками: коли в крамниці юрмляться люди, дізнаєшся про всі новини в селі.

Коли Томас уже виходив з крамниці, хтось смикнув його за рукав. Якась білява дівчина (спочатку вона навіть здалася йому дитиною) вийшла слідом за ним на вулицю і, якимось кумедно смикаючи його за рукав, потягла хлопця в найближче підворіття. Потім звелася навшпиньки, засміялася й спитала:

— Не впізнав мене?

— Ні, їй-богу не впізнав,— відказав Томас. Але його враз узяв сумнів. Якесь почуття ожило в ньому, набагато слабше за згадку, але живучіше, вже забуте — і водночас забуте не до кінця.

Щоб устояти навшпиньки, дівчина цупко вхопилася за клямку хвіртки й лукаво, запитливо зазирнула Томасові в очі. Її біле обличчя — він аж тепер це помітив — скидалося на обличчя дорослої дівчини або ж дорослої карлиці. Адже не могла так хитро, лукаво дивитися дитина. Губи в неї були трохи підфарбовані. Томас ступив з підворіття, дівчина пішла за ним. При світлі ліхтаря очі в незнайомки яскраво блищали, але були якісь порожні. Вони нічого не вбирали, а тільки віддавали блиском. Хоча дівчина й не була косоока, але в її погляді було щось дивне, неприродне. Раптом Томас вигукнув:

— Пімі!

— А я тебе впізнала одразу,— мовила дівчина,— адже відтоді минуло не так і багато часу. Що ти тут робиш? — Вона засміялася, блиснувши своїми гострими мишачими зубенятами.

Томасові нараз пригадалося все: замурзаний, бридкий хлопець на ім'я Еде, якого саме привезли в грайльсгаймівський будинок, його майже завжди роззявлений рот. Але чому? Може, його тут усе дивувало? Може, йому було важко дихати? Опинившись у будинку, він ніби принишк, збайдужів, але й відразу зблизився з Томасом. Напевне, побачив чи нюхом відчув, що Томасові теж не терпиться втекти звідси. І вони разом накивали п'ятами. В горах Еде знову скликав свою ватагу, в якій була й Пімі. А потім почалося їхнє недовге спільне життя в осінньому лісі. Згадалися й пере-свистування і смолоскипи, ночівлі серед руїн, походи на далекі вокзали по здобич. Тому й страшно було, і водночас він почував себе щасливим. Так, іноді Томас почував себе щасливим. Усе те давно минуло.

А яка замурзана, брудна була Пімі! Тепер вона біла-біла, аж не віриться, що це та сама дівчина. Він її все-таки пізнав. По чому ж? Може, по її мишачих зубенятах? По блиску очей? Може, по тому, як вона сміється?

— Я тут у гостях,— відповів Томас.— А працюю на коссінському заводі. Сьогодні від'їздимо. А ти що поробляєш?

— Влаштувалася на птахофермі.

— Невже там немає свіжого повітря? — здивувався Томас.— Ти біла, наче крейда.

— Я лежала в лікарні.

— Хворіла? Чим?

— Нічого страшного, запалення. Все минуло.

— Мені треба бігти,— сказав Томас,— бажаю тобі всього найкращого.

Вона кивнула головою. І дивилася йому вслід доти, доки він зник за рогом.

Обидві сестри, Ерна і Ліна без угаву гомоніли, сидячи за столом. Томас їх не слухав.

— Чого ти всміхаєшся? — спитав його Горст.

— Я ходив по вермішель і зустрів у крамниці дівчину, яку знав колись давно.

— Поспішайте! — вигукнула Ерна.— Воно, звичайно, не личить квапити вас під час такої смачної вечері, але ж ви можете спізнитися.

Нічний поїзд був переповнений. Худенька Ліна ще сяк-так примостилася на лаві, а Томаса відтіснили аж до кутка. Він не міг навіть розгорнути книжку, яку мав намір почитати в дорозі. Раптом йому нестерпно, як ніколи, захотілося побути на самоті. Заплющивши очі, не слухаючи безугавного бубоніння сусідів, він відчув серед цього людського юрмища таку полегкість, ніби й справді опинився на самоті.

Ніщо не заважало йому думати про Пімі. І не тільки про Пімі. Про все минуле.

Коли Томаса силоміць привезли знову в дитячий будинок, його охопив нестямний жах. Відраза до нацистського притулку глибоко засіла в ньому. Він побачив відремонтований будинок, гладенькі побілені стіни; що було всередині, він ще не знав. Як він тоді кусався, дряпався, виривався з рук, що тримали його! Потім новий директор Вальдштайн його приборкав своїм розумним поглядом і спокійним голосом. Приборкав, але ненадовго. Томас не хотів миритися зі своїм становищем.

Він кілька разів тікав, але невдало. Аж ось з'явився Еде, і їм пощастило втекти разом. Еде, понурий, відразливий, тупий до навчання хлопець, змалку звик верховодити. По здобич він посилав з Томасом Пімі. То була брудна, неврівноважена, просто гидка дівчина. Не розмовляла, а верещала. Але поцупити будь-що могла. А як вона підкрадалася до біженців на вокзалах, до сонних людей, навіть до мертвих!

Якщо, бувало, вони верталися з порожніми руками, Еде хапав Пімі за комір, тряс, як кішку, і погрожував кинути її в провалля.

А іншого разу Томас із-за куща підгледів, як Еде, коли вона нічого не принесла, глумився з неї.

Восени, коли вони, наче цуценята, тремтіли серед руїн від холоду, ватага розпалася. Томас знайшов собі притулок у якійсь кузні. Нарешті він все-таки прибився у Грайльсгайм. І аж тоді вперше збагнув різницю між теперішнім дитячим будинком і тим ненависним, яким він був раніше, Закінчив школу. Його взяли учнем на коссінський завод. Тут Томас вивчився на слюсаря. Довго, дуже довго він жив у Коссіні. Ось і тепер знов їде туди.

Вальдштайн зустрів Томаса так, немов той відлучився з Грайльсгайма всього на кілька годин. Ніби й не був він у ватазі Еде, ніколи не жив серед руїн. Ніби ходив у кузню просто з якимось дорученням. Вальдштайн ні про що його не запитував.

Давня історія зовсім забулася, натомість розвивалися нові події, швидко змінюючи одна одну.

Аж тепер, у поїзді, Томасові пригадалося все те. Пригадалось, як стежив він з-за куща за тим, що Еде витворяв з Пімі. У нагороду? Чи в покару? Тепер Пімі вже не схожа на гидке опудало. У неї біле обличчя, світло-русяві коси.

Затиснутий з усіх боків пасажирами, Томас простежував подумки своє життя від того часу до останнього дня і від останнього дня до того часу. Пригадав, який був лютий, коли його знову привезли в Грайльсгайм. Пригадав Еде і його ватагу. Пімі, яка відтоді майже не піросла, лише стала охайною, білою.

Треба ж було поцікавитись, куди вона подалася тієї зими. Може, відразу влаштувалася на птахофермі? Ії, звичайно, добряче відмили в лікарні. Пробігаючи подумки своє життя від того часу до останнього дня і від останнього дня до того часу, Томас щоразу проминав кузню. Намагався не думати і про Вальдштайна, який був для нього дорожчий від усіх. Так, наче Вальдштайн стояв йому поперек дороги від того часу й до останнього дня і від останнього дня до того часу. Томасові думки снували навколо втечі з дитячого будинку, зовсім не торкаючись Вальдштайна, потім перенесли його аж до глибокого зеленого яру, на дні якого зблискували двоє дзеркалець чистої води. Там далі, звиваючись змією, текла поміж буйних трав річечка.

Багато пізніше він з Робертом якось проходив повз ті місця. Томас міг би сказати: «В цих руїнах таборилася наша ватага». Але дзеркальця чистої води тепер виблискували вже не так яскраво, як йому уявлялося. І яр видався не таким уже й великим...

Кондуктор оголосив:

— Коссін!

Потоки людей вийшли з вагонів на перон. Ліна схопила його за руку:

— Ходім до мене.

Томас похитав головою:

- В Ендерсів мої речі, завтра вони будуть мені потрібні.
Ліна затримала його ще на якусь хвилину:
— Гарна була поїздка, правда?
— Дуже гарна,— погодився Томас.

2

Лене Ноль, знов охоплена тривожним, майже нестерпним чеканням, що його спричинили листи від Роберта, нарешті мусила остаточно вирішити: чи готова вона до від'їзду? Лене відповіла: не тепер. На різдвяні канікули під Новий рік. Йй, мовляв, треба поговорити з Альвінгером, директором заводу. Той увесь цей час був дуже прихильний до неї... Роберт розумів, що означало «увесь цей час». Ти, Роберте, спасував, кинув жінку напризволяще. Тепер ним опанував страх: а що, як Лене передумає? Адже Альвінгер може відрадити їй переїздити з Коссіна-Нойштадта у віддалене селище при заводі імені Фіте Шульце.

Того дня, коли Лене мала переїздити, обом зробилося страшнувато. Напередодні Роберт написав був: «Поїздка в тебе буде досить складна, особливо від станції до селища, де ми житимемо. Я не хочу, щоб ти діставалася сюди сама...» Але він порвав того листа і написав коротко: «Я приїду забрати тебе й Ельзу тоді-то й тоді-то».

Лене зібрала сякі-такі свої пожитки. Одначе не спаковувала їх у валізу, спеціально придбану на дорогу. Дочці вона сказала: «Скоро нас забере Роберт Лозе».

Ельза, живучи з матір'ю в Нойштадті, зовсім відбилася від рук, здичавіла. Вона дуже розхвилювалася, почувши цю звістку. Дівчинка зрозуміла: мати дуже, дуже чекає. Але це ще зовсім не означає, що вона дочекається.

Не роззираючись, Роберт простував з вокзалу до Нойштадтського мосту. Дорогою йому зустрілася Елла. Гордо, як завжди, несла вона свої прекрасні груди. На мить її обличчя засяяло й відразу погасло. Вона спитала здивовано:

— Звідки ти тут узявся?

Повагавшись, Роберт сказав:

— Я приїхав забрати Лене.

Елла теж на мить завагалась. Її гарне обличчя тепер, здавалося, зробилось ще вродливішим.

— Давно пора,— спокійно проказала вона.— А то дивитися було боляче.

— На що? — не зрозумів Роберт.

— На те, як вона тебе чекала,— відповіла Елла.

— Тепер я вже й сам не розумію, чому так вчинив,— зізнався Роберт.

Хоч Елла йшла додому, але вернулась і провела Роберта до Нойштадтського мосту. Дорогою вона розповіла йому:

— Скоро пускатимуть старий трубопрокатний цех. Одночасно з новим. А Томас працює в ремонтному. Завернеш на набережну? До Ендерсів? Їхній будинок надбудували. Пауль Вебер — ах, я й забула, ти ж його не знаєш — живе з Томасом у великій кімнаті. Томас якраз кудись поїхав зі своєю Ліною.

Роберт слухав її і не слухав. Йому було б легше, якби по дорозі з вокзалу його ніхто не зустрів.

— Не ображайся, Елло,— мовив він нарешті,— але мені довелося робити багато пересадок і я не знав, о котрій приїду, а Лене мене чекає.

— Авжеж, поспішай, звичайно! — сказала Елла.

Вона зіперлась на поручні й задивилась на острівець землі біля підпори мосту. Навесні там розіб'ють клумбу: барвистий килим милуватиме погляд пасажирів поїзда, який щодня проходить через Нойштадтський міст. Потім Елла повернулася і, прибравши серйозного вигляду, пішла додому.

Роберт не відразу розшукав вулицю, де жила Лене Ноль. Вулиця мала жалюгідний вигляд: напіврозвалені, напівполагоджені будівлі. Її дім також нелегко було знайти, він стояв у дворі зруйнованого будинку. Власне, то була половина дому, що виглядав так само жалюгідно, як і вся вулиця, новою була лише кам'яна огорожа двору. На подвір'ї біля самісінького входу самотньо гралася Ельза. Вона втупилась у Роберта, потім раптом схопилася й побігла сходами, гукаючи:

— Він уже приїхав!

Вона розчохнула двері до кімнати, де мешкала з матір'ю відтоді, як дівчата з електролампового заводу після зникнення Альберта Ноля влаштували їх у пенсіонера Нібегалю.

І відразу на Роберта війнуло чимось рідним, знайомим. Йому мигнула в голові та сама думка, що й тоді, в перенаселеній квартирі Ендерсів, де він жив, приїхавши в Коссін невдовзі після війни. Серед багатьох облич він уперше тоді побачив обличчя цієї жінки й подумав: «Відтепер я вже не буду самотній. Ось нарешті вони, жінка й дитина, я знайшов їх. Хоч який великий світ, а я таки знайшов їх».

Це добре, що Лене не покращала, поки його не було. Схудле обличчя, темні тіні під очима, усе, як під час їхньої першої зустрічі. Вона ще більше нагадувала ту жінку, якою була тоді. Роберт подумав, як довго-довго він її шукав. Тільки забув, що сам залишив її.

— Ось і я,— мовив він.

Усмішка майнула на її обличчі. Та сама усмішка, яку він побачив тоді, в Ендерсів, прикрасила її заклопотане обличчя. Роберта це вразило.

— Збирайся швидше,— мовив Роберт,— скоро відходить наш поїзд.

В цю хвилину обоє забули про Ельзу. Дівчинка стежила з кутка

за дорослими, прислухалася до того, що казав Роберт. А коли він промовив: «Збирайся швидше»,— вона злякалася, її маленьке личко зблідло.

— Чи не знайдеться в тебе чогось гарячого для Ельзи? — збудженим від хвилювання голосом спитав Роберт.— Дорога далека, а зупинятися не хотілося б.

Ельза полегшено зітхнула. В неї аж у голові запаморочилось від такої несподіваної радості. Адже щойно вона почувала себе в цьому порожньому світі дуже самотньою. Знала й те, як цього ждала мати. Вона й сама завжди любила Роберта. Але коли він заговорив лише до матері, її охопив відчай — адже всього можна було сподіватися. Чогось невідомого для неї більш не існувало. В Нойштадті Ельза зробилася зухвалою, щоб легше було терпіти всілякі прикрощі, щоб до всього бути готовою.

Але потім Роберт сказав: «Чи не знайдеться у тебе чогось гарячого для Ельзи?» — і обернувся до неї, погладив коси. Дівчишка просунула голівку попід його руку й уважно подивилася на нього. Тоді Роберт нахилився й став обцілювати її обличчя, коси — не матір, а дочку.

— Випийте обоє кави,— тихо мовила Лене,— а я тим часом спакуюсь.

Коли вона відчинила двері, щоб зайти до Нібегалья попрощатися, той уже стояв у коридорі.

— Щиро дякую. До побачення,— коротко попрощалася Лене.

Пенсіонер Нібегаль був досить поганий дідуган, але й не занадто. Адже він впустив їх у кімнату, яку доти вигідно здавав різним нічліжникам.

Роберт закинув валізу собі на плече. На вулиці він узяв Ельзу за руку, і всі троє поспішили до вокзалу.

У ці хвилини всі вони бажали якомога скоріше побачити свій поїзд або хоч рейки, якими він поїде.

Вони звернули до провулка, що вів до вокзалу. Щоб скоротити шлях, пішли навпростець через базарну площу, названу іменем Фрідріха Кюмеля, коссінського скляра, замордованого нацистами. Робертові розповіла про це Тоні, а може, й Ліза. Фрідріха застали, коли він слухав передачу англійської радіостанції. Тепер нацисти дізналися, звідки беруться новини, що їх у Коссіні передавали з уст в уста й друкували в листівках. Так, це розповіла Ліза, пригадав Роберт, а вона почула цю історію в молодіжній організації. Томас тоді лише зауважив: «Пам'ять про мого батька теж увічніли. В Берліні, на будинку де він жив, відкрили меморіальну дошку». «А Ліза пішла з мого життя,— подумав Роберт,— навіть з моєї пам'яті. Пролетіла повз мене, мов ніжно-біла пелюстка на вітрі». Своєю дужою рукою він раптом обійняв Лене за плечі і повів її поперед себе.

Нараз пролунав жіночий голос:

— Роберте! Роберте!

Невже в Коссіні і кроку не можна ступити, щоб не зустріти знайомого? Роберт удав, що не чує. Але жінка наздогнала його і схопила за рукав.

— Ти анітрохи не змінився,— сказала захекана Ганні, дружина Ріхарда.

— І ти теж,— відказав Роберт. Він бачив тільки її горіхові карі очі, її обличчя з виразом щирої відвертості й простодушності. Ганні була невисока на зріст, і того, що бачив кожен, Роберт не помітив,— вона чекала дитини.

— Хіба ж так можна,— мовила Ганні,— бути в Коссіні — й не завітати до нас. Хіба ж так можна?

— Та я з поїзда на поїзд.

— Ах, Роберте, ти навіть не уявляєш, як переживатиме Ріхард, коли я скажу йому, що стріла тебе і що ти вже поїхав. Останнім часом він не раз казав мені, як хоче з тобою поговорити. Він просто не повірить, що ти поїхав, не зайшовши до нас.

— Перекажи Ріхардові,— відповів Роберт,— що я приїхав усього на один день, так і скажи йому, Ганні, так і скажи йому...— Він добирав слова, а Ганні стояла і мовчки ждала.— Я приїздив по дружину й дочку.

Ганні здивовано перевела погляд з Роберта на Лене, але розпитувати було не час.

— Скажи лише йому,— говорив далі Роберт,— що він для мене є і залишиться Ріхардом, а втім, він і сам це знає. А як росте ваш син, Ганні? Скажи мені швидше.

— Мій син... Наш син...— почала Ганні і затнулася, ніби відчула, що настала мить у всьому зізнатися.— Це, власне, не наш хлопчик, тобто не я його народила, але я хочу сказати щиро те, що не зможу дужче любити дитину, яку незабаром народжу.

— Я тебе розумію,— промовив Роберт,— тепер не можна любити одного більше, іншого менше.

Ельза поквапила його, смикнувши кілька разів за рукав. Її знов охопив страх: їхня поїздка могла з якихось причин полатися.

Нарешті Роберт попрощався з Ганні.

— Ми ще маємо трохи часу,— усміхнувшись, сказав він Лене.

— Хто це? — спитала вона.

— Ганні. Дружина Ріхарда Гагена.

— З коссінського заводу?

— Так. Ми з ним ще хлопчиками ганяли м'яча у дворі.

Лене подумала: «Коли Ріхард Гаген уперше з'явився тут, Роберт прийшов увечері зі зборів у повному відчаї. Чому — невідомо. Може, було якесь непорозуміння. Та коли надійшов лист від Ріхарда, як зрадив тоді Роберт!»

— Вдома я тобі все розповім,— додав Роберт.

Він уперше назвав «домом» те місце, де вони незабаром житимуть разом. На вокзалі вони ще трохи зачекали і сіли в поїзд.

Ліна, очевидно, гадала, що після приїзду з Райфенберга, де вони провели канікули, Томас піде до неї. Але він коротко розпрощався й пішов до Ендерсів.

Він намагався не рипнути дверима. Але Тоні ще не спала, вона вийшла одягнена з кімнати назустріч.

— Хочеш їсти? — спитала вона. — Там ще трохи лишилося. Підігріти?

— Дякую. Ми повечеряли в Райфенберзі.

— Ти знаєш, хто був у Коссіні? Роберт. Роберт Лозе. Він, уяви собі, приїздив по Лене й дитину. Це мені розповіла Елла. Сюди він не зайшов.

На превеликий подив Тоні, Томас лише сказав:

— Що ж, гаразд.

Його анітрохи не здивувало те, що Роберт нарешті взяв собі за дружину жінку, за якою так тужив, як і те, що в Роберта не знайшлося часу провідати друзів. Тоні вражено подивилася на нього й сказала:

— На добраніч, Томасе.

3

В січні тисяча дев'ятсот п'ятдесят третього року Ліна почала відвідувати профспілкову школу, а Томас — вечірні лекції професора Вінкельфріда при ельбському заводі.

Було щось материнське в Ліних побоюваннях за Томаса, який тепер дуже багато часу проводив з Гайнцом Келером — адже той також їздив вечорами слухати Вінкельфріда. Безглузді запитання, безпідставні сумніви Келера могли погано вплинути на її розумного, відвертого й щиросердного хлопця. Якби вона була поруч, то щоразу ставила б Гайнца на місце. Ліна забула, що кілька років тому сама багато чого не розуміла. Тепер у її світі вже не було нічого сумнівного. Не було в ньому нічого такого, що підлягало б цілковитій заміні чи хибному тлумаченню. Навіть будь-яке запитання Ліна сприймала як сумнів.

Одначе даремно вона побоювалася за Томаса. Не вистачало в хлопців часу на всілякі розмови. Коли Гайнц іноді й підвозив Томаса на своєму мотоциклі, що подарував йому брат, то хіба ж тут поговориш, — усі слова відлітають за вітром.

Додому Гайнц повертався часто сам, — Томас годину-дві ще просиджував у бібліотеці. Світла там не гасили доти, доки хтось працював, інколи це був сам Вінкельфрід. Велика бібліотека весь час поновлювалась книгами, і належала вона не професійному

училищу, з яким містилася в одному будинку, а окремому інституту. Користувалися нею і студенти граніцького технічного інституту.

Бютнер, асистент Берндта, колись тільки мріяв про такий інститут. Запропонований ним проект було схвалено, але не здійснено. Це його дуже розчарувало і стало однією з причин його переїзду на Захід. А в Берліні тим часом вирішили реорганізувати й розширити інститут, що діяв при старому ельбському заводі, і керувати ним доручили Вінкельфрідові.

Томасові ще ніколи не доводилося так багато читати, дізнаючись про все нове. Вивчаючи фахову літературу більше за порадою Рідля, ніж Вінкельфріда, він мимоволі поринав у суміжні галузі знань, які в свою чергу були лише проміжними станціями на шляху до нових, головніших. Це Томаса подеколи п'янило й водночас бентежило.

Якщо ж бібліотека була зачинена, він читав, примостившись де-небудь у тьмяному приміщенні, а найчастіше в бараці, в якому постійно гуляли вітри. Щоб не спізнюватись на ранкову зміну, він сідав на поїзд вузькоколійки Ельбський завод — Коссін. Після обіду, повернувшись з роботи, падав на ліжко й одразу засинав, не помічаючи нового сусіда по кімнаті Вебера.

А випадала йому в Коссіні вільна година, він читав і писав на кухні, коли всі спали. Тоні, помітивши в щілині дверей вузьку смужку світла, солодко засинала. Вона жила в одній кімнаті зі своєю тіткою Лідою, яка, довго й марно дочекавши свого чоловіка, наймолодшого з Ендерсів, зосталася біля них. Ох і балакуча була ця тітка! Тоні не знала, де б одгородити собі власний куток. Томас із Робертом мешкали в комірчині під сходами. Старі сходи, що вціліли під час бомбардування, стали тепер частиною нових. Кухня внаслідок надбудови повужчала, і годі було знайти там вільний куток.

Одного вільного вечора Томас знову сидів на станції вузькоколійки над своїми книжками й конспектами, намагаючись скористатися й невеликою вільною хвилиною та мізерним освітленням. До нього підійшов літній залізничник на прізвище Герліх і заговорив. Якщо Томасові сподобається, він може інколи ночувати в нього, Герліха. Його син зовсім несподівано виїхав на нову роботу і дуже далеко, аж на завод імені Фіте Шульце, атож, на новий завод, і забрав з собою дружину й дитя. Досі в них було досить-таки тіснувато. Найбільшу кімнату старі відвели для молодого подружжя. Дитина спала на тапчані в комірці. Ось там Томас міг би ночувати. Міг би кави іноді випити, не справжньої, звісно, зате гаряченької.

Томас пристав на цю пропозицію. Фрау Герліх радо зустріла квартиранта.

— Мій син несподівано виїхав на завод Фіте Шульце. Ох і непосидючий він у нас,— мовила вона.

Томас спробував її заспокоїти. Його найкращий друг, мовляв, теж подався туди. Працює інструктором у виробничій школі.

Хоча Томас доплачував тільки за світло і зрідка за каву,— а втім, цих грошей вистачало господареві на сигарети,— Герліхи були розчаровані, коли він не приходив. Щоправда, вони не часто відвертали його увагу своїми розмовами.

Якось Гайнц Келер зазирнув у комірчину: до короткого тапчана було приставлено стілець, адже раніше тут спав малий внук. Під стелею лампочки не було — світло горіло на столі. Залізничник разом з Томасом провів електрику до столу.

— Ось тобі й знову пощастило.

— Чому пощастило? І чому знову? — спитав Томас.

— Тобі все само до рук пливе,— відказав Гайнц.

— Не розумію.

— Ти завжди вмієш зробити те, що задумав. Але ця здатність свідчить не тільки про твої здібності опанувати те чи те. Насамперед це свідчить про твоє вміння пробиватися в житті. Рідль порекомендував нас Вінкельфрідові. Нарешті ми вчимося, щоправда, досить далеко від Коссіна, але це ще півбіді. Випадково я роздобув мотоцикл, випадково ти надібав собі нічліг. Без цього нам було б скрутно. Від природи ти хлопець міцний, але і в тебе подеколи злипаються очі. В іншого, слабшого, вони злипалися б зранку до вечора.

— Ну, доволі,— урвав його Томас,— тобі теж пора спати, зато рохтів, ніби дзигу закрутив, гляди, не перекрути. Звичайно, все разом і називається умінням не лише опанувати металургію, математику й технічне креслення, але й пробиватися в житті. А Герліхи залюбки поступляться цим тапчаном і тобі.

Гайнц вибухнув сміхом, а перегодя мовив:

— Не треба, не треба.— Потім, все ще сміючись, додав: — Твоє ложе не таке вже й розкішне. На добраніч!

4

Після лекцій професор Вінкельфрід передав через Томаса журнал інженерові Рідлю. В журналі була стаття, яку Рідль мав прочитати. Тому Томас просто з вокзалу пішов у селище. Сьогодні й Ліна була в Коссіні, і він наперед радів, що ввечері зустрінеться з нею.

Йому відчинила старенька фрау Рідль. Вона сказала, що син має прийти з хвилини на хвилину.

— Мені не обов'язково його бачити. Ось йому передали журнал.

Маленький хлопчик,— його звали Ерні — показав Томасові свою іграшку. Томас сів навпочіпки біля нього і завів пружину локомотива. Ерні зачухав, затупав ногами, вдаючи з себе і машину, і пасажира.

Томас уже зібрався був піти, коли це до будинку підїхала машина, і він почув голоси Рідля й Цібулки. Рідль саме взявся за клямку, як Цібулка сказав йому щось особливе,— мабуть, продовжив розпочату дорогою розмову,— і Рідль відійшов від дверей. Томас почув, як Рідль у суміжній кімнаті голосно й досить схвильовано спитав:

— Ви не вірите? Але чому? Чому?

Цібулка так само схвильовано відказав:

— Хіба лікарів коли-небудь так звинувачували? Може, тільки в часи Медічі.

Томасові стало ніяково, що підслуховує чужу розмову, одначе він ще дужче нашорошив вуха. Він навіть поклав свою велику руку на руку дитини, щоб не торохтіла іграшкова залізниця.

Рідль відказав тихо, але запально:

— Навіщо забиратися в глибину віків? Хіба ви забули, які експерименти провадили нацистські лікарі?

— Цього порівнювати не можна,— відповів Цібулка,— адже мова йде не про фашистську державу. Радянський Союз — держава соціалістична. Ні, мені просто не віриться.

Рідль нічого не відповів, і Цібулка трохи перегюдя повів далі:

— І кого ж заарештували? Досить поглянути на список прізвищ... Його могли скласти і...

Рідль сухо спитав:

— І давно ви вмієте читати по-російському?

— Ах, Рідле, Рідле, ми з тобою однаково знаємо російську мову.

Рідль промовчав. Цібулка знову вигукнув:

— Ні, цього я не можу й не хочу зрозуміти!

Томас випустив руку Ерні. Малюк більше не заводив іграшкового локомотива, тільки здивовано зазирнув Томасові в очі. Може, він помітив, що цей чужий дядько чогось перемінився. В кімнату зайшов Рідль, узяв сина на руки й підняв над собою. Помітивши гостя, сказав:

— Ах, і ви тут, Томасе,— Йому й на думку не спало, що Томас міг почути кінець їхньої розмови.

Томас передав журнал Вінкельфріда і, пославшись на якусь термінову справу, хутенько попрощався.

«Я повинен негайно поговорити з Ліною,— думав Томас.— Читаючи, я не звернув на це ніякої уваги, пропускав також повз вуха, коли хтось зауважував щось з цього приводу. Одначе все це досить дивно. Можна зрозуміти Цібулку, коли той не вірить. Але й Рідль має рацію. Свого часу в нацистській школі теж вважалося, що окремі діти не мають права жити. Дружина директора, яка була шкільним лікарем, без сумніву, діяла відповідним чином, а на вигляд була така собі гарненька й чиста. Але щоб у Радянському Союзі, в наш час...»

Ліна зраділа, що Томас прийшов вчасно, як домовлялися. Але

він, навіть не привітавшись, заклопотаний своїми думками, спитав навпростець:

— Що ти думаєш, Ліно, з приводу обвинувачень, пред'явлених лікарям?

— А сам ти що думаєш?

— Хіба це можливо?

— Як ти смієш про це питати! Дивно було б, якби наші вороги до цього не додумалися. Адже кожен день Сталінового життя — це величезний виграш для нас.— Її обличчя зблідло, болісно напружилось. По хвилі вона спитала: — Хто напоумив тебе ставити таке дивне запитання?

— А що в ньому дивного?

— Те, що стосується заарештованих лікарів. Напевне, все це бачки твого Гайнца Келера?

— А, ти ось про що,— сказав Томас,— з ним я вже давно не розмовляв.— Мимоволі він змовчав те, хто наштотхнув його на це запитання. Лише сказав: — Мені просто не вкладається в голову, що вони могли піти на такий злочин.

За вечерею обоє були мовчазні, замислені. Ліна звично наготувала бутербродів, акуратно розіклавши їх на тарілочці, що скидалася тепер на барвисту клумбочку. І хоч які серйозні думки володіли нею, їй все ж було прикро; що Томас байдуже їсть, не похваливши її кулінарної майстерності.

5

Після того, як Ернст подав креслення свого винаходу, акуратно виготовлені з допомогою Томаса, обидва з нетерпінням очікували відповіді. Спершу їм пообіцяли розглянути пропозицію до Нового року, потім ще двічі обіцяли в січні. Терпець урвався, і Ернст пішов у бюро. Винахід його, як виявилось, і справді вже було розглянуто. Якийсь Еріх Шмідт, що, як здалось Ернстові, грав у тому раціоналізаторському бюро першу скрипку, дістав з шухляди креслення. Ернст пізнав свій згорток і прикусив губу, щоб стримати хвилювання.

— Гарна робота,— промовив Шмідт.— Усе в ній зрозуміло. І сама ідея путня. Побільше б було таких робіт на іспитах у виробничій школі. Але ми, на жаль, не виробнича школа, а великий завод. І найголовніше для нас — чи буде з цього користь заводу. Ось тому, на жаль, ми не можемо прийняти твій винахід. Тобі відомо, що на сусідньому, ельбському заводі розпочато технічне переустаткування. Напевне, відомо й те, що на черзі наш трубопрокатний. А отже, ця штука, яку ти так акуратно накреслив з усіма розрахунками, тоді стане непотрібною.

Ернст перебив його:

— На черзі! Але коли ж то ще буде? А що як знову припиня-

ться поставки із Заходу? Підрахуйте лишень, скільки ми могли б доти заощадити коштів щодня, так, так,— щодня. А впровадження моєї пропозиції майже нічого не коштувало б.

Шмідт знизав плечима. Сердилися всі, коли бюро відхиляло їхні раціоналізаторські пропозиції. Остаточне вирішення залежало не від нього, Шмідта, він мав лише написати відгук і передати пропозицію далі. Одначе він вважав, що сам добре розуміється в людях і знає, як і що відповісти кожному. До того ж він керувався почутою десь думкою: впроваджувати в трубопрокатному цеху поліпшення безглуздо, марна трата часу, невдовзі все устаткування там буде замінено.

Томас, вислухавши розчарованого Ернста, сказав:

— Ах, Ернсте, я це передбачав. До певної міри Шмідт має рацію. Один мій знайомий з ельбського сказав: «Подумати тільки, ви й досі мучитесь з отим старим заліз'яччям». Спеціалісти із Заходу, які роблять монтаж, тільки головами похитують. Один з них заявив мені: «У вас техніка ще часів кам'яного віку. Домагайтесь настирливіше, щоб вам, як обіцяли, ставили нове устаткування».

В Ернста було таке відчуття, мовби він попав у світ незбагнених для нього речей. Щодня в їхній цех для ремонту надходили однакові деталі. Якби ці деталі вдосконалили так, як пропонував він, можна було б заощадити чимало коштів.

Того самого тижня наприкінці зміни Уліг з усміхненим поглядом звернувся до своїх підлеглих:

— Одну хвилинку! Я вас довго не затримаю. Ви повинні знати, про що йшлося на нашій нараді. Отже, нам треба прагнути більше випускати продукції. Це буде просто дитяча забавка, адже все тут обладнають по-новому. Коли? Ви закидаєте мене запитаннями. Я знаю лише, скільки ми випускатимемо продукції після заміни устаткування і як легко це було зробити, а поки що ми повинні вже тепер випускати стільки ж продукції. Отже, хто бере на себе таке зобов'язання? Я, певна річ, сподіваюся, всі інші теж не відмовляться.

Пауль Вебер, новий бригадир у ремонтному, сказав:

— Виходить, з наступного тижня ми повинні будемо робити ще більше деталей. Адже в інших цехах зобов'язалися збільшити випуск продукції. Кожен може вирахувати, скільки часу піде в нього на кожну деталь. Звичайно, якщо не буде халтурити і ловити гав. Роботу розподілять порівну між усіма. А ще нам повісять на стіну новий годинник. До нас прийде новий колега і поставить як годиться стрілки нового годинника, ніби раніше ми їх стримували чи переводили назад, і годинник працюватиме за нашим часом, а не ми за годинником.

Янауш хотів був щось сказати, але з його скривленого рота тільки слина бризнула. Вебер, говорячи, не виявляв ніяких почуттів.

У робітничій їдальні Уліг зустрівся з Ернстом. Улігове обличчя

було ще непроникливіше, ніж завжди. Але очі ледь помітно іскрилися.

— Вебер, гадаю, вам уже все повідомив? У вашому ремонтному теж роботи побільшає.

— Авжеж,— відповів Ернст Крюгер,— наш час буде розплановано до секунди.

— При нових нормах,— сказав Уліг,— справа піде на лад.— Він подивився Ернстові в очі. Той відчув себе безпорадним і жалюгідним під гострим поглядом вузьких Улігових очей.

Але Ернст нічого не сказав з цього приводу, тому Уліг спитав його:

— Ну, а як там справи з твоїм винаходом, з твоєю раціоналізаторською пропозицією?

На серці в Ернста кипіло, але він лише пробурмотів:

— А ніяк. Нічого не вийшло.

— Я міг би тобі й раніше сказати, що всі твої старання даремні. Ти не одержиш ні пфеніга.

— Що ж ти міг мені раніше сказати? Гадаєш, я заради грошей так старався. Може, частково й так. Прикро мені за наш завод.— Ернст поспіхом кидав слова в Улігове насмішкувате й здивоване обличчя, ніби той образив його. Він здогадувався, що Уліг у курсі справи, і спитав лише для того, щоб посердити його.— Бо тут, на заводі, у мене за все душа болить, розумієш, за все. Чи ти цього не розумієш? А коли людині й справді за все болить душа, то їй не так уже й важливо, чи розуміє це товариш Шмідт.

Уліга збив з пантелику такий несподіваний поворот розмови.

— Ну, гаразд, гаразд,— промовив він.— Я твого Шмідта не знаю. А що твій винахід нікому не потрібний — це факт. Спитай Томаса Гельгера, він дізнався про це з того самого джерела. Адже тут усе одним махом обновлять так, як там, на Заході.

Ернст процідив крізь зуби:

— Ти хочеш сказати, що колишній хазяїн цього заводу тепер там чудеса творить?

— Не мели дурниць,— перебив його Уліг,— мені зовсім байдуже, що написано на вивісці — «Завод Бентгайма» чи «Народне підприємство». За свою роботу я хочу одержувати належну платню.

— Ось тепер ти висловився цілком недвозначно. Те, що для тебе байдуже, для мене — найголовніше. Я не згоден з твоєю думкою, що все це належить комусь одному. Того одного я теж не можу більше терпіти. Нехай не прийняли мого винаходу, нехай хтось зробить ще більшу дурницю, але, може, ще хтось вигідає щось набагато краще і працювати нам стане легше, і тоді можна буде підняти норми виробітку. А чом би й ні? Адже все це моє, і переживаю я не заради якогось одного начальника. Мене просто бісить, коли роблять дурниці з тим, що належить мені. Бісить тому, що, поперше, це дурість, а по-друге, що це належить мені.

Уліг засміявся.

— Заспокойся, хлопче. Якщо ти такий певний, що все належить тобі, то бери свою пайку з прибутку. Що може бути простіше?

Цієї миті і Уліг, і Ернст одночасно помітили, що позад них на краю лави самотньо сидить Янауш, курить і уважно слухає їхню розмову. Очі його не іскрилися, а ледве жевріли на впалому обличчі.

В їдальню Янауш прийшов зацікавлений від злості. Він ніяк не наважувався піти до власного дому, що став для нього пусткою. А все через оту кляту жінку. Тут хоч було тепло, світло. Згодом він трохи заспокоївся і став прислухатися до розмови за плечима. Нарешті й сам втрутився:

— Та куди йому, цьому хлопчиську, він ще надто молодий! А ось мені скоро виплачуватимуть мою пайку. Я її, як ти кажеш, заробив своєю працею. Але поки що за кілька років вичавлять з мене останні соки.

— Заспокойся, ти не один такий,— сказав Уліг, але Янауш перебив його:

— Ти говориш як оці, що з Армії порятунку.

Обидва мимоволі відвернулися від Янауша — Улігові закортіло якось розважитися, а Ернстові просто гидко було слухати Янаушеве базікання. До того ж у потрібну хвилину йому ніколи не приходила в голову правильна відповідь, здебільшого він довго вимучував якусь свою думку.

Янауш і далі сидів самотньо, пригнічений роздумами про життя.

Його невістка, бідна, нещасна жінка, невдовзі по війні залишила їм свою дитину. Вона запевняла, що це дитина їхнього загиблого сина. Може, хлопчик і справді був його внуком, а може, й ні. Він ріс, набирався сили. Справжній то був онук чи ні, але Янауш з дружиною звикли до нього. Згодом віддали його в науку до садівника. Фрау Янауш як могла спорядила його в дорогу. Сам Янауш купив йому штани і два фартухи. Надія зігріла його зачерствілу душу.

Відтоді про хлопця — ні слуху, ні духу. Надіслав їм усього-навсього дві листівки. Квиток до Коссіна, писав він, коштує дорого. Потім повідомив, що знайшов гарну роботу, але дуже далеко. Незабаром, мовляв, розрахується за штани і фартухи.

Янауш відповів: «Не треба. Краще за ті гроші приїдь хоч раз до нас». Листівка повернулася: «Адресат вибув».

Загадку вдалося розгадати. Недалеко жив садівник, у якого вчився онук. У тих краях на будівництві працював один чоловік, що розповів про хлопця своєму приятелеві в Коссіні, а той переказав усе старому Янаушеві. Невістка вже давно довідалася, що з її неотесаного хлопчика виріс симпатичний юнак, який досить спритно вибивається в люди. Листувалася мати з сином чи ні, про це ніхто не знав. Було відомо лише те, що вона працювала офіціанткою

в Брауншвайзі. Запросила якось у гості сина і приворожила його, як колись приворожила його батька. Він і зостався в неї, а про своїх стареньких діда та бабу, трохи добрих, трохи буркотливих, напевно, й не згадав.

Янауш, наче той камінь, ніколи нічого не відчував, не відчув він і того, що його покинуто, залишено напризволяще.

Тільки зрідка, сидячи в робітничій їдальні, він згадував Роберта Лозе. Як радо розповів би йому Янауш про все, що сталося. Адже колись він відкрив Робертові історію з дитиною, яка, може, була його внуком, а може, й не була. Роберт, правда, не хотів і слухати про ці його сумніви й уривав розмову, і все-таки Янауш не раз виливав йому душу.

Тепер Роберт Лозе вчив підлітків на заводі імені Фіте Шульце, далеко від Коссіна, майже біля Балтійського моря. Так уже буває в житті, що одну людину доля закидає далеко від другої, і нічого тут не вдієш.

Янауш, певне, розповів би Робертові сьогодні й пізніше про те, що його мучило, аби лиш відвести душу.

6

Той, хто знав Гербера лише по його рудій чуприні та писклявому голосу, за який прозвали його Півнем, не міг збагнути, чому в нього такі гарні стосунки з бригадою. Гербер Півень добре знав, кого куди поставити в своєму прокатному цеху. Знав, хто з робітників не втрачає самовладання, а хто, навпаки, легко розгублюється, знав, хто має винахідливий розум, якщо йому дати час подумати; інший — сміливий чи спритний, але тільки для виконання даного йому доручення, а ще котрийсь поєднує в собі всі ці риси.

На Гайнца Келера, хоч він і мав розряд, багато хто в прокатному дивився як на зальотного птаха. У комітеті СВНМ його давно вважали ненадійним. Ті, що слово «ненадійний» вживали стосовно його роботи, дивувалися, як це він досі затримався на одному місці. Лише Томас Гельгер знав, що хлопець живе дивними мріями і нездійсненими бажаннями, має великий потяг до навчання.

Гербер, переглядаючи у відділі кадрів справи робітників прокатного цеху і доданої йому ремонтної майстерні, на мить остовпів. У примітці до характеристики Келера він прочитав, що той навчається у Рідля, а також відвідує вечірні лекції з математики професора Вінкельфріда.

Згодом Гербер то в прокатному цеху, то в слюсарні кілька разів затримувався біля Гайнца Келера, вдаючи, що чекає на деталь, яку той ремонтував.

— Звичайно, ми поки що не маємо права цього робити і, напевне, не скоро його матимемо,— казав він,— але я на власну відповідальність відпускаю тебе, коли впораєшся з цією штукою, щоб ти як слід підготувався до лекцій твого Вінкельфріда.

Гайнц здивовано зиркнув на нього. Так великодушно тут рідко хто з ним поводився, рідко хто здогадувався, щό найважливіше в його, Гайнцовому, житті. Одначе Гербер Півень усе ще не відходив і трохи згодом спитав відверто:

— Слухай, Келере, чого ти й досі тут?

Гайнц, не відриваючись від роботи, спокійно сказав те, що вже говорив Томасові Гельгеру:

— А де ж мені бути? Ми застряли тут після війни. Я навіть не закінчив восьмирічки.

— Стривай, стривай,— урвав його Гербер,— а як же з математикою?

Гайнц гірко посміхнувся:

— У мене все не так, як у людей. Я ось щонайбільше двічі на тиждень буваю в Рідля і вже дечому навчився. Але все це зв'язує мене по руках і ногах.

Остання фраза дивно вразила Гербера.

— Рекомендації на заочне навчання чи, тим більше, на робітничо-селянський факультет мені, звісно, і вві сні не бачити. Для цього в мене багато чого не вистачає. Раніше казали: закон божий — відмінно, усний рахунок — незадовільно. Тепер мені кажуть: математика — відмінно, державознавство — незадовільно.

— Стривай, стривай, голубе,— перебив його Гербер,— що казали раніше, я не знаю, що кажуть тепер, теж не знаю, а зрештою, хто ж це так говорить? Рідль, що двічі на тиждень уриває для тебе свого часу? Чи я, коли відпускаю тебе раніше, щоб ти міг трохи почитати?

В цеху стояла духота від розпеченого металу та полум'я паяльної лампи, якою орудував Гайнц, обличчя його так пашіло, що на ньому не можна було помітити ніякої зміни. М'якшим, ніж звичайно, голосом, він промовив:

— Ах, Гербере, як ти дуже змінився!

— Можливо,— відказав Гербер,— але ж від мене і нас усіх залежать наші справи.

Він лишив Гайнца самого. Коли Гербер скликав свою бригаду, він нічого не приховував від неї: відверто пояснював, скільки і за який термін вони мусять виготовити продукції і чому саме. Пояснював кожному, що монтаж нового обладнання, який давно вже обіцяють, стримує нестача коштів. А коли так, то багато чого залежить і від прокатників, яким теж треба натиснути як слід, щоб виготовити більше продукції. В такій ситуації, як у нас, дехто на інших заводах не став би, мовляв, чекати кращих заробітків і вже давно б накивав п'ятами. Але він, Гербер Півень,— він назвав

себе на прізвисько,— такої приємності не зробить братам за Ельбою. Йому тут більше до смаку.

Подеколи йому не випадало завітати після роботи до Ріхарда Гагена, де він дуже любив посидіти й поговорити, бо часто хтось із товаришів, продовжуючи почату в цеху розмову чи суперечку, проводжав його спершу до воріт, а потім і до його кімнати. Адже всі вже давно знали, що Гербер живе сам. Чому сам, він пояснював коротко й неохоче. Повернувшись з війни, він довідався, що дружина й діти загинули під руїнами.

Коли Штрукс пояснював, чого треба прискорити темпи робіт, а Янауш, слухаючи, бурчав: «Поспіх, вічний поспіх»,— Гайнц Келер просто посміхався. Але коли про це саме говорив Гербер, Гайнц слухав, не пропускаючи жодного слова.

7

Коли Томас лишався ночувати в Герліхів, Гайнц počував себе так, ніби Тоні належала тільки йому одному. В Коссіні Томас то зустрічався з Ліною, то був заклопотаний роботою чи навчанням. І все ж таки тоді Гайнц, йдучи до Тоні, завжди відчував якусь перешкоду — незбагненну, невловиму, наче крилата тінь. Тоні, бувало, слухала його, щось заперечувала чи разом з ним сміялася, і раптом хмаринка відчуженості напливала на її обличчя, застинала його і відразу танула. Часом це була якась її думка, іншого разу повз них проходили Томас із Ліною, і Тоні відразу змовкала. Але коли вона була сама і Гайнц раптом з'являвся поруч, її несподівано охоплювала радість.

Якось він прогавив Тоні біля виходу на канал і побіг до Ендерсів. Таки подолав свою сором'язливість. Фрау Ендерс одразу впізнала його — адже він колись уже був тут. Дуже скромний хлопець. Це, здається, його мати хворіє. Він разом з Томасом закінчив виробничу школу і прийшов до них на свято. Сидів за столом і мовчав як риба. Тільки очей не зводив з Тоні. Скільки людей зібралося тоді в них за столом! Чому вони вже більше сюди не приходять?

Добре, що хоч Гайнц Келер завітав, звичайно, заради Тоні. А ось Янауш чомусь не заходить. І Уліг не був жодного разу. А Елла? Завжди вона сама, бо її Гайнер боїться зустрічатися з людьми. Але чому? Хіба можна просівати людей крізь сито?

— Тоні, до тебе гість! — гукнула вона.

Тоні вийшла відразу. На ній була гарна голуба сукня. Це Елла знову перешила їй свою сукню. Для Елли її вбрання стало трохи тісне, вона чекала дитини.

Надворі був вітер, збиралося на дощ, одначе Тоні сказала:

— Я піду без пальта.— Йй не хотілось одягати старе чоловіче пальто поверх гарної голубої сукні.

Коли надбудували ще один поверх, Ендерси потурбувалися,

щоб лишили старі двері, які вели з кухні просто на вулицю. Тоді ж таки кухню від сходів відділили глухою стіною. Фрау Ендерс, стоячи на порозі, довго дивилася вслід Тоні і Гайнцові, які пішли набережною в бік мосту. «Непогана пара»,— подумала вона. Але справжньої радості вона не відчула.

Як це іноді буває ранньою весною, пополудні зробилося тепліше, сонячніше. Тоні згодилася піти з Гайнцом у ресторан, що недавно відремонтували на нойштадтській набережній. Тим часом вітер розігнав табуни хмар, небо випогодилося.

Вони зазирали до залу, обклеєного строкатими шпалерами. За всіма столиками сиділи самі нойштадтці. Жодного коссінця. Вільні столики були тільки за обвитою плющем перегородкою на вулиці.

— Ми приготували їх сьогодні на неділю,— пояснила хазяйка ресторану.

Раніше тут, через вулицю, містився машинобудівний завод. Потoki робітників після зміни тут так і вирували. В останній рік війни завод розбомбили, а ресторан уцілів. Невдовзі купи цегли й усілякого брухту заросли дроком і травою, напівзруйновані стіни і навіть гладенький заводський димар укрилися плющем. Торік пустирище розчистили, землю втрамбували для нової будови — якої саме, ще ніхто не знав,— і хазяйка ресторану, яка ще більше поєсивіла й розповніла, почала готуватись приймати нових відвідувачів. Вони з чоловіком, як і весь їхній будинок, уцілили під час війни. Війна ніби пройшла повз них. Але вона не пощадила їхніх дітей.

Тоні з Гайнцом дивилися поверх пологого втрамбованого нойштадтського берега на другий, коссінський берег річки. Набережна вже не скидалася на поколотий скелястий хребет, як тоді, коли тут сиділи Елла з Робертом і шукали очима будинок Ендерсів, точніше кістяк будинку. Поволі, мовби не довіряючи мирному часу, вставало з руїн нове місто, над яким здіймалися п'ять заводських димарів. Димарі височіли тут і до повітряного нальоту, їх навіть діти пам'ятали.

Хазяйка принесла пиво. Подивилася на обох, але іншого місця в неї не було.

— Мушу звернути вашу увагу, дівчино,— сказала вона,— надворі холодніє.

Гайнц скинув із себе куртку; на ньому була гарна сорочка — братів подарунок. Одну руку він не вийняв з рукава. Вони притислись одне до одного, сховавшись під його курткою, ніби в будиночку. Гайнц узяв руку Тоні, але дівчина висмикнула її і поклала собі на коліно. Тоді Гайнц обома руками взяв її руку. Тоні не опиралась. Якусь хвилю обоє сиділи непорушно і мовчали.

— Тоні,— озвався нарешті Гайнц,— твої батьки живуть там, де й ти?

— Ні, це мої дід і баба,— мовила Тоні,— батько загинув, а мати одружилася вдруге. З власником ресторану в Требліні. Мій менший брат живе з матір'ю.

— А Томас тобі не родич?

— Ні. Кілька років тому його привів до нас Роберт Лозе. Той уже жив у нас. Потім Томас поміг йому скласти іспит і вступити на курси майстрів, де навчають, як треба вчити інших. Тепер Роберт працює інструктором у виробничій школі при заводі Фіте Шульце.

Гайнц пошкодував, що спитав у неї про Томаса. Рука Тоні, здається, вже не відчувала його рук. Коли підійшла хазяйка з пляшкою і склянками, Тоні скинула з себе куртку.

— Мій братик переїде до нас,— сказала Тоні,— як тільки я почну заробляти.

— Чого? А може, йому подобається жити в селі?

— Усе життя копирсатися в землі? Або мити склянки? Навряд. Тут краще.

Гайнц знову накинув їй і собі на плечі куртку. Тоні не заперечувала. Їй подобався цей спільний дах у них над головою. Гайнц притулився обличчям до її кіс.

Напевно, збігло чимало часу. З'явилася нарешті хазяйка і, журливо усміхнувшись, мовила до них:

— Ну, дітки, нам пора зачиняти.

Вони, ні про що не думаючи, блукали по Нойштадту. Тут було ще більше руїн, ніж на їхньому березі. Якись заплутані, дивні провулки. Навіть коли їм хтось зустрічався, заточуючись чи простуючи впевнено, вибухаючи сміхом чи горланячи пісню, вони все одно почували себе самотньо в цьому чужому місті. Вони то підіймалися, то спускалися незнайомими провулками. Раптом Гайнц зупинився, охопив долонями її обличчя і міцно поцілував. В одному підворітті, за яким лежали самі руїни, він обійняв Тоні і притис до себе. Ще хвилину тому Тоні була така ніжна, піддатлива, але тепер спохмурніла, уся мов закам'яніла. Якась тінь майнула поміж них у підворітті. Тоні відступила крок назад. Гайнц не знав, що і сказати. Взявшись легенько попід руки, вони мовчки рушили до Нойштадтського мосту.

8

Залізничник Герліх, у якого Томас ночував раз чи двічі на тиждень, жив на Бельнітцерштрассе. Колись недалеко звідси було сільце Бельнітц, яке швидко зрослося з ельбським заводом і робітничими селищами. Станцію вузькоколійки так і назвали: Ельбський завод — Бельнітц. В останній рік війни все довкола тут було зруйновано, лишилися тільки кілька будинків на Бельнітцерштрассе і частина заводу.

Там, на небі, хтось із господніх слуг, очевидно, був у курсі справи

й наказав пощадити ті цехи, де стояли особливі броньовані шафи. Герліхи вцілили випадково, без будь-якого наказу. Раніше з вікон свого помешкання вони дивились у двір, а коли навпроти згорів будинок, перед їхніми очима маячили купи руїн, зарослі бур'яном. Вечорами Герліхи сиділи й гадали собі, чи скоро вже за їхніми вікнами виросте оте нове селище. На Бельнітцерштрассе вже спорудили два ряди двоповерхових будинків, голубих, жовтих, рожевих, досить привабливих на вигляд.

Біля станції ще вцілів ресторанчик, споруджений в стилі гітлерівських часів з дахом на два боки. Його хазяїна, на прізвище Вількінг, усі називали скорочено Вікінгом, мабуть, через отой дах на його ресторанчику.

Томас ні разу туди не заходив. До початку лекцій він інколи любив прогулятися вниз до річки. В Коссіні не було такої гарної строкатої вулиці.

Якось наприкінці лютого він неквапно повертався з вечірніх занять. Якби трохи приспішив, то встиг би на коссінський поїзд. Біля Герліхів вирішив-таки заночувати тут і звернув з бруківки на стежку, протоптану мешканцями будинку. Хтось майже нечутно йшов за ним мокрою від дощу стежкою і наздогнав його вже біля порога.

— Звідки ти взялася? — вигукнув Томас.

Невже Пімі вдалося з'єднати гладко та рівно давноминуле із сучасним, оту зустріч у підворотті в Райфенберзі із нинішньою зустріччю біля порога будинку Герліхів, отой останній промінчик надвечірнього сонця у короткий день різдвяних свят з надвечірнім промінням цього дня, що ніби барився згасати. Відтоді, як вони випадково зустрілися, не минуло, здавалося, й хвилини. Пімі знову чи, може, й досі стояла, зіп'явшись навшпиньки. На ній було дитяче пальто з гостроверхим каптуром. Очі її дуже блищали.

— Ходімо, — промовив Томас. — Трохи пройдемося вниз до річки.

На світлі її очі, мов у нічного птаха, блищали не так яскраво, вони просто мерехтіли. О цій порі вулиця була майже безлюдна. Поодинокі перехожі, яких Томас запам'ятав на вигляд раніше, його майже не знали. І це ще дужче посилювало його відчуття, ніби він потрапив на далеку чужину. Нічого дивного в цьому не було, адже коли сниться сон, то не дивуєшся. Вони йшли мовчки. Кілька разів Пімі глянула на нього, а він подумав: «Ні, вона не зизоока, але в її погляді є щось надломлене».

Нарешті він сказав:

— Ми могли б зайти до Вікінга.

Якби навіть Томас жив тут постійно, все одно він не мав би нічого спільного з вечірніми гостями Вікінга. Зовсім іншого поля ягоди, ніж він і його коссінські друзі, зовсім іншого. Різнилися вони навіть своїми сорочками, штанами, чупринами. В кутку знайшовся вільний столик.

— Що питимеш: пиво, лимонад, коньяк? — спитав Томас.

— Будь ласка, якщо можна, коньяк.

— Може, ти голодна?

— Я завжди голодна,— призналася Пімі.

— Ти ж як той комарик,— сказав Томас.— Невже вони не можуть нагодувати тебе досита на отій птахофермі?

— Де? — Пімі враз похопилася.— Так-так, звичайно, але я недавно знову лежала в лікарні. Довелося повторно робити операцію. А там, щиро кажучи, годують препогано.

— Ех ти, бідолаха,— трохи іронічно сказав Томас і поплескав її по руці. Пімі не ворухнулася, тільки потупила очі. В цю хвилину, коли дівчина не дивилася на Томаса своїм косим надломленим поглядом, вона навіть подобалася йому.

— Ти й досі дуже бліда. А втім, тобі це личить.

Офіціант приніс Томасові пиво, Пімі коньяк, а також обом сардельки з картоплею. Пімі жадібно накинулася на страву, але, помітивши Томасів погляд, одразу похопилася і почала їсти поволі, навіть досить вишукано. «Як же вона змінилася,— подумав Томас.— Панночка та й годі». Пімі раптом пильно подивилася на нього. Він відзначив подумки, що очі її зовсім не мерехтять у цьому напівтемному кутку, а так са́мо яскраво зблискують, як там, біля порога.

Найбільше йому подобалося, коли Пімі, розмовляючи, опускала повіки. Тоді її чорні і довгі вії ніби спочивали на блідому трикутному личку.

— Томасе, чому ти тепер тут?

— Я зрідка приїжджаю сюди на вечірні курси. А працюю слюсарем на коссінському заводі. Тут я слухаю лекції.

— Он що! — вигукнула Пімі.

— Нічого дивного!

— Ось ти який став!

— Який саме?

— Ет, пусте,— якимось дивно, незрозуміло проказала Пімі. Намить її рот застиг напіврозтулений. Потім вона додала: — Ти станеш значною особою. А наречену маєш?

Томас завагався.

— Є в мене дівчина,— відповів він,— нівроку, гарненька.

Пімі знову пильно поглянула на нього.

— Он що! — вдруге вигукнула вона і хутенько додала: — То, виходить, ось ти який став!

Томас засміявся:

— Який саме?

— Ну, працюєш, вчишся і даєш усьому лад.

— А ти? — спитав Томас.— Що ти робиш на тій фермі? Це та сама ферма, на яку ти повернулася взимку?

— Та сама. Але я неодмінно теж піду на курси.

— Ти? — здивувався Томас.— На які?

— Я теж маю право вчитися. Не тільки ти. Поступлю на бухгалтерські курси.

— Вам потрібні такі спеціалісти?

Аякже. Треба ж рахувати курей,— відповіла Пімі і засміялася, косо зиркнувши на Томаса.

Тим часом у зал заходили люди. Навіть вільні стільці біля їхнього столика в кутку вже були зайняті. Хлопці з ельбського заводу,— Томас не знав жодного з них,— байдуже проходили повз нього, але зацікавлено позирали на дівчину. Пімі, відчуваючи на собі погляди, пишалася і опускала вії, час від часу зводила очі на нових відвідувачів.

— Ходімо,— мовив Томас,— мені пора. Завтра вранці я повинен мати свіжу голову.

— Авжеж, авжеж,— відказала Пімі,— звісно, завтра вранці ти повинен мати свіжу голову.

Томас заплатив, розмінявши в офіціанта свої десять марок.

Пімі пильно стежила за обома. Її голівка ледве сягала рук офіціанта, що давав здачу. Поруч з високим Томасом вона у своєму пальті з гостроверхим каптуром виглядала зовсім крихітною. Хлопці за столом зацікавлено поглядали на цю пару і всміхалися.

Пімі сказала:

— Мене чекає подруга. Поїду в протилежний бік. Ось-ось прибуде мій поїзд.

Линув дощ. Кілька хвилин вони посиділи в бараці, що був залом чекання для пасажирів. Пімі поклала голову Томасові на плече. Він цього не помітив, чи вдав, що не помітив. Темряву сколихнув гудок паровоза, поїзд зупинився, Пімі схопилася і, спритно обернувшись до Томаса, вкусила його за палець, а потім стрибнула на підніжку вагона, знову пролунав гудок, і поїзд рушив.

Томас злизнув з пальця краплю крові й знову попростував на Бельнітцерштрассе.

Колись у ватазі Еде Пімі іноді кусала його за палець жартома чи зі злості... Куди вона подалася? Томас забув спитати, де живе її подруга. А втім, йому це було байдуже. Раптом він почув позаду чийсь квапливі кроки й оглянувся. Ні, це йому здалося, вулиця була безлюдна й мокра. Нікого не було і в під'їзді.

Прокинувшись уранці, Томас оглянув свій палець. Потім він частенько дивився на нього, хоча ранка, якщо її так можна назвати, скидалася на укус комара і була забруднена маслом та сажею. Працюючи в ремонтному, він зрідка згадував про Пімі, згадав про неї й тоді, коли Гербер Півень звелів йому перейти до нього в цех на місце робітника, що захворів. Томас волів краще працювати в Гербера, ніж бути підручним Янауша в бригаді Вебера. Він згадував про Пімі і на вечірніх заняттях, хоч не дуже детально, але часто.

Сидячи в Ліни, Томас інколи ні з сього, ні з того починав усміхатися.

— Чого ти смієшся? — питала вона.

— Ет, пусте.

Після роботи, старанно вимиваючи руки, Томас розглядав палець, ніби на ньому мав лишитися знак, може, тільки йому помітний, бо він знав про нього.

1

Одного ранку, зійшовши з поїзда на нойштадтському вокзалі — тут була зупинка вузькоколійки Бельнітц — Ельбський завод, — Томас відчув, що в повітрі пахне чимось тривожним. Може, йому так здалося, перш ніж він щось збагнув. Він запізнювався. Часу не лишалось ні хвилини. Автобус уже відійшов.

Охоплений якоюсь незрозумілою тривою, Томас поспішив разом з усіма, що також запізнювалися, через міст. «Що ж сталося?» — питав він у людей. «Хворий Сталін», — відповіли йому. На Головній вулиці, перед тим як звернути до прохідної — тепер він ще мав хвилину часу, — Томас прочитав поверх голів вивішене на стіні повідомлення.

Помічниця кухарки з робітничої їдальні — вже літня жінка, — яку ніколи не бачили в хустці, а лише в знайомій усім голубій в'язаній шапочці, насунутій на самі вуха, проказала:

— Колись всі ми там будемо.

Ніхто їй нічого не сказав, та й що було казати?

Несподівано біля Томаса виріс Ернст Крюгер і мовчки втупився в бюлетень. Він мимоволі поклав руку Томасові на плече. В міру того, як до нього доходив зміст прочитаного, його рука все дужче стискала плече друга, так наче Ернстові в цю мить було встояти самому так само важко, як і його другові. Потиск цей був приємний Томасові, він відчував те саме, що й Ернст.

Старий Янауш протиснувся наперед і зауважив:

— Коли захворю я, такого бюлетеня не вивісять.

Ернст Крюгер рвучко обернувся і гнівно вигукнув:

— Тебе й ветеринар вилікує!

— Що правда, то правда, — підхопив Томас.

Обидва хлопці разом пішли до прохідної. Янауш подивився їм услід і щось буркнув. Його обличчя скривилося від злості. Немолоді, вицвілі очі вп'ялися в Томасову спину. Трохи згодом він теж рушив до прохідної.

В цю хвилину від думок в нього боліла душа. Йому здавило груди й перехопило дух, наче присипало землею. До всіх несправедливостей його довгого й важкого життя тепер долучилась нечувана образа, якої завдав йому Ернст Крюгер, підтриманий Томасом Гельгером. Адже обох він добре вивчив. Ким вони стали б, якби не він? Янауш проминув заводські ворота, а в голові в нього не переставали снувати думки, що скоріше скидалися на прокльони. «Три роки тому, коли мене спитали, чи не взяв би я під свою опіку одного новачка, я відповів: «Що ж, присилайте, будь ласка». І вони прислали Томаса Гельгера. А тепер бач яким став падлюкою! Хто б міг подумати таке? А щоб тобі добра не було! Притакнув отому мерзотникові Крюгеру!»

Смертельно ображений, так, що, крім прокльонів, у голову не йшла ніяка думка, Янауш попростував у свій цех.

Після того, як унук покинув його,— а може, він і не був його справжнім унуком,— Янауш відчув себе зрадженим. Зрадженим з усіма своїми скромними надіями і сподіваннями. Коли його серце ще зігрівав отой малюк, що, може, але не напевно, був його унуком, він почав турбуватися про чужого хлопця Томаса Гельгера. Щось таки з нього вийде, думав Янауш. І вийшло. Це він добре побачив сьогодні. «Ветеринар»,— сказав Ернст Крюгер. «Що правда, то правда»,— притакнув Томас Гельгер. Янауш знав Томаса трохи краще, ніж Ернста, і покладав на нього більші надії. Але це було раніше, коли він ще на щось сподівався. А тепер Янауш подумав: «Обидва вони однакові падлюки».

І ще Янауш подумав, але мимохідь, про стару людину, що лежить хвора у Кремлі чи десь там у Москві. Усі довкола неї безглуздо метушаться. Раз у раз міряють частоту дихання. Тридцять шість віддихів на хвилину. Так стоїть у бюлетені. «А як на мене,— думав Янауш, сповнений люті й зневаги до Томаса,— то хай буде і сто тридцять шість». Бач, про кого він турбується,— про чужу, конаючу людину, про яку й слова необачного бійся сказати, а Янауша, який його вивчив, який ще й не збирається вмирати, Томас забув, хоч Янауш і не набагато молодший за того хворого в Москві, всього на кілька років.

Увійшовши в цех, Янауш мимоволі подивився на обох хлопців, Томаса й Ернста. Йому аж дух забило, а тут на додачу перед початком зміни з'явився ще й Ріхард Гаген, якого Янауш не міг терпіти.

Ріхарда прислали сюди з гарцького заводу після того, як дременула на Захід коссієвська адміністрація. Він любляв ходити з цеху в цех, коли хотів знати, що думають люди не тільки про заводські справи, але й про події в країні чи за кордоном.

Сталін невдовзі помре, казав собі Ріхард, отже, тепер йому слід бути серед людей, для яких ця звістка, на його думку, значитиме те саме, що й для нього. Що й для його друзів. І для дружини Ганні. І для його матері. І для Гербера Півня, який, прочитавши бюлетень, стрімголов кинувся до нього.

Ріхард був певен, що сьогодні кожен робітник хоче бачити його, щось запитати, просто вилити йому свою душу.

Янауш не почував ні найменшої потреби спитати що-небудь у Ріхарда Гагена. Останнім часом старий став недочувати й сполошився, коли біля нього раптом з'явився Ріхард. «І чого він так підступно підкрадається до мене?» — подумав Янауш. Ріхард обвів замислено-сумним поглядом Янауша, секретар виглядав старшим як на свої літа, чуприна його геть посивіла. Янауш швидко оговтався й цілком байдуже поглянув на Ріхарда своїми безнадійно холодними, вицвілими очима.

І все ж якусь хвилину вони думали про те саме, так було завжди, коли їхні дороги перетиналися, так було й сьогодні. Вони думали про свою першу зустріч у Коссіні.

Це було в жовтні сорок сьомого. У вологому, наскрізь прокуреному приміщенні йдуть збори. Обличчя у всіх здебільшого жовтуваті-сірі, зелені-сірі, зморені й виснажені, сердиті й озлоблені. Ось підвівся Янауш і говорить уїдлимо: «Ну, що ще новенького придумали?» А після зборів показує всім залатані ззаду свої штани: «Так виглядає і ваш директор, наступник пана Бентгайма». Противний суб'єкт.

Але що заявив той самий Янауш через чотири роки, коли втік Берндт: «Він у нас не прижився». «Я тоді зрадив,— подумав Ріхард.— Нарешті Янауш сказав «у нас». Та потім з ним знову щось сталося. Знову зробився холодний, злий, корисливий, гірший, ніж був. Що ж могло з ним статися за останні два роки? Може, в цьому моя вина?»

Молоденький, аж надто вертлявий хлопчина проволік з трубопрокатного цеху кілька деталей. Він поглянув на Ріхарда і здивувався. Тієї ж миті спитав:

— Що нового?

Цей кирпатий, з чималими пухкими губами хлопчина завжди був веселий, навіть коли прибирав серйозного вигляду. І тепер, очевидно, міркував він: «Якщо вже звертатися до Ріхарда Гагена, то треба виглядати дуже серйозним». Не повертаючи голови, Ріхард відповів:

— Нічого.— І додав: — Ми повинні бути готові до найгіршого.

Хлопчина обережно поклав деталі на підлогу. При цьому його завжди задоволене обличчя трохи напружилось. Ріхард добирав слова, щоб краще висловитися. Не треба паніки й відчаю, адже ворог тільки цього й хоче.

Озирнувшись, Ріхард зрозумів, що ніхто тут, навіть цей хлопчина, не жде від нього розради. Майже на всіх обличчях нічого не було написано, хіба звичайна цікавість, як тоді, приміром, коли в сусіда через дорогу щось станеться. Між почуттями Ріхарда і почуттями цих кількох людей, що стояли поруч, лежала ціла безодня.

Тільки одна пара молодих очей, трохи знайомих йому очей Ернста Крюгера, дивилась на нього через ту безодню боязко й уважно. В цю мить він помітив і Томаса Гельгера, що збудив у ньому спогад про Роберта Лозе. Томас був блідий, зосереджений.

Ріхард відразу заговорив голосно й упевнено, звертаючись тільки до цих двох хлопців, і потрібні слова самі спадали йому на думку. І не треба було їх добирати й зважувати; Ріхард поволі відтавав під уважними теплими поглядами двох юнаків. Решта робітників теж стали прислухатися. Цієї хвилини вони ще й самі не усвідомлювали, що потребують таких слів. Слухав його і кирпатий хлопчина з великими пухкими губами.

— Коли помер Ленін,— говорив далі Ріхард,— мій батько, брат, усі їхні друзі гадали, що Радянській державі настав кінець. А вишло навпаки, вона перетворилася на могутню державу. Вона перемогла в цій страхотливій війні. Знищила фашизм. І сьогодні Радянський Союз стоїть міцно, як ніколи. Ми, звичайно, не знаємо, як усе складеться далі, але певні, що все, на чому ми будемо життя, залишиться непорушне. Може, стане ще сильнішим. Це залежатиме від вас, від мене, від усіх нас.

Коли Ріхард кінчав говорити, Янауш увімкнув автомат із стиснутим повітрям, і воно зі свистом вирвалося з труби. Потім він заклавав нову трубку. Його кістляві, неймовірно висохлі руки, майже непомітні, коли він їх опускав, були на диво меткі в роботі.

Янауш зовсім не звертав уваги на Ріхарда, наче його тут і не було.

2

Вдома жінки сиділи біля радіоприймача. Ріхард мовчки вечеряв, що подала мати. Трохи згодом вона підвелася й налила йому чаю. Ріхард більше прислухався до того, як звучить голос диктора, ніж до медичних термінів, переважно йому незрозумілих. Сталіну робилося все гірше. Ріхард чув це ще на заводі. Німецький диктор передавав не тільки зміст слів, переданих з Москви, але й тон, яким їх там було вимовлено.

— Я піду нагору,— сказала фрау Гаген,— зміню дитині компрес.— Хлопчик уже цілий тиждень лежав у ліжку, його душив кашель.

Ріхард сів біля дружини в крісло з чорного полірованого дерева з мережаною червоною оббивкою. Покрутив ручку радіоприймача, ловлячи то берлінську, то московську хвилю, хоч майже нічого

не розумів по-російському — він не раз намагався вивчити цю мову навіть у таборі, але не подужав навіть азбуки.

Ріхард відчував: смерть уже прийшла. Він відчував її навіть тут, у кімнаті з кріслами й килимом, яким мати так пишалася, бо такого килима вона ніколи раніше не мала. Смерть прийшла з радіоприймача, прокралася, немов ворог, хоч її похмуре ім'я, що наганяє на всіх жах, у повідомленнях не вимовлялось. Вона міряла тиск крові, пульс, проте Ріхард зовсім не знав, скільки їх треба для життя чи смерті, тільки тривожно слухав.

Як часто в минулі роки смерть підступала до нього, але він одганяв її. Він удавав, що її взагалі не існує, легко уникав її, наче з'їжджав з гладенької, без жодної подряпини гірки. Але тепер смерть прийшла. Ріхард мусив з цим рахуватися.

Ганні здивовано глянула на чоловіка. Ріхард втупився очима в килим. Він не одразу помітив, що Ганні дивиться на нього. Вона стиха покликала його:

— Ріхарде!

Він повернув до неї своє зболене, постаріле обличчя.

Досі Ріхард був для Ганні авторитетом як у простих, так і в складніших питаннях. Ще в дитинстві вона у всьому слухалась його, як і пізніше, коли дитяча дружба непомітно переросла в кохання. В найважчі хвилини перебування в таборі вона запитувала себе: «Що мені порадив би Ріхард?» Вийшовши на волю, Ганні ще довго не відчувала ніякої радості. Зовсім занепала духом. Не питала ні про що й Ріхарда. Їй не щастило — двічі народила неживу дитину. Вона майже втратила надію. Адже її стільки катували в таборі... Згодом Ганні всиновила хлопчика і полюбила його, як рідного. Але тепер вона була певна, що народить здорову дитину. Ця її мужність, віра і той спокій, з яким вона йшла на неминуче, породили в ній почуття якоїсь переваги над усіма.

Вона торкнулася Ріхардової руки й спитала:

— Ти так сильно переживаєш? — І обережно додала: — Звичайно, його ім'я — це для нас найголовніше. Але ми й самі звикли долати труднощі. Ти, твій товариш Мартін і я також.

Ріхард мимоволі махнув рукою, ніби хотів відмахнутися від неї, і сказав:

— Облиш.

Обоє якусь мить мовчали. І він, і вона добирали слова. Раптом Ріхард промовив:

— Ні, мене пригнічує не тільки його смерть. Сьогодні мені особливо стало зрозуміло, як багато людей ще проти нас. А отже, і проти мене. Вони упереджено ставляться до того, за що я стою горою. До того, чого ще не розуміють і зовсім не хочуть зрозуміти.

— Ніби ти не знав цього досі,— дорікнула Ганні.— Після того, що ми всі пережили. Напевно, їм уже важко себе переінакшити. Але тепер ти тут. Адже саме для цього ти тут.

— Я маю на увазі не якихось там ворогів, а хороших, чесних робітників,— провадив далі Ріхард.— Я ніколи не відчував цього так, як сьогодні. Це тому, що він помирає.

Він розповів, як поведився Янауш під час його виступу в цеху.

— Мені дивно, що ти цього не можеш збагнути,— промовила Ганні.

— Збагнути я можу. Але ж я тут відповідаю за всіх людей. Адже ти сама щойно сказала: «Саме для цього ти тут». Ось я й запитую себе: «Може, я неправильно говорив з ним чи прогаяв слушний момент для розмови?» Тепер ти мене зрозуміла? Не тільки смерть Сталіна мене гнітить, а й те, що відкрилося мені разом з нею.

3

Коли Ліна на початку траурного мітингу приглушено, але досить чітко сказала: «Ми втратили найдорожчу для нас людину»,— то навіть молоді хлопці й дівчата, котрі, судячи з їхнього вигляду, не вважали цю людину за найдорожчу чи навіть за дорогу, подумали: «Ліна обмірковує й виважує кожне слово. Вона ледве тримається на ногах. Їй коштує великих зусиль тримати себе в руках».

Більшість присутніх вірила тому, що говорила Ліна. Навіть ті, котрі досі не дуже переживали цю смерть, з жахом відчули, що сталося щось важке і непоправне.

Томаса завжди вражав Лінин голос. Він більше, ніж будь-хто, розумів, що ця бліда, небалакуча дівчина здатна глибоко відчувати і разом з тим стримувати свої почуття.

Вона нечутно сіла на своє місце в передньому ряду. Густі темно-русяві коси, які вона так старанно розчісувала перед тим, як іти на мітинг, закривали її довгу худу шию. Трималася вона майже невимушено, одягнена була в чорну сукню, що її Томас бачив уперше. Він подумав: «Вона придбала її за останню зарплату». Та враз засоромився за цю банальну думку.

Спершу вони пройшли повз площу імені Ольги Бенаріо. Томасові пригадалося, як Ліза розповідала Робертові про те, чому так названо цю площу. Ще зовсім юна дівчина, секретар міської організації СВНМ самовільно дала їй цю назву і дістала за це догану. Площу мали назвати іменем Рудольфа Шварца, керівника Спілки комуністичної молоді, закатованого нацистами в 1933 році. Ліза тоді, сміючись, утішала молодого секретаря,— мовляв, це непогано, коли в наш час виникають суперечки, як назвати площу: іменем Рудольфа Шварца чи Ольги Бенаріо.

Головну вулицю міста вже давно перейменували на вулицю Сталіна, але за звичкою її частіше називали Головною. Торік улітку в кінці її посадили сквер, розбили клумби з кущами й квітами, а тут поставили пам'ятник Сталіну. Пам'ятник був невеликий,

відповідно до можливостей і розмірів міста, що його спорудило. За сквером потяглося селище, багато його будинків ще тільки зводилося, але найближчі до міста вже стояли заселені. До війни тут була сортувальна залізничної станції, під'їзна колія до бентгаймівського заводу і великий вагонний завод. Та в останні місяці війни все було зметено. Вирви від бомб люди вже давно засипали, заклали дерном.

До пам'ятника стікалися траурні колони з коссінського заводу, з фабрик і шкіл, з Будинку молоді. Завершала процесію колона робітників з Нойштадта, що прийшла сюди через міст. Керівники делегацій поклали до підніжжя пам'ятника вінки.

Керувати молодіжною колоною було доручено Ліні, уваги якої не уникало ніщо. Тільки Томас здогадувався, скільки зусиль вона докладала, щоб тримати себе в руках. В колоні не розмовляли, лише раз почув Томас позад себе якийсь шепіт, але нічого не зрозумів. Гайнц Келер тихо відповів:

— Сказився, чи що? Заткни пельку!

Ночував Томас у Ліни. Обоє відчували, як добре їм бути разом у такий важкий, надто важкий час.

4

Наприкінці лютого 1953 року Елен Вілкокс з подругою Джін поверталася в Сполучені Штати. Джін дістала каюту на дві особи. Це було нелегко, звичайно. Майже весь пароплав, окрім кількох спеціальних кают, зайняв персонал Червоного Хреста, що їхав у відпустку з окупованих територій або з тих частин світу, де ще тривали чи невдовзі могли вибухнути воєнні дії.

Оскільки Джін не кидала напоумлювати подругу розлучитися з осоружним чоловіком, то вважала своїм найпершим обов'язком роздобути квитки на пароплав.

У Гамбурзі, очікуючи пароплава, Елен, знову ж таки з допомогою Джін, влаштувалася в місцеве відділення Червоного Хреста. Свою роботу в ньому Елен розглядала як підготовку до того життя, яке чекало на неї в Нью-Йорку. Весь рік минув для неї, наче шкільна екскурсія. Потім ця екскурсія перетворилася на своєрідну експедицію. І ніхто не знав, коли вона скінчиться, а якщо й скінчиться, то чим. Звичайнісінькими буднями, як от життя Джін, з яким її власне життя не мало нічого спільного, хоч зовні, здавалося, воно минало так само. Часом її, Елен, щось заслоняло від того буденного життя, і тоді вона лише вдавала, що живе ним далі. Адже її життя стало тепер чеканням пароплава, а згодом на пароплаві воно мало стати чеканням берега, на березі — знов чекання. Чого, власне? Просто якогось чекання.

Після роботи, коли Джін була в службовій поїздці, Елен сама

блукала по місту. Іноді їй спадало на думку, що вона зустріне людину, яка її шукає і яку вона шукає. Вони просто загубили одне одного, але неодмінно зустрінуться, аби тільки вистачило в них терпіння для цих взаємних пошуків.

Вона блукала новими вулицями. Високі вікна в гладеньких стінах відбивалися у воді. Потім стали з'являтися масні, іноді запінені відображення складів і досі не прибраних куп руїн і сміття. Далі лежав пустир, на якому стирчали зелені, червонуваті стіни; до них, немов приклеєні, тулилися кілька квартир, що вціліли під час повітряного нальоту і вперто існували й тепер. А ще далі панували гамір, веселощі, сміх, люди юрмилися біля пивних, крамничок, тирів; подекуди траплялися міцніші будівлі, призначені для житла, бо ж десь мали мешкати крамарі, власники харчівень, одне слово, всі ті, хто тут сновигав. Оце і є, певне, їхнє буденне життя, їхня пристань. Чому б їй, запитувала себе Елен, не сісти на гойдалку. Що її стримує? Ніщо. Раптом якийсь парубійко — з вигляду моряк чи просто волоцюга в грубому іржаво-коричневому светрі, вив'язаному вмілими руками, — вхопив її за лікоть:

— Ходімо! — І враз сам отетерів від її холодного відчуженого погляду. Проте Елен усміхнулася, опанувала себе і навіть трохи пройшла з ним. Кілька хлопців щось гукнули йому вслід, коли вони вже минули гойдалки, а він їм щось відказав. Усе це виглядає досить смішно, майнуло в голові Елен, смішно і геть фальшиво, як виглядає фальшиво усе її минуле життя. То лише так подумалось Елен, насправді ж усе тут було їй зовсім чуже, навіть оцей її жарт. І враз вона повернула назад. Чи рушив той парубійко за нею, вона не знала. Вона просто подалася, не озируючись, до міста.

Засапавшись від швидкої ходи, Елен роззиралася довкола, щоб зорієнтуватися. Якийсь пристойно одягнений чоловік підійшов до неї й спитав:

— Ви щось шукаєте, мадам? Може, вам допомогти?

— Дякую, — відповіла Елен. — Я заблукалась.

Чоловік був середній на зріст, середніх років і непримітний на вигляд. Хоч він і провів її до готелю, навряд чи впізнала б вона його на другий день. Того чоловіка послала назирці за нею довірена особа Вілкокса, гадаючи, що Елен шукає свого коханця і неодмінно зустрінеться з ним. Чоловікові, якого послали шпигувати за нею, надто хотілося виявити щось особливе, бо він мав би з цього вигоду. Одначе він не помітив нічого, зовсім нічого такого, що викликало б у нього підозру. І хоч за це йому, звичайно, не заплатять, він був цілком задоволений з того, що міг зблизька подивитися на цю жінку. Він не збагнув до кінця, чому ця жінка в сірій хутровій шапочці і з сірими розумними жіночими очима й дівочими губами трохи викликала у нього жаль. «Щиро дякую», — сказала вона і, навіть не усміхнувшись, зайшла в ліфт. Того вечора на вулицю вона вже не виходила.

Невдовзі вони відпливли. Джін ще ніколи не бачила свою подругу такою веселою. Розмовляти з іншими Елен не хотілось. Вона любила походити, незважаючи на холод, по маленькій частці палуби, відведеній для пасажирів. Після таких прогулянок вона обіймала свою подругу, дякувала їй, а за віщо — Джін і сама не знала.

Марні були наміри Вілкокса, що про них свідчили його листи до свого довіреного в Нью-Йорку, покарати Елен, відмовивши їй у коштах, яких вона домагатиметься. Джін навіть дивувалася, що Елен ні добрим, ні поганим словом ніколи не згадувала про чоловіка. Якось Джін їй сказала:

— Ти правильно робиш, що носиш з собою свої коштовності. Наскільки я знаю твого Вілкокса, тобі ще доведеться на них жити.

Елен тільки знизала плечима. Трохи пізніше вона спитала Джін.

— Гадаєш, краще б я їх залишила?

— Ти що! — вигукнула Джін.

Для Елен, коли йшлося про мораль, совість, думка подруги була вирішальною. Вона цінувала в Джін насамперед уміння відрізняти добро від зла. В Елен, як вона сама гадала, такого вміння було мало або й зовсім не було. Її завжди повчали, що про добро і зло слід судити залежно від вчинків. Для неї ж самі вчинки мало що важили.

Плавання наближалось до кінця. Команда й пасажири хвилювалися. То один, то інший пасажир тепер часто підіймався на палубу й дивився в далечінь, але, крім сірої холодної мли, поки що нічого не бачив, тому хутенько тікав у теплу каюту. Лише частіше було чути гудки пароплава; стрічні вогні, що виринали з туману, вже нікого не дивували. Пароплав їхній більше не був самотній у морських просторах. На палубі закипіла робота — судно повинне було увійти в гавань чистим.

«Мені треба знати, — міркувала Елен, — яка в мене спідниця — довга чи коротка, широка чи вузька. Відколи я живу з Джін, я не звертаю на це уваги». А Джін, коли не ходила у формі сестри-жалібниці, спокійнісінько вдягала одні й ті самі старі сукні.

Елен захотілося погортати журнали. Вона піднялася сходами в читальню для пасажирів першого класу, хоча входити сюди й не дозволялося. Стюард злякано кинувся за нею, але враз отетерів, побачивши вираз її обличчя, її поставу. Він просто не знав, що сказати. Мабуть, ця жінка йшла до когось або її хтось запросив, такі винятки траплялися, а сам він був ще новачок на цій службі.

Стюард заспокоївся, як тільки жінка, що самовільно зайшла в це приміщення, заговорила з пасажиром, котрий самотньо просиджував тут годинами. На столику перед ним лежала купа книжок, і він увесь час гортав словник.

Професор Берндт не відразу зрозумів, що просить у нього Елен. Нарешті він одсунув свій стілець од стелажа.

— Оце й усе,— сказала, всміхаючись, Елен,— я візьму тільки цей журнал.

Познайомившись з жіночими модами на нинішню весну, вона поклала журнал назад і спустилася в свою каюту.

Берндт довго дивився на її вузьку, рівну, проте рухливу спину, сіру сукню, довгу шию. Він залюбки перемовився б із нею словом-двома, попрактикувався б в англійській мові. Як тільки за Елен зачинилися двері, він так заповзятливо знову накинувся на книги, що йому аж серце стислося, мов від якогось незрозумілого болю.

Коли Берндт підводив голову від книжок, тієї ж миті біля його столика виростала уявна висока постать Бютнера. Він сміявся й казав: «Гляди ж, Берндте, учися сумлінно. Зубри! Зубри! Тільки забирайся звідси!» — «Але чому,— запитував себе Берндт.— Ради бога, чому?» В нього заніло серце — адже його вигнали не лише з Коссіна, не лише зі східної зони, а взагалі з Німеччини. Для нього, охопленого тугою, обидві зони з'єдналися в одну, адже його вигнали з обох зон. «Тільки на один рік»,— заспокоював його Вілкокс. Але Берндт відчував, що це триватиме значно довше. А він уже не молодий. Навіщо йому ця комедія?

Він рідко думав про Дору, бо думки про неї будили в нього рій спогадів, яких він намагався уникнути. Але з Бютнером він жив поруч надто довго, надто близько подружився з ним, щоб можна було легко викреслити його з свого життя, з своїх думок. Берндт спробував навіть вибачити йому, тим більше що Бютнер уже вибачався перед ним після втечі із східної зони. Адже він хотів урятувати мені життя. Як він тоді висловився? Врятувати мою науку. Мій геній. Тому й узяв на себе всю вину. Коли виявили нашу схованку, він назвав гестапо перші-ліпші прізвища, що згадувалися в кореспонденції, яку приносила Дора. А якби він цього не зробив? Може, нам ще раз вдалося б утекти. А може, й ні. Що тоді? Вони б знищили мене. Але — о боже! — хіба мене й так не знищать? Десь, колись. Будь ти проклятий, Бютнере! Все одно я програв свій талант, якщо він у мене був, свою науку. Ось ми незабаром прибудемо. Кому я там потрібен?

На мить він усвідомив, що його зумисне запроторили якомога далі. Але усвідомлювати це довше, ніж мить, було для нього нестерпно. Він знову схилювся над книгами. Читати, читати!

Елен прокинулася дуже рано. Пройшлася туди-сюди палубою. Потім міцно вхопилася за поручні і втупилася в далечінь. Неподальк приземкуватий пароплавний столяр стругав якісь рами. Елен, як завжди, люб'язно привіталася:

— Доброго ранку!

На її подив, він припинив роботу й голосно спитав:

— Ви вже знаєте?

Елен усміхнулася:

— Що саме?

— Він помирає. Може, вже й помер.

— Хто?

— Та він же! Він! — сказав столяр.

— Хто саме? — перепитала Елен.

— Дядько Джо.

— Хто, хто?

— О боже! Сталін! — Столяр був розчарований, що молоду жінку зовсім не зворушило його повідомлення. Проте він усе ще сподівався зав'язати з нею розмову.

— Цього чекають ще з учоращнього вечора.

— Я ніколи не слухаю радіо, — озвалася Елен. — У каюті надто душно.

За сніданком пасажери були не менше схвильовані, ніж столяр.

— Той демон мав би теж вірити в смерть.

— Хитрющий був...

— Яка йому користь від тієї хитрості?

— Тепер у них все піде шкереберть.

Джін раптом суворо сказала:

— Мертвого не воскресити. — На мить запала мовчанка, і Джін додала: — Тепер він постане перед судом божим.

Невеличка, літня сестра-жалібниця озвалася нерішуче:

— А все ж Гітлера перемогли...

Тут усі заговорили навперебій, не давши їй докінчити думку:

— То не він сам. В обценьок дві половинки.

— І все-таки росіяни воювали. Та ще й як! І без нього не обійшлося.

— Ім такого царя й треба.

На мить знову запала тиша, і Джін суворо й рішуче мовила:

— Так, вони воювали, цього не заперечиш. Зі Сталіним чи без нього. В госпіталі я доглядала одного росіянина.

— Що ж він казав, отой ваш росіянин?

— Я його не розуміла. Він тільки дивився мені в очі.

— І що ж ви прочитали в його очах?

— Що він хоробрий солдат.

— Коли це було?

— В сорокові роки.

Елен мовчала. Їй було байдуже до Сталіна, жодного росіянина вона не знала.

Дізнавшись, що помер Сталін, Берндт зовсім розгубився. Враз відчув себе таким самотнім, як у Темпельгофі, коли з Бютнером сідав у літак. Тоді він помітив на Бютнеровому обличчі гидку, погано приховану посмішку, що виражала перемогу над ним, Берндтом, і ще бозна над ким.

Така сама посмішка з'явилася тепер на обличчі його сусіда по столику, консульського чиновника, що з сім'єю і великим багажем плив пароплавом, замість летіти літаком.

Пасажири говорили приблизно те саме, що й за столиком, де сиділа Джін. Консульський чиновник заявив, що невдовзі в Росії все піде шкереберть. І почав наводити приклади жорстокості небіжчика, який підозрілих чи просто несимпатичних йому людей запроторював до в'язниць і таборів. Якщо бодай частина безпідставно репресованих вийде на волю, то в тій проклятій країні, мовляв, завариться така каша, що нічого не залишиться.

Берндт не вірив у те, що консульський чиновник видавав за достовірну інформацію. Відколи Берндт переїхав до Західної Німеччини, він немало наслухався й начитався такого. Повідомлення про смерть стисло його душу холодними металевими лещатами, паралізувало, ніби напад лихоманки, тоді як усі довкола, здорові й бадьорі, смакували напої і спокійно розмовляли. Згодом суперечка за його столиком досягла такої напруги, що вивела Берндта зі стану заціпеніння. Не роздумуючи, він сказав:

— Кінець кінцем він переміг Гітлера.

Консульський чиновник вибухнув сміхом прямо йому в обличчя:

— Чи не гадаєте ви, що між ним і Гітлером була велика різниця?

Берндт заговорив каліченою англійською мовою, і сусіди за столиком змушені були напружувати свою увагу, щоб його зрозуміти.

— Вони воювали за протилежні принципи...

— Не розумію вас,— урвав його літній хімік, що їхав у Вільмінгтон читати лекції.— Вони обидва диктатори. А втім, можете говорити по-німецькому. Моя дружина датчанка, вона перекладатиме.

— Вони воювали за щось зовсім різне,— насилу вимовив Берндт спочатку англійською, а потім німецькою мовами.— За різне майбутнє для наших дітей...

— Для наших дітей? Як це розуміти? — перебила його датчанка. Ввійшов стюард і повідомив:

— Шановні пані й панове, прошу одягти свої пальта й узяти біноклі. Вже видно берег.

Берндт злякався, коли збагнув, що на нього дивовижно швидко насуваються не велетенські вугласті хмари, а хмарочоси. Його охопив страх за своє невиразне майбутнє. Почуваючи себе самотнім, він подумки намагався вхопитися за щось близьке, буденне. Він сполошився за свій невеликий багаж, який ще хвилину тому стояв біля нього, обклеєний різнокольоровими папірцями, а тепер раптом кудись зник.

Довкола зчинилася метушня, гамір. Його більше ні про що не питали. Про нього забули...

Того дня Джін уперше помітила, що її подруга може хвилюватися. Елен годинами простоювала на своєму звичному місці, пильно вдивляючись в далечінь. Раптом вона кинулася в каюту, обійняла Джін і вигукнула:

— Ходімо, швидше ходімо нагору!

— Що сталося?

— Сама побачиш. Нічого прекраснішого в світі немає!

— Люба моя,— мовила Джін, мені вже разів десять доводиться робити такі подорожі. Траплялося й у війну, серед мін.

— Щиро кажучи,— не вгавала Елен,— у Європі я так боялася, що вже ніколи не вернуся назад.

Джін похитала головою. Цього разу вона перша згадала про Вілкокса.

— Якби ти й розлучилася з ним, то що завадило б тобі повернутися на батьківщину?

Ступивши на берег, Елен раптом схопила за руку подругу:

— Поглянь он на того чоловіка, він плив разом з нами.

— То й що?

— Здається, він потребує допомоги.

Берндт безпорадно роззирався довкола. Голова в нього йшла обертом. Він не знав як роздобути таксі. І зовсім забув, що його має зустріти, як запевняв Вілкокс, службовець з «The Stanton Engineering Corporation».

Він почував себе таким змореним, що ладен був упасти там, де стояв. Аж ось до нього підійшов молодик з веселими очима й спитав:

— Ви професор Берндт?

У Берндта ніби камінь з душі впав. Зникло відчуття самотності, натомість його охопило почуття щирої вдячності до незнайомця, який відразу ним заопікувався. Невдовзі вони вже сиділи в ресторані невеличкого готелю. У відведеному для нього затишному номері Берндт побачив свої валізи. Все склалося зовсім не так, як він уявляв собі на пароплаві. Молодик спитав Берндта, чи не заїхати йому ввечері за ним. Можна піти в театр чи познайомитися з містом. А коли Берндт став вибачатися за свою калічену англійську мову, молодик почав його заспокоювати: становище, мовляв, не безнадійне, і якщо професор бажає, то вже завтра матиме уроки з англійської. Найперше, звичайно, йому слід поглибити знання мови стосовно фаху. Але сам він радив би професорові спочатку добре відпочити. «Яка щира, проста людина»,— подумав Берндт.

1

Останнім часом навчання в професора Вінкельфріда давалося Томасові вже не так легко, як спочатку.

Він не стискав плечима, коли Гайнц Келер казав:

— До вечора з нас усі соки вичавлюють. Тепер і ти це відчув. Може, тепер ти розумієш, що я мав на увазі, коли казав: «Це твоя держава, і все, що вона робить, робить для тебе, для розвитку твоїх здібностей і так далі...» Передусім треба вміти вилізти на трамплін. Щоб попливти далі. Щоб вони послали тебе в інститут. А ти, Томасе, гадав, що їй трамплін і саме плавання не мають між собою нічого спільного.

— Мають, звичайно, мають,— промовив Томас і замислився.

— Що?

— Здібності.

Тепер уже Гайнц стиснув плечима.

Рідль завжди був готовий пояснити Томасові те, що він не зовсім зрозумів у Вінкельфріда. Професор вів вечірні заняття теж з доброї волі. Ця його добра воля дуже відрізнялась від допомоги Рідля. Вінкельфрід не приховував від своїх слухачів, що він добровільно згодився читати їм вечірні лекції. Бувало, він викладав дещо похапцем, плутано, і кожен з учнів відзначав подумки: «Не так воно гладко йде, як гадалося».

Коли Томасові вдавалося досягнути щось важке, його очі переможно спалахували. Навіть сам Рідль тоді відчував приплив сили. Замолоду він переживав те саме. «Ти, світе, складний, заплутаний, але я розгадав твої хитрощі!» Докопавшись до істини, він теж почував себе безмежно щасливим. Томасові Рідль казав:

— Ніколи ні перед чим не пасуй. З тебе будуть люди.

Рідлева мати потай відкладала по пфенігу, щоб син міг учитися. А Томас — у цьому Рідль був переконаний — жив в іншому, світлішому, краще організованому світі.

На письмовому столі Рідля стояла фотографія його покійної дружини Катаріни. Про неї Томас багато наслухався на заводі. Тепер, лишившись сам у кімнаті, він почав розглядати її портрет. Чим довше він дивився на нього, тим дужче подобалася йому ця жінка. Вона відкрито дивилася на нього — не те, щоб сумно, але з якимсь докором. Вона нагадувала Томасові якусь дівчину. Яку саме? Звичайно ж, не Ліну.

Рідль повернувся до кімнати. Проглянув Томасів зошит, підправив креслення. Томас уже чекав. Раптом йому закортіло запитати про те, що не стосувалося роботи. Як сталося так, що Рідль, чоловік такий вчений, котрий стільки знає, і досі, як твердили робітники, вірить у бога.

І Томас таки не втерпів:

— Я хочу у вас дещо запитати.

— Запитуй!

— Невже ви, такий розумний чоловік, справді все ще вірите, що є бог? — Томас аж похолов від страху, спитавши про таке в Рідля. Але той дивився перед себе і щось обдумував. Потім спокійно, без подиву відповів:

— Щиро кажучи, я й сам не знаю. І боюся, що ніколи й не взнаю.

— Хіба можна знати те, що не доведено? — спитав Томас.

— Але ж не доведено й те, — мовив Рідль, — що його немає. Томас посмішався.

— Так, але ви самі сказали: «Я не знаю і ніколи не взнаю». Звідки ж у вас ця віра, хай навіть не тверда?

Рідль ледь усміхнувся. Цей усміх не личив йому через його великі міцні зуби, і тому всі його відповіді здалися непереконливі.

— Ти сам уже не раз розв'язував ту чи іншу проблему, що спершу уявлялась тобі таємницею. Після того вона раптом видавалась легкою, але відразу перед тобою поставала нова, ще важча і теж нерозв'язна проблема. Відповідь, яку тобі так хочеться почути, — категоричне «ні», не дали б ні Ейнштейн, ні Макс Планк.

Рідль подумав: «Сумнів, чи бога й справді немає, замість сумніву, чи він є. Хто ж мені про це говорив? Трауб у Штаркенгаймі. Це було зовсім недавно, торішньої осені. Неозорі ліси... Мене й досі вабить туди, де жила вона. Дужче, ніж на її могилу».

Томас вирішив більше не піддаватися втомі, яку він вважав лінощами, і дав собі обіцянку будь-що скласти до осені іспит. Він вирішив також цього місяця частіше ночувати у Герліхів, щоб мати змогу до пізньої ночі посидіти над книжками й конспектами.

Коли він спакував сорочку і дещо з білизни, через відчинені двері увійшла Тоні. Вона ще з порога подивилася на нього й раптом спитала:

— Навіщо ти спаковуєш речі?

— Я їх і не думаю спаковувати,— байдуже відповів Томас.— Просто беру білизну для переміни.

— Може, мені щось хутенько випрасувати?

— Та ні, не треба,— відказав Томас.

Він здивувався, побачивши на своїй розкладачці в Герліхів листівку, списану дрібними, ніби вишитими літерами. «Любий Томасе,— стояло на ній,— моя птахоферма, що стала тепер державною, послала мене в Гранітц. Їм потрібен бухгалтер, тож тепер я тут вчуся. Сподіваюся, незабаром ми побачимося знову. Твоя Пімі».

Томас уже зовсім забув про свою зустріч з Пімі. В цю мить він напіврадісно, напівсердито подумав: «Там вона буде біленькою. Там вона й нігті зможе лакувати». І написав їй: «Дорога Пімі, на жаль, я не маю ні хвилини вільного часу. Я готуюсь до іспитів. З привітом. Томас» І ще він подумав: «От ніколи б не повірив, що в неї письмо, немов мереживо».

Коли він, стомлений від читання, невиспаний, їхав першим ранковим поїздом у Коссін, атмосфера у вагоні була дуже тривожна. Деякі пасажири читали газети, сусіди, зазираючи їм через плече, також намагалися довідатись про останні новини. Обличчя у всіх були стурбовані. Не часто газетні повідомлення викликають таку реакцію. Проте це був не переляк і не приголомшення, а швидше подив; у декого на устах застигла іронічна посмішка.

Томас дізнався, що в Москві звільнено з-під арешту лікарів, звинувачених у замаху на життя Сталіна. Хтось із пасажирів мовив:

— У лікарки, яка викрила ворогів, відібрали орден.

— Цілком справедливо. Адже вона звинуватила колег заради того, щоб одержати орден.

— А чому ж їй повірили?

— Якби Сталін не вмер, вмерли б ті лікарі.

— Хіба вони були євреї, ті лікарі?

— Гадаєш, у них євреїв переслідують, як у нас при Гітлері?

— Ет, дурниці. Тоді б їм не дозволили лікувати Сталіна.

— Я нічого не збагну. Все щось дуже дивне.

— А що це означає? — спитав високий худорлявий чоловік, якого Томас знав по Коссіну. Чоловік не дуже дослухався до розмов і вже вчетверте чи вп'яте уважно перечитував ті самі рядки в газеті, тримаючи її над головою.

— Під час допиту не було дотримано соціалістичної законності. Хтось хихикнув.

— Все ясно, допит з тортурами.

— Дурниці. Скажу відверто, для мене це темний ліс.

Томас подумав: «Добре, що хоч Ліна сьогодні ночує в Коссіні». Після роботи він одразу подався до неї.

— Ліно, що ти скажеш з приводу цих лікарів?

— А що я повинна сказати? Справу ґрунтовно розслідували,

з'ясували, що на лікарів зведено наклеп, і написали про це в газетах.

— Воно, звісно, так, Ліно! Але що означає: «Не було дотримано соціалістичної законності».

Ліна поволі обернулась і з подивом глянула на нього. На її обличчі застиг вираз, якого він ще не знав. Аж тепер Томас пригадав, що кілька тижнів тому, схвильований історією з лікарями, він прибіг був до неї.

— Чи не означає це, — несміливо спитав Томас, — що їх якимось чином примусили дати фальшиві свідчення?

Ліна відповіла тихо, але досить твердо:

— Я давно помітила, що ти припускаєш таку думку. Я не чекала цього від тебе.

— А що ж це може означати? — наполягав Томас, хоч і помітив, що з кожним його запитанням Ліна стає дедалі блідішою і замкнутішою. Всім своїм серцем він прагнув відповіді.

Ліна відвела від нього погляд і сухо промовила:

— Ти й сам міг догадатись, що це означає. З боязні за його життя припустилися помилки. Під час процесу в чомусь там не було дотримано букви закону.

Томас відчував, що розмова ця з незрозумілої йому причини обтяжувала дівчину. З нею, цією розмовою, було пов'язано щось таке, що загрожувало внутрішнім переконанням Ліни, підвалинам всього її життя. Але що саме, Томас не знав. І все-таки він прагнув істини і не відступався.

— Чому ж тоді в лікарки, яка всіх обмовила, відібрали орден? Тільки тому, що суд виніс помилковий вирок?

Він похолов від Ліниного погляду, що враз сповнився ненавистю. Але вона відповіла заспокійливо, приємним голосом:

— Коли над таким життям нависає небезпека, тоді в людей бракує терпіння зважувати кожне слово. Одначе після смерті необхідно зробити те, чого вимагає закон і право.

Ця відповідь Томаса не задовольнила, але він промовчав. Він зрозумів: Ліну давно мучить те саме питання. Хоч би там як, а справа лікарів уразила його дужче, ніж смерть Сталіна. Може, тому, що ця справа лишилася для нього загадкою, як і поведінка Ліни.

2

Запахло весною. Сонячні промені пронизували ріденький дощик. Над селищем повисла невеличка веселка і відбилась у калюжах. Трохи згодом знову линув дощ.

Томас вийшов на станції «Ельбський завод» і вже майже дійшов до воріт, як дощ ураз наче відтяло. Сонячне проміння залило все навколо таким теплом, ніби саме цієї миті нарешті вирішилося: бути весні. «Може, ще разок спуститися до річки?» — подумав

Томас. Й одразу ще одна думка промайнула в його голові: «Було б непогано, якби Пімі оце гукнула: «Томасе!»

Чи то й справді вона гукнула його ще здалеку, чи то йому тільки вчулося, але над вулицею забриніло:

— Томасе!

Пімі підбігла до нього в своєму гостроверхому каптурі, але несподівано ще дужче линув дощ, і вони кинулись у підворіття.

Погляд у неї був такий самий косий, як завжди, одначе Томас уже звик до нього. Він простяг руку, щоб доторкнутися до дівчини, але вона, ніби черниця, була схована в своєму каптурі. Навіть руки не подала. Лишень промовила:

— Сьогодні мені ніколи. Я навіть пропустила поїзд, щоб завчасу домовитися з тобою про одну річ. Я ж бо знаю, що ти надто заклопотаний. Тому й кажу тобі про це сьогодні. Відпросися з роботи на другу суботу. Річ у тім, що в мене буде намет. На той час відкриють табір на Ельсберзі. Я чула по радіо, що барометр показує добру погоду в Центральній Європі. Намет цей належить моїм друзям, Резі та її нареченому, а самі вони оселяться в сусідньому наметі, що належить їхнім друзям, теж одній закоханій парі. Через тиждень вони звільнять його. Тим-то нам треба вчасно приїхати. Зрозумів? Зустрінемося в Луккау, о пів на шосту, сядемо на паром, а потім піднінемося на Ельсберг. Там краєвид наче в Швейцарії. Згода? Я мушу неодмінно виїхати найближчим поїздом. Вони чекають мене на станції. Домовились? От і добре. Отже, на ту суботу о пів на шосту, на станції. Гаразд?

— Гаразд, гаразд,— промовив Томас.

— До побачення! — гукнула Пімі.

Він лишився у підворітті сам. Та й навіщо, власне, йому бігти за нею в таку зливу? Стрілка барометра, сказала Пімі, повертає на погоду.

3

Важко було на серці в Гайнца й Тоні після останньої їхньої зустрічі. І він, і вона думали: «Невже між нами все скінчено?» Тоні зраділа Гайнцові, що чекав на неї біля виробничої школи, немовби нічого особливого й не сталося. А хіба щось сталося? Між ними майнула якась тінь, оце й усе. Тоні тоді наче закам'яніла, а трохи перегода побігла від нього.

Вони вдивлялись одне в одного: ні, все гаразд. Потім рушили до воріт, що вели на канал. Дорога була безлюдна. Гайнц мовив стиха:

— Не вір тому, що кажуть про мене. Так, я часто буваю відвертий і різкий. Говорю те, що думаю. А тут до цього не звикли.

Тоні озвалась:

— Мені ти повинен говорити завжди те, що думаєш.

Несподівано він спинився. Взяв у долоні її обличчя й подивився

на неї здивованими, повними щастя очима. Потім швидко поцілував її. Тоні не опиралась.

Вони йшли до набережної. Гайнц сказав:

— В нас усе не так, як в інших.

— Авжеж, зовсім не так,— сказала Тоні.

— Але так довго не буде тривати,— промовив Гайнц,— мене це не влаштовує.

— Мене теж.

Вони домовились поїхати наступної неділі за місто. Вирушити мали на світанку. Але раптом Гайнц майже благально проказав:

— Ах, Тоні, я не зможу поїхати на цілий день. Повір, не зможу. Я змушений буду відлучитися на дві години. Благаю тебе, Тоні, зачекай на мене.

— Що ж ти робитимеш? — здивовано спитала вона.

— Ах, Тоні, у мене ж мати в Коссіні і дуже хвора. Я провідаю її. Адже для неї це єдина радість. У неї, крім мене, нікого немає. Вона чекатиме. Я не можу не зайти до неї.

— Ну, звичайно! — вигукнула Тоні.— Можна мені зачекати на тебе в лікарні?

— Авжеж. Ти справді так хочеш? Звісно, можна. Там великий сад. І повно-повнісінько квітів. Кращі, ніж у нашому сквері.

Ніщо в ньому так не привабило б Тоні, як його синівська турбота за матір, про яку він мусив був їй розповісти. Цієї ночі Тоні спала мало. Думки невідчепно снували навколо її Гайнца, а в уяві вона малювала собі його образ, основною рисою якого була турбота за матір.

У неділю він зайшов по Тоні. Коли Ендерси після повітряного нальоту переїхали зі спаленого селища в цю віллу, від якої лишився тільки зруб, старий кочегар, недовго думаючи, обшив дошками альтанку в саду і поселився в ній. Тут він жив і досі, вирощуючи на маленькому клаптику землі, відгородженому від великого саду, овочі й квіти. Тоні кинулась до дідуса й випросила в нього букетик перших стокроток для хворої.

Коли вони вже підходили до лікарні, вона сказала Гайнцові:

— Ось бачиш, нам не довелося розлучатись.

У саду вона чекала на нього під магнолією, яка вже розквітла. Тоні вперше бачила магнолію, а тому це дерево з квітами, схожими на біло-рожевих птахів на голих гілках, видалося їй чужим. Згодом воно їй сподобалось. Вона могла б тут довго-довго сидіти сама. Але Гайнц невдовзі вернувся. Мати, худа й пожовкла, спиралась йому на руку. Гайнц вів її, мов маленьку дитину, крок за кроком. Його обличчя, що звичайно часто міняло свій вираз, тепер було розслаблене й привітне. Навіть іскорки з очей зникли, коли він сказав матері:

— Це Тоні, про яку я розповідав.

Мати сумовито всміхнулася. Із ввічливості вона сіла біля Тоні

й подякувала. Але невдовзі, спершись на сина і тамуючи біль, вона підвелася. Гайнц обережно повів її назад.

Вийшовши з воріт лікарні, Тоні й Гайнц кілька хвилин мовчали. Постояли трохи на коссінському березі, потім знічев'я піднялися на пагорб. Незабаром увійшли у велику посадку, закладену на обгорілій і знову переораній землі. Посадка тяглась аж до бору, що його пощадила війна. Місцями траплялися вирви, завалені соснами. Саме тут, розповідала Тоні, був бій. У лісниковій хаті засіли есе-сівці. Вона показала Гайнцові солдатську могилу. На залитому сонцем схилі під сосною був насипаний горбик землі, на якому лежала каска.

Замислившись, вони підіймалися все вище й вище. Обоє ніколи не бачили, як вмирають люди на полі бою, тож скоро перестали думати про смерть. Обом було радісно йти поруч під сонцем, що світить сьогодні, як і завжди світило, вдихати густе, напоєне сосновим запахом повітря. Гайнц ніяк не міг позбутися того настрою, що поймав його в лікарні. Сьогодні він уперше не був на самоті зі своїми важкими роздумами. Тоні не забрала своєї руки з його долоні.

Гайнц промовив:

— Я завжди втішаю її, розумієш, кажу їй неправду, нібито лікар запевняє, що вона видужує. А насправді вона й трьох місяців не проживе.

— Твій батько загинув? — спитала Тоні.

— Де там, — заперечив Гайнц. — Хіба Томас тобі нічого не розповідав? — І прикусив язика. Навіщо він згадав це ім'я? Але що ж тут поганого. Томас — людина порядна. Слова зайвого не скаже. Гайнц квапливо казав далі:

— Мої батьки розлучилися. Мати чекала батька з війни. Він попав у полон до американців, здається, в Регенсбурзі. Американці — так принаймні тоді казали — продали його французам. Правда це чи ні, але батько опинився в таборі для військовополонених у Франції. Нелегко було йому там. Та мати раділа — як-не-як, а живий. І раптом через два роки після війни його звільнили. Мати, брат і я весь час переїздили з місця на місце. Ми саме осіли в Коссіні, коли приїхав батько. Але він з'явився тільки для того, щоб сказати матері, що до нас не повернеться. У нього вже була друга дружина у Франкфурті. Старший брат одразу поїхав з ним. Ось так. А тепер скажи мені, чи можу я лишити її саму?

— Звичайно, ні — мовила Тоні.

Вони посідали у високу, пожухлу на сонці траву й задивилися на розлогу рівнину за річкою, що тяглась до невисоких горбів. Пальці рук у них були переплетені, душі — відкриті одна одній. Вони відчували, що належать одне одному.

Гайнц, бажаючи усе розповісти Тоні, збуджено заговорив:

— Батько мені часто пише, брат теж. Мати про це не знає.

Я все одно лишуся при ній, до останньої хвилини. Аж тоді поїду туди.

— Туди? — здивувалася Тоні.— Навіщо?

Ця дівчина, певна річ, заслуговує його довір'я.

— Мені тут не подобається. Я наперед знаю, що там мені сподобається куди більше. Там я зумію влаштувати своє життя. Насамперед мене підтримає батько, я певен.

— Але як ти можеш поїхати звідси? — спитала Тоні. Вона охопила руками свої коліна.— Тут ти вчився у школі. Вступив на курси при ельбському заводі, працюєш в Коссіні.

— То й що? — мовив Гайнц.— Якби я жив там, я б учився в тамтешній школі. Тільки там я й зможу по-справжньому продовжувати навчання.

Тоні затято мовчала, і Гайнцу спало на думку найголовніше:

— Ми належимо одне одному. Ти поїдеш зі мною. Тобі буде добре, завжди-завжди.

Тоні заперечно похитала головою:

— Не думаю. Навіть якщо й так. Жити там — ні, це не для мене.

Гайнц присунувся ближче, обійняв її за плечі й почав палко вмовляти:

— Ти просто не знаєш, як там. Адже ти там ніколи не була. Коли побуваєш, тоді зрозумієш, про що я кажу.

Тоні стиха мовила:

— Так. Я справді не знаю, як там.— Вона замислилась, потім, нерішуче добираючи слова, повела далі: — Я тільки знаю людей, які там побували, і тих, хто тепер там. Ноля, першого чоловіка Лене, того я добре знаю. І Бехтлера знаю, який був з Нолем у змові.

— Але ж зі мною зовсім інша річ! — вигукнув Гайнц.— Як ти можеш порівнювати мене з ними! Я їду не заради грошей. Тільки там я матиму те, що для мене найголовніше...— Він ураз заговк і схопив Тоні за руки.— Але я хочу бути тільки там, де ти. Все кругом таке непевне. Обіцяй мені нікому не говорити того, що я тобі оце сказав.

— Звичайно, не скажу,— відповіла Тоні і вивільнила свою руку з його. Вона з боєм шукала потрібні слова, але в голову приходили якісь безглузді, завчені. А він, він розумний. І слова його ні в кого не позичені...

Тоні підхопилася на ноги. Не озираючись, вона подерлася стрімким схилом угору. Діставшись до лісу, сіла на землю, перевела подих і глянула вниз на Коссін. Через дві хвилини з'явився Гайнц. Він сів поруч. Тоні знову охопила руками свої коліна, міцно переплівши пальці.

Гайнц сказав:

— Ходімо в Пфаффендорф, вип'ємо чого-небудь. А може, там щось знайдеться й перекусити.

Сонячні зайчики мерехтіли на лісовій стежці. Гайнц і Тоні майже не розмовляли. Часом вони намагалися вгадати, що то за пташина співає. Вони не торкалися плечима, так ніби між ними віяв холодний протяг.

Тоні подумки намагалася у всьому розібратись. Досі їй доводилося чути про жадібних, нищих людей, які тільки й чекали слушної хвилини, щоб перемахнути на той бік. То були людці, які або трохи напакостили, або шукали більшої поживи. Одначе Гайнц до таких не належав. Не можна було й назвати його скупим, адже він по пфенігу заощаджував для матері.

В садку пфаффендорфської кав'ярні було чисто, привабливо. Відвідувачів нашло чимало. Може, люди вперше цієї весни могли отак посидіти на свіжому повітрі. Раптом з одного гурту їх гукнули:

— Тоні! Гайнце!

Обоє здивувалися цій несподіваній зустрічі не менше, ніж ті, що їх покликали. Уліг обіймав гарненьку, добре одягнену дівчину — її тут ніхто не знав і вона весь час вдавала з себе загадкову незнайомку; Гайнер Шанц з дружиною Еллою, яка ось-ось мала народити дитину; Гайнерів приятель Бернгардт з молодою дружиною. Це, певне, Елла так радісно вигукнула: «Тоні!» — вона почувала себе тут досить самотньою. Зраділа й Тоні, несподівано зустрівши давню подругу.

Елла дивилася на неї теплим тужливо-ніжним поглядом.

— Тобі дуже личить голубий колір. Я віддам тобі ще й свій костюм, сама й перешию його, якщо встигну.

Тоні зашарілася від радості. Вона ще ніколи не мала костюма, проте відповіла:

— Чому ти не хочеш приберегти його для себе, Елло? Потім він тобі знадобиться.

— Потім,— мовила Елла,— все це для мене нічого не важитиме. Та й вистачить того, що зостанеться.

Тим часом чоловіки відокремились від жіноцтва. Так ніби їм було тісно за одним столиком і пиво їхнє не терпіло сусідства з кавою та лимонадом. Але Гайнц ще раз підійшов до Тоні:

— Тобі який узяти торт, кремовий чи горіховий?

— Я нічого не хочу, їй богу,— відмахнулась Тоні. Гайнц марно намагався її умовити. Згодом він повернувся до чоловічого гурту.

Елла заходилася описувати свій костюм, хоч Тоні вже не раз його бачила. Водночас дівчина прислухалась до того, що говорив Уліг.

— Я б сам себе відлупцював тепер за те, що колись доводив їм, як багато може зробити людина, коли працюватиме, не покладаючи рук.

Втрутився Бернгардт:

— Янауш, звичайно, падлюка. Але де в чому він таки має рацію. Хіба те, що вони з нами витворюють, не шахрайство? Яка ж

різниця між бентгаймівським секундоміром і,— він удав Штруксів голос,— технічно обгрунтованими робочими нормами. Всі процеси прохронометровано до секунди, навіть у моїй майстерні. І у вас, Гайнце, мабуть, те саме?

Елла пообіцяла Тоні ще дві чи три блузки. Вона, здавалося, захмеліла від власної щедрості. Очі в неї сяяли. Де й ділася властива вагітним жінкам в'ялість і неквапність.

— І темно-червону блузку, найкращу, яку я маю, я теж тобі віддам. Ой, вона так личитиме тобі, дівчинко!

Тоні, стурбована дивною поведінкою і виглядом Елли, спробувала її стримати:

— Але ж, Елло...— Та цієї миті вона почула, як Гайнц відповів:

— Ну звичайно. У нас те саме. Ще б пак! Навіть Гербер Півень — і той підспівує їм.

Гайнер Шанц похмуро буркнув:

— Твій Гербер найбільша паскуда.

— Паскуда? Чому? — урвав його Гайнц. Хлопця аж пересмикнуло.— Він поводить з усіма цілком пристойно.

— От тобі й на! — вигукнув Бернгардт.— Він же всіх ваших хлопців зіпсував. До того всіх довів, що ви вже й слова «взаємовиручка» не розумієте, дріб'язком це вважаєте.

— Я не вважаю! І Гербер мене не зіпсував! — вигукнув Гайнц. Уже не тільки Тоні, а й Елла прислухалася до розмови за сусіднім столиком. Коли Гайнц був збуджений, голос у нього ставав різким.— Він наслухавсь усяких побрехеньок в Росії. Повірів, що їхній старий справді найбільша людина всіх часів. Мовляв, коли ми й надриваємось, то це ж народне підприємство, наша спільна власність і таке інше.

Хтось, очевидно, штурхонував Гайнца під столом, бо хлопець раптом умовк. Чоловіки понахиляли нижче голови. Елла завважила, що її Гайнер, точнісінько як удома, дивиться Бернгардтові в самісінький рот. Вона рвучко встала.

— Розімну трохи ноги. Пройдуся хоча б довкола будинку. Підеш зі мною, дівчинко? — Й одразу щиро спитала в Тоні: — Отже, ви тепер разом, ти і Гайнц? А я й не знала.

— Ми зустрічаємось,— відповіла Тоні,— щонеділі.

— Слухай-но, Тоні,— провадила далі Елла,— ти завжди мені подобалася. Ти була ще дитиною, а вже мала власну голову на в'язах: не поїхала до вітчима, зосталася в дідуся й бабусі, бо в них тобі подобалося більше, ніж у сільському шинку. Там у них, мабуть, такий самий заклад, як тут. У неділю ти навряд чи погуляла б... Скажи, а з цим, як його, з Гайнцом, у вас серйозно, правда?

— Я ж тобі сказала, Елло, що ні, просто так.

Тоні замислилась. Елла більш ні про що її не питала, і сама замислилась.

— Іноді до цього мало не доходило. Але завжди щось поставало між нами.

— Ет, облиш,— мовила Елла,— коли вже у вас такі близькі стосунки, то з усім треба миритися.

Нараз Тоні рішуче сказала:

— Ні. Коли між нами постає щось зовсім мені чуже, тоді всі мої почуття до нього раптом зникають. Зникають, і на серці враз стає холодно.

Елла засміялась. Коли вона сміялася, то ставала такою ж гарною, як була колись, хоч тінь смутку не сходила з її обличчя.

— То ось ти яка,— сказала Елла.— Напевне, такою створив тебе бог. І я, бувало, не з усім мирилася, але, гадаєш, щось від того змінилося? Тільки колись дуже давно при першому чоловікові в мене було по-іншому. Він загинув на війні. Хтозна, чи то було в мене серйозно...

— Я тебе не розумію, Елло,— розгублено сказала Тоні.

— Не сумуй,— відказала Елла,— ти зрозумієш досить скоро.

— Як це? Адже таке більш не повториться. Не може так тривати далі, щоб гинув той, кого кохаєш.

Елла нічого не відповіла. Вони вернулися до свого столика в саду. Тим часом похолодало. Відвідувачі почали розходитись. Проте дружина Бернгардта й розмальована загадкова незнайомка, яку привів з собою Уліг, не сумували без Елли й Тоні і швидко знайшли спільну тему для розмови.

Уся компанія верталася додому через ліс. Тоні й Гайнц ішли попереду.

— Про що ти думаєш? — спитав Гайнц.

Проте у відповідь лише німотно здригнулись дівочі уста.

— Скажи,— наполягав Гайнц.

— Якщо ти, Гайнце, збираєшся їхати від нас, навіть якщо тільки думаєш про це, то навіщо ти встряєш у ці розмови? Яке тобі діло до нових норм? Воно тобі потрібне?

— Облиш,— сказав Гайнц,— ти не так мене зрозуміла. Ах, ти зовсім мене не розумієш.

4

По дорозі додому Елла з Гайнером ще завернули до Дросте. Елла не перечила чоловікові, хоч була дуже стомлена.

Впевнившись, що в неї буде дитина, вона зовсім змінила своє ставлення до Гайнера. Вона уникала навіть найменшої сварки, адже спалахи злості в чоловіка могли погано позначитись на розвитку дитини. І причину такої переміни слід шукати, може, зовсім не в тверезому її мисленні, а в почуттях вдячності до чоловіка. Правда, на молодому народному підприємстві, колишньому електро-

ламповому заводі Зутнера, Елла була опорою Альвінгера. Та прихильність її до Гайнера все ж була особливою — це від нього вона чекала дитину. Від Ганса, свого першого чоловіка, хоч як палко Елла його кохала, дітей у неї не було.

Того самого вечора вона стиха попрохала Гайнера хоча б провести її додому. Всі гості просто дивувалися з того, яка лагідна була Елла Буш — за звичкою, її ще й досі так називали. Гайнер, устаючи з-за столу, сказав:

— Я скоро вернусь.

Елла взяла його під руку. Цієї теплої ночі вони йшли, не кажучи й слова одне одному. Біля порога Елла мовила:

— Будь ласка, Гайнере, піднімись зі мною нагору.

— І не подумаю, — озвався Гайнер.

— То відведи мене краще до Ендерсів, — спокійно сказала Елла, — я ляжу коло Ліди. — По хвилі додала: — Я не знесу, якщо від Дросте ти повернешся таким, як останнього разу. Краще мені піти до Ендерсів, але ти, Гайнере, не бійся, про тебе я їм нічого не скажу. Не хочу, щоб на заводі пішли всілякі розмови.

Гайнер знав, на що вона натякає. Ріхард Гаген не повинен мати підстави знову не прийняти його в партію цього разу. Його репутація має бути бездоганна.

Відповідь Гайнера вразила Еллу:

— А мені начхати на твого Ріхарда Гагена. Хай забирається до дідька. — І потім додав: — З усіма його партійними теревенями.

І все ж він піднявся з нею нагору. а коли вона підняла руки — дужі, але гарні й білі руки, — щоб розв'язати хустину, і він побачив її освітлене обличчя, раптом щось утримало його тут, і він замкнув двері. Не зводячи з неї погляду, Гайнер легенько підштовхнув дружину — не дуже грубо, але й не дуже ніжно. І знов, як колись, він з дивним болем усвідомив усю її красу, що для нього була нібито недосяжна. Може, тому, що Елла зблідла, — вона страшенно зморилась. У нього з'явилося єдине бажання — лягти з нею. Вона запротестувала, нагадавши про лікареве застереження. На його обличчі відбився подив, і він дав їй спокій. Елла відразу заснула. Гайнер ще якийсь час непорушно дивився в темряву, потім теж заснув.

Вранці вигляд в Елли був дуже млявий. Гайнер відвів від неї похмурий, байдужий погляд.

Пополудні він сказав:

— Після десятої до нас зайде Бернгардт, може, з друзями. Завари великий чайник кави. Я принесу горілки і дещо на закуску з їдальні. А сама лягай спати. — Усе це звучало наче й привітно, однак Елла подумала: «Уявляю собі, який свинюшник побачу вранці. Навіщо він приводить їх сюди? Збиралися б у того Дросте».

Гайнер поїв, трохи подрімав і кудись подався. Невдовзі повернувся, захеканий, з сигаретами, горілкою, хлібом та ковба-

сою. Навіть дістав десь пакетик кави. В голосі його звучали ви
могливі нотки:

— Вари каву, та міцнішу. Вже можна розпалювати плиту. Вони
прийдуть одразу після роботи. А ти, звичайно, тоді ляжеш.

Елла подумала: «Якщо так триватиме й далі, то не дивно, коли
він ні пфеніга не дасть на господарство. А мені треба відкладати
гроші на коляску. З ласки Обермюллерші я можу виплачувати їх
частинами».

Вона не хотіла цього казати, але в неї мимоволі вихопилось:

— Навіщо ти, Гайнере, витрачаєш гроші? Нам потрібно запла-
тити Обермюллерші.

Гайнер не розізлився, він спокійно сказав:

— Не суши собі марно голову. Які там витрати на одну вечірку.
До того ж ми розподілимо їх між усіма.

Елла нічого більш не сказала, та все ж подумала: «Вони таки
частенько зустрічаються. Хто вони? Навіщо? Може, їм краще у
мене на кухні, ніж у Дросте?»

Накривши стіл, Елла лягла. Спершу вона почула знайомий
їй Бернгардтів голос. Потім Улігів. Перегодя Елла вловила ще
один знайомий голос, але чий, не могла пригадати. Гайнер за-
цитьқав. Чоловіки притишили голоси. Ввічливі, нічого не скажеш.
Засинаючи, Елла подумала: «Той, що прийшов останній, здається,
живе в Ендерсів». Одначе його ім'я не могла пригадати. Нарешті
вона заснула.

На другий день увечері в квартирі було прибрано й тихо,—
Гайнер спокійно їв смачну й щедрю вечерю, що її приготувала
Елла. Він чекав запитань. Нарешті почав сам:

— Ти не турбуйся, гроші будуть. Гадаєш, я їх пропиваю?

— Ні,— мовила Елла,— а крім того, я хоч і швидко заснула,
проте дещо чула з ваших розмов.

— Бернгардт цілком має рацію,— запально сказав Гайнер. На-
решті для нього наступила жадана мить відвести душу.— Те, за
що ми раніше одержували солідні премії, тепер має стати для
всіх нормою. Ми з Бернгардтом опинилися в дурному становищі.
Ніби ми винуваті. Те, що раніше означало «виконати» й «пере-
виконати» — і ми неабияк справлялися з цим, бо робота горіла у
наших руках,— тепер має стати нормою для кожного.

— Ну і як; ця норма під силу кожному? — спитала Елла.

— Таж кожного примушують. Що ж тут поробиш?

— У нас те саме,— мовила Елла.— Звичайно, на нашому електро-
ламповому це не такий міцний горішок, як у вас. Але питання
стоїть так само гостро. Адже ти знаєш, які гарні в мене стосунки
з жінками. Але й вони вже починають шепотітися, коли я проходжу
мимо, дехто навіть палець прикладає до рота, мовляв, цитьте,
Еллі не треба цього чути, вона ж вислужується перед Альвінгером,
а той — перед державою. Ось що це означає, розумієш? Якоюсь

мірою вони мають рацію. Альвінгер теж має рацію, коли каже, що найважче у нас позаду. Тепер ми не сміємо викидати гроші на вітер, тепер ми повинні розвивати свою важку промисловість.

Гайнер урвав її:

— Хто це «ми»? Хто не сміє «викидати гроші на вітер»?

— Ми. Всі разом. Ти, Бернгардт, я. Усі, хто належить до нашої держави.

— До речі, щодо держави. Я щось не бачу, куди йдуть прибутки нашого заводу. Коли твій Альвінгер пихато заявляє «ми», чи думає він про те, що якби Бернгардт заробляв більше, то зміг би купити меблі? Квартиру він нарешті одержав, але ж у ній — самі голі стіни. Ось і ти вислужуєшся перед Альвінгером, а яка з цього користь? Ще й скупую стала останнім часом. Раніше, бувало, якусь обновку придбаєш, навіть у найгірші часи. Ти одягалась досить-таки елегантно. Щоправда, тепер у тебе неабияка відмовка, цього року тобі не треба нових суконь.

Так Гайнер уперше згадав про дитину, яку вони чекали.

Елла не тільки втрималась од відповіді, а й пригасила будь-яку спробу говорити про це. Вона повинна берегти свою дитину. А коли скаже ще слово-двоє — від домашнього спокою не залишиться й сліду. Все це може дуже глибоко її схвилювати, а хвилюватися їй не слід...

Минали дні, тижні. Гайнер більше не приводив друзів у квартиру. Може, зрозумів, що Елла чує значно більше, ніж їм того хотілося б. Якщо Гайнер не приходив додому вчасно, Елла, як і колись, йшла до Ендерсів. Там усі були їй раді. Рівно, як свічка, сиділа вона за столом у всіх на виду, і горда посмішка не сходила з її обличчя.

5

Томас сказав Ендерсам, що найближчим часом йому треба ще раз навідатись до Герліхів. Тому першої ж суботи він знов поїде в Грайльсгайм. Правда, Пімі призначила місце зустрічі на станції Луккау, що всього за три чи чотири зупинки вгору по річці від Коссіна, але їхати відразу туди йому чомусь не хотілося. Адже не важко було б з'ясувати, що він поїхав зовсім не в Гральсгайм.

Незважаючи на цю свою обережність, Томас до останньої хвилини не йняв віри, що Пімі чекатиме його в Луккау. Та чи й справді була два тижні тому та коротка зустріч, може, це тільки його вигадка, сон? Вигадкою, напевне, було й те, що вони твердо домовилися зустрітись. За ці два тижні інші події дуже збентежили його. Пімі відійшла в якесь марево, у спогади. Безлико, безгучно зринала вона в його пам'яті. А та мить у підворітті Герліхів, її кваплива настирлива мова, його власна згода, — невже все це справді було?

І все ж на світанку Томас вирушив з дому. Він хотів перекона-

тись, що то був не сон. Перед Ліною вини він не почував. А дівчина все частіше поглядала на нього сумними очима, очікувала, що він заговорить, помириться. Адже після тієї суперечки вони більше не зустрічалися. Та й хіба могли вони посваритися через ту ж таки історію зі звільненням лікарів у Москві й розбіжність поглядів на причину того звільнення. Томас не сушив собі Ліною голову і цю свою прогулянку, яка навряд чи ще відбудеться, з дівчиною не пов'язував. Йому стало пекуче соромно, хоч і ненадовго, за те, що він збрехав Ендерсам, нібито їде до Вальдштайна в Грайльсгайм. Брехати про Вальдштайна, хоч той про це й не дізнається, Томасові не хотілось.

У дорозі йому не пощастило. В Ребітці, біля цементного заводу, до вагона ввійшов Вебер. Томас зовсім забув, що той на ніч їздив до сім'ї. Тепер він вертався на зміну. Одначе Вебер захоплено розмовляв з якимось чоловіком. А коли поїзд прибув у Нойштадт, Вебер, не звертаючи уваги на Томаса, зійшов. У Коссіні вагон майже спорожнів. Томас уже давно вирахував: до Луккау лишилося шість зупинок.

З вікна видно було річку, що звивалася тут, мов змія, як розповідала Пімі, у воді відбивалися вкриті лісами пагорби з селами, пристані. Зрідка з'являлися туристські групи.

Одна з таких груп зійшла з поїзда в Луккау. Слідом за нею на перон нерішуче ступив Томас. Раптом збоку хтось свиснув. «Це до мене»,— подумав Томас і побіг на звук. Пімі, не привітавшись, скинула з себе важкий рюкзак, обоє взяли його за лямки й побігли до перона. Туристів вони лишили далеко позаду. Томас і Пімі пливли по пагорбах, що віддзеркалювалися у воді. У Томаса трохи відлягло від серця. Він милувався лісом, що ледь погойдувався, відбиваючись у річці. На Пімі він звернув увагу аж на другому березі, коли вона пішла вперед, показуючи дорогу. Тепер він сам ніс рюкзак.

— Харчі для нашої компанії,— пояснила Пімі.

— А що це за люди?

— Я ж тобі казала: моя подруга, її приятель і його товариш. У них два намети, в одному, напевне, ніхто не живе,— раніше, ніж завтра вони не приїдуть.

Вона звернула в балку, потім повела нагору. Пімі була низька і часто вся зникала в кущах. Томас тоді йшов на тріск гілок. Минала хвилина, друга, а дівчини не було видно. Потім він ураз помічав її біле обличчя далеко попереду на вершині пагорба. Впав туман. Його пасма чіплялися за вершину пагорба й розривалися. Одне пасмо зачепилося за узлісся й сховало струмок, що нижче Луккау впадав у річку. Чути було тільки шум водоспаду. Але вершина пагорба, поросла зеленими кущами, де Томаса очікувала Пімі, ще була залита сонцем, угорі голубіло небо. Томас почував себе на диво легко, хоч рюкзак був важкий. Біле й маленьке, як у

котика, личко чекало на нього серед густих гілок, напевне, вже давно, і раптом знов як у воду кануло. Він подумав: «Зникло назовсім». Але ось воно виринуло знову. Матово-блискуче, мов великий білий листок. Туман потроху розсіювався, одне пасмо, наче хустина, зависло між двома соснами на схилі. Томас, шукаючи очима Пімі, знову побачив нерухомий білий листок. А згодом зовсім з іншого боку долинув свист.

Коли Томас сидів біля Пімі на рюкзаці, вона сказала:

— Схожий, правда?

— Хто на що схожий?

— Оцей краєвид на той, що ми бачили з наших руїн. Вони ген там, унизу. Чи он там. Тільки крутояр був глибший.

— Авжеж,— кивнув головою Томас,— глибший і ширший.

Пімі рушила далі. Пробираючись, мов кішка, над самісінькою кручею, вона могла перемовлятися з Томасом. Бризки водоспаду обдали їхні обличчя. У виярку між скелями назбиралось води і утворилося спокійне, гладеньке озерце. Сонце залило поверхню озера пурпуром «Боже, як тут гарно,— подумав Томас,— від Коссіна рукою подати, а хто знає про це місце?» Пімі сказала:

— А он за вершиною наші намети. Влітку сюди приїздить багато людей. А тепер ми майже самі. Глянь!

За лісом на продовгуватому лужку стояли два голубі намети з вимпелами.

Пімі свиснула.

— Нікого немає? Напевно, в село подалися. Вогнище вмієш розкласти?

— Не став таких дурних запитань!

— Так, як нас учив Еде. Між двома камінцями під перекладинкою для казанка.

Томас приніс два камінці, назбирав хмизу. Пімі віднесла рюкзак в один з наметів і повернулася з новеньким блискучим казанком. Коли Томас звів на неї очі, його знову безжалісно вразив її неприродний перекошений погляд. Колись Пімі була схожа на жалюгідний клубочок. Тепер вона була гордовита і неймовірно біла. Томас швидко нахилився, щоб Пімі не побачила, який він схвильований.

Чого тільки не видобула Пімі з рюкзака! Бляшанки з консервами, консервний ніж, навіть пакетик сухого спирту. Дрова їм, власне, були не потрібні, але Томас усе носив і носив хмиз, щоб не згасло вогнище.

Увечері, коли зійшов ще блідий і хирлявий місяць, долину раптом заслав такий туман, що, здавалося, немов на землі нічого живого більше не зосталось. Але невдовзі місяць набрався сили і засіяв над Томасом і Пімі. Він був невіддільний від їхньої долі, насмішкуватий, мовчазний супутник, також самотній і забутий, як і вони.

Пімі звеліла Томасові помішувати суп з якогось порошку, який вона висипала у воду з кумедного пакетика. Він відкрив дві бля-

шанки, намазав скибки хліба. І все це — при світлі місяця. Пімі уважно придивлялася до Томаса, але уникала його погляду. «Нічоґенька дівчинка, — промайнуло в Томасовій голові. — Я й не думав, що вона така». Але він не сказав ні слова, нічого не спитав. Пімі теж як води в рот набрала.

Вони старанно закопали в ямку порожні бляшанки, затоптали вогонь. Точнісінько так само, як і колись, з Еде.

Томас заліз у намет до Пімі. Вона лежала спокійно, випростана. Нічого в ній не було неприродного. Пімі була покірнa й добра. Все було добре.

Вночі Томас почув, як Пімі пронизливо скрикнула. А може, це йому приснилось? Він простяг руку, намацав її коси й намотав пасмо на палець. Щоб дівчина знов не втекла від нього в безглуздий сон.

Вранці Пімі розповіла йому:

— Вночі тут були мої друзі, але одразу пішли. Я прокинулась, як тільки вони з'явились. Я завжди відразу прокидаюсь. Найменший звук, і я вже не сплю. Але тут же знову засинаю. Тебе я не хотіла будити. Може, я зробила щось не так?

— Чому ж! Вони тут зайві. Адже я їх зовсім не знаю.

— Ось бачиш, ти їх не знаєш, і я нічого поганого не зробила! Принеси води!

Ні про що не думаючи, Томас радісно ступав по мокрій траві. Ранок був тихий, крізь млу прозирало сонце, туман розвіявся. На листочках білокопитника, що тільки почав розпускатися, зблискували краплини роси.

Непомітно для себе Томас забрів досить далеко, аж до водоспаду. Там він зачерпнув води з озерця, що грало вчора рожевими барвами.

Пімі послала його по воду ще раз. Коли він повернувся, вона милася в наметі неймовірно повільно й ретельно, ніби кішечка, що вилизує все своє маленьке, але на диво пропорційне тіло. Томас ледве не розреготався, пригадавши, яка нечупара була Пімі колись. Помившись, Пімі заходилася одягати білизну, одну річ по одній, і нарешті натягла на себе сукню в червоний горошок.

— Звари кави, тільки швидше, — сказала вона. — Спиртівка в кишені рюкзака. Але й хмизу принеси, щоб вогнище потріскувало

Вона вийшла вслід за ним з усілякими припасами.

— Зваримо разом сніданок і обід, все разом. А я вже готова їхати в місто.

«Як швидко все скінчилося», — подумав Томас, але жалю не відчув. Він зрадів, що приїде в Коссін задовго до нічної зміни.

Біля вогнища було тепло, хоч ранок був прохолодний. Пімі пила і їла мовчки, потупивши очі. Томас раз у раз поглядав на неї. Збоку вона виглядала навіть гарненькою, риси обличчя були правильні, вії темні, густі.

Після тривалої мовчанки вона раптом серйозно сказала:

— Ходімо!

Коли Томас заліз до неї в намет, її сукня в червоний горошок була вже дбайливо складена. Потім вона знов хутенько одягла її. Поклала в рюкзак дещо з речей, але дуже мало, і звеліла йому:

— Прибери перед наметом. Частину речей ми залишимо тут. Навет замкнемо. У Сільвії теж є ключ. Вона з приятелями навідається сюди.

Через п'ять хвилин Пімі вийшла і прискіпливо подивилась навколо себе. Останні іскри було затоптано, порожні бляшанки, лушпайки закопано. Вона кивнула головою. Поверталися вони майже без нічого тією самою звивистою лісовою стежкою.

Дорогою Пімі сказала:

— Хтозна, може, Сільвія вже назавжди поїхала у Фріденау.

— У Фріденау? А де це?

— В Західному Берліні. Отже, вона не скоро сюди повернеться.

— А що твоя Сільвія робить у Фріденау?

— Хіба я тобі не казала? Працює перукарем.

— Перукарем? Чому?

— Як це «чому»? Там у людей, так само, як і тут, росте волосся, і їм теж потрібні перукарі. Останнім часом багато хто їздить у Східний Берлін робити завивки, бо тут це надзвичайно дешево. Але Сільвія вміє тримати своїх клієнтів. Того їй так щедро й платять. Я скоро навідаюся до неї. Поїдеш зі мною?

Томас відповів не зразу. Якщо казати щиро, то йому дуже хотілося поглянути на Західний Берлін. Але в їхній групі СВНМ і в партійному комітеті дивляться на це несхвально. Та й рідко хто міг дозволити собі просто так, ні з сього, ні з того, тратити гроші і час на поїздку з Коссіна в Берлін. А втім, більшість хлопців з його цеху вже побувала там. А коли ти опинишся у Східному Берліні, то через кілька хвилин можеш дістатися й до Західного. Потім ніхто з цього не робив секрету. Уліг, наприклад, якось з'явився у новій куртці на блискавці. Коли його спитали: «Де ти її роздобув?» — він, сміючись, відповів: «В державній крамниці «Гезундбруннен». Але не про куртку на блискавці, навіть не про цікаві пригоди мріяв Томас. Там інше життя. А яке — з книг уявлення не складеш. Треба на власні очі побачити те, що багатьох зводить з розуму, робить їх неймовірно жадібними, нечесними. Але з ним, Томасом, цього не станеться. Гайнц якось сказав: «Там ти знайдеш усе, що душа забажає». А туди ж рукою подати. Ні, треба таки поїхати.

— Ти хоч раз був у Берліні? — спитала Пімі.

— Був. Але дуже давно.

— А в якому?

— В обох.

— Коли ж це було?

Він розповідав нерішуче — не хотілося признаватися цій Пімі про

те, що добре пам'ятав, від чого йому ставало моторошно, хоч це було бозна-коли.

— Триклятий нацистський притулок згорів, і я втік. Якось дістався до Берліна. Чи Західний Берлін, чи Східний — бомбам було однаково. В руїнах лежав увесь Берлін. Мене взяла до себе якась жінка. Я був ще зовсім дитина. Увесь закривавлений. І тремтів, як осиновий листок. Вулиця наша, певно, була в Західному Берліні, тому що по хліб я бігав на чорний ринок біля вокзалу «Зоопарк». Але я бігав і на Александерплац, там було все, що душі забажається. Коли я приходив додому зі здобиччю, жінка гладила мене по голові. Та ось з фронту вернувся її син, він одразу здав мене в поліцію, а ті передали мене в поліцію Східного Берліна — адже наш сирітський будинок містився у східній зоні. Я гірко заплакав, побачивши, що будинок відбудовано, побілено. Не знав я, що тепер у ньому все по-іншому, що його директором — учитель Вальдштайн. Мене не полишав страх, і я дременув з Еде. В банду, в якій і ти була. Взимку, повернувшись до Вальдштайна, я збагнув, що хочу в нього зостатися і що він найдорожчий мені за всіх людей.

Томас раптом умовк. Він згадав, як заявив у Коссіні, що неділю проведе в Грайльсгаймі.

— Те, про що ти розповідаєш, давно минуло, — сказала Пімі. — І тепер це неправда. Останнім часом Берлін дуже змінився. А Західний Берлін годі й описати. Тобі слід самому на нього поглянути.

— Я б залюбки, — відповів Томас.

— Коли вийдеш уночі з вокзалу, довкола ліхтарі, ліхтарі, що й зірок не видно. Адже зірки — то тільки цяточки одного кольору, та ще й такі далекі. А в Берліні літери виграють усіма барвами. То засвічуються, то гаснуть. Без кінця. А у вітринах вдень і вночі лежать речі, від яких аж дух захоплює.

Томас розсміявся. Але Пімі серйозно казала далі:

— Лиш коли довкола так багато вогнів, відчуваєш себе посправжньому щасливою. Зупинишся перед вітриною й подумаєш: «Боже, чого тільки нема на світі!»

Вона зупинилась і почала схвильовано общипувати на гілочці маленькі липкі листочки. Томас рвучко одвів її руку. Він не міг спокійно дивитися, як вона нівечить гілку. За поворотом дороги показалася річка.

Пімі все правила своєї:

— Ти й уві сні такого не бачив. Куди тобі, людині сниться тільки те, що вона знає.

Томас подумав: «Вона правду каже, я повинен там побувати».

Тінь задуми впала на кошаче личко Пімі, й воно прибрало людської подобі.

— Чого тільки там не трапляється з людиною!

Томас мовив весело:

— Чого ж ти там не зосталася, якщо все тобі так до вподоби? Пімі якусь мить мовчала, обмірковуючи відповідь.

— А знаєш,— нарешті озвалась вона,— мені просто дивно, що ти про таке запитуєш. Ти, кому тут усе так подобається, хто стільки вчиться. Я ж тобі казала, що теж пішла на курси.

— Мене дуже здивував твій почерк. Наче вишивка.

— Я стараюсь,— сказала Пімі. Згодом вона збуджено протрохтіла: — Наступного тижня я поїду до Сільвії. Звичайно, якщо домовлюся з її приятелем. Він має їхати на пивоварню в Брелітц, це в Східному Берліні. Він і тебе може взяти. Звісно, якщо ти захочеш.

Ім довгенько довелося прочекати на березі. Пімі сказала, що сяде на поїзд, який іде у протилежний бік. Томас про це не задумувався. Йому було байдуже. Обом більше не хотілося голубити одне одного, вони навіть за руки не бралися. Сонце ось-ось мало закотитися за косогір. Кожне так замислилося про своє життя, що обоє аж здригнулись, коли свиснув паровоз. Томас плигнув на підніжку. Пімі гукнула йому:

— Я тобі напишу, якщо домовлюся з Сільвією.

Поїзд був майже порожній. Ті, що виїхали на природу, бажали використати неділю до останньої хвилини. Томас дивувався: невже тільки він один квапиться на нічну зміну?

Коли Томас набережною ішов додому — він давно називав квартиру Ендерсів своєю домівкою, але останнім часом вона здавалася йому ніби проміжною станцією,— назустріч йому з будинку вийшла якась жінка. За нею відразу погасло світло. Жінка ступала важко, повільно. Томас упізнав Еллу Буш. Вона вигукнула:

— Це ти! Як добре! Будь ласка, проведи мене додому.

Елла була товста й неповоротка, і кожен, кого вона просила допомогти їй, радо, навіть з гордістю, відгукувався. Вона сперлася йому на руку, і він одразу повернув назад. Часом Елла стомлено схиляла голову Томасові на плече. Вона здавалася такою самою гарною, як завжди. Голос її звучав спокійно і чисто, хоч нічого доброго вона не розповідала.

— Я пішла ночувати до Ендерсів. Фрау Ендерс сама запропонувала мені ходити до них, коли Гайнер геть втрачає глузд. Але ж ти про це не розкажеш на заводі, правда? Обіцяй мені.

— Обіцяю.

— Я вже лягла з Лідою, чи то пак з Тоні, вона посунулася до стіни, щоб дати мені місце. Потім Тоні перебралась до Ліди, лишивши мене саму. Раптом Гайнер — це він покаявся — прибіг по мене і почав як божевільний гамселити в двері. Але двері були замкнені, і він тільки гукав: «Я чекатиму тебе біля нашого порога, поки ти не прийдеш». І я... я здалася. Те саме порадила мені й фрау Ендерс: «Поступися йому. Невже ти саме тепер хочеш з ним розлучитися?»

— Що ж у вас знову скоїлось?

— Ти чув на заводі про те, що ливарники скоро будуть не потрібні?

— Що за нісенітниця! Як це розуміти?

— Бернгардт розповів про це Гайнцові. В Гогенфельд приїхали на кілька днів монтажники з Гадерсфельда. Там пускають нову установку. Вони кажуть, нібито таких ковшів, як наші, у них більше немає. Поставте їх, кажуть, у музеї. І то вже дуже швидко. А з ливарників поробить опудала і теж поставте коло тих ковшів.

— Що за нісенітниця! — повторив Томас.— Колись у майбутньому, може, через двадцять, а може, і через п'ятдесят років, просто з печі потече те, що тобі потрібно і скільки тобі потрібно. Як ото манна з неба. Тоді, звісно, багато професій відімре.

— Так само втішав Гайнера і його друг Бернгардт. Спершу довів до нестями, а тоді почав утішати. Отакий він завжди. Пообіцяють їм зробити серйозний ремонт, та раптом щось там станеться на заводі, тоді Бернгардт лається, а Гайнер, той просто скаженіє від люті... Мені здається, Бернгардт бовкне що-небудь, а сам у кущі. На Гайнера це дуже шкідливо впливає, адже він спокійний, обачний. Котрийсь із тих, що приїхали в Гогенфельд, нібито сказав: «Ви надриваєтесь, мов ті печерні люди». А оскільки не тільки у вас, на коссінському заводі, а навіть у нас, на електроламповому, люди невдоволені новими нормами, хоч їм і кажуть, що вони технічно обгрунтовані і в кожному цеху тепер швидше піде діло на лад, то вони охоче слухають тих базік.

— Він же їх підбурює. Зумисне! — крикнув Томас.— Нехай на Заході вони хоч що роблять, але в себе ми повинні обходитись тим, що маємо. Поки що нам потрібні такі люди, як твій Гайнер, та ще й як!

— Я казала це з самого початку,— стиха мовила Елла.— Але Бернгардт твердить, тобто не сам він, а нібито отой монтажник із Заходу: «Коли ви побудуєте соціалізм, вам стане легше, а в нас уже тепер легше». От що каже отой монтажник. Спробуй тут розібратись.

— Хто сам не відчуває різниці,— гірко промовив Томас,— з хазяїном бути чи без хазяїна, хто не розуміє, до чого це може призвести, як, наприклад, тепер у Кореї,— а там вочевидь усе це вже сталося, від погоні за воєнними прибутками,— тому вже нічим не допоможеш.

Нараз йому забулась недільна прогулянка в гори, натомість у голові міцно засіло рішення хоч краєм ока побачити той Захід у Берліні. Ні, там він не розвісить вуха перед усякими базіками. Але він хоче побачити їх зблизька, порівняти з собою...

— Не всі думають так, як ми з тобою,— провадила далі Елла.— Інколи мені здається, що раніше було більше людей, котрі думали так, як ми.

— Раніше мене не було в Коссіні.

— Потім поширилися розмови про ринки, забиті всіляким крамом. «Для тих, що на Заході,— сердився Гайнер,— відразу все роблять якнайкраще, а нас можна довго за ніс водити». Коли я рішуче йому заперечила, він розкричався: «Кому потрібно було моє навчання на ельбському заводі? Котові під хвіст. А я, дурень, ночей не досипав»,— грюкнув дверима й пішов до Дросте. Вернувся п'яний як чіп, запаскудив усе. Але мене чіпати не став. Відчуваю, йому щось докучає. Все белькоче собі під ніс: «Чучела поробити — і в музей». Це, видно, дуже образило його, непутящого. Я заходила знов умовляти його по-доброму, але він схопив мене, я вивалася і побігла до Ендерсів. Що з нього візьмеш? Такий вдався. Потім він і сам мучився через це. Ось тобі й усе.

— Он він стоїть, чекає! — вигукнув Томас.

Гайнер Шанц стояв на вулиці перед своїм будинком. Як і обіцявся. Стояв з похнюпленою головою. Напевне, він довго вже прислухався до її кроків. Але коли вони підійшли ближче, голови не підвів. Ніч була така ясна, неначе небо висипало усі свої зірки, щоб освітити схилене додолу нещасне обличчя Гайнера. «Де ж дівся місяць?» — подумав Томас, ніби йому враз забракло близького товариша. Він не обернувся. Його вразило, коли Елла, немов нічого особливого й не сталося, просто сказала:

— Дякую, Томасе. Ось і я, Гайнере.— І вона обвила його шию руками. Її руки, якщо порівняти їх з повним тілом, були худі й легкі. Але Гайнер і тепер не підвів голови, і вона швидко поцілувала його в чуприну. Обоє зайшли в будинок. Томас стояв, поки на третьому поверсі погасили світло. Він більше не почув жодного звуку. Напевне, вони полягали спати...

Томас пішов до Ендерсів. Там усі вже спали. В його кімнаті спав Вебер, що вчора зійшов у Коссіні з поїзда. Хоча Вебер і не хропів, навіть не сопів, і одяг його акуратно був складений на стільці, однаке цієї ночі Томас особливо відчув, що в ліжку Роберта чужа людина.

1

— Аж не віриться,— промовила Гельга Бютнер.— Нарешті людина живе в Західній Німеччині! Хоч ні разу й Рейну не бачила! І та людина — я!

— У твоїх словах надто вчувається дух Спілки німецьких дівчат,— озвався Ойген Бентгайм.— Певно, ти виросла там.

Гельгу взяло зло, і вона гукнула:

— А де, по-твоєму, виростала твоя чарівна невістка Нора? Лише на віллі Кастріціуса? Брала ж, мабуть, вона участь у святі сонцестояння. Може, її татусь і був проти. Одначе він не мав нічого проти, щоб вона вийшла заміж за твого брата, адже той був найстаршим сином Бентгайма, хоч і носив чорний мундир.

— В цьому ти маєш рацію,— весело мовив Ойген,— він-таки не мав нічого проти. Але чому це ти цілий тиждень тільки й говориш про віллу Кастріціуса? Наскільки я тебе знаю, тобі понад усе на світі хочеться подивитися цю віллу зсередини. А те, чи вона на Рейні, чи на Ельбі, тобі цілком байдуже.

— Але ж Рейн увесь тут, на Заході. А Ельба, вона тут і там... Чому ти смієшся? Поговори зі мною нарешті нормально, як чоловік із дружиною.

— А як повинен розмовляти чоловік із дружиною? — спитав Ойген, а в самого промайнула думка: «Адже ми ще не чоловік і дружина». Рік тому він безтямно закохався в цю жінку і проти волі батька почав домагатися, щоб вона розлучилася зі своїм чоловіком і побралася з ним.

Гельга, яка сиділа навпроти нього, підсунулась так близько, що коліна їхні торкнулися і вона поклала голову йому на плече. На зріст вона була досить висока, трохи вища за Ойгена, але в такій позі могла дивитися на нього знизу вгору.

— Я завжди почуваю себе самотньо, коли ти кудись їдеш. Мені нема діла до Рейну, ти маєш рацію, і до вілли Кастріціуса також. Подорожувати з тобою — ось чого я хочу.

Ойген Бентгайм озвався не одразу. Він спроквола погладив її волосся, нерівномірно пофарбоване в світлий колір, окремі пасма були геть світлі, інші — темніші, а то й червонуваті. Вона відчувала його руки, його погляд і думала: «Немає більшого щастя, ніж відчувати втіху й любов».

Ще б пак! Коли інженер Бютнер з дружиною вперше ввійшов у бентгаймівський дім, Ойген був вражений: «Про те, що ви, Бютнере, і професор Берндт, такі великі фахівці, існували по той бік, ми знали. Але щоб таке диво, як ваша дружина, була в східній зоні, цього ми навіть не припускали».

Вже того самого вечора через кілька годин йому стало не до сміху. Він закохався. Якийсь час він навіть сприймав своє захоплення за справжнє кохання. За вечерею і після Ойген полишив батька розмовляти з Вольфгангом Бютнером, якого, ще до його прибуття сюди, було твердо вирішено призначити заступником директора інституту — це можна було б назвати завдатком, якби не йшлося про таких відомих вчених, як Бютнер і Берндт.

Того вечора Ойген всупереч своїй звичці підсів до жінок, щоб уволю надивитися на невимовно прекрасне створіння, що несподівано з'явилося перед ним. Він так часто торкався холодної руки Гельги, так часто уявляв себе разом з нею (таке залицяння він звичайно вважав справою дурнувятих хлопчаків), що навіть не міг збагнути, чому це вона пішла зі своїм чоловіком, а не з ним. Йому здалося, що в її очах він прочитав докір: «Навіщо ти відпускаєш мене?»

Незабаром він запросив її до готелю в лісі. Від міста туди було дві години їзди. Потім вони кохалися в кількох сусідніх містечках і в машині, а одного разу навіть поспіхом у бентгаймівському будинку — це було в неділю, коли вся сім'я й прислуга роз'їхалися хто куди. А її чоловік, Вольфганг, сказала вона, стирчить у своєму інституті. Там і його коханка, що пахне хлором.

Так. І все ж... Раніше, коли вони, Вольфганг і Гельга Бютнери, з'являлися на людях удвох, усі витріщали на них очі. Чудова пара. В коссінському чи бентгаймівському клубі кожен, побачивши їх, захоплено усміхався. Вони обоє звикли до цього.

Вперше вони зустрілися у Далемі, в домі двоюрідної бабусі Дори Берндт. Шкільна подруга Гельги Дора згодом сказала:

— Я ніколи не могла собі уявити твого майбутнього чоловіка. А тепер? Когось іншого, крім Вольфганга, і уявити важко. Так наче бог створив вас одне для одного.

В ті лихі часи, коли Дора носила Берндтові й Бютнерові в схованку пошту, вісті з фронтів, їй зовсім не подобався Вольфганг. Чому? Вона й сама не знала. Берндт — ось про кого вона мріяла

Хоч він був набагато старший від неї і з першого погляду на вроду не такий показний, як Бютнер.

Уже в Коссіні Гельга якось сказала Вольфгангові:

— Маю ж я право відпочити від сімейного життя? Чи ні? Ти теж. Гаразд?

— Гаразд,— відповів Бютнер. Він ухопив її за товсті коси і заходився трясти, наче грушу.— Ах, ти ж, стара відьма!

Дора часом забігала на хвильку до них — у Коссіні вони мешкали в одному будинку.

— Ви й досі до безтями закохані одне в одного? — часом питала вона.

— Авжеж. І досі,— відповідала Гельга і додавала: — Хоч ми й не міщани.

— Що ти хочеш цим сказати?

— А те, що коли одне з нас скочить у гречку, то друге не робитиме з цього драми.

— Для мене це була б драма,— призналася Дора.— Мені було б це дуже прикро. Ви страшенно закохані одне в одного. Однак це ще не справжнє кохання.

— Доро, моя маленька розумнице, як можна кохати, не будши закоханою?

— Навпаки,— мовила Дора.— Адже кохають не тільки за вроду, груди і таке інше, але й за те, чого не видно...

— А чого ж не видно? Гадаєш, душі? Душу теж можна побачити — трохи в очах, трохи на обличчі.

— Так, у всьому потрохи, але тільки коли кохаєш, та ще й посправжньому.

Коли Гельга в Гадерсфельді переповідала цю розмову своєму приятелеві Ойгенові Бентгайму, той уважно вислухав її і сказав:

— А вона не дурна, твоя подруга Дора.— І замислено додав: — Відпустила чоловіка в Америку самого.

Ойгенові Бентгайму пригадалася його поїздка в Шварцвальд, розмова з приземкуватим Майєром, одне слово, усе, що було з цим пов'язано. «Цей Вольфганг Бютнер переманив Берндта, а його дружина здогадується про це»,— подумав він.

Якось увечері Гельга взяла чоловіка під руку й стала походжати з ним по новенькій квартирі в Гадерсфельді.

— У мене ніколи не було від тебе таємниць. Ніколи, ніколи і ні з ким я не була так щаслива, як з тобою. Це я знаю напевно. Але хіба міг ти, Вольфганге, припустити, що ним буде сам він?

— Ким? — перепитав Бютнер.

— У тім-то й річ, що я й сама не знаю. Спершу я гадала, що він просто закохався, й подумала собі: «По-перше, це Вольфгангові навіть на руку, а по-друге, таке йому аж ніяк не зашкодить». І раптом з цього вийшло щось більше.

— Що означає «щось більше»?

— Якщо Ойген не покине мене, а наміру такого він, здається, всупереч волі батьків не має — розумієш, не має,— то це буде неймовірне щастя, і хіба ми можемо відмовитися від нього?

— Хто це «ми»?

— Ти і я. Адже ми, ти і я, залишимося разом, ми повинні, мусимо бути разом, як і досі. Бо ж, відверто кажучи, без Ойгена я легко витримаю, без тебе — ніколи.

— Шельма! — процідив крізь зуби Вольфганг, але не схопив її за коси, не почав трясти і не вигнав з дому.

Коли Ойген піддався їй дозволив їй поїхати разом з ним його невеличкою машиною, яку він водив власноручно, на Рейн, Гельга подумала собі, що це буде ніби їхня весільна подорож. Та ось і Рейн. Вже травень, а погода тут як у квітні. То мжичка, то сонце. І велика-велика, через увесь світ веселка. Гельга була розчарована, бо вода в Рейні виявилася не голуба і не зелена, а сіра, і вона байдуже відбивала відображення наполовину старого, наполовину нового міста, що зводилося з руїн.

Ойген зовсім забув про Гельгу, він усе обмірковував, про що йому слід розпитати в Кастріціуса. Старий хоч і любив побазікати, але коли йшлося про справу, був небагатослівний, точний. Гельга спитала, чи не спинитись їм, щоб трохи перекусити, на що Ойген відповів:

— Поснідаєш у фрау Гельферіх, на віллі «Мелані».

Про цю віллу Гельга наслухалася стільки, що вона уявлялась їй казковою, ніби Граальський замок.

Невдовзі їй знову довелося розчаруватись, коли на витоптаному лужку між причалом для човнів і воротами в сад Ойген зупинив машину і вийшов. Він просунув руку поміж прутами огорожі й натиснув на внутрішню клямку. Гельзі нічого не було видно, крім залізної огорожі й частини муру між каштанами. Не видно було їй і Рейну, що протікав поруч, вона бачила лише моторку й два човни біля містка.

Ойген вернувся і сказав:

— Старий уже в Таунусі. Там він живе влітку.

Втретє Гельга була розчарована, але Ойген показав рукою на пасмо горбів, які дощової погоди здавалися зовсім близько. До тих лісистих горбів вони дісталися швидше, ніж Гельга собі гадала.

Через годину вона вже сиділа на веранді таунуської вілли і снідала. Покоївка заходилася прибирати зі столу. Гельзі запропонували сигарети, ілюстровані журнали різними мовами. Вона подумала: «Мене тут вважають французенкою. На мені гарний костюм». Вона прислухалася до голосів у зимовому саду. Там сиділи Кастріціус і Ойген Бентгайм. Та жодного слова вона не розібрала.

Якби Ойгенів батько наполог був на цьому візиті ще взимку — щоправда, він не мав особливих причин для цього, бо Сталін був ще живий,— то Ойген, може, й вагався б, як відрекомендувати

свою супутницю: нареченою чи майбутньою дружиною. Сьогодні він лише пробурмотів: «Фрау Бютнер». У цих двох словах уже звучало його рішення, хоч про це він ніколи не думав, а, за звичкою, любив не погоджуватися з батьком. Кастріціус важив для нього більше, ніж старий Бентгайм.

Коли Ойген відрекомендував Кастріціусові жінку, високу, широкоплечу, але з вузькими стегнами і довгими ногами, з простим вродливим обличчям, той якусь мить був приголомшений. Ні, його маленькі хитрі очиці не вп'ялися в неї — йому досить було одного швидкого погляду, щоб відповідним чином оцінити її обличчя. Він підвівся дуже ввічливо, ніби хотів цим сказати: «Я не дозволю обвести мене круг пальця ні банкірам, ні державним діячам, ані красуням».

У зимовому саду він сказав:

— Мені шкода, що тобі довелося робити гак. Я з унуками краще почуваю себе тут, нагорі.

Ойген ледве втримався, щоб не спитати: «А невістка моя, Нора, теж тут?» Але він промовчав, не згадав про дочку — мабуть, з тієї самої причини — і старий.

— Не говори так голосно, — зауважив він. — Я ще добре чую. — І спитав стишеним голосом, щоб жінка, яка чекала в суміжній кімнаті, не почула ні найменшого звуку (не варто давати їй зайвий козир!): — Ну, що там у вас? Твого батька знову обсіли клопоти?

Ойген засміявся:

— Ви знаєте його, мабуть, не гірше, ніж я. — Кастріціус завжди звертався до Ойгена на «ти», а він до старого на «ви».

— Нашадки ніколи не бувають в особливому захваті від своїх предків, — мовив Кастріціус, — хоч предки їм потрібні, щоб одержати спадщину. Але тепер, після нещастя з Отто, ви, обидва Бентгайми, міцно і взаємовигідно зв'язані один з одним. Наскільки мені відомо, твій батечко покладає на свого Ойгена великі надії.

— Хіба що в другорядних справах. Візьмемо, приміром, останній страйк. Мені вдалося переконати його, що не варто виставляти за двері заводських комітетчиків, як це робив наш Отто. Я сам заводив мову то з тим, то з тим. Поясніть мені, кажу, ще раз свою позицію. Я терпляче вислуховував усі ті дурниці, які вже давно знав напам'ять, а наприкінці заявляв, що нарешті все збагнув. А батькові я пояснював: навіть один попереджувальний страйк обійдеться йому дорожче, ніж невеличка надбавка до платні. Але батька це не турбувало. Найбільше його турбувало те, що тепер мені видається просто безглуздою надією.

— Ну, Бентгайме-молодший, — так Кастріціус називав Ойгена, хоч старшого брата уже й не було, — настали часи, коли будь-яка надія ні з того, ні з сього може раптом обернутися на великий клопіт. То ж що так тривожить твого батька?

— Він ніколи не втрачав надії повернути собі те, що йому на-

лежить. А тепер, якщо я вас правильно розумію, цей його клопіт раптом обернувся в надію, чи, навпаки, надія може обернутися на клопіт, якщо прогаяти момент. Він скуповує всі цінні папери східної зони, які йому вдається роздобути.

Кастріціус покрутив язиком у роті, але не сказав ні слова. Промовляли лише його очиці: «Нехай собі скуповує, нехай...»

— У нього є домовленість з одною американською конторою, ті, безсумнівно, втрутяться, коли почнуться заворушення. А ще він купу грошей угатив у службу інформації.— Ойген не зводив погляду зі старого, щоб зрозуміти, яку реакцію викличуть його слова. Проте Кастріціус лише слухав, він навіть перестав крутити язиком у роті.

— В Редерсгаймі є скромна фірма Грайбіша. Незалежна. Мала. Розумієте — маленька, але міцненька.

Старий кивнув головою.

— Із зятем Грайбіша я колись трохи вчився в гімназії. Ми й тепер зрідка катаємося разом на лижах. До мене дійшли чутки, що вони охоче вкладають угоди зі Сходом. Монтують усілякі установки в якомусь глухому закутку за Коссіном. Певна річ, ми могли б сховатися за спинами двох-трьох людей, яких цей Грайбіш туди послав...

Кастріціус урвав його. Вигляд у нього тепер був цілком серйозний. Очиці його вже не сміялися.

— Твій батько вважає, якщо я зрозумів тебе правильно, що після смерті Сталіна багато чого такого, що досі здавалося мов скеля непорушним, стало досить сумнівним?

— Це звучить трохи спрощено. Але можна висловитися й так.

— А чому б ні?

— Мій батько сподівається на американців. Вони, мовляв, розраховують, що зона не матиме нічого проти приєднання до Німеччини, а якщо там знайдуться дурні, котрі почнуть патякати казна-що, то американці кількома танками швиденько повставляють їм клепки.

— Дурні? Твій батько має на увазі росіян?

— Та ні, він не такий тупий. Але і його американська контора вважає, що росіяни зовсім не проти скинути з плечей цей тягар. Так сказав один чоловік, якого звати Берія. І те, що він сказав, я маю на увазі, що сказала американська контора, нібито він так сказав, дуже підходить моему батькові.

— Повтори, будь ласка, як звати ту людину?

— Та ви ж знаєте, хто такий Берія. Диявол, звичайно, але яке нам до цього діло? Крім того, той диявол, як відомо, розумний.

— Розумний? Бо нібито хоче того, що підходить твоєму батькові?

Фройляйн Гельферіх — вона принесла всілякі напої і закуски — привіталась з Ойгеном досить радо, але коротко, щоб не заважати їхній розмові. Вона вийшла так само нечутно, як і ввійшла. Кожен швидко вибрав собі улюблену закуску.

Кастріціус їв дуже багато.

— Твій батько, Бентгайме-молодший,— сказав він,— непоганої думки про тебе. Я, щиро кажучи, теж. Хоч ваш Отто і був моїм зятем, але про тебе я кращої думки, ніж про твого покійного брата. Отто, як ти знаєш, був за стрілянину, за трупи. Аж ось у нього стрельнули, і він сам став трупом. Вибач, я не знаю, як близько ти береш усе це до серця. Скажу лиш одне: я б не скуповував цінних паперів східної зони. Ох же ця зона! Цей Коссін, що належатиме тобі, якщо старий бентгаймівський завод підведеться з попелу! Гадаєш, американці заради нього затіють третю світову війну?

— Звичайно, ні! — вигукнув Ойген. Він уважно слухав, налягаючи водночас на смачні закуски.— Але вони, безперечно, допоможуть, якщо зона їх попросить.

— По-твоєму, наші брати на Сході, якщо американці їм допоможуть, захочуть вернутися назад, до рейху? А ті кілька дурнів, які будуть проти, вони так і злякаються американців? А росіяни, як ти гадаєш чи твій батько гадає, подивляться на це крізь пальці? І той новий чоловік у Москві, що, як ти запевняєш, наділений там необмеженою владою, теж?

— Росіянам війна тепер ні до чого.

— Їм і минула війна була ні до чого. Я аж ніяк не певен, що вони спокійно дивитимуться. Відверто тобі скажу, я не дуже розбираюся в тому, що відбувається праворуч на карті. Я маю на увазі географічну карту, яка висіла переді мною ще в школі. Отож, як мовиться у тій приказці, не знаєш броду, не лізть у воду. Боюсь, що твій батько буде розчарований.

— Річ не в тому,— сказав Ойген.

— Звичайно, не в тому,— підхопив Кастріціус і жваво додав: — Давай-но все обміркуємо. Припустімо, що твій батько має рацію. Все складеться саме так, як він хоче. Заводи, забрані в нього, знову належатимуть йому. Я люблю уявляти собі речі такими, якими вони існують реально. Ось висить, скажімо, у Коссіні над заводськими воротами напис: «Народне підприємство»,— там це так називають, казав мені мій давній приятель Шпрангер. Кінець кінцем рано чи пізно хтось приставить драбину, вилізе на неї і зірве ту вивіску, а внизу стоятиме інший, він простягне руки і візьме її. А поруч стоятимуть іще щонайменше двоє, а то й троє, і вони подадуть угору вивіску: «Завод Бентгайма», а той, що на драбині, приб'є її.

Ойген слухав зачудовано, ніби хлопчик якусь історію.

— А довкола стоять люди, цілий натовп, і витріщаються, просто стоять і витріщаються. Так уявляє твій батько. А я в цьому не впевнений. Може, й не всі витріщатимуться. Може, декотрі потрощать драбину, а заодно і кістки чоловікові, який заліз, щоб зняти вивіску. Як-не-як, а ця вивіска провисіла там якийсь рік.

— Але ж це всього-навсього кілька впертих ідіотів! — вигукнув Ойген.— Адже більшість, майже всі за нас.

— Що означає «кілька»? Вас теж лише кілька. Точніше, двоє. Двоє Бентгаймів. А що означає — «більшість»? Може, там люди гадали собі: «Нам хотілося б, щоб багато чого у нас було по-іншому, але не зовсім так, як хоче Бентгайм, він під «іншим» розуміє не те, що ми». Не можу я, Ойгене, відмовити твого батька, але й умовляти не беруся...— І враз уже зовсім іншим тоном додав: — А тобі ж, Бентгайме-молодший, я рішуче не раджу тягатися з особою, що очікує тебе в суміжній кімнаті, як не раджу і ще раз тут з нею з'являтися. Ти можеш зіпсувати своє майбутнє. Скажімо, якщо ти до неї звикнеш... Майже те саме було зі мною, поки не з'явилася моя Мелані...

Він, напевне, розповів би ще дещо, якби його гість не підвівся.

— Саме тому вам і не слід за мене потерпати,— перебив його Ойген.— Дякую за частування і за всі ваші поради.

— Подякуй Гельферіх. А що ж, власне, я тобі порадив?

Коли машина від'їхала, Кастріціус зійшов на другий поверх, постукав до дочки і відразу, не чекаючи відповіді, відчинив двері.

Нора була в пеньюарі й розчісувала коси. Вона виглядала на багато молодшою за свої роки. Великий хтивий рот, білі груди. Густе каштанове волосся трохи заспокоїло розгніваного старого. Він сів на перший-ліпший стілець і став чекати, поки Нора зашпилить коси, які вона, незважаючи на моду, ніколи не підрізала. Нарешті Нора відвернулася від дзеркала і спитала:

— Вже поїхали?

— Поїхали,— сказав Кастріціус.— І ту особу він сюди більше не привезе. Мені, власне, байдуже до їхніх стосунків. Такі, як твій шуряк, часом можуть дозволити собі якусь дурницю. Чоловікові це не заборонено. Особливо, коли його звать Ойген Бентгайм. Корона з голови в нього не спаде. Але ти, зрозумій мене правильно, дивися уважно.

Нора відчула, як усе її обличчя залила краска, і швидко відвернулася. В дзеркалі вона побачила своє розгублене обличчя, а позад нього — розгніване, батькове.

— Переді мною тобі нічого прикидатися. Можеш вважати, що я все знаю. Ти дурна жінка. Досить з мене цієї чарівної парочки. Дідько б узяв тих Бютнерів! Ойген Бентгайм привозить до мене додому дружину, а ти, гляди, ще чоловіка приведеш. Їм обом кортить проникнути в нашу сім'ю. Якщо тобі так потрібен кавалер і ти не соромишся свого дорослого сина, то пошукай когось іншого й утримайся від прогулянок з Бютнером.

— Батьку...— тільки й устигла промовити Нора.

— Не переч! Не старайся даремно, донечко. Затям собі: коли я помру, не залишу ніякої спадщини ні тобі, ні хлопчикам, ані Траудель. Уже з того, що Траудель нічого не успадкує, ти, сподіваюся,

зрозумієш, що я говорю серйозно. Нехай тоді тебе годує твій свекор. А якщо тебе це не влаштовує, а я бачу, що таки не влаштовує, то негайно порви з цим типом.

Спускаючись сходами, він ще бурмотів щось собі під ніс і заспокоївся аж тоді, коли з саду вбігла маленька дівчинка, яку він любив з усіх внуків найдужче. Йому довелося пересилити себе, щоб не ущипнути внучку, бо останнім часом їй це не подобалося. Дівчинка рилася у журналах, які залишила на столі Гельга Бютнер. Кастріціус подумав: «Вона виросте такою самою красунею, як і її мати. Нора з глузду з'їхала. А цей Бютнер вбив собі в голову, що якщо його дружина зайде далеко, то він повинен зайти ще далі. Аж на самісінький вершечок».

2

Томасові полегшало, коли минуло кілька днів, а він не дістав від Пімі жодної звістки. Звичайно, з Пімі йому було легко й радісно — вночі у наметі, а вранці на траві біля вогнища. Все злилося в одно: ліс, тиша; водоспад, вогнище, ніч з Пімі в наметі. Але все як припливло до нього, так і відпливло.

Тепер йому треба було підготуватися до заліку професора Вінкельфріда. Через те Томас багато ночей просиджував у Герліхів.

Рідль часто, інколи до пізньої ночі, пояснював Томасові те, чого він ще не розумів. Коли він добре складав іспит, Рідль радів не менше, ніж сам Томас. Хлопець просто не усвідомлював, як Рідль його любить. Бо поза тими заняттями, такими важливими для Томаса, Рідль залишався для нього чужою людиною. Томасові хотілося поговорити з учителем Вальдштайном, і він одразу написав йому, що добре склав залік, що вже майже вирішено послати його вчитися в Гранітц. Пишучи про це, Томас знав, що Вальдштайн з приємністю читатиме ці новини, радітиме за нього. І з Робертом, саме з Робертом, він теж охоче поговорив би багато про що. Томас розповів би йому не тільки про залік і свою надію поїхати восени вчитися в Гранітц; Робертові він міг би розповісти й про Пімі. Може, Роберт почав би його відмовляти від неї. Ну що ж, нехай! Роберт розумів усе на світі. «Але чому, чому він так далеко від мене? — думав Томас.— Звичайно, він не може рівняти своє життя по моєму».

Томасові ніколи й на думку не спадало спитати в Рідля про те, що не стосувалося навчання. Хоча ні, якось у нього таки прохопилося. Він раптом, сам злякавшись за своє запитання, поцікавився, чи справді Рідль вірить у бога. Рідль не відповів ні «так», ні «ні». Буркнув щось про Ейнштейна і Планка. Яке запитання, така й відповідь.

Проте сам Рідль під час їхніх занять і в своїй кімнаті щоразу відчував, що в цьому хлопцеві є щось таке, що втримує його, Рідля, тут. Не марні були його муки, його поневіряння. Як він вибивається

в люди, цей хлопець, і все, про що він його питає, навіть те, як він виглядає, ні, не тому, що йому подобається зовнішність Томаса, хоча і це теж, але є на його обличчі щось ясне і правдиве. І все це частинка того, на що він, Рідль, сподівався вже після війни, коли в ньому, вкрай розгубленому, зажеврила слабка надія створити на цих руїнах щось нове. І він застряв тут...

Він зателефонував Вінкельфрідові і спитав, як Томас Гельгер склав письмовий іспит.

— Що сталося? — здивувалася мати, побачивши, який задоволений син. Той підкинув над головою маленького Ерні.

Того самого вечора, коли його похвалив Вінкельфрід з усмішкою, що виражала визнання і zarazом звичну іронію, Томасові спершу спало на думку розповісти про свій успіх Ліні. Вона вже повернулася з профспілкових курсів. Одначе Томас бачив її лише мимохідь. Навіть забув привітати її — адже Ліна теж успішно склала свій іспит. І раптом його пронизала думка: може, хтось розповів їй про Пімі? Ліна надто горда, щоб випитувати його. Вона жде, поки я сам усе скажу.

Але випадково — а може, з боку Ліни це й не було випадково, — вони зустрілися на дорозі до каналу.

— Добре, що ми зустрілися, — сказала Ліна, — мені треба з тобою поговорити. — З хвилину вона помовчала, сподіваючись, певно, що Томас почне перший. Він узяв дівчину за руку, але вона її вивільнила.

— Я знаю, тепер у тебе роботи по горло, — спокійно мовила вона. — Тобі теж треба складати іспит. Але я повинна тобі дещо сказати про вашу Тоні і її Гайнца. Я не люблю пліток, одначе...

— Одначе що? У чім річ?

— Вони зустрічаються, — провадила Ліна. — Вони всюди разом. Разом їздять за місто. Тоні, наприклад, нам твердо пообіцяла була допомогти в неділю організувати спортивні змагання. Раніше на неї завжди можна було покластися, а тепер вона просто не з'явилася. Де, гадаєш, вона була тієї неділі? Сиділа в ресторанчику зі своїм Гайнцом, з Улігом, Бернгардтом, Гайнером та Еллою Шанц. З людьми не зовсім нашими.

— Що ти маєш проти Елли? — вигукнув Томас.

— Нічого особливого, а раніше й зовсім нічого не мала. Ти хіба не помітив, що люди змінюються? Останнім часом Елла стала пасивна.

— Бо вона стомлюється. Вона чекає дитини! — сердито вигукнув Томас. Остання зустріч з Еллою запала йому глибоко в душу. Спогад про цю зустріч став для нього світлим, яскравим промінцем. Чому, він не знав.

— Адже сам кажеш, що Елла нічого не робить, Елла стомлюється, — заперечила Ліна. — А Тоні, вона ж майже дитина, її погляди ще не сформувалися.

Томас мовчав. Його обличчя було непроникне. Він не просто підшукував слова — він хотів вимовити їх з почуттям. Томас міркував: «Яке мені діло до Тоні? — І ще подумав: — Тоні і Гайнц — це неможливо».

— На неї треба звернути увагу,— провадила далі Ліна,— вона ще надто молода. Хоч, з іншого боку, не така вже й молода.

Ліна була розчарована: Томас, не сказавши ні слова, тільки кивнув головою і пішов геть. Дівчина сподівалася, що він піде до неї. Але Томас швидко попростував набережною до будинку Ендерсів. Йому пощастило: він застав Тоні саму. Вона прасувала білизну.

— Послухай,— сказав Томас,— що там у тебе з Гайнцом? Хоч ми з ним і в гарних стосунках, але тобі він не пара. Не пара, і край. Я терпіти не можу, коли дівчина у твоєму віці поводитьься так, як, наприклад, Лотта, що вчиться разом з тобою. Кожен стрічний голубить її, а їй це смішки. Я не хочу, щоб ти була така.

Тоні з подивом глянула на нього:

— Відколи це ти мусиш терпіти щось у мені? Відколи ти став не хотіти того, що я роблю? Ти мені не брат, і яке тобі діло до мене? Хіба я втручаюся у твої справи? Ніколи. І нема тобі ніякого діла до того, скільки мені років. І взагалі, чого ти раптом прилетів, як божевільний?

Тоні послинила палець і спробувала, чи гаряча праска, яку вона завбачливо відставила вбік. Потім, не звертаючи уваги на Томаса, заходилась прасувати. Тут, в Ендерсів, вона взяла на себе обов'язок прасувати.

Томас не мав ані крихти бажання розмовляти з Ліною чи з Тоні, то й вирішив поїхати на ельбський завод. Герліхи, як завжди, зраділи йому.

— До речі, тут тобі знову листівка, той самий бісерний почерк. Либонь, з вишивальницею водишся?

«Вантажна машина від пивоварні «Ельсбергер». Зустрінемося на базарній площі в Гогенфельді о пів на першу».

Томас прикинув. Якби він помінявся з напарником, то ще встиг би. Він звернувся до Гайнца Келера.

— В суботу мені треба бути в Гогенфельді. Підкинь мене на мотоциклі. Хвилини за двадцять доїдемо.

Гайнц радо погодився. Добре, коли в суботу й неділю Томаса не буде в Коссіні.

Вони мчали до невеличкого містечка поміж свіжозораних, мокрих від дощу полів. У містечку Гайнц, як належить, збавив швидкість і повільно в'їхав на базарну площу.

— Он вона вже стоїть! — сказав він і додав: — Де це ти на нашому святому Сході відкопав таку кралю?

Томас зовсім перемінився, обличчя в нього стало напружене, схвильоване. Він лише кинув короткий погляд на дівчину, що, ніби гном, стояла в гостроверхому каптурі, розставивши ноги.

Томас майже забув, як Пімі виглядає. Він коротко привітався, подякував Гайнцові й виліз на машину.

— Вилазь, ти, півпорція,— звернувся до Пімі шофер. Він хотів їй допомогти, але вона сама м'ячиком вистрибнула в кузов.

Однієї воєнної ночі Томас прибився з охопленого пожежею Грайльсгайма в охоплений пожежею Берлін. Але тепер все довкола дихало спокоем, день був ясний, поля вилискували. Томас, ні про що не думаючи, перебирав пальці Пімі, вдихав змішане з димом повітря містечок, що лежали то праворуч, то ліворуч від автостради. Він марив подорожами, далекими подорожами, і ось вони, здається, ставали реальністю.

— Ну от, мої любі,— озвався шофер,— гірка розлука до першої зустрічі.

Томас гадав собі, що в'їзд у місто буде величний. Але околиця з невеличкими, вбогими хатками скидалася на коссінське селище.

— Мерщій на електричку! — гукнула Пімі.

Вона так добре орієнтувалася в місті, ніби тут народилася. Але хіба вона не так само добре знаходила дорогу в лісі, немов у лісі й народилася?

Проїхавши кілька зупинок, Томас став упізнавати місто, в яке його ще дитиною закинула доля. Серед нових житлових кварталів ще лежало багато руїн — куди більше, ніж люди могли б прибрати. Заводські димарі (їх тут було вдсятеро більше, ніж у Коссіні) сягали вище хмар. Звідси, з залізничного насипу, Томас бачив вулиці, що кишіли людьми. Вагон був набитий ущерть. Про Пімі Томас забув. В його спогадах (а може, це було наяву) зринуло багато-багато рейок, які то перетиналися, то безладно сплутувалися. Раптом на вулицях і площах спалахнули гірлянди ліхтарів, хоч небо було ще голубе. Тим часом Пімі протислась у протилежний куток. Томас не бачив, як у неї заблищали очі, як уся вона напружилась, коли на пероні оголосили:

— Поїзд виходить з демократичного сектора.

Коли Пімі несподівано смикнула його за рукав — мовляв, пора виходити,— Томасові спали на думку слова, що їх дівчина сказала в лісі: «Ліхтарів більше, ніж зірок! До того ж вони так близько, так близько!» Томас мимоволі підвів голову — на небі ще не зійшла жодна зірка.

— Зачекай мене тут,— сказала Пімі,— робочий день кінчається, але я ще, напевне, застану мою подружку Сільвію, вона має нам дещо передати.— Потім Пімі суворо звеліла йому ще раз: — Зачекай хвилин зо три,— і подалася до бічного входу в універмаг.

У нього закалатало серце. Що могло бути краще, ніж стояти тут самому. В цьому незнайомому місті, що було водночас незнайомою країною, в місті, про яке завжди казали, нібито в ньому є щось неймовірно особливе, а в ньому нема нічого особливого і все в ньому особливе, скрізь там неправда й брехня; місто розкішне,

але його розкіш убога, там ти знайдеш усе, чого душі забажається. Все? Що я, наприклад? Чого бажає моя душа?

«Принаймні я повинен там побувати,— думав колись Томас,— я повинен. Повинен. І ось я тут».

У вітринах лежали сукні і взуття, золото й срібло, а ковбас та шинки вистачило б на всіх коссінців. Та що казати! Навіть невеликої частини ковбас і шинки вистачило б їм усім на різдво. Томас не пішов роздивлятися інші вітрини, а став собі походжати попід універмагом. Аж ось Пімі смикнула його за рукав.

— О, ти вже вернулася?

— Молодця, не заблукався. Що ти тут видивляєшся?

— Пімі, хто купує всі ці годинники? Чому їх так багато? Кому вони потрібні?

— Як це кому? Кожен вибирає те, що йому до вподоби.

— А якщо не вистачає грошей? Якби я, скажімо, захотів купити якийсь дівчині, ну хоча б оцей?

Він подумав, що сказала б, наприклад, Тоні, якби він поклав перед нею такий годинник.

— Кожен купує те, що йому найдужче подобається, чи просто подобається, чи тільки трохи подобається. На другий раз ти також щось вибереш для себе. Може, вже в понеділок. Ходімо.

Томасові не дуже хотілося іти звідси, але Пімі силоміць потягла його до автобусної зупинки.

«Все точнісінько так, як пишуть,— думав Томас,— тепер мені все зрозуміло. Вони виготовляють ці речі на своїх заводах, а потім змушені купувати те, що самі виготовили. Тільки отой невеличкий гарний годинничок може купити своїй дівчині син директора, я своїй такого ніколи не зможу купити. Те саме і з отим срібним браслетом,— його, мабуть, купить дружині якийсь службовець, а робітники знаходять для своїх дружин дешевші годинники, не такі гарні, і зовсім в інших крамницях».

— Що ти там бурмочеш собі під ніс? — І Пімі, мов білочка, стрибнула в автобус. Вулицю, де вони зійшли, не можна було назвати розкішною, на ній ще лежали руїни. «Може, я жив десь тут,— думав Томас,— може, в цьому дворі я ховався під час повітряного нальоту, але жінку, що мене знайшла, і спершу була така ласкава зі мною, а потім стала зла-злюща, мені зовсім не хочеться зустрічати».

— Зайдімо на хвилинку сюди,— звеліла Пімі.

Кафе це мало чим відрізнялося від ресторану Дросте в Коссіні чи ресторану в Нойштадті.

— Давай підрахуємо твої фінанси. Потім Сільвія обмінює нам гроші. Їй потрібні і східні марки, і західні.

Якась підсвідома хитрість змусила Томаса, поки Пімі дивилася в інший бік, сховати одну банкноту в кишеню. Він трохи відклав грошей, але це не були справжні заощадження. Томас уперше не

заплатив вчасно фрау Ендерс за квартиру. Тоді він міркував: «Я повинен поїхати туди»,— а тепер подумав: «Нарешті я тут».

Висока дівчина, без пальта, в чорній тафтовій сукні з оголеними руками підійшла до столика.

— Томас Гельгер — Сільвія Брауневель,— відрекомендувала їх одне одному Пімі.

Її обличчя в німбі гладенького золотистого волосся було на диво серйозне. І хоч сережки її сліпуче блищали, підфарбовані щоки рум'янились, а уста просто-таки горіли від червоної помади, та очі її, сірі, гарні, виказували смуток і боязнь. Томас подумав: «Вона схожа на Ліну. Такі самі довгі руки, кістляві ключиці. Ліна,— міркував далі,— у чорній тафтовій сукні, з нафарбованими нігтями була б схожа на Сільвію». Вона пильно і, як здалося йому, з докором подивилася на нього.

— Її наречений,— мовила Пімі,— позичить тобі свій костюм. Тоді ми як слід погуляємо.

— Я не хочу,— відказав Томас,— чужого я не одягну.

— Що, що? Ти повинен це зробити. Глянь, я вже переодяглась.

— А я не хочу, і край.— Томас і так одяг дорогу картату сорочку замість звичайної синьої.

— Ти збожеволів! — вигукнула Пімі.— Ти нам усе зіпсуєш!

— Облиш, Пімі,— примирливо сказала Сільвія.— Ми можемо піти до Макса. Туди приходять хто в чому.

Її спокійний грудний голос знову нагадав Томасові Ліну. І останню розмову з нею. Але раптом його боляче пронизала думка: «Тоні тепер з Гайнцом. Він радо відвіз мене в Гогенфельд».

Всі троє рушили. Пімі дріботіла між Сільвією і Томасом, які були однакові на зріст, в обох були довгі ноги.

Хоч було ще досить рано, гамір у залі дуже вразив Томаса. Вразило його і приміщення з дзеркальними стінами. Тут був не один оркестр і не один танцювальний майданчик, обставлений столиками; хоч куди глянеш, скрізь був простір і розкіш. Багато оркестрів, танцювальних майданчиків і пар на них. Луною котилася музика, вигуки, сміх.

Пімі замовила напій, який Томас зроду не куштував. Він відчув задоволення і невситиму жадобу пізнавати невідоме.

Двоє хлопців,— один у білій накрохмаленій сорочці, другий у картатій,— підсіли до їхнього столика.

— Наречений Сільвії.

Люди за столиками весело перемовлялись. Один з хлопців ущипнув Сільвію, а той, що в білій накрохмаленій сорочці, вдарив приятеля по руці. Сільвія їх угамувала. Пімі сміялася. «До чого ж вони тут нахабні,— думав Томас,— у нас би таких зневажали. Такі люди, як Ернст Крюгер, Ліна, Тоні, та і я сам, завжди таких зневажали б». Серед тих, що танцювали, Томас завважив пару, що

майже з'єдналася у ритмі, обоє просто знемагали від кохання. «За що ж їх зневажати?»

Спершу музика видалася Томасові тільки гуркотом, але раптом вона заповонила його й кудись підхопила, і він уже не міг збагнути, що з ним діється і чи можливе таке взагалі, однак з ним щось-таки діялося, його кудись відносило.

— Ви не танцюєте, пане Гельгер? — спитала Сільвія.

— Так, я ще не вмю, — відповів Томас.

— Ви швидко навчитесь, — сказала вона.

Пімі аж засичала від злості й трохи перегодя сама пішла танцювати з тим, що був у картатій сорочці. А чого це Томасові ніяковіти перед Сільвією? Очі у неї були сумні. Але він ледве втримався, щоб не розсміятися. В нього з'явилося бажання злизати червоні плями з її щік. Сільвія дивилася на нього трохи не благально. Спершу він ледь похитувався, наслідуючи інших, але скоро музика заволоділа ним. Настала велика полегкість. Скутість нарешті минула.

Коли музика стихла і Сільвія ніжно підвела його до столика, Пімі зірвалася з місця і — це дуже розсмішило Томаса — вибухнула грубою лайкою:

— Ось же йде Горст, мерзотнице нещасна! А ти мого відбити хочеш? А дзуськи!

Сорочка на Горстові була не картата, а вся в конях та ковбоях. Це був красень. Огидний красень. Але коли він пішов танцювати з Сільвією, з них вийшла непогана пара. Для Томаса це було щось незбагненне: огидний Горст і засмучена Сільвія.

Пімі, що стежила за виразом Томасового обличчя, від злості знов засичала. Потім гримнула на Сільвію:

— Давай сюди ключа!

Горст упадав біля якоїсь патлатої дівки. Сільвія розгублено дивилася то на одного, то на другого. Пімі вирішила припинити цю гру й повисла в Томаса на плечі.

Стіни кімнати, яка, очевидно, належала Сільвії, були геть обвішані фотокартками. Невже нареченому завжди охота дивитись на неї — на голу чи в одязі? До таких витребеньок вони ставилися із зневагою — Ліна, Ернст Крюгер, Тоні, Ендерси, а також Роберт Лозе. Роберт, напевно, теж колись таким захоплювався, але тепер він ставиться до цього зі зневагою. Пора і йому, Томасові, перестати цим цікавитись... Ніхто не винен, що йому сниться сон, бо ж таке тільки приснитися може — що він лежить у ліжку під ядучо-зеленою ковдрою. А дівчину, яка так невгамовно тулиться до нього, хіба ж відштовхнеш уві сні? Хто ж вона — Сільвія, Пімі?

На щастя, коли він прокинувся, Пімі, справжня Пімі, стояла вся в білому біля його ліжка. З коридора долинав голос Сільвії. У вікнах світився ясний недільний день. Навіть дзвонили дзвони.

— Ану, хутчіш уставай!

Вона потягла його в метро. Коли вони вийшли, в повітрі пахло землею.

— Тут вип'ємо кави,— розпорядилася Пімі.

Кращого місця годі було й шукати. Тиша. Затінок. На столику білосніжна скатерть. Пахли конвалії.

— Потім скупаємось,— сказала Пімі,— а за сніданком обміркуємо план на вечір.

— На вечір? Увечері ми мусимо бути на Александерплаці.

— Навіщо?

— Там нас чекатиме шофер.

— Який шофер?

— Та ж із пивоварні «Ельсбергер». Із Гогенфельда. Той, що привіз нас. Він і назад нас прихопить. Я з ним домовився.

— Дурниці. Тільки не сьогодні. Він від'їздить аж у понеділок. Томас зірвався з місця:

— Ти ж про це ні слова не сказала!

— Що це з тобою? Ти що, зовсім з глузду з'їхав? Всю забаву нам зіпсуєш. У крамницях ще не побував, а тільки повітріщався на вітрини. В Коссіні щось придумаєш, чому трохи спізнився.

— Ні, я поїду,— сказав Томас,— якщо не виходить з шофером із пивоварні, то мені треба відразу вирушити. Пошукаю попутну машину. До побачення, Пімі.

— Ой, ти зовсім сказився! Будь ласка, хоч розплатися. Завжди все псуєш, то хоч раз розплатись.

— Слухай, дівчинко, але ж західні марки в тебе?

— Давай сюди східні. Що ж, хай буде й так, я розплачусь. Твої поміняю завтра.

— Це все, що в мене є,— збрехав Томас, поклавши на стіл кілька монет, і, не прощаючись, пішов.

Пізно ввечері після багатьох пересадок він дістався до Гогенфельда, а звідти вантажна машина довезла його в Нойштадт.

3

На заводі Томас не робив таємниці зі своєї поїздки. Сказав тільки, що був у родичів.

— Нарешті й ти зазнав трохи щастя,— кинув Уліг.— Ну, як там було?

— Мені дуже сподобалось,— відповів Томас.— Хоч нічого особливого я там не бачив. Було вже пізно, і магазини не працювали.

— Виходить, ти до пуття й не бачив, що там можна купити.

— І того, що не можна купити.

Гайнц, якого він зустрів по дорозі з роботи, відразу заговорив про Пімі:

— Невеличка, але має все, що треба.

— Заткни пельку!

— Ну-ну,— мовив Гайнц,— тільки не вдавай, ніби це тебе зовсім не цікавить.

Йому хотілося дошкулити Томасові, адже той у неділю, певне, неабияк розважився, тоді як він, Гайнц, тільки зазнав розчарування. Коли він попросив Тоні зачекати його, вона відповіла: «Якщо ти неодмінно хочеш побути зі мною, приходь на пароплав».

Кінець кінцем він так і зробив, йому здавалася нестерпною навіть думка, що після лікарні доведеться самому сидіти аж до вечора.

Однаке нестерпною була й екскурсія пароплавом, влаштована СВНМ. Ігри, монотонне декламування, трохи танців. Йому здалося все це надто дитячим, солодкуватим, банальним. А тут іще й Тоні, вона розмовляла з ним, як із незнайомим,— серйозно, привітно.

Йому не йшла з голови думка: «Бути з Тоні щодня, завжди! Як же бути з усім отим, що її приваблює, адже вона нічого іншого не хоче знати, як бути з усіма отими людьми? Ні! Це не для мене. Вона повинна, повинна разом зі мною вдихнути іншого повітря». Потім він знову силкувався збагнути те, що в Тоні викликало сміх. Або чому вона враз стала така серйозна? Про що вони сперечаються? Гайнц не почував ні радості, ні болю. Він нічого не розумів. Ніщо його не обходило...

— Ми з Тоні,— сказав він,— покаталися разом з іншими на пароплаві.

— Чого це тебе туди понесло? — здивувався Томас. І одразу відчув легкій біль, наче укол, на який Гайнц і сподівався.

Коли вдома Томас попросив фрау Ендерс почекати ще кілька днів плати за квартиру, вона сказала:

— Не біда, адже тепер і Вебер мені дещо дає.

Усім було ясно, що Томас уже не зустрічається з Ліною. Але Ліна знов сама його підстерегла:

— Мені треба сказати тобі кілька слів. Зайдемо до мене на хвилинку.

Голос її звучав холодно. Ввійшовши в кімнату, він звернув увагу на те, що столик не накритий. Отже, Томаса тут ніхто не чекав.

— Гадаєш, мені приємно чути від чужих людей,— почала Ліна, навіть не сідаючи,— що ти потай їздив у Західний Берлін?

Томас не знайшов нічого кращого, як перепитати:

— Невже так потай?

Ліна зблідла. Томасові стало від цього боляче. Він не шкодував, але й сам не розумів, як усе сталося.

— Ми ж домовилися,— говорила далі Ліна,— і ти сам був тоді присутній і згодився з нами, що без поважних причин ніхто більше в Західний Берлін не поїде. А поважних причин чи доручення від нашої партії у тебе, здається ж, не було?

— Не було,— озвався Томас.— І все-таки я не бачив у цьому нічого поганого.— Потім додав: — І тепер не бачу.— Він з подивом

поглянув на неї, як на чужу людину. Зажурені очі скрашували її продовгувате, досить худе обличчя.

— Я вірю тобі, Томасе. Тобі нелегко помітити щось погане. Це помічають ті, котрі бачать більше, ніж ти, і ми прислухаємося до них. А ти цього не робиш, не прислухаєшся.

Томас був задоволений, що вона ні словом не згадала про незнайому їй Пімі. Хоч йому, напевне, стало б легше, якби він сам про все розповів.

— Але ти, мабуть, усе ж таки відчув,— додала Ліна,— що вчинив не гаразд, а то б ти мені про все розповів.

«Може, вона й правду каже»,— подумав Томас. Він силкувався знайти слова, навіть думки, які Ліна могла б збагнути. Ні, вона ніколи не зрозуміє, навіщо йому знати все, навіть найгірше. Чому саме йому дано таке право, Томас і сам не міг сказати, але вірив, що воно йому дано. Однак він знову відчув, яка близька чи, скоріше, яка близька була йому Ліна, але й те, що колись було йому близьке, навіть якщо воно й минуло, все ще бентежило його душу.

Він раптом обхопив обома руками Лініне обличчя й поцілував її в очі. Дівчина відштовхнула його, почувуючи себе скоріше нещасною, ніж розгніваною.

— Облиш це, Томасе, іди.

За дверима Томас прислухався, чи вона не плаче. Ліна його не покликкала. Якщо вона й плакала, то, напевне, сховавши обличчя в подушку.

Через день він знову побачився з Ліною, але не віч-на-віч, а на зборах, що їх терміново скликала профспілка. Він і тепер дивувався Ліні, як і на початку їхнього знайомства. Її погляд, голос хвилювали його. Знову в очі впало те, що він помічав уже й раніше: грубі, уперті люди, які не могли цілком погодитись з тим, що вона говорила, слухали її спокійно і, здавалося, були так само захоплені, як і він, Томас. Річ у тому, казав собі Томас, що всі відчувають: вона говорить те, що думає. Навіть той, хто думає інакше, не сумнівається, що Ліна вірить у те, що каже.

Перед її виступом голова профспілки Штрукс пояснив:

— Коли ми впораємося з нормою, яку Уліг перевиконує заіграшки вдвоє, а то й утроє, і в результаті вся бригада досягає успіху, то вже наша честь і, певна річ, наша держава зобов'язують нас нарешті впровадити нову технічно обгрунтовану норму.

На це Уліг з місця вигукнув:

— Ви чули? Ми, виходить, не повинні досягати успіху.

— Ви, Улігу, самі скоро помітите,— сказав Штрукс,— що все відразу подешевшає, як тільки зросте випуск продукції,— у нас і всюди. Це єдине, що дасть змогу знизити ціни.

Учасники зборів навперебій почали просити слова. Більшість

під лайку і глузування підтримували Уліга, який узяв слово перший і, не підвищуючи голосу — так, ніби у нього не було на це ні сили, ні бажання, а то й будь-якого інтересу,— цілком ясно заявив, що сам він не стане надриватися заради того, щоб рік-два чекати, поки шматок м'яса подешевшає на декілька пфенігів. Насамперед йому важливо, щоб усі присутні тут зрозуміли: свого часу він надривався тому, що йому були дуже потрібні гроші, але ж не міг він передбачити, що його зусилля обернуться нормою для всіх.

Кілька чоловіків загукали:

— Тобі ніхто не дорікає!

— Ніхто тебе не звинувачує!

Коли почала говорити Ліна, всі спершу здивовано вступились у дівчину. Люди до неї не звикли, і тим більше не звикли до її виступів перед такою великою аудиторією. Ліна трималася дуже просто. Вона не вродлива, але й не гидка,— міркував спочатку багато хто. Але потім, коли вона з сяючими очима почала агітувати за справу, від якої в жодного з присутніх не загорілися очі, і її тихий, як і раніше, голос, набрав глибокого, хвилюючого звучання, всім захотілося її слухати. Вісім років, говорила Ліна, минуло відтоді, як Сталін розгромив фашизм. Тепер ми можемо чесно й мирно працювати і жити серед інших миролюбних народів. Наша праця стане на перешкоді паліям війни на Заході, тим, хто багатіє на війні, всім імперіалістичним державам. І ніхто не подолає цієї перешкоди, якщо ми тут вистоїмо. І запорука цьому — наша праця. Всім цим ми зобов'язані Сталінові. Мільйони своїх синів пожертвував його народ. Змагання без технічно обгрунтованих норм було б просто ошуканством, насмішкою, яка нам самим коштуватиме дуже дорого. Адже в такий спосіб жоден метр тканини, жодна хлібина не подешевшає. Соціалістичним можна назвати тільки таке змагання, коли норми виробітку ґрунтуються на точних підрахунках собівартості продукції. І ніхто тут не підкопується під Уліга. Мова йде про норму, що вимагає не найвищої, а середньої продуктивності праці. Чуєте, про це писав Сталін, і ви повинні зрозуміти, що нам цією настановою слід керуватися.

Йй ніхто не плескав, люди слухали мовчки; вони мовчали й тоді, коли Ліна сіла. Перший підвівся Янауш. Його найменше хвилювало те, що тут відбувалося, але зовсім спокійний він не був. І зачепив його не зміст її слів, адже, і Штрукс говорив, власне, про те саме, та й в усіх промовах, які Янауш слухав останнім часом, йшлося про це. Зачепили Янауша Лінин спокій, її тверда переконаність.

— Ну, дівчино,— сказав Янауш,— ти недаремно просиділа на профспілкових курсах. Славно вивчилася. Гроші, які платив за тебе завод, теж, напевно, наші. Адже все — власність народу. Ти ось напочатку говорила про вісім років, про Сталіна. Але ж він помер, і не вчора. По-моєму, тепер не слід говорити про нього так багато, як

за життя. Але ж воно виходить навпаки: всі тільки те й знають, що посилаються на нього. Послухай-но, дівчино,— Штруксом він, здавалося, нехтував і щонайбільше хотів мати справу з Ліною,— ми, звичайно, Улігові не дорікаємо, може, не по ньому визначатимуть норму, але й не по середніх показниках. А чому — це я тобі зараз доведу. Я ось у своїй майстерні жартома дещо підрахував, хоч важко в це повірити, що в ремонтній майстерні можна підрахувати кожен рух руки і кожен зігнутий цвях. Мене вкрай дивує: невже ця справа настільки заплутана, що її треба спеціально вивчати? Технічні норми виробітку,— проказав Янауш спроквола й протягло,— чи були вони тоді, коли я був ще хлопчаком і працював учнем?

— Авжеж, були! — вигукнув Штрукс.— Для хазяїв були, щоб вони якнайбільше заробили на нас. А тепер? Щоб усе стало дешевше!

Всі заговорили, почувся сміх. Про Ліну забули. Томас подумав, що йому, власне, слід було б устати й підтримати її, адже Ліна, вважав він, мала цілковиту рацію. Але Томас вагався: усі ж бо знають про їхні близькі стосунки, може, навіть знають, що стосунки минули. Ернст Крюгер на якусь мить випередив Томаса, він сказав рішуче й сердито:

— Ліна правду каже. Але, якщо мені не зраджує пам'ять, минуло не вісім років, а шість, відколи тут-таки, в Коссіні, Ріхард Гаген, так, саме Ріхард Гаген на зборах питав, як нам розірвати це зачароване коло, щоб жити заможніше. І тоді той самий Янауш казав майже те саме: щоб краще працювати, треба краще їсти. Хто б міг тоді подумати, що наші печі стануть до ладу? Ніхто. І все-таки вони працюють, незважаючи на всіх янаушів, і чуда тут нема ніякого. З теперішніми нормами вперед не просунемося. Тут потрібен ще один стрибок.

«Молодець, Ернст»,— подумав Томас. А ще два дні тому Ернст сказав йому похмуро: «Мені навіть ті кілька марок, які я собі лишав, доведеться тепер віддавати матері. Не можу я терпіти її злоби і всіх отих балачок про Уші, що дівчина вчиться, замість того, щоб заробляти. А з Уші будуть люди, вона здібна».

І ще Томас подумав: «Ернст допомагає сім'ї, а в самого тільки невдачі. І з раціоналізаторською пропозицією, і взагалі... Та й з вечірніми заняттями і кресленнями в нього не ладиться. І хоча тепер його зарплата тимчасово скоротиться, він відстоює нові норми, та ще й як!»

Пополудні в Гербера Півня заварилося те саме, що і в трубопрокатному. На другий день Гербер завів мову з Гайнцом Келером:

— Ну, ти все ще тут? Не їдиш уже на ельбський завод до свого Вінкельфріда?

— Ні,— просто відповів Гайнц.

— Чому?

— Нічого в мене не виходить, сили малувато.

— Ну-ну,— проказав Гербер,— слід би трохи піднатужитись. А твій товариш теж, певно, вдома сидить? Отой Томас Гельгер, з яким ти завжди разом їдиш?

— Та ви, мабуть, і самі про кожного з нас усе знаєте,— зауважив Гайнц.— Ні, Томас і досі їздить. Не в усіх однакові сили.

Якусь мить Гербер мовчки дивився, як працює Гайнц. Прискіпатися не було до чого. Нарешті Гербер мовив:

— Про тебе я все знаю, це правда. Але коли я відпускав тебе трохи раніше, щоб ти встигав на заняття, ти не дивувався, еге? — Він не став чекати відповіді і пішов у свій цех.

Увечері Гербер зайшов до Ріхарда Гагена. Те, що сказав Гайнц, він вважав просто базіканням і не згадав про це ні словом. Йому було важливо детально розповісти Ріхардові, що висловлювали люди під час обговорення нових пропозицій. На його думку, робітники повинні самі — якщо це справді потрібно — визначити з свого колективу людей, що вираховуватимуть затрачений на ту чи ту операцію час, а не доручати цю справу чужим, яких вони знають погано чи й зовсім не знають. У відповідь Ріхард зауважив, що все це дуже складно, що для таких обрахунків потрібні грамотні люди з певним фахом і певними знаннями.

Невдовзі після цієї розмови Ріхард пішов до Цібулки. Щоправда, вони ніколи не дружили, але все-таки, думав Ріхард, Цібулка теж член партії, він усе життя прожив у Коссіні, його батько працює майстром на заводі.

На запитання Ріхарда Цібулка з властивою йому нерішучістю відповів, що запровадження нових робочих норм, на його погляд, діло не безнадійне, ні, але щоб його здійснити, треба напружити всі сили, інакше кажучи, йому ці норми, оскільки їх підтримують далеко не всі, видаються надто високими. Крім того, у людей, знову ж таки, не буде ніякого стимулу. Бо ж хто працює не за велінням душі — а саме так багато хто, мовляв, працює,— у того й не з'явиться жодного стимулу.

— А якщо картки скасують, а одяг, взуття, ковбаса — все подешевшає,— спитав Ріхард, трохи розсерджений такою непевною відповіддю Цібулки,— і людям пояснять, що цього досягнули вони самі,— хіба це не стане стимулом?

— Так, але коли це буде? Якби ж усе це можна було зробити відразу! Я лише сподіваюсь, що тобі пощастить дожити до того часу.

— Мені?

— Нам.

— Послухай, Цібулко, якби ти мав рацію, ніколи б і революції не було, життя було б гладесеньке, як стіл.

— Якої революції? Ах, ось ти про що,— мовив Цібулка.— Але ж

тоді іншого виходу не було. Життя перетворилося на пекло. Вибір був один: або вмерти з голоду, або змінити життя.

— А тепер? — спитав Ріхард. — Адже тепер ідеться не про голодну смерть, а про те, як поліпшити життя, зробити його багато кращим. І за це не треба платити кров'ю, як ще чотири роки тому платили в Китаї чи сьогодні платять у Кореї. А яких жертв вимагають тепер від нас і який потрібен стимул, коли всього-на-всього треба просто трохи піднатужитись заради власних же інтересів?

Цібулка замотав головою. І несподівано щиро заговорив:

— Коли ми з тобою, Ріхарде Гаген, вперше зустрілися, ти запитав, чому я в юності став нацистом. Незважаючи на батька і таке інше... Я тобі відповів, що мене, молодого, здібного робітника, послали вчитися до інституту, що я одержував премії, всі іспити складав на «добре» й «відмінно» і мені було начхати на класову боротьбу. Все, що мені казав батько, я вважав безглуздою балаканиною: жертви, революція, — одне слово, приблизно те саме, що тепер кажеш ти. Тільки, звичайно, стосовно того часу. А пішов я від нацистів — це я тобі того разу теж пояснював, — аж коли по горло застряг у багні на Курській дузі. Тепер дітей вчать, що то був шостий сталінський удар, а я боявся за свою голову. Отоді я й збагнув, що мене видресировували для тієї війни — війни тих, хто на ній наживається, війни Бентгайма, який платив за мое навчання. Саме тоді я й зрозумів, що моя власна справа — це частка нашої спільної справи.

— Багато хто на заводі, — сказав Ріхард, — навіть більшість пережили те саме. Хіба це не достатній стимул?

— Не знаю, Ріхарде. Люди рівняються не на мертвих, люди рівняються на живих...

В його ухильних відповідях вчувалася та нещирість, яка часто заважала Ріхардові розмовляти з ним. Цібулка й справді не знав, наскільки відвертим він може бути з Ріхардом.

— ...Рівняються на їхнє заможне, влаштоване життя. Там, на Заході, крамниці завалені товарами, люди можуть купити собі що завгодно. Для них стимул це, а не гасло: «Світові — мир». Їх там переконали, що всі ці життєві блага можна мати й без війни, і, напевне, якийсь час так воно й буде...

— Ти й досі не позбувся того, — перебив його Ріхард, — що тобі втокмачили нацисти. Ти гадаєш, американці не наживаються на війні в Кореї?

— Облиш, Ріхарде! Не треба мене повчати. До того ж у тебе на це, по-моєму, часу нема. Ти повинен зрозуміти людей, їм дуже не до вподоби ваші нові вказівки.

— Ваші вказівки?

— Наші вказівки. Але ж ти хотів почути мою думку, саме мою.

Того вечора Цібулка підійшов до Рідля досить-таки збуджений. Він відчував потребу виговоритися і не подумав, що Ріхард йому

все-таки ближчий, ніж Рідль. Він переказав Рідлеві всю розмову. І його здивувало, коли господар сказав:

— У нас, у сталеплавильному, все скінчилося досить спокійно. На зборах мені довелося пообіцяти, що з відходами металу справу налагодимо. Люди сказали: все залежатиме від поставок. Вони ладні пообіцяти мені на одну шихту більше, якщо я пообіцяю їм скоротити час на завантаження. Обіцянка за обіцянку. А в нас робітники майже всі нові, ще зовсім молоді, збори тривали допізна. Але це було справжнє обговорення. Вже з самого ранку я подався на звалище металобрухту. Та не за це я побоююсь, а за інше. В нас воно; може, все буде як слід, але формувальники вже збунтувались: «Як, ви хочете частіше завантажувати печі? Навіщо? А нам що робити?» Ні, моїм людям стимули не потрібні, але з формувальниками, гадаю, з тими доведеться повоювати.

Цібулка усміхнувся, і вже не так стримано, як звичайно.

— І ви вважаєте, що братися за це треба саме вам особисто?

— Якщо я переконаний, значить, так воно й буде.

4

Коли Томас прийшов додому, фрау Ендерс сказала:

— Ось тобі лист.

Томас подумав: «Напевно, екзаменаційне свідоцтво». Він спокійно прочитав листа, так само спокійно пояснив: «Найкраще мені відразу й піти», і у фрау Ендерс розвіялось важке передчуття тривоги, що охопило її, коли цього листа вручив їй поліцейський, а не звичайний листоноша. Хоч вона й вірила своєму чоловікові («Народна поліція покликана допомагати нам і захищати нас»), але давня відраза до поліцейських міцно засіла в ній ще з давніх часів і зустріч з ними завжди загрожувала її спокою. Коли ще в них мешкали Нолі і Альберт утік, а його дружина вернулася назад, народна поліція ходила за нею по п'ятах. Правда, згодом усе обійшлося добре, і тепер Лене, напевно, спокійно й щасливо живе собі зі своїм Робертом, але фрау Ендерс згадувати про той час не любила.

Томас запам'ятав тільки вулицю та номер будинку й не став більше сушити собі голову повісткою чи як там називається той папірець.

Поліцейський біля входу сказав:

— Уздовж коридора праворуч. Посидьте, поки вас покличе дільничний уповноважений.

На лаві поруч із Томасом сидів якийсь високий неохайний тип, він тільки те й робив, що моргав та обмацував себе. Коли двері відчинилися, він схопився на ноги. Але першим до кімнати навпроти покликали Томаса.

За письмовим столом під портретом Вільгельма Піка сидів досить молодий гладенько причесаний чоловік.

— Добрий день,— привітався Томас.— Мене викликали?

— Так-так,— відповів дільничний уповноважений. Він окинув швидким поглядом Томаса з голови до ніг. Потім спитав:

— Ви Томас Гельгер?

— Так,— відповів Томас.— Він самий.

Дільничний уповноважений, чи хто він там був — Томас у цьому не розбирався,— тепер дивився на нього спокійно й розважливо. Нарешті спитав:

— Ви давно працюєте на коссінському заводі?

— Ну, спершу я був там учнем. А з минулого року працюю в ремонтній майстерні. Загалом близько трьох з половиною років.

— Так,— проказав поліцейський, звіривши відповідь з даними на аркуші паперу, що лежав перед ним.— Ви приїхали в Коссін з грайльсгаймівського дитячого будинку.

— Так,— відповів Томас і насторожився.

— Підійдіть-но ближче, юначе. Можете сісти. Нам з вами доведеться довгенько порозмовляти.— Він був білявий, акуратно одягнений, привітний. Та все ж Томас почував себе тут не зовсім затишно. Може, це був усього лиш блідий спомин про далеке минуле. Голос досить суворий, але не ворожий. Холодний, пильний погляд.

— Скажіть, ви давно знайомі з Ерною Менцель?

— Я такої не знаю! — вигукнув Томас.

— Дивно. Ерни Менцель ви не знаєте, одначе під Луккау спали з нею в одному наметі. Ви зустрічалися з нею в Гогенсфельді і в Луккау. А недавно їздили разом на суботу й неділю в Західний Берлін. Це правда?

— То ж була Пімі! — вигукнув Томас.

— Пімі,— промовив молодий поліцейський.— А про мене хоч і Фіфі. Але давайте це боже створіння, в якого стільки імен, називатимемо Ерною Менцель. У всякому разі, юначе, безсумнівно одно: ти її знаєш. І нам не важливо, як називав її ти. Нас цікавить інше. Ти допоміг їй перенести з парома в намет новий рюкзак, набитий новими речами. Не обов'язково, звичайно, купувати всі ті нові речі — адже вони досить-таки дорогі, можна добути їх і іншим шляхом. Коли тобі щастить,— а треба, щоб щастило і щоб у тебе були надійні друзі,— то можна спробувати своє щастя в наших нових державних магазинах, скажімо, в Берліні на Александерплац чи в інших нових крамничках. Але коли тобі не щастить і в тебе немає досвіду, тоді хоч-не-хоч провалиш справу. Твоя Ерна Менцель, здається добряче засипалася. Але щоб ти, юначе, людина, яка виросла тут, у нас, майже чотири роки працює на народному підприємстві і в такому віці, дозволив скористатися собою в такому ділі,— це просто в голові не вкладається. Не бійся, я не надаю тобі запотиличників, хоч зробив би це з великим задоволенням. Але ж ти вже дорослий, незабаром одержиш виборче право, якщо у тебе його одразу не відберуть, що цілком може статися. Я б на твоєму місці від сорому

крізь землю провалився. Західнонімецька поліція спіймала ту злодійку з нашої республіки і звернула нашу увагу на неї і на дрібніших шахраїв, які їй помагали.

— Це брехня! — вигукнув Томас. Його засмагле лице зблідло.

— Так ось послухай, хлопче. Не горячкуй! Як посвідчила Сільвія Брауневель — ти її теж добре знаєш — і Едуард Майєр — цей знає тебе вже давно, — два тижні тому в суботу ввечері ти стояв біля бічного входу універмагу. — Хоч дільничний говорив швидко, а під кінець навіть гнівно, Томаса також охопив гнів. Він закричав:

— Як ви смієте кидати мені такі звинувачення, ви, товаришу, якщо ви справді товариш¹. Я до цього, товаришу комісар, чи як там вас величати, не маю ніякісінького відношення. Все, що ви тут говорили, мене не стосується. Я не вірю й тому, що Пімі крала.

Дільничний мовчки його слухав, він хотів скласти уявлення про хлопця, зважував кожне його слово. Потім погортав папери і сказав:

— Виходить, хоч ти й провів кілька днів з Ерною Менцель у Західному Берліні, але ні в суботу, ні в понеділок їй не допомагав?

— Коли ми приїхали на вокзал «Зоопарк» у Західному Берліні, — промовив Томас, трохи подумавши, — всі магазини були вже зачинені. А додому, точніше в Гогенфельд, я виїхав ще вночі з неділі на понеділок. На першу зміну я запізнився на годину, мене заступив один хлопець, на другий день я відпрацював за нього. Якщо хочете, можете перевірити це за десять хвилин.

Дільничний уповноважений переглянув ще якісь папери, цього разу неквапно, про щось міркуючи. В паперах стояло: «Молодий слюсар Томас Гельгер неодноразово супроводжував Ерну Менцель у Східний і Західний Берлін. Едуард Майєр запевняє, що Гельгер стояв на варті. Ерна Менцель заперечує, що Гельгер знав що-небудь про крадіжки». Характеристика, яку вони зажадали у відділі кадрів заводу, не повідомляючи навіщо вона, була вигідна для Гельгера.

Дільничний уповноважений знову почав говорити, але вже іншим тоном, неофіційним.

— Де ти познайомився з Ерною Менцель, яку ти називаєш Пімі?

Томас пильно подивився на поліцейського — принаймні так тому здалося. Насправді ж хлопець бачив тільки ту місцевість, про яку його питали.

Не яр, що звався Зміїним. І не руїни, що правили їм за житло. І не закіптюжений вокзал, де Пімі нікала поміж сонних, виснажених людей. Раптом перед ним постав ріденький лісок, без заростей, а трохи далі — голий схил. Еде — невже тепер він став Едуардом Майєром? — знав ці місця так, ніби в голові в нього замість мозку був компас. Він тихенько свиснув. Йому відповіли так само. Обережно ступаючи по сухих гілках, троє чи четверо хлопців з банди

¹ Звертання до члена СЄПН.

підійшли ближче. Страшними здалися Томасові їхні обличчя, якусь мить він навіть шкодував, що разом з Еде втік із Грайльсгайма. Він відчув себе страшенно самотнім. Одне з тих облич було дівчачим. Може, то була таки Пімі.

Дільничний уповноважений терпляче ждав. Нарешті Томас, не поспішаючи, почав розповідати про свою втечу з грайльсгаймівського дитбудинку. Про життя в банді. Про те, як перед настанням зими вони розбрелися хто куди. Чоловік за письмовим столом замислено слухав.

— У всякому разі,— нарешті промовив він,— у вас було досить часу, щоб відвикнути від грабіжництва.

— Я гадав,— тихо сказав Томас,— що й Пімі стала іншою.

— Я хочу вірити, що ти так гадав. Але що не кажи, ти здорово вклепався. Ваше давнє знайомство не забулося, і ти знову зв'язався з нею.— Він знову заговорив офіційним тоном: — Ви живете на квартирі в Ендерсів, на Набережній? Ви не повинні виїздити з Коссіна доти, доки ми вам не дамо знати.

З цієї хвилини Томас зробився небалакучим, замкнувся в собі. Спочатку, ні вдома, ні на роботі ніхто не розумів, що з ним сталося. Думали, що він захворів. Але Томас мовчки, зятято працював. Його навіть не цікавили розмови та суперечки, що все більше розпалювались на заводі. Такі, як Янауш та Уліг, розцінили його зятятість як протест проти їхнього невдоволення, як сліпе схвалення будь-якого нововведення. Та через кілька днів люди довідалися, що сталося з Томасом. Довідалися не від поліції чи у відділі кадрів, а після того, як Томаса вивели з комітету СВНМ. Цього не можна було приховати. Безконечні розпитування з'ясували все навіть для тих, хто не бажав вникати у справи СВНМ.

Томас вирішив піти до Пауля Мезеберга, представника партії в комітеті СВНМ, і розповісти йому про все, що сталося. Він повинен усе знати до наступного засідання комітету, сказав собі Томас.

Однак напередодні несподівано відбулося непередбачене засідання комітету. Мезеберг був надто схвилюваний, щоб приділити увагу Томасові.

— Приходь післязавтра,— сказав він.

Засідання почалося, а Мезеберг навіть не сідав. Він сказав членам комітету, які відразу зрозуміли, що на порядку денному щось особливе:

— Лише одне питання! Звинувачене у шпигунстві подружжя Юліус і Етель Розенберги, незважаючи на протести мільйонів людей, безвинно засуджено до страти на електричному стільці в Сінг-Сінзі. Ми повинні всі разом провести ще одну демонстрацію протесту. Не можна чекати ні хвилини. Кампанію треба розпочинати одразу, як тільки ми залишимо цю кімнату. І не тільки на заводі, але й у всьому окрузі. Сьогодні вночі потрібно надрукувати листівки. Ліна зачитає вам проект тексту, ви повинні виділити

трьох чоловік їй на допомогу. Тепер ви розумієте, чому ми не можемо розходитись по домівках. Мені треба йти в редакцію, а Ліна, перед тим як зачитати проект листівки, детально розповість про все.

Другого дня рано-вранці товариш Люц з відділу кадрів прийшов у кабінет Мезеберга. Власне, ця кімната не була його кабінетом, вона належала СВНМ, а за приймальню правила бібліотека. Читальний зал використовували для зборів та нарад. Мезеберг саме знайомився з пропозиціями щодо проведення кампанії і не особливо здивувався, що Люц по дорозі на роботу зайшов до нього, замість викликати його до себе. Не здивувався він і тоді, коли Люц почав розпитувати в нього про Томаса Гельгера. Мезеберг похвалив Томаса, хоча й досить стримано, він належав до тих людей, які ганяють рішуче, а хвалять обережно.

— Чи варто посилати Томаса на навчання в Гранітц? — перепитав він. — Гадаю, що він цього заслуговує. Але людям властиво помилятись.

— Ще б пак! — вигукнув Люц.

— А що сталося?

— Цього я ще не можу тобі сказати.

Мезебергові спало на думку, що Томас сам хотів поговорити з ним. Добре, що я сказав: «Людям властиво помилятись», — промайнуло у нього в голові.

Йому не довелося довго роздумувати над тим, що ж власне сталося. В обідню перерву Томаса викликали до Мезеберга.

Однак в бібліотеці Томасові довелося трохи зачекати. Думки плуталися у його голові. Настрій був пригнічений. Він уклепався у погану історію і повинен якомога швидше вибратися з неї.

Може, Пімі й справді стала злодійкою чи, точніше кажучи, залишилася злодійкою. Невже це може бути? Та ось з'явився Мезеберг і сказав:

— Заходь. — Потім спитав навмання: — Що там у тебе таке, Гельгері?

З того, як він спитав, Томас здогадався, що Мезеберг у курсі справи. Хлопець майже монотонно заходився розповідати по порядку про все, що пережив з Пімі. Повідомив, звідки знає дівчину, коли зустрів її знову, про всі подальші зустрічі і їхню останню поїздку.

Мезеберг не зводив з нього погляду, він був приголомшений тим, що почув уперше; і не тільки тому, що це говорив Томас, тоді як Люц про все промовчав, а й тому, що такі події минулого і їхнє раптове, настирливе вторгнення в його життя було йому чужим і незрозумілим. Він сказав двічі:

— Ти! Ти! — Потім спитав: — В Західному Берліні ти був теж з нею?

В перші хвилини на його гладенько виголеному зосереджено-

му обличчі відбилосся розчарування, що приховало всі інші його почуття. «Я б за нього головою ручився». Мезеберг не став би ручатися головою ні за кого, але в перші хвилини він у це повірив. Потім його обличчя зробилося незворушне, мовби скам'яніле.

— То, отже, ні з сього ні з того ти махнув у Західний Берлін? — почав він знову.

— Більшість уже побували там,— відповів Томас.— У родичів. А в мене там жодної душі. Дівчина запропонувала мені поїхати туди. Я думав, що буде непогано побачити, як там живуть люди.

— Думав! — повторив Мезеберг.— Про що тільки ти не думаєш? Я знаю інше. Що нас оточують вороги. Що вони виношують підступні плани. Хіба ти не знаєш, що сталося в Празі? Не знаєш, що сталося в Угорщині? А сам хіба ти не бачив того, що сталося тут, у Коссіні, два роки тому? З Берндтом і його поплічниками? В такі часи нам потрібні міцні, надійні товариші, що не клюнуть на першу-ліпшу приманку.

Мезеберг говорив дедалі швидше і гнівніше. На мить він замовк. Потім гостро, але вже спокійно повів далі:

— Сам розумієш, що ти жодної хвилини не можеш більше залишатися в комітеті. Ясно й те, що в партію дорога тобі теж закрита, про це потурбуються інші, не я один вирішуватиму. Ми покличемо тебе й оголосимо нашу загальну ухвалу.

Томас зблід. Обличчя в нього пересмикнулось. Але він мовив спокійно, не горячкуючи:

— Кого тільки не поприймали в партію? Навіть зятя Ендерсів, що був нацистом та ще й яким! Тепер багато хто міркує собі: бути в партії — вигідно. А мені, мені ти вставляєш палиці в колеса.

— Про тебе я був зовсім іншої думки, ніж про того зятя. Я вважав, що на тебе можна покластися. Тим більше моє розчарування. Невже ти не розумієш?

— Розумію звичайно,— тихо мовив Томас.

Вони розійшлись, не подавши один одному руки.

Нарада, якої Томас так боявся, відбулася не зразу. Було вирішено зачекати до засідання суду. В Берліні ухвалили якомога швидше покарати членів банди, щоб не давати західноберлінській поліції нових підстав для звинувачень. Все ж минув якийсь час між процесом, на якому Томас мав виступати свідком, і його розривом з Мезебергом та всім комітетом.

Але ця історія змінила все його життя. Люди, здавалося йому, дивилися на нього не так, як раніше. Колись він був для своїх друзів особливою людиною, надзвичайно щирою, ладною завжди прийти на допомогу, надзвичайно надійною; і раптом, хоч відверто йому ні в чому й не дорікали, він став не гіршим і не кращим від інших. Навіть недруги, ті, хто глузував з його заповзяття, з його окриленості, з його голубої сорочки, але іноді задоволено поплескували його по плечу, бо їм подобалась його відвертість і

ширість, тепер дивилися на нього байдуже й думали: «Ну, звісно...»

Томас став мовчазним. Він почував себе таким же самотнім, як і в дитинстві. Тільки тоді в цьому була не його вина, а тепер він сам винен у своїй самотності. Сумніви терзали його душу, але він нічого не міг вдіяти. Навіть ті люди, на яких він покладав надії, відвернулися від нього, а ті, кого він не брав до уваги, підтримували його і кепкували над його почуттями образи, які він переживав.

Наприклад, Ернст Крюгер, з яким Томас був однієї думки у найважливіших питаннях, якому він так часто допомагав, уникав з ним розмови віч-на-віч і тим самим виказував свою зневагу до нього.

Вебер, навпаки, якось у їхній спільній кімнаті дав йому жартома запотиличника і сказав, усміхаючись очима:

— Чому лягаєш спати? Піди погуляй, хлопче. Чого дарма журитися? Все мине.

Томас нічого не відповів. Він подумав: «Я в тебе ради не питаю». Тепер він виразно відчув, хоч ці кілька слів і не були тому причиною, що Вебер йому зовсім чужий. І не тільки через те, що він спав у ліжку Роберта. Все його життя і всі його думки були чужі Томасові. А тепер Вебер брав на кпини те, що каменем лежало у Томаса на серці.

Лише Ендерси розмовляли з ним, як і раніше, не поглядали на нього скоса, ні про що не розпитували. Йому навіть здавалося, що вони нічого не знають.

Гайнц підвіз його на мотоциклі до ельбського заводу.

— Томасе,— сказав він,— таких дурниць я вже давно не чув! І що вони з тобою тільки роблять!

Томас відповів не зразу. Він чекав, поки Гайнц закінчить думку. Але той казав далі:

— Кому яке діло до того, що в тебе за дівчина? Нікого це не стосується. І те, що ти з нею їдиш у Берлін,— теж. Навіщо через це заварювати кашу?

Десь у глибині душі Гайнц навіть радів, що ця безглузда історія з Пімі впливла на поверхню. І Тоні, мабуть, теж почула про неї. Але про Томаса ні словом не обмовилась. Вона вже звикла до того, що Гайнц щонеділі заходив по неї. І щоразу їхня прогулянка починалася з відвідин лікарні. Вона приносила його матері невеличкі подарунки: букетик квітів, ілюстрований журнал...

Гайнц усе ще не рушав і здивовано поглядав на Томаса. Потім вигукнув:

— Невже це можливо! Тебе переконали, що ти винен у цій історії? Таж про неї навіть не варто говорити!

— Так,— мовив Томас,— і все ж я винен.

— Ти? Але в чому? Яким чином?

Томас здвигнув плечима.

Гайнц провадив далі:

— Тому, що ти був з тією дівчиною? І не помітив, що вона злодійка? Кожному зрозуміло, що не в цьому твоя вина. А в тому, що ти їздив з нею у Західний Берлін.

Томас нічого не відповів. Він сам багато думав про те, в чому ж полягає його вина. Адже він відчував, що в чомусь-таки винен.

Нарешті Томас відповів:

— Ні. Дурне дівчисько, злодійка. Західний Берлін. Мабуть, так думає Пауль Мезеберг. Але все це не так просто.

— В такому разі, у чому ж твоя вина?

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

У Нью-Йорку Елен поселилася разом з Джін у досить-таки тісній кімнатці, такий же, як і в Гадерсфельді, у Гамбурзі і, нарешті, на пароплаві. В готелі, як і на пароплаві та в усіх попередніх готелях, жили переважно службовці Червоного Хреста, що поверталися додому у відпустку або знову виїздили в країни, де на них чекали чи, може, чекатимуть найближчим часом.

Після приїзду Елен відвідала своїх родичів, сім'ю Бартонів. Їй порадила зробити це Джін, з якою Елен за звичкою і досі ділилася своїм клопотом. Двоюрідний брат міг допомогти їй почати самостійне життя. Його й так високе становище, яке він займав у «The Stanton Engineering Corporation», останнім часом ще більше зросло й зміцніло. Однак Ернст Бартон та його дружина вже знали, що Елен розлучилася з чоловіком з причин досить-таки гуманних. А Вілкокс, який мав стати шефом Бартона — адже віцепрезидент Вайс не приховував своїх найкращих сподівань щодо нього, — познайомився з Елен саме в їхньому домі. Подружжя Бартонів без зайвих розмов дійшло спільної думки, що їхня кузина Елен, колись скромна приваблива дівчина, в яку закохався Вілкокс, не відплатила їм добром за старання влаштувати її життя. Певна річ, вони й наміру не мали гнівати Вілкокса, допомагаючи його зрадливій дружині. Треба сподіватися, він забув, що його нещасливий шлюб мав якесь відношення до Бартонів. Рідня ріднею, але Елен відмовили без особливої церемонності.

Вона тим часом написала листа дирекції пансіону, де виховувалися дві маленькі дочки Вілкокса від першого шлюбу. Дівчатка дуже любили її. Елен не хотіла, щоб сварка між батьком і матір'ю завдала їм страждань. Вона мала намір навідатися до дітей, відвезти їм

подарунки. Дирекція пансіону відразу ж повідомила їй, що Вілкокс заборонив своїй колишній дружині будь-які контакти з його дітьми.

Тоді Елен вирішила відвідати свого брата в Люїстауні, штат Пенсільванія.

Бажання знову побачити місця, де вона виросла, батьківський дім, велетенський клен, збіглося з намірами Джін теж поїхати до своєї домівки, що була в місті по сусідству з Люїстауном. Отже, добрий шмат дороги вони подолали разом. На одній із станцій вони розпрощалися легко, безжурно.

Останнім часом Елен майже забула те, як палко Джін підтримувала її рішення покинути Вілкокса. Як переконувала, що це холодний, сухий чоловік, якого вона вибрала через те, що він багатий і міг зробити її життя легким і приємним.

Вони посідали кожна у свій автобус і поїхали далі в протилежні боки.

Зустріч з братом була справді сердечна. Невістка поводитися стримано. Діти, як здалося Елен, за цей час набагато підросли, обличчя їхні значно видовжились, вони не зводили з неї очей. На запитання брата Елен одразу відповіла, що розлучилася з Вілкоксом і має намір влаштувати своє життя в Нью-Йорку. Про те, чи залишиться вона в Люїстауні на все літо, чи пробуде тут недовго, вона промовчала. Їй спало на думку, що вона напередодні одруження з Вілкоксом, перед тим як мала вперше виїхати на чужину, сказала братові приблизно те саме: «Я їду в Нью-Йорк влаштувати своє особисте життя». Цього разу брат тільки задоволено кивнув головою. Іще Елен спало на думку, що брат, як і того разу, потерпає, що вона вимагатиме належну їй грошову частку за спадкову ділянку землі, якою вона свого часу поступилася.

Елен обходила рідні місця, до всього приглядалася. Все здавалося їй вицвілим, блідим, наче стара акварель. І несправжнім, немов намальованим на папері. Навіть клен уже не був кремезним, міцним деревом, яке пускало колись своє гілля у всі її сновидіння, до якого вона прихилилася в дитинстві, а потім, коли виросла,— завжди про нього думала. І згадка про шкільного товариша Джека, що загинув на Філіппінських островах, теж була просто згадка про згадку.

Запитання брата були такі ж безглузді, як і запитання сусіда за столиком на кораблі, як, врешті, і її власні відповіді — безглузді до відчаю. «Так, звичайно, окупація потрібна, тільки я особисто не дуже це схвалюю».

Вона дивилася перед себе. Згадала, як вони з місіс Вільямс заблукали, і їх затримали й висміяли. Місіс Вільямс у сірому провулку, строката, як папуга. Згадала вечерю, останню вечерю, якою вона пригощала подружжя Вільямсів, а також німця, що його запросив Вілкокс, незважаючи на її відверту заяву: «Якщо він тут з'явиться, я одразу піду з дому».

Несподівано Елен відчула полегкість. Вона позбулася тих людей назавжди. Вона вдома. Ні, не тут, у Люїстауні. Але вона знову вдома. А далі — що буде, те й буде.

На радість брата, Елен незабаром поїхала в Нью-Йорк. Вона пішла до ювеліра, щоб оцінити своє перлове намисто, але з'ясувалося, що перли штучно вирощені в Японії, і грошей за них вистачить не на роки, а на кілька тижнів. Однак Елен не ображалась на Вілкокса, адже на той час він ще не мав змоги купувати їй дорогі перли. Намисто їй подобалося, і вона вирішила поки що його не продавати. Таки ж знайдеться якийсь заробіток.

Нараз Елен спало на думку, куди слід податися. І як це вона відразу не згадала про Барклея? Це був видавець Герберта Мельцера. Щоправда, Герберт Мельцер десь зник, але ім'я Барклея міцно засіло в її пам'яті. Відтоді, як Елен познайомилася з Гербертом, вона завжди читала журнали, що їх видавав Барклей.

Раптом Елен пригадала, як Вілкокс виставив Герберта за двері, і її знову поїняв гнів. Зате всякі гидкі людці були його частими гостями.

Ніколи в житті Елен не зустрічала такої людини, як літератор Герберт. Він міг годинами блукати з нею по вулицях Парижа чи Франкфурта, розповідати про людей і події, що осявали її безбарвне життя.

Те сяйво час од часу спалахувало в її душі. Проте ім'я Мельцера більше не з'являлося на сторінках Барклеєвого журналу. Може, Гербертові довелося раптом повернутися сюди. Тоді вже завтра вона побачить його.

Елен забула, про що розповів їй Герберт під час їхньої останньої зустрічі. Барклей, його видавець, розсердився, що він змінив рукопис. І поставив Герберта перед вибором: або він друкує попередній текст, або відхиляє його роботу, оскільки вона не відповідає умовам їхнього контракту. Про це Елен ніколи більше не згадувала. Або не надавала тому випадку особливого значення. Вона була певна, що здійснить свій задум. Барклей, безперечно, знає, де тепер Герберт. Крім того, він, без сумніву, допоможе їй. Авжеж, куди краще працювати у видавництві, що випускає книги й журнали, ніж у якійсь крамниці. Але чим краще у видавництві, вона й сама не знала. Просто Герберт, одержимий потребою говорити про те, що його хвилювало, переповів Елен зміст своєї книжки, і їй здалося, що вона стала членом товариства людей, яке було протилежністю всьому її життю, протилежністю товариству, до якого належав Вілкокс, її двоюрідний брат і його дружина, її брат і його дружина.

Вона поїхала у видавництво. За останні два роки авторитет Барклея зріс. Його й досі мали за одного з небагатьох видавців, з якими можна говорити відверто; вважалося, що він і сам ніколи не приховує своїх думок. Незважаючи на все це, його становище в суспільстві зміцніло. Для його друзів — так, мабуть, гадав сам

Барклей,— було щастям, що в тяжкі роки, коли видавці один за одним зазнавали краху, коли і його самого притягували до суду за те чи інше висловлювання, він не зазнав збитків.

Елен не знала, що Барклей не приймав відвідувачів без попередньої домовленості. Вона так упевнено висловила своє бажання поговорити з Барклеєм особисто, що перед нею одразу відчинилися перші двері, а за ними — очевидно, з тієї ж причини — і наступні. Барклей, хоч і мав справу з багатьма людьми на прізвище Вілкоккс, цю жінку, сам не знаючи чому, відразу пов'язав з тим відомим інженером Вілкоксом, про якого не раз чув або читав у газетах.

Елен він бачив уперше. Йому сподобалась її врода. Сірі очі на спокійному обличчі, сіра сукня, намисто з перлів, стрункі ноги і округлі стегна. Він познайомив її з чоловіком, що копався серед книг у його кабінеті.

— Пані Вілкоккс. Наскільки мені відомо, вона щойно прибула з Європи.— Потім спитав Елен, чим може бути їй корисним. Елен подивилася йому в обличчя, намагаючись скласти про нього уявлення. Він видався їй простим і щиросердим. Вона прийшла сюди, сказала Елен, дізнатися адресу їхнього спільного приятеля, що писав для цього видавництва.

Почувши з уст Елен ім'я Герберта Мельцера, Барклей пригадав зауваження, зроблене тим колись давно: він доводиться родичем інженерові Вілкокксу, власне, не справжнім родичем,— його сестра, що загинула в авіаційній катастрофі, була дружиною Вілкоккса. Виходить, ця жінка — друга дружина Вілкоккса. Службовці видавництва то входили, то виходили, запобігливі, гарно одягнені; своєю манерою розмовляти чи навіть зовнішнім виглядом вони намагалися сподобатись Барклею. Барклей використовував ці секунди, щоб обміркувати відповідь:

— З Гербертом сталося нещастя. Загинув, виконуючи службові обов'язки. Кілька місяців тому в нашій зоні Німеччини, під Гадерсфельдом, виникли заворушення. Очевидно, ви й самі про це знаєте. Адже там працює ваш чоловік. Герберт спостерігав демонстрацію, щоб написати репортаж. Все сталося вмить. Його відвезли вже в непритомному стані. Аж потім у його кишенях знайшли журналістське посвідчення. Та було вже пізно викликати нашого лікаря... «Краще не говорити їй,— подумав Барклей,— що ми саме тоді вирішили забрати у Мельцера журналістське посвідчення, бо він писав не те, що нам потрібно, а зовсім протилежне».

— Виходить, його вже немає? — промовила Елен.

— Так, його немає,— сказав Барклей. А самого пронизала думка: чи не було між ними чогось такого? Але на обличчі Елен відчаю він не помітив. По хвилі Елен сказала:

— Останнім часом він написав одну книжку. Він розповідав мені про неї. Вважав, що вона не гірша за ту, яку Хемінгуей написав про Іспанію. Навіть краща.

— Цілком можливо, що він так вважав,— сказав Барклей зовсім іншим тоном. І подумав: «Що ж він іще розповідав цій жінці? Що раптом узяв та й поміняв усе в тій книжці? Що ми її відхилили?»

— Бідний Герберт,— провадив він далі,— така вже була у нього манія — весь час щось міняти. Ніяк не міг поставити останню крапку.

— Так, я знаю,— мовила Елен,— він мені розповідав, як мав закінчувати той роман.

Аж тепер їй пригадалась уся їхня остання розмова. Це ж оцей самий Барклей написав Гербертові, що розриває давню угоду, а нової на перероблену книжку не укладатиме.

А Барклей подумав: «Чи одержав він нашого останнього листа?» — і сказав:

— Я хотів його переконати, що не варто так раптово переробляти добру половину книжки. Але відповіді я не дістав. Тепер ми знаємо чому.

Як і тоді, коли в людину поцілить куля і вона не зразу відчує біль, так і Елен аж тепер усвідомила, що втратила назавжди людину, на яку могла покластися. «Мабуть, тільки на нього я й могла покластися»,— подумала Елен. Все інше було для неї приводом.

Вона все ще сиділа, і Барклей запитав удруге:

— Чи не можу я чим-небудь вам допомогти?

Елен раптом широко призналась:

— Так, пане Барклей, я шукаю роботу. Я розлучилася з чоловіком. І вернулась сюди сама. Чи не могла б я одержати роботу у вашому видавництві? Колись я вчилася всьому тому, що потрібне для роботи в конторі.

Барклей подумав: «Чому ця жінка прийшла саме до мене? В такому разі цей Герберт Мельцер був тільки приводом. Чи не матиму я неприємностей, влаштувавши у себе розлучену дружину Вілкокса? Напевне, між ними сталося щось дуже серйозне, коли вона повернулася без коштів і змушена шукати роботу. Зрештою, не обов'язково влаштовувати її в себе». Він сказав:

— Днями я надішлю вам листа.

Коли Елен вийшла, підвівся той відвідувач, який рився в книжках і на якого ні Барклей, ні Елен не звертали уваги.

— Слухай, голубе, пошли цю жінку до мене,— сказав він.

Барклей усміхнувся:

— Хіба тобі хтось потрібен на цей короткий час до від'їзду?

— Звичайно. Може, в мене з нею щось вийде.

Якби Елен не відразу після приїзду прийшла до свого двоюрідного брата, який тоді недвозначно дав зрозуміти, що двері його дому для неї зачинені, то пізніше вона зустріла б тут свого супутника, що, одинокий і безпорадний, лишився тоді на пристані з багажем. Бартон не запросив до себе кузину, щоб не розгнівати

Вілкокса. Щоб догодити йому, він запросив у гості професора Берндта.

Ось уже другий місяць Берндт жив у Штатах. Інженер Бенет, якому фірма доручила зустріти професора на пристані, кілька років тому їздив у Бразілію, де під керівництвом Бартона будував сталеплавильний завод «Volta Redonda». Відтоді вони лишились у добрих стосунках.

Після того, як Берндт відпочив з дороги і то з інженером Бенетом, то з його гарною, життєрадісною дружиною, а наприкінці й сам оглянув деякі історичні пам'ятки, Бенет повіз його до Пітсбурга. За дорученням Бартона, який, певна річ, діяв за дорученням свого безпосереднього шефа, а той у свою чергу за дорученням свого шефа, Бенет щодня водив свого підопічного Берндта по різних цехах пітсбурзького заводу. Берндт став мовчазним. Намагаючись не задихнутись у тому густому жовтому диму, він спостерігав машини, робочі процеси, які навіть йому, професорові, не зовсім були зрозумілі. Спочатку його навіть опанував страх: чи впорається він?

Але коли Бенет повів його в науково-дослідний інститут і познайомив з кількома співробітниками та співробітницями, заявивши, що вони будуть його колегами, якщо він згодиться тут працювати, до нього повернулася віра в свої сили. Він дозволив собі досить ламаною англійською мовою зауважити, що деякі досліди він почав би інакше; його ввічливо вислухали, ввічливо де в чому підтримали чи заперечили. По дорозі до готелю він уже звик до диму. Він подумав: «Я маю звикнути й до того, що ніхто тут не знає мого імені». Настрій у нього раптово змінився. «Я вам ще покажу». І тут він остаточно повірив у себе, як колись у давні часи, коли брехнею його ще не вибили з колії. В цій задимленій печері циклопів він, дякувати богу, ніколи вже не зустріне Бютнера. Берндт усміхнувся. «Чому?» — здивувався подумки Бенет. Берндт, однак, мовчав. Він дуже стомився. Дорогою Берндт спитав, чи немає десь поблизу за містом пристойного житла для його дружини і дітей.

— Це, звичайно, не важко буде знайти, — відповів Бенет. Його трохи здивувало, а трохи й розсмішило таке запитання. Адже Бартон сказав йому, що Берндтові спокійно можна показувати Пітсбург, фірма не має наміру лишати його тут.

А Дора вже писала: «Як ти гадаєш, коли кінчиться твоя робота?» Розлуку з Берндтом вона переживала тяжче, ніж прощання. Проте Берндт відповів: «Я ще навіть не починав працювати».

Він не часто писав додому. Писав коротко й холодно. Намагався не думати про Дору, бо думки про неї викликали у нього нестерпний біль. Все, що нагадувало йому про минуле життя, Берндт силоміць відштовхував від себе. Не тому, що тепер він те життя засуджував, а тому, що не міг пов'язати його з теперішнім, навіть зіставити.

Бартони запросили до себе й Бенета з його веселою дружиною.

Невдовзі зайшла розмова про їхню службову поїздку в Бразилію.

— Починати на голому, зовсім голому місці,— правив своє Бартон,— що може бути кращого для людини, яка не боїться відповідальності.

— Я б, не задумуючись, іще раз поїхав туди,— вигукнув Бенет. Він, правда, знав, що пропонуватимуть Берндтові, але про листа Вілкокса Бартону не знав нічого. Нарешті в розмову втрутився Берндт.

— Так, я це розумію. Ще б пак! Після війни те саме було й зі мною. Зовсім нова, дуже важка робота. Велика відповідальність.

«Що за порівняння? — подумав Бартон.— Вілкокс, безумовно, має рацію. В своєму листі Вілкокс зауважив, що було б непогано, якби Берндта відіслали якнайдалі, на якесь цілком нове діло за межами Сполучених Штатів, скажімо, у Монтеррей».

2

Коли випустили метал, Ріхард Гаген спустився до ливарників. Заворожено дивився він, як розплавлена ріка металу наповнює виливниці. Він хотів скористатися перервою, щоб погомоніти де з ким, насамперед з Гайнером Шанцом, і тому мимоволі не спускав з нього очей.

Гайнер з властивим йому похмурим спокоєм, що йшов не тільки від професії, але й від його вдачі, очікував, коли потече сталь. Піт градом котився з нього, розплавлений метал багрянцем відсвічувався на його грудях, обличчі, та виснажувала його в цю хвилину ще й внутрішня тривога, яку він мусив приглушувати в собі і яка все-таки виявлялась у захопленому помаху піднятої руки. Йому здалось, що сталь полилася на секунду пізніше, і він застогнав. Гайнера безперервно сповнювали різні душевні порухи й почуття, до того ж одні відразу ж витіснялися іншими.

Ріхард заговорив з Гайнером — той перший потрапив йому на очі. Він знав, що в ливарників щось не ладиться. Біля печей засипали шихту, а ті, що стояли тут, нічого не робили.

«Що це Ріхардові раптом стало потрібно від мене? — подумав Гайнер.— Підлеститися хоче? Бачить, що у нас не все гаразд, виходить, треба комусь поправляти справу. Гадає, що мене можна вмовити».

Півтора року Гайнер Шанц озлоблено чекав, що Гаген, секретар партійної організації, наступник Фогта, покличе його до себе. Елла, відчуваючи неспокій чоловіка, вмовляла його: «Фогтові раптово довелось зніматися з місця. Для нього це теж було нелегко. Підди сам до Ріхарда Гагена, він із тих, з ким можна говорити». — «І не подумаю,— відповів Гайнер.— Якщо захоче, сам покличе. Підмазуватись не стану. Крім того, мене це не обходить. Не впускають до себе, ну й нехай».

Елла більше не поверталася до цієї розмови. Вже скільки років минуло відтоді, як Гайнер розповів їй про своє горе, що, мабуть, розривало йому серце. Які це були важкі роки! Одначе вони канули в минуле. Після війни в одній півній в американському секторі якийсь тип розбалакався з ним. Неймовірно, але той тип знав усе про його життя. Як виявилось, у таборі для полонених до рук американців потрапив записник — вони там назбирали їх цілу гору. Якийсь фельдфебель записав у ньому те, що Гайнер Шанц колись нібито розповідав йому: імена, всілякі розмови. Насправді ж Гайнер не назвав тоді жодного імені, він просто патякав казна-що. Співрозмовник у півній міркував собі так: якщо людину розчулили раз, то можна розчулити її і вдруге. Але Гайнер побив вербувальника.

Після такого випадку Гайнер довго ходив пригнічений, поки Елла змусила його нарешті вилити свою душу,— спочатку їй, а потім Фогтові. Вона була певна, що до виключення з партії не дійде. Багато хто вступав тоді в партію, щоб вислужитись. Але Гайнер був гордою і чесною людиною. І все-таки Фогт прийняв його суворо. Кінець кінцем, ради справедливості Гайнер Шанц, мовляв, не мав права встрявати в розмову з фельдфебелем. Хай навіть він не назвав жодного прізвища, а тільки теревенив казна-що, все одно він не мав права робити цього. Навіть під загрозою смерті. Саме він, Гайнер Шанц.

Відколи Гайнера виключили з партії — за тодішнім статутом це робилося терміново — його брат Гюнтер цілком розчарувався в ньому й відвернувся від нього. Тільки Елла не покинула його. Невдовзі вона вийшла за нього заміж.

Хоч Гайнер і казав тепер, що йому начхати на Ріхарда Гагена, насправді ж він не переставав сподіватися, що той покличе його до себе й у всьому розбереться. Гайнер і думки не припускав, щоб Фогт перед звільненням не познайомив свого наступника з його справою, яка терзала йому душу.

«Ось і настав цей час», — полегшено зітхнув Гайнер. Проте Ріхард, кваплячись використати дорогоцінні хвилини, відразу спитав, чому вони так уперто дотримуються старого розподілу праці і тим самим ставлять під загрозу виконання зобов'язань іншими. Гайнер пильно подивився на Ріхарда — спочатку очікуюче, потім із глибоким розчаруванням. Якби Ріхард що-небудь і прочитав на Гайнеровому обличчі, однаково він не зрозумів би його виразу. Чому, спитав він, вони не можуть скоротити простої?

Гайнер грубо урвав його:

— Гадаєте, ми тут байдикуємо? Які простої? Яке скорочення? Ви й так нам добряче в'їлися в печінки! — По хвилі він вибухнув знов: — Це ж треба бозна-скільки вчитися! А вже завтра ті знання нікому не знадобляться. Ні, я знаю своє діло. Заради товаришів там, нагорі, ми нічого не мінятимемо.

— Що означає «не знадобляться»? — вигукнув Ріхард. — І що це за товариші «там, нагорі»?

Гайнер якось дивно подивився на нього. Під його поглядом, сповненим гніву й незбагненого докору, Ріхард пригадав, що цю людину кілька років тому, здається, ще в сорокові роки, виключили з партії. Хто йому про це казав, Ріхард не пам'ятав. Може, Гербер? У Ріхарда трохи не зірвалося з язика: чому Фогт тоді виключив тебе?

Гайнер несподівано вигукнув:

— Ану відійди!

Кран саме розвернувся і опустив над ямою ківш. Ріхард відступив назад. Коли виливниці були випорожнені, біля Ріхарда опинився Гюнтер Шанц, а Гайнер підійшов до свого друга Бернгардта.

— Що він хотів від тебе? — спитав Бернгардт.

— Хіба ти не знаєш, що вони тепер хочуть, — відповів Гайнер.

— Нічого з цього не вийде.

— Я ж тобі не раз казав, — звернувся Гюнтер до Ріхарда, — не зв'язуйся з моїм братом. Пропаша людина.

— Не вірю, — мовив Ріхард. — Ніхто ні з сього ні з того не стає пропащим.

Коли піч трохи вичахла, обидва брати, Гайнер і Гюнтер, заходилися мовчки вставляти кам'яні затички. Ріхард, перше ніж піти додому, попросив занести йому справу Гайнера. «Коли ж мені поговорити з ним, — подумав він. — Треба якнайшвидше, і найкраще у нього вдома».

На другий день після партійних зборів Ріхарда перестрів Гюнтер Шанц. Ріхард знав, що Гюнтер будь-яке доручення виконує сумлінно. Чоловік надійний, може, трохи впертий і сіруватий. Ріхард уважно дивився на нього й слухав. Дуже, дуже рідко, лише тоді, коли Гюнтерові доручали щось зробити, а йому здавалось, що це піде на шкоду справі, він відверто висловлював свою власну думку.

— Це просто неможливо, — говорив він, — щотижня, а іноді й щодня, як це тепер робиться, вимагати від людей працювати за новими умовами. Наприклад, змушувати ливарників готувати шихту, коли це обов'язок сталеварів. Я не маю сумніву, що поступово питання можна буде розв'язати, доручивши членам партії разом з кількома тямущими робітниками поміжкувати, як краще заощадити час.

Ріхард перебив його:

— До вас усіх і звернулися з таким проханням. Тільки вам не треба нічого вигадувати. Чому ти називаєш це новими умовами? Люди, що на цьому ділі розуміються краще за нас з тобою, точно розрахують час, який ви можете заощадити без особливих зусиль і зниження заробітку.

— Але вони не зможуть підрахувати, скільки нам коштуватиме озлобленість робітників. І тоді, як би зріс їхній запал, коли б вони

самі у всьому розібралися. Повір мені, Ріхарде. Чи мені навіть з тобою не варто більше розмовляти відверто?

— Ти повинен бути відвертий з усіма товаришами по партії. Завжди.

— Ти сам знаєш, що говорити відверто з усіма не можна. З тобою — можна. Зі Штруксом — уже не зовсім. А з деякими, я не хочу називати їхні прізвища, поговориш відверто, — самі неприємності матимеш.

— Які неприємності? — вигукнув Ріхард. — Ти раніше, здається, ніколи не прислухався до безглуздих балачок.

— А тепер, у ці дні, прислухаюся, — не здавався Гюнтер Шанц. — Більше нам не можна втрачати час. Я це відчуваю так само, як і ти. І так само, як і ти, відчуваю, що все це — наша спільна справа. Але багато хто цього не відчуває своєю справою.

«Він має рацію, — думав Ріхард, ідучи додому. — Вони повинні самі у всьому розібратися. Самі спробувати, самі розрахувати. А для цього їм потрібен час.

Ех, як би мені знайти часинку, щоб спокійно поговорити з Гайнером Шанцом і то якнайшвидше! Але коли це воно буде? Найкраще б сьогодні. І те, що вимагає Гюнтер, теж потребує часу».

Він вилив душу Герберові Півню. Не тільки через те, що той був тут його найкращим другом, але й тому, що Гербер зі своїм прокатним цехом найбільше терпів, коли простоювали ливарники.

— Я знаю, — мовив Гербер, — що в ливарному працюють люди, яких нічим не примусиш виконувати нові вимоги. З'ясовувати причину тепер нема потреби. Ні, Ріхарде, не хмур брів, я знаю, що кажу, не час тепер з'ясовувати причину. Ми повинні розраховувати на власні сили, ми повинні, повинні піти вперед. Коли хтось навіть стоїть осторонь нашого руху, бо не зовсім уявляє собі те, чого хочемо ми з тобою, коли його не можна запалити до цього, бо він просто тухтій, який нічого не тямить і не хоче втямити, тоді залишається одне — наказати йому згори: роби так! А якщо він і далі чинитиме опір, треба такого звільняти. Бувають такі моменти. Може, тепер настав саме такий момент.

— Те саме каже й Ульшпергер, — мовив Ріхард. — А він рідко що скаже, не порадившись спочатку з друзями.

— Ну й що з того? Нехай радиться.

— Тебе, Гюнтера Шанца, а тепер і Гайнера Шанца, я знаю краще, ніж будь-кого з вас знає Ульшпергер.

— Ну то й що? Я ж тобі щойно сказав: справа не жде, і пояснив чому. А те, що один розуміє її більше, інший менше, тепер не слід брати до уваги. Як на мене, то найкраще було б обійтись без розпоряджень. Але без них не обійтись, і вони правильні.

Настала пауза. Кожен замислився. Нарешті Гербер знову почав:

— Більшість хлопців у моєму прокатному зметикували що й до чого, а ті, що ні, однаково разом з більшістю, бо ж не посміють

вставляти палиці в колеса. Завтра вранці я піду до ливарників і відверто спитаю: чому ми через них маємо простоювати. Не бути ж їм гальмовою колодкою між нами і сталеварами. А якщо хтось спробує перечити, мовляв, ми цього не будемо робити, ми не підтримуємо вас, тоді я скажу: хто не хоче нам допомагати, нехай забираться геть, хто з нами — нехай лишається, а ні — я нових приведу. Тож поміркуйте гарненько! Так я й зроблю, якщо ви не проти, ти і Ульшпергер. Мені потрібна ваша згода.

— Можеш сказати їм усе, що оце наговорив мені. Викинути їх ти не можеш. У ливарному ти не маєш на це права. І не домагайся цього права в Ульшпергера. Ульшпергер має таке право, але він не може, не повинен ним скористатися.

Гербер сердито засміявся. Він аж устав від збудження. Проїшовся туди-сюди по кімнаті. Це була та сама кімната з громіздкими м'якими меблями, яскравим килимом і радіолою, де Ріхард з його дружиною слухали повідомлення про смертельну хворобу Сталіна. Огрядний Гербер ледве вмещався в кріслі, тоді як сухорлявий малий Ріхард утопав у ньому.

— Ну гаразд, гаразд,— мовив Гербер,— нагримаю на них і піду в свій прокатний. Там я маю право, якщо треба буде, і далі гримати. А потім, Ріхарде, прийдеш ти і всоте пояснюватимеш те саме тим упертим ливарникам. Чи зрозуміють вони більше, ніж доти,— це вже інше питання.

3

Томаса ще раз викликали в Берлін на суд.

Тим часом слідство з'ясувало, що того дня, коли заарештували Пімі, Томас працював у своїй ремонтній майстерні в Коссіні. Щоправда, на роботу він з'явився на годину пізніше — цілу ніч йому довелося їхати і робити багато пересадок. Та про все це він правдиво розповів.

Він не здогадувався, що Пімі заявила, нібито він, Томас Гельгер, того дня стояв на чатах. Спочатку в універмазі в Західному Берліні, потім у торговельному центрі на Александерплац.

За її словами, вони втрьох поїхали з вокзалу «Зоопарк» на Александерплац. Разом з Пімі та Сільвією заарештували хлопця, набагато старшого за Томаса. А всього в спілці з Пімі й Сільвією діяли три хлопці, як з'ясувала поліція після того арешту, яким завершилася ціла серія таких крадіжок.

Як правило, один з хлопців обстежував об'єкт дій і подавав сигнал іншим, у нього було найнебезпечніше завдання, хоч йому навіть не доводилось виймати рук з кишень. Другий супроводжував дівчат, прикривав їх і стояв на чатах. Третій зумисне відвертав увагу продавщиці.

Коли Томас напівсонний чекав у задушливому, напівтемному ко-

ридорі суду, йому здалося, що серед багатьох облич він упізнав кілька знайомих. Проте жодне з них він не міг як слід роздивитись, вони видалися йому лише якимсь неясним спогадом. Навіть коли хтось несподівано вигукнув: «Свідок Томас Гельгер», і це пролунало дуже виразно, йому здалося, наче то все ще сон. Так людина, бува, прокинувшись, каже собі: «Мені здалося, що мене хтось гукнув».

На душі в Томаса було порожньо й холодно, він нічого не відчував, коли йшов за вахмістром чи коли той його вів. Томасові було ясно, з самого початку ясно, що чинити опір недоцільно, та й причин на те не було. Щось невідворотне діялося з ним, поки що без насильства, але вже наступної миті могло початися насильство, протистояти якому в нього б не стало сили,— це Томас відчував, хоч і був позбавлений почуттів. Відчував з самого початку. Бо таке йому вже довелося пережити. В дитинстві. Так. Але не в Грайльсгаймі, а раніше, коли його везли в дитбудинок. І ще раніше, раніше і набагато глибше, коли з якогось ледве зримого, майже зовсім забутого, та на той час безпечного куточка, може, під крилом матері, якої він зовсім не пам'ятає, хижий птах ухопив його кігтями й поніс у своє гніздо, і там у нього вступилися налиті ненавистю очі й роззявлені дзьоби...

В залі суду, куди привели Томаса, його зустріли зовсім не ворожі погляди. В них він прочитав увагу й серйозну розважливість, хоч для нього з його холодною байдужістю в першу хвилину всі обличчя злилися в одне. Сторожкі пронизливі очі з-за високого столу суду дивилися на нього, а він, хоч його допитували, наче перебував у напівсні й не міг з гідністю відповісти їм, і він не знав, чому так полохливо б'ється його серце. Він раптом опинився перед великим столом, сам-самісінький за високим бар'єром. Почуття його й досі були притуплені, прокинулась лише якась одна ділянка свідомості, коли голос, не суворий і не лагідний, але виразний, звелів йому назвати своє прізвище, вік, місце проживання й роботи. Серце його забилося спокійніше. Він подумав: «Всі оті дурниці, про які ви мене питаєте, у вас уже давно стоять на папері».

Потім його запитали:

— Де ви познайомилися з Ерною Менцель?

Він уже хотів був відповісти, що такої не знає, але голова суду додав:

— Серед її приятелів вона відома як Пімі.

Томас почав:

— Я знаю її з сирітського притулку, ні, з дитбудинку... Ні...— Томас виправився, і зусиллям волі опанував себе, бо завважив, що людям за столом суду не сподобались його непевні відповіді.— Я страшенно боявся, коли після війни мене знову відвезли в грайльсгаймівський дитбудинок. Я думав, що потрапив у той самий старий дитбудинок, гітлерівський притулок для сиріт. Адже з мене там три

шкури дерли, страх як знущались, тому що мій батько був проти Гітлера і тоді ще сидів у каторжній в'язниці і все це значилося у моїх паперах. У ті часи про кожного теж було записано все до дрібниць, і коли мене привезли туди, невдовзі я знову втік, бо не розумів, що там усе по-іншому й нове, а страх перед колишнім дитбудинком не покидав мене. Я був надто дурний, щоб це збагнути. Таким чином я попав у банду. В ній була й Пімі.

Почувши жіночий голос, в якому звучали лагідні нотки, хлопець недовіркою насторожився — той голос стосувався не стільки його самого, Томаса, скільки загальному сумного становища в світі:

— Як же ви жили в тій банді, відразу після війни? Часто голодували?

— Звичайно, часто. Ще б пак,— відповів Томас.

— Як ви діставали собі їжу?

— Крали.

— І вас ні разу не спіймали?

— Ні разу, поки я був у банді,— щиро зізнався Томас і мимоволі лукаво всміхнувся. Потім, не чекаючи запитання, додав: — У нас був спритний вожак.— І відразу подумав: «Що це я плету? Вони силоміць повернули мене до того часу, з яким я давно розпрощався».

Голови за столом посхилялися до купи, та шепоту не можна було розібрати. Що ж виражають куточки губ у суддів? Насмішку? Зневагу?

«Все це далеке минуле,— думав Томас.— Я б про нього ніколи не згадав, якби вони його самі не розворушили». Доброзичливий жіночий голос знову спитав:

— Ерна Менцель крала разом з вами?

— Пімі? — Томас не знав, що відповісти,— адже він міг ще більше зашкодити їй, хто зна, як воно повернеться.

— Авжеж, Пімі. Так, очевидно, її вже тоді звали.

— Іноді крала,— зізнався Томас.

— Ерна Менцель! — пролунав інший суворий голос.— Ви чули, що заявив щойно Томас Гельгер. Ви й тоді брали участь у крадіжках.

Томас здригнувся. Він почув голос Пімі, трохи писклявий, трохи визивний:

— Брала, як усі, як і він.

— Одначе, між вами є велика різниця. Томас Гельгер пішов учитися, став іншою людиною, ви, Ерна Менцель, незважаючи на піклування нашої держави, що намагалась вас перевиховати, навіть після того, як ви були неодноразово затримані органами соціального забезпечення, потім поліцією, ви не взяли до уваги ні допомоги, ні порад. Ви свідомо ухилялись від трудовлаштування. Торік вас достроково звільнили з в'язниці, але ви стали на шлях грубого зловживання нашим довір'ям, яке ми тоді, як і раніше,

виявили до вас. Своїми неодноразовими крадіжками в магазинах Західного Берліна ви заплямували честь нашої держави.

Встаньте, Ерна Менцель, і ще раз уважно подивіться на Томаса Гельгера. Ви й досі стверджуєте, що в той донеділок він разом із вами брав участь у крадіжках в універмазі в Західному Берліні і в торговельному центрі на Александерплац?

Томас утупився в Пімі. Від подиву він зовсім розгубився. Виявляється, вона не білява, ця Пімі. Її волосся, що чорніло при корені, звисало на плечі, немов сіра запилена ганчірка. Маленьке обличчя було теж сіре, якщо не рахувати червоних плям на впалих щоках. До того ж воно розпухло від сліз.

Тільки в роті ще поблискували мишачі зубки, по яких Томас нарешті впізнав Пімі. Серце його стислося від болючого співчуття і від почуття своєї вини, хоч він і не знав, у чому вона. Йому було майже нестерпно стояти тут у цілковитій безпеці, поза всякою підозрою, тоді як Пімі по вуха застрягла в багні.

Він подумав — і то була його єдина ясна думка: «Ах, першого ж вільного дня поїду до Вальдштайна, я мушу, я можу поїхати. Може, хоч він пояснить, чому мені здається, що я покинув її в біді».

Він не дуже прислухався, про що все ще запитували Пімі. Аж ось його вразив її плаксивий голос:

— Я більше нічого не знаю. Мені здається, може, ах, Томасе...

— Опам'ятайся, Пімі! — вигукнув Томас. Він забув, що без дозволу не сміє втручатися в її розповідь. Але його не перебивали. — Коли ти мені сказала, що шофер не поїде у неділю назад, я залишив тебе в кафе, бо мусив бути в понеділок вранці в Коссіні, а в неділю всі магазини були зачинені. В понеділок мене з тобою не було.

— Авжеж, — схлипувала Пімі, — може, так воно й було.

Хтось із суддів сердито спитав:

— Ви, здається, сплутали Гельгера з котримсь із своїх дружків?

Пімі раптом заридала. Повернувшись в інший бік, вона сказала до тих, що сиділи на лаві підсудних:

— Не можу я через тебе засипати Томаса. І тебе теж не хочу засипати.

Парубійко на лаві підсудних, якого стосувалися ці слова, враз утратив самовладання:

— Ти мене вже й так засипала! Пане суддя, вона бреше, бреше! Ця нечупара, інакше її не назвеш, ніколи не скаже правди.

Парубійка попередили. Томас не зводив з нього очей. Він знов був украй здивований. Невже цей хирлявий недоросток — Еде? Очі — мов дві голубуваті краплини, колись вони причарували його, звабили до лісу і ще бозна-куди. Той самий Еде, що в Грайльсгаймі погасив його пам'ять і заволодів його душею? Отой жалюгідний хлопець, що сидить під стіною, — Еде? Невже він і досі так само

нагороджує і карає Пімі? Нічого, нічого в мене немає з ними спільного. Нічого в мені не лишилось ні від них, ні від минулого теж. І все таки щось лишилося, коли вже ми тут усі зустрілись. Мабуть, таки має рацію головуючий, коли ось каже:

— Хлопчаки вирости злодіями, тоді як Томас Гельгер став порядним кваліфікованим робітником. Оці хлопці, що сидять перед нами, і далі живуть брехнею і обманом. Може, вони невинуваті? Не вірю, таких не буває. Ми більше в це не віримо. Але вони шкодять нашому суспільству. Вони, без сумніву, становлять небезпеку для інших молодих людей, яких всілякими підступами намагаються затягти в свої тенета.

«Це він і мене має на увазі»,— подумав Томас, але цієї миті він помітив Сільвію. Тієї ночі в Берліні вона здалася йому схожою на Ліну. Сільвія змінилась не так, як Пімі, але на лаві підсудних виглядала змученою, худою.

— Ми перевірили ваші свідчення, Томасе Гельгер,— сказав голова суду,— вони підтвердились. Радимо вам надалі уникати спілкування з такими сумнівними приятелями. Можете їхати додому.

«Я б хотів знати,— подумав Томас,— де мій дім. І взагалі, що таке дім?» Він давно вже над цим не замислювався. Напевно, нема у нього дому. Досягши того віку, коли в нього почали з'являтися такі думки, Томас відчув, як чиясь рука владно взяла його і повела. І, крім цієї руки, не треба було йому ніякого іншого дому. А після того, як він покинув Грайльсгайм? Куток у Ендерсів? Роберт? Той теж його покинув.

Вахмістр — очевидно, той самий, що супроводжував чи привів його в зал,— якимсь недбало махнув рукою, мовляв, вихід там.

Виходячи, Томас іще раз глянув на лаву підсудних. Ось і все, що лишилось від банди. Пімі, Сільвія і Еде. Та ще отой гидкий тип, якого він, певно, теж упізнав би, якби цей безглуздий сон тривав далі. Але його змусили вийти з залу, так само, як примусили зайти в нього. Опинившись на сходах, Томас відчув розпач. Але ж із ним повелися непогано, навіть добродушно, справедливо.

«В чому ж моя вина? Вони мусять лишитися, а я можу піти. Щось тут не так. Вони зовсім не змінилися. А я, я став іншим».

4

Хоч Томас був поза всякою підозрою і ніхто не сумнівався в тому, що він не винен, життя його цілком змінилося.

Товариші на роботі якийсь час кепкували з його історії, потім ніби забули про неї. Раніше вони мали Томаса за хлопця, яким можна пишатися, якби взагалі вміли чим-небудь пишатися. Навіть ті, хто не сприймав серйозно нічого, крім свого заробітку та ще, може, своєї сім'ї, вважали, що вони могли б ним пишатися, коли б серйозно сприймали свою державу, роботу, завод і все життя.

Вони мали його за хлопця, який серйозно сприймає те, на що їм було начхати. Раніше вони привітно кивали йому головою, іноді, проходячи повз нього, давали легенького стусана чи куйовдили йому чуприну, ніби їх заспокоювало те, що серед них є хлопець не такий, як вони, хлопець, який сприймає все серйозно, тоді як їм все було байдуже. Тепер Томас став такий самий, як вони. Він не вчинив нічого поганого, але нічого й особливого. Вони байдуже дивилися на нього. Принаймні так йому здавалося.

Ще кілька тижнів тому життя видавалося Томасові привабливо хвилюючим, у трепетному захопленні він вирішував кожну справу. Йому завжди не вистачало на добу двох-трьох годин. Тепер життя стало для нього порожнім.

Після розмови з Мезебергом Томаса відразу вивели з комітету СВНМ. Та невдовзі його ще мали запросити на засідання комітету, а також парткому для «з'ясування справи», як вони висловлювались.

«Що буде, те й буде. Мені вже про все байдуже»,— думав Томас. Одначе на серці в нього було важко.

В сім'ї Ендерсів досі ніхто не заговорив з ним про його історію. Чому? Над цим він не замислювався. Раніше, сідаючи з Ендерсами за стіл, Томас почував себе як удома. Тепер він уникав сидати з усіма за стіл. Його просто дратувало їхнє вперте мовчання. Йому приємніше було вечеряти в робочій їдальні. Часом на нього скося поглядала Тоні, він чув її важке, ледве стримуване дихання. «Тепер вона, звичайно, водитиметься з Гайнцом»,— подумав він і, враз приголомшений, сказав собі: «Якщо вона сприймає все так само, як Гайнц, все, як є, і повторює за ним його балаканину на зразок: «У нас тут немає нічого вартого розмови», то чому вона з докором поглядає на мене? Адже Гайнц ніколи й ні на кого так не дивиться. Що я їй заподіяв? Ось, наприклад, Ліну я образив. Інакше я не міг. Виходить, наші стосунки не досить міцні».

Томасові зробилося гидко на душі, коли він, прийшовши додому, застав Вебера посеред калюжі у їхній кімнаті. Той любляв добре помитися, а потім так само добре розітертись. «Що ж, принаймні він ляже чистим у Робертове ліжко»,— промайнуло в Томаса. Вебер, червоний як рак, заходився одягати смугасту нічну сорочку. Коли його голова виринула з неї, він, змірявши Томаса прижмуреним поглядом, як часто робив це останнім часом, розсудливо сказав:

— Чого ти корчиш міну? Нічого з тобою не сталося. Тебе не посадили. Хіба що твої партійці вже не так захоплюються тобою.

Томас не озивався, і він провадив далі:

— Махни на все рукою. Вони все перебільшують. Вони такі.

«В цій проклятій історії,— думав Томас,— мене підтримують ті, кого я терпіти не можу. Цього Вебера раніше я вважав досить розумним чоловіком. Тепер бачу, що йому дечого не вистачає. «Твої

партійці!» З якою іронією він вимовляє ці слова». Томас вибіг надвір і облив себе водою зі шланга. Коли він вернувся в кімнату, Вебер уже акуратно витер підлогу і ліг спати — про сон він турбувався теж акуратно.

Вальдштайн, директор грайльсгаймівського дитбудинку, одержав листа з Коссіна. Його адреса і прізвище були написані на конверті незнайомим йому рівним акуратним почерком. Почерки директор запам'ятовував краще, ніж обличчя. Тому він довго дивився на конверт, перш ніж розпечатати його. Та автор листа лишився для нього невідомим — підпис «Тоні Ендерс» ні про що йому не говорив.

В листі писалося: «Дорогий пане Вальдштайн! У нас четвертий рік живе Томас Гельгер. Я знаю, що він був вашим учнем. Він часто говорив, що любить вас. Гадаю, Ви теж його любите. Було б добре, якби Ви з ним невдовзі порозмовляли. Тільки не кажіть йому, що я Вам писала».

Всю зиму Вальдштайн готував себе до того, що дитячий будинок закриють, а йому запропонують передчасно піти на пенсію. На свої численні листи й пропозиції відповіді він не одержував. Лише надходили підтвердження від адресата. Скупі кошти на утримання будинку він і далі одержував регулярно. Ніхто, проте, не цікавився його звітами. І від цього він часто ходив роздратований. Тепер він знову чекав наради, яку настійно просив скликати. Дорікаючи собі в тому, що втратив усяку гордість, Вальдштайн з каменем на серці вирішив ще раз поїхати в Берлін, а там хай буде, що буде. Там він швидко з'ясує, чи не побоюються вони звільняти його і чекають щоб він покинув роботу за власним бажанням.

Та в кінці лютого, на превеликий його подив надійшов лист з Берліна. В цьому досить вишуканому за стилем і змістом офіційному листі говорилося про його, Вальдштайнові заслуги, про те, як часто й обачно, особливо в перші повоєнні роки, він вишукував шляхи і кошти, щоб бездомним і сиротам дати житло, харч і можливість учитися. Діти, яких йому невдовзі пришлють, не безпритульні, але, очевидно, на певний час лишились без сім'ї і домівки. Річ у тім, що Північна Корея, як йому відомо, дуже постраждала під час жорстокої війни і з радістю відгукнулась на пропозицію нашої держави прислати нам кількасот дітей. Поки що діти тимчасово поселені в будинках відпочинку, де вивчають мову. Потім їх розподілять по школах і дитбудинках, де для них знайдеться місце. Треба сподіватися, що по закінченню школи вони підуть у виробничі школи, щоб набути фах. Це розумні, кмітливі і жваві діти.

Дітей супроводжуватимуть два перекладачі: корейський хлопець, що в Китаї вивчив англійську мову, а тепер легко впорався з німецькою, і студент із Лейпціга. Крім того, на допомогу Вальдштайнові приїдуть вчитель Франц Войда і економка Єва Меллерінг.

Останнім часом у дитбудинку жило близько тридцяти дітей.

Поповнення не прибувало, і Вальдштайн був майже певний, що дитбудинки закриють. Але тепер все складалося інакше, і це його радісно схвилювало. Йому було байдуже — хоч він вважав це цілком можливим, — якщо навіть хто-небудь у Берліні висловився так: на щастя, ми ще не закрили дитячий будинок у Грайльсгаймі і тепер зможемо його використати. В післявоєнні роки ніщо так не збентежило його, як ця подія. Навіть смерть Сталіна, що настала саме тоді, коли він був заклопотаний прийомом корейських малюків, схвилювала його куди менше.

«Що ж це зі мною діється? — міркував Вальдштайн. — Яке несподіване щастя! Це нагорода за мою теплячість». Він гадав, що його забули, так воно, певно, й було. Що ж, забули, то й забули, та раптом він знову знадобився. Знадобились його енергія, його досвід вихователя.

Він уже переконав був себе, що має ще написати спогади, які, може, можна буде й видрукувати колись. Та ось замість чорнильної ріки спогадів, що її байдуже вбирав би білий папір, якого він завжди боявся, з даліни потекла ця жива ріка дітей з очима, мов ягідки. Вони заповняють усі куточки будинку, який останнім часом нестерпно гнітив його, лякав через те, що з нього збиралися вимести геть усе. Йому, Вальдштайнові, було вже несила мандрувати в чужі країни. Колись він марно мріяв про це. Полон, виснаження, хвороба — така, очевидно, була гірка відповідь долі. А далекі країни, мовби довідались про це, вони самі приходять до нього. Але він знову чує застереження: бережись, Вальдштайне! Ти свою слабкість знаєш — ти можеш усім серцем полюбити одного зі своїх учнів. Та на це в тебе не буде часу. Але ж серце твоє вже відкрилося цілій групі чужих малюків. А ці три десятки твоїх вихованців? Адже ти не смієш лишити їх напризволяще, вони теж не повинні відчувати себе скривдженими.

Він одразу поспішив до них і розповів про Корею.

— З тисяча дев'ятсот п'ятдесятого року там війна. Чому? Американці не хочуть, щоб в Азії з'явилася ще одна народна республіка. А тепер подумайте, як нам зустріти корейських дітей.

Невдовзі приїхала економка Меллерінг. Це була літня жінка, акуратна, дуже привітна до дітей. Вона висварила стару кухарку за те, що та засумнівалася, чи можна звикнути до іноземних дітей.

— До кого звикнути? — суворо перепитала Меллерінг.

— Я маю на увазі тільки страви, — відповіла кухарка.

— Вари більше рису, — мовила Меллерінг.

Вчитель Франц Войда прибув за три дні до приїзду корейських дітей. Напередодні поштою надійшли тоненька папка з особовою справою Меллерінг і груба зі справою Войди. Проте Вальдштайн сховав їх у шухляду свого стола й забув про них. Коли директор щось шукав там і пальці ненароком намацували ті папки, він щоразу вирішував: «Завтра. Тепер нема часу цим займатися». Він

бачив, що Войда цілком віддався дітям, які тут мешкали. Вони разом відвідували Грайльсгаймівську школу, дитбудинок став для них рідною домівкою, тут вони виконували домашні завдання, з окремих предметів з ними проводились додаткові заняття. Войда зрозумів, що треба дітям, і вони швидко полюбили його. Разом з ними він обмірковував, як краще зустріти корейських дітей.

Вальдштайнові тільки впало в око, що після роботи цей ще зовсім молодий учитель ставав мовчазним. Проте директор сказав собі, що для відвертої розмови з ним особливих причин немає, а тому він зачекає, поки приїде поповнення.

Якось Войда сказав йому, майже вибачаючись, що кілька місяців ніде не працював. Вальдштайн спитав, чи той не хворів. Войда відповів, що лише п'ятого березня повернувся з Федеративної Республіки.

На якусь мить це вкрай здивувало Вальдштайна. Напевно, він того таки вечора розпитав би про все Войду, та нарешті надійшла телеграма, в якій повідомлялось, що завтра рано-вранці прибудуть три автобуси з корейськими дітьми.

Вихованці дитбудинку, які почували себе тут старожилами, зраділи, що зможуть до початку занять узяти участь в урочистій зустрічі.

З дозволу Вальдштайна вони прометушилися аж до півночі. Спальні поприкрашували так строкато, що він не без каяття подумав: «Ось як вони розуміють гарну зустріч! Чи слід позбавляти їх такої радості?» Цієї ночі Вальдштайн уважніше придивився до Войди. Коли їм нарешті вдалося вкласти дітей спати і Войда при цьому, як завжди, виявив неабияке вміння, Вальдштайн промовив:

— Добре, що ви тепер у нас.

Войда якось дивно поглянув на Вальдштайна, але той не зрозумів виразу його очей.

— Ви справді так вважаєте?

— Авжеж,— відповів директор і ледь усміхнувся, він почував себе досить стомленим,— сам я не впорався б з усім цим клопотом.

У Войди сіпнулися губи, але він нічого не сказав. Тільки задумливо подивився на Вальдштайна.

Однієї ясної літньої ночі Томас блукав вулицями Коссіна. Поки Вебер не спав, додому вертатися не хотілось. Одначе Вебер, видно, вирішив особливо добре вимитись. Помітивши смужку світла, що вибивалася з-під дверей, Томас з досадою зрозумів, що Вебер ще не ліг. І справді, той, червоний як рак, стояв посеред кімнати і розтирав собі спину рушником, тримаючи його за кінці.

— Добридень, Томасе,— привітався він задоволено, хоч була вже ніч.— Раджу й тобі зайнятися такою гімнастикою.

Томас тільки стеноу плечима.

— Тут тобі лист,— провадив далі Вебер. Видно було, що йому

не терпиться побачити реакцію Томаса.— Від твоєї дівчини? Від отієї сороки-зłodійки? Ах, ні, її ж посадили.

Зрозумівши, що Томаса не пощастить втягти в розмову, Вебер ліг у ліжку. І, на радість Томаса, відразу, як завжди, заснув.

У листі Вальдштайн просив Томаса, якщо випаде можливість, приїхати на вихідний у Грайльсгайм. Директор навіть вибачався перед ним — Томас уже став потерпати, що далі підуть докори, адже він бозна-коли був у Вальдштайна — за тривалу мовчанку. Якщо Томас, писав Вальдштайн, приїде до нього в неділю, то зрозуміє, чому він відповів не зразу.

Прочитавши листа, Томас зробив висновок, що Вальдштайн нічого не знає про ту історію, яка так мучить його. Отже, там ніхто ні про що не розпитуватиме, там у нього не буде потреби розповідати.

До Грайльсгайма Томас дістався пізно ввечері, бо поїзди там завжди спізнювались. Він уже побоювався, що будинок буде зачинений, і нараз навіть пошкодував, що приїхав. Та, поминувши околицю міста й побачивши прямо перед собою через дорогу один-єдиний мерехтливий вогник, Томас відчув велику полегкість. І той вогник, запалений для нього, зняв з його душі все сум'яття, всю тугу, що отруювала йому життя.

Від будинку до воріт хтось ішов швидкою, впевненою, але незнайомою йому ходою. Його привітав чужий голос. Томаса це трохи розчарувало. Незнайомець сказав:

— Ви Томас Гельгер? Мене звати Франц Войда.

І раптом Томасові здалося, що він тут довго-довго не був — не якихось кілька тижнів, а ще з юності. Адже однієї юності він позбувся, чи його позбавили тієї юності. Але оскільки він і досі дуже молодий, як казали йому люди і власне відображення в дзеркалі, то, виходить, існують різні юності.

Томас подумав: лише зовні все виглядає так, як колись. Світло у вікні під дахом. Але чоловік оцей чужий йому. А кімнату, в яку він веде мене, раніше, здається, ми називали приймальною? Але стола накрито для мене, як і колись давно.

Вчитель, що назвався, здається, Войдою, підсів до нього.

— Ми вмовили Вальдштайна лягти сьогодні раніше, а ви спатимете в його кабінеті. Будинок наш повнісінький.

Томас здивувався:

— Але ж тут так тихо.

— Так. Ці діти веселі, але тихі. Може, тому, що все тут для них ще чуже.

— Звідки ж вони приїхали?

Войда вже підвівся і, тримаючись руками за клямку, мовив:

— З Кореї. Хіба ви не знали? Завтра ви про все довідаєтесь. На добраніч, Томасе.

Томас ліг на дивані, на тому самому, де провів першу ніч, коли

його силоміць повернули в дитбудинок. За вікном мерехтіли сутінки, світліші над полем, густіші над узліссям. Десь удалині мигав семафор, як тоді, давно-давно. Навіть цей вогник, який для Томаса не мав ніякого значення, сповнював його своєрідним спокоєм. Нараз йому пригадалось, як тієї першої ночі Вальдштайн приніс повну миску каші і поставив біля дивана. В тій каші було трохи розтопленого масла, і воно нагадувало невеличке око. Вальдштайн тоді задумливо подивився на нього, і в погляді директора прозирали співчуття і жаль. Томасові здалося, що Вальдштайна турбувало не тільки те, що він, Томас, устиг пережити, але й усе те, що чекало його в житті. Одначе він був надто зморений і заснув, не додумавши цього до кінця.

Прокинувшись уранці, Томас почув незвично дзвінкий дитячий лемент на сходах, його час од часу втихомирювали голоси дорослих, і дитячий сміх теж звучав незвично. А потім настала тиша, мов невідомі йому пташки полетіли. Вибігши з кабінету, Томас побачив Вальдштайна серед юрби дітей. Директор протяг йому руку поверх лискучих чорно-синіх чуприн. Діти, зацікавлено усміхаючись, дивилися на Томаса. Вальдштайн вибрався з дитячої юрби і запросив Томаса випити кави за столиком у саду. Під пильними поглядами блискучих очей, які то з'являлися з-за кущів, то зникали, Томас, наче в тумані, дивився на столик, на те, що стояло на ньому, на лагідне і стомлене обличчя Вальдштайна, на якому проглядали сліди нелегкого життя.

Вальдштайн запросив на каву і Войду. Це добре, подумав Томас, принаймні в їхній розмові не дійде до болісних запитань.

З того, як Вальдштайн дивився на нього, як розповідав про дітей, що їх так несподівано йому прислали, з того, як він радів цим дітям і як весь час тримав свою руку на руці свого колишнього вихованця, Томасові стало ясно, що директор нічого, зовсім нічого не знає — та й звідкіля ж йому знати? — про судовий процес, про Пімі, про його розрив з Ліною, про те, що його кандидатуру до технічного інституту відхилять і це станеться, напевне, наступного тижня.

Коли Вальдштайн скінчив розповідь, запала мовчанка. Несподівано для себе Томас — ніби про це тільки й думав — раптом спитав:

— Скажи, товаришу Вальдштайн, якої ти думки про той процес над лікарями? Я маю на увазі отой випадок з орденом, якого відібрали в лікарки після смерті Сталіна?

Ці слова прозвучали так несподівано, що у Вальдштайна промайнула думка: «Напевно, невідома дівчина, що написала мені листа, мала на увазі ту звістку, яка так глибоко вразила Томаса».

— Вона перестаралась, тому й припустилася помилки, — сказав він. — Зі страху за життя Сталіна.

— Так, але ж їй дали орден? А потім відібрали його!

— Вона, мабуть, а може, так воно і є, з тих людей, яким нічого не варто звести наклеп на інших. Адже таких хоч греблю гати. Навіть серед школярів трапляються наклепники. Донести на іншого — це, видно, вселяє в них відчуття влади.

— Так, але ж...— знов почав Томас, і Вальдштайн тепер переконався, що саме це терзало хлопця,— як розуміти те, що зізнання лікарів досягнуто методами, які не відповідають соціалістичним законам?

Вчитель Войда час од часу мовчки позирав на Томаса. На його губах залягла ледь помітна, трохи сумна посмішка. Він уже підвівся, щоб піти, але якось мить ще постояв, бажаючи почути відповідь Вальдштайна.

— Хто зводить наклепи, той здебільшого переконує себе в тому, що вони правдиві. В наклепах, доносах є щось фашистське. При нацизмі таке процвітало. Ви в себе, певно, багато про це говорили? Чи ще й тепер говорите зі своїми товаришами?

— Та ні,— нерішуче відповів Томас.— Про це я сперечався з своєю дівчиною.

Йому раптом спало на думку, що їхній розрив, принаймні їхнє взаємне відчуження, може, й почалося з тієї розмови.

— Ліна, моя дівчина, чи скоріше, моя колишня дівчина,— адже ми порвали одне з одним, не пережила того, що я пережив тут, у цій школі за нацизму. Та ти й сам знаєш.

— Ви посварилися через той процес? — здивувався Вальдштайн.

— Ні, зовсім через інше.

Він раптом нахилив голову і обхопив її руками. З майданчика долинув дитячий крик. Войда нарешті пішов.

Томас підвів голову.

— Ти ще пригадуєш Еде? — спитав він.— Він був схожий на картопляний паросток. Навіть очі в нього були білі. Але такі пронизливі, такі злі...

— Ти ж тоді дременув з ним,— сказав Вальдштайн.— Невже зустрів його знову?

— Не те щоб зустрів. Бачив його звіддаля. На суді. Мене теж туди запросили. Його, напевно, посадили. Для виправної колонії він уже старий. Я зустрів дівчину з нашої банди. Раніше я почував до неї відразу. Така нечупара була... А як розізлиться, бувало,— кусається. Ми звали її Пімі. Та коли я недавно її зустрів, вона мені дуже сподобалась. Така чистенька стала, біла. Це сталося невдовзі після смерті Сталіна. А втім, те й те не стосується одне одного. Просто я так краще пригадую, коли це було. Удома, тобто там, де я тепер живу, я сказав, що їду в Грайльсгайм. Насправді ж поїхав з Пімі за місто. Ми з нею разом спали в наметі. Звідки я міг знати, що все те — намет, посуд, вся її білизна — крадене?

В поліції спершу вирішили, що я тоді стояв на чатах. На щастя,

мені вдалося довести, що я невинний. А Пімі теж посадили. Але ж я їздив з нею в Берлін. У Східний і Західний. Ми там ночували. Танцювали в кафе. Їй не скоро вдасться вийти з тюрми. Вона не така вже й молода, як здається, Зі мною нічого не сталося. Суд у нас справедливий, це правда. Але всі тепер по-іншому дивляться на мене. Все раптом змінилось. Ах, Вальдштайне...

— Ти любив ту Пімі? — спитав Вальдштайн.

— Любив? Пімі? З чого ти взяв? Яка там любов! — І додав: — Мені вона дуже потрібна. Весело було з нею. До того ж вона влаштувала мені поїздку в Берлін. Мені страх як хотілося поїхати туди. А вона це дуже легко влаштувала.

Вальдштайн подумав: «Ні Пімі, ні Ліну він не кохає. Хто ж написав мені листа?» Потім сказав:

— Це навіть краще, що справа скінчилась саме так. Ти не вплутав її в своє життя, не потяг за собою. Воно й справді часто буває, що немає лиха без добра.

Томас приїхав у Грайльсгайм, щоб покласти край усім запитанням і відповідям, які мучили його. Він навіть сподівався почути докори. Вальдштайн, однак, лише сказав:

— Знайди собі дівчину, яку б ти по-справжньому покохав. Не за те, що вона тебе розважатиме. Аж тоді ти зрозумієш, що в житті найважливіше.

Томас збагнув, що Вальдштайн не бачить більше потреби розмовляти про це далі. Вони пішли до дітей. Високий корейський хлопець — той, що вивчив у Китаї англійську мову, а тут набагато швидше опанував німецьку, розповів Томасові про свою батьківщину. Він говорив так повільно, так обережно, наче боявся, щоб слова не розпалися. Войда більше не заводив з ним мови. Лише один раз Томас перехопив на собі його погляд.

Чому йому стало легше на серці, коли він уночі повертався в Коссін, він і сам не знав.

5

Взимку п'ятдесят другого — п'ятдесят третього року спокій мешканців Фраєнгайде, селища поблизу Берліна, а передусім учителів і учнів школи імені Гете, порушила новина: вчитель Франц Войда невдовзі після різдвяних свят наклав п'ятами. Так говорили, коли хтось несподівано переїздив у Західну Німеччину.

Таке траплялося частенько, одні переїздили, завчасу все обдумавши, немов переселялись на нову квартиру, в інших це скидалося на втечу. Деякі поля лежали необроблені. На деяких крамницях раптом з'являлися замки. Хворі іноді марно чекали на свого лікаря, учні — садівників, у майстернях чи на фабриках — на свого майстра. Навіть два вчителі раптово зникли з Фраєнгайде. У кожного для переїзду була своя і водночас спільна для всіх причина.

Річ у тому, що в цій частині Німеччини, яку чотири роки тому називали російською зоною, відбувалися бурхливі, подеколи досить круті і лише зрідка повільні переміни. Траплялися люди, що ніби в гарячці чекали таких перемін. Будь-які труднощі чи невдачі їм видавалися незначними порівняно з першими успіхами нового життя. Траплялися, проте, й такі, що недовіриливо насторожувались, мучились першою-ліпшою трудностю; деякі тікали, бо життя, що називалось новим, здавалося їм сірим.

Проте жодна з цих причин не стосувалася Франца Войди. Ніхто у Фраєнгайде навіть уявити б собі не міг, що Войда втече на Захід, хай би яку причину він мав.

Діти його любили і в школі почували себе краще, ніж удома. Вони ходили по селищу і добровільно допомагали меншим за себе. До цього їх заохочував учитель. Інколи в школу прибігав котрийсь із батьків геть розгніваний, і вимагав від Войди пояснень. Адже дитина ставила йому нечувані, як на його думку, запитання про бога і світ, про війну і мир, про минуле батька або дядька, про їхню причетність до війни. Войда відповідав невдоволеному батькові так спокійно і просто, що той невдовзі казав: «Так, якби ж ті новенькі всі були такі, як Войда».

Але тепер люди тільки знизували плечима. Ох і хитрун же був той Войда! Одні бідкались, інші гнівались. А діти розгубились, одних пік сором, інші ні в що вже не хотіли вірити.

Батько Войди працював майстром на кабельному заводі в Обершпрее. Йому дуже хотілося, щоб син пішов учнем на цей самий завод. Два сини загинули на війні. Ельза, його пізня дитина, ще відвідувала школу. Але Франц, повернувшись з війни, вичитав десь про набір на курси «нових вчителів» і, не давши нікому збити себе з пантелику, відразу подав заяву. Через кілька тижнів він склав перший іспит. Тоді в нього було ще не набагато більше знань, ніж в його перших учнів. Але він був тямущий, не пропустив повз увагу, коли читав оголошення про курси, що перед кожним тепер відчинено багато дверей, тому так сміливо й став натискати на всі клямки. У вільний час він готувався до наступного іспиту. А через два роки Войда став учителем школи імені Гете у Фраєнгайде.

Добре склавши другий іспит, радісний, самовпевнений Войда поїхав до батьків у Берлін. У неосвітленому купе ніяк йому не вдавалося розгледіти дівчину, що стояла поруч,— чи й справді ж вона така гарна, як видалась йому, коли на неї впало скупе світло від ліхтаря на пероні. Вона була бліда від втоми чи хвороби, і він запропонував їй сісти на його рюкзак. Вона ледь кивнула головою, не усміхнувшись. У бурих сутінках потомлені обличчя пасажирів спливалися. Кондуктор помахав за вікном своїм ліхтарем, і тепер Франц знав, яка вона гарна. У світанковому світлі обличчя в дівчини лишилося незмінно бліде, погляд у неї був похмурий — ніхто її не зустрічав. Франц узяв її валізку. Вона не зраділа, не подякувала.

Але випила чашку кави, яку він запропонував у вокзальному буфеті. Він вирішив, що змусить її усміхнутися, хоч би чого це йому коштувало. Вона скупю подякувала, коли він поставив валізку біля дверей її будинку, підсунула валізку в сіни й хутенько зачинила за собою двері.

Залагодивши свої справи, він знову прийшов на ту вулицю, дочекався тієї дівчини і зовсім не збентежився, коли вона йому сказала:

— Будь ласка, дайте мені спокій.

Але ж йому завжди таланило. Він майже звик до цього. Сестра, в якій мешкала та дівчина, дозволила йому увійти в дім. І він вирішив домогтися тієї, без якої, як він вважав, не зможе жити. Невдовзі вона вже знала, коли він має знову прийти, і чекала на нього.

Її сестра Ерна сказала йому:

— Майте терпіння... Під час війни і після війни Моні зазнала стільки горя...

Сестра влаштувала Моні до себе в кравецьку майстерню, чоловік її працював кушнірем. Ще був третій кушнір у цій родині, в Касселі, одружений на третій сестрі.

Моніка не дозволяла Войді навіть доторкнутися до себе, і той мирився. Але одного разу вона раптом смикнула його за рукав і сказала, що більше не може бачити місто, руїни, військову форму. Коли він нарешті сказав їй, що вони переїдуть у Фраєнгайде, вона зраділа. В неї заблищали очі, коли вона побачила невеличкий садочок. Зрідка на її обличчі вже з'являлась усмішка, принаймні коли вона була на самоті. Правда, вона й не кидалась йому на шию, але й ніколи не відштовхувала його від себе. Їхнє спільне життя протікало тихо.

Вона не любила їздити в місто, тому вони рідко бачилися з її сестрою і зорсім не бачились з батьками Войди. Ті якось навідали їх. Повертаючись додому, мати спитала:

— Ну як?

— Гарненька,— відповів батько.

До них додому часто приходили учні Войди. Тоді він просив Моні спекти щось солодке. Господиня з неї була непогана.

Її не турбувало те, що вона не мала власних дітей. Через три місяці після одруження вона якийсь час хворіла. Лікар у Фраєнгайде сказав, що їй поки що не можна народжувати дитину. Іноді вони ходили до лікаря і його дружини в гості, ті мали великий сад. Дружина дарувала Моні всіляке насіння. Невдовзі сім'ї лікаря і вчителя подружились. Але раптом лікар з сім'єю зник. Войду це приголомшило, адже він так багато і так відверто розмовляв з тими людьми про здорових і хворих, про дітей і рослин, про Павлова і Макаренка. Лікар завжди безмежно захоплювався законами нової держави, що стосувалися охорони здоров'я, молодого покоління і миру.

Франц Войда весь поринув у шкільні справи. Моні зауважила, що учнівські зошити він вивчає ніби святе письмо.

Вони давно вже не були в Берліні. На різдво поїхали в гості до родичів. Сестра трохи розумілась на кроєнні і взялася допомогти Моні пошити зимову сукню. Зі шпильками, сантиметром метушилась вона довкола неї. Франц не міг відірвати від дружини захопленого погляду. Сестра заходилась дуже обережно стягувати з Моні сукню, немов допомагала змії міняти шкіру. Цієї ночі Франц був щасливий. Ця ніч була йому запорукою його щастя, чого ж іще?

Франці Моні заявила, що сукню з такої добротної тканини вона дошиє під наглядом сестри. І ще собі одну пошиє, з штапелю.

Франц поїхав додому сам. На вечір у школі було призначено партійні збори, а через день розпочиналось навчання. Третього дня прийшов лист з Берліна. Моні писала, що не може далі з ним жити, що він людина добра, їй прикро завдавати йому болю, але вони з сестрою і її чоловіком, їдуть у Кассель. Його товариш, теж кушнір, чоловік найстаршої сестри, підшукав для нього роботу в кушнірській майстерні.

Франц Войда не зразу збагнув, що його спіткала цілковита невдача. Як же він тепер житиме без свого щастя? Хай там що, а він мусить ще викликати усмішку на тому маленькому личку чи сльози в її гарних очах. Він замкнув квартиру і поїхав.

Через тиждень Войда стояв у Касселі перед найстаршою сестрою. Так, Ерна з чоловіком мешкали тут. Але Моні в місті не було. Вона відразу поїхала в Кобленц.

Він згадав, що у Фраєнгайде люди казали, нібито сім'я лікаря переїхала в Кобленц. Спогади наринували на Войду. Молодший брат лікаревої дружини якось гостював у неї, Моні щоразу повертала до нього голову, правда, її вуста були непорушні, але тепер Франц Войда збагнув, що не звернув уваги тоді на її усмішку. Він відчув, що багато на нього чекає нестерпних страждань. Одначе поїхав у Кобленц.

Ніякого багажу він не взяв. Він перетнув майже всю країну. Голодний, безсилий, брудний. У сім'ї лікаря вкрай здивувались його вигляду і його дурості. Але нагодували його, дали чисту сорочку й дозволили переночувати в себе дві ночі. Дружина лікаря сказала:

— Ради бога, забудьте про Моні. Тепер у неї інший. Вона щаслива. Хіба це так важко зрозуміти?

Франц відповів:

— Ні, вона повинна бути зі мною.

Дружина лікаря любила посміятися з когось, до того ж жінка була досить рішуча. Молодший брат, звісно, пішов у неї. Вона рішуче заявила, що її квартира — притулок не для нього. Крім того, тут, як і всюди, Войді треба мати оформлені документи. Але Франц і не думав тут лишатися, він хотів забрати з собою

Моні. Він був певен, що як тільки вона його побачить, то відразу ж поїде з ним.

Він підстеріг її і почав запально вмовляти поїхати з ним. Вона окинула його з голови до ніг спокійним поглядом: він виглядав обшарпанним, трохи згорбленим, плечі були вузькі, наче у хлопчика, очі іскрились. Моні сказала йому те саме, що під час першої зустрічі:

— Будь ласка, дай мені спокій.

Тепер він ще дужче відчув, що з ним трапилась біда, але усвідомити її цілком він усе ж не міг. Франц не хотів оформляти собі документи, про які говорила дружина лікаря, мовляв, політичний утікач і таке інше,— і не пішов у поліцію. Не хотів він і ночувати далі в лікаря. Але йому були потрібні гроші, щоб якийсь час перебути тут і востаннє спробувати своє щастя. Він перебивався с'як-так, не цурався ніякої роботи. До нестатків він звик змалку. Кілька ночей переспав у будці будівельників. Він ще раз підстеріг Моні, але вона круто повернула назад.

Рано-вранці в трамваї хтось із пасажирів якось дивно сказав:

— Невже він не боїться вічності?

Інший відказав:

— Він же не вірив у бога.

Поміж нахилених голів Войда побачив ранкову газету. Сталін лежав смертельно хворий.

В начальника будови стояв радіоприймач. Войда прожогом кинувся в його конторку.

— Геть, геть звідси! Що сталося? Ти що, з глузду з'їхав? — Майстер грізно наступав на нього.— До обіду ми мусимо завершити будівництво.

— Відчепись! — буркнув Войда.— Я мушу послухати, що зі Сталіним.

Майстер виштовхав його надвір:

— Ти теж хочеш порахувати, скільки в нього червоних і білих кров'яних тілець!

Вже в дворі майстер сказав:

— Ти сюди прийшов недавно. Одначе, шануйся. Не нароби нам неприємностей через того дідугана.

— Ти про кого так говориш? — вигукнув Войда.

— А ти не дуже, не дуже,— одказав майстер,— якщо це тобі так болить, то хотів би я знати, чому ти відразу не поїхав на Схід?

— Я теж хотів би це знати,— промовив Войда.

Довкола точилися розмови:

— Тепер там усе піде шкереберть... Їхньому ділу кінець... Вони звикли, щоб їх тримали в кулаці. Не сьогодні, то завтра там усе загине.

Войда в цю хвилину подумав про своїх вихованців, яких він любив, про вороже настроєних батьків. І вирішив: «Я мушу верну-

тися туди негайно». Нараз він звільнився від Моні. Чари було подолано.

Він порахував свої гроші. Якщо не їсти нічого, крім хліба, їх вистачить, щоб перейти кордон. А як уникнути перевірки документів, то він це зможе. Аби лиш дістатися на той бік, а там його виручить мати. Не пізніше як наступного понеділка, міркував Войда, він уже буде серед своїх учнів. І розповість правду про того, вже мертвого, чоловіка, про якого дехто з їхніх затурканих братів чи нерозсудливих батьків, мабуть, говорить так само нікчемно й бридко, як ці люди довкола нього. Франц уже знав, що скаже про людину, яка розтрощила гітлерівські війська, яка на Красній площі в похмурий листопадовий день роз'яснила тим, хто вже почав був втрачати надію, що гітлерівська армія, хоч як глибоко вона проникла в їхню країну, приречена на загибель. Так, і ще він розповість дітям те, що йому розповідав батько. Його батько не належав до жодної партії, та й взагалі був досить замкненою людиною, не довіряв найменшим своїм почуттям, байдуже, чи йшлося про вибір сином професії чи про якусь політичну справу. Він розповідав Францові, і його сухий голос тремтів, що нацисти вчинили обшук у будинку сусіда і знайшли портрет Сталіна. Шаленіючи від люті, вони цвяхами прибили той портрет до грудей господаря.

«І ось цієї людини, намальованої на тому портреті,— скаже Франц перед класом,— не стало».

Він, власне, уже й не думав про Моні, як раптом десь у закутку його свідомості зринуло на мить її обличчя, не застигле, яким воно звичайно йому видавалось, а холодне.

Мати від несподіванки аж сплеснула руками, коли побачила перед собою Франца.

— Ми з батьком,— сказала вона,— мало крізь землю не провалилися від сорому, почувши, що ти втік. І Ельзі було дуже соромно. Твого батька викликала поліція і про все розпитувала. А вашу квартиру у Фраєнгайде опечатали. Батько відразу їм сказав, що винна у всьому ота твоя жіночка.— Мати враз спохмурніла, її охопила злість. Невже його самого не пік сором? Адже він так любив школу.— Ти ж не слюсар і не зубний лікар,— провадила вона.— Не пацієнта з хворими зубами, не гвинта чи молотка ти лишив напризволяще. Дітей ти лишив напризволяще. І хто тебе напоумив стати вчителем! Тепер, звісно, вони викреслили тебе зі списку вчителів.

Але Франц і думки не припускав, що його викреслили. Він знав чимало випадків, коли хтось тікав і повертався, і в міністерстві були безмежно раді, що саме так все кінчалось. Навпаки, його діймав сором за тих вчителів, особливо заслужених, яким раділи тільки тому, що вони вертались назад.

— Ти гадаєш,— мовив батько,— що вони тебе зустрінуть з роз-

простертими руками. А дзуськи. Спробуй хоч раз заробити на хліб своїм горбом.

З Войди раптом наче якась хвороба зійшла, він збагнув, що таки трохи завинив. До того ж ще й сестра переслідує його своїми круглими, аж темними від докорів, очима. У відділі освіти його прийняли зовсім не так привітно, як він собі уявляв. Повернутися у Фраєнгайде? І не думайте. Чому з ним обійшлися інакше? З ним повелися не так, як з іншими. Це вже напевне.

Якийсь час становище його було дуже непевне. Він не хотів жити чужим коштом, і виконував всілякі роботи, які підшукував для нього батько. Невдовзі Франц знову звернувся у відділ освіти, спершу усно, потім письмово. Нарешті його послали в Грайльсгайм.

Про все це Войда розповів директорові дитбудинку Вальдштайну того недільного вечора, коли поїхав Томас.

1

На другий день після повернення Томаса з Грайльсгайма Ернст Крюгер уранці мовчки, ніби йому було навіть бридко розмовляти, тицьнув товаришеві в руку записку. Завтра ввечері Томас мав прийти на засідання комітету, де представники партійної організації і СВНМ розглядатимуть його персональну справу.

Томас подумав: «Кілька тижнів тому я перемалював йому всі креслення, а він ткнув мені цей папірець так, наче я коростявий».

І раптом він згадав про Грайльсгайм. Адже там у нього була людина, яка ніколи не покидала його в біді.

Він вирішив заночувати в Герліхів. Хоч занять і не було, але на ельбському заводі ніхто не знав, що в нього трапилось. А на обличчях Герліхів, коли він увійде, з'явиться той самий вираз, який він звик бачити на людських обличчях. Від комірчини з розкладачкою, міркував він, доведеться, правда, відмовитись. Треба якнайскоріше віддати фрау Ендерс усі борги. Та й узагалі пора кидати ці курси на ельбському заводі. Не пошлють його вчитися в Гранітц. На це годі й сподіватися. А все через його легковажність. Вже переходячи Нойштадтський міст — він вирішив їхати вузькоколійкою — Томас подумав: «Однак я буду вчитися далі. Таки закінчу другий курс на ельбському, це тепер для мене найважливіше, і в Рідля теж не кину вчитися. Навіть якщо мене не пошлють у Гранітц».

Коли він виходив, Тоні саме повернулася додому. Важкий погляд її карих очей провів його до дверей.

У Нойштадті він забіг у магазин купити трохи ковбаси й хліба. Перед закриттям тут з'юрмилися покупці. По хвилі він почув позад себе жіночу розмову:

— Вони можуть собі це дозволити. Він на коссінському заводі працює. Там теж тепер бозна що робиться.

— А мені до нього немає ніякого діла. Ми б зробили зовсім інакше, якби ці хлопчиська не підказували їм у всьому.

— Їх так видресировали.

— А тепер ще плати за проїзд до садка. Ввечері я підрахую, що мені обійдеться дорожче — підошви чи квитки.

«Чим же я завинив перед нею? — подумав Томас.— І що я можу тут вдіяти?» І раптом він пригадав, кому належить хриплий голос. Звісно, то мати Лізи Цех, колишньої нареченої Роберта. Томасові хотілося спитати, як поживає Ліза. Адже після розриву з Робертом вона відразу кудись зникла. Не стала робити з цього трагедії, а просто кудись виїхала. Голос у Лізи був настільки м'який, наскільки хрипкий він був у її матері. Ліза була ніжна, лагідна, але він, Томас, тоді цього ще не розумів. Одначе Роберт до безтями закохався в Лене Ноль. І нарешті таки зійшовся з нею. А з ким тепер Ліза? Томас не наважився спитати про це у фрау Цех, жінка була й так надто роздратована. До того ж вона ставилась до нього упереджено, хоч і не з тієї причини, що інші.

Томас не хотів потрапляти їй на очі. Купивши, що треба, він хутко вийшов з магазину.

Вже майже біля нойштадтського вокзалу Томас зустрів Гайнца. Той уже сідав на мотоцикл, але відразу виявив готовність поїхати в зворотний бік.

— Ти до Герліхів? Сідай. Хвилин за десять будемо там. Мені здається, що тобі не дуже хочеться ночувати в Коссіні.

Томас мовчав. Зустрічний вітер відносив Гайнцові слова, і Томас нічого не міг зрозуміти. Коли вони зупинились перед шлагбаумом, Гайнц збуджено сказав:

— Я чув, та ти й сам знаєш, що вони хочуть зробити з тобою. Але якщо вже на те пішло, то я б на місці тих людей думав би в Коссіні зовсім про інше. Замість того, щоб розібратися в катавасії, яка зчинилася на заводі — я маю на увазі речі досить серйозні,— вони забивають собі голову казна-чим. Вони за тебе ще добре візьмуться. Саме за тебе.

— Хто це «вони»? І чому саме за мене?

— Ти ще питаєш? Таж твої товариші по партії. Чому саме за тебе? По-перше, вони взагалі раді нагоді пробрати когось, а по-друге, саме тебе, хоч, здавалося б, тобою можна пишатися. Але ти не виправдав їхніх сподівань. Бо ти не дурний. І все ж ти завжди всім задоволений, з тобою кожен міг порозмовляти. Отож, виходить, що ти хлопець і нашим, і вашим.

— Неправда,— так само збуджено промовив Томас.— Все було зовсім не так.

Вони поїхали вздовж залізничної колії. Томас думав: «Краще б я сів був на поїзд чи лишився в Ендерсів. Куди не поткнешся,

скрізь ті самі балачки». Аж тепер він ніби відчув на собі німотний погляд карих очей Тоні.

Перед другим шлагбаумом Гайнц знову завів своєї:

— Ліну, це покірне ягнятко, я розумію. Не дивно, що вона образилась. Яка дівчина стерпить, коли її хлопець іде до іншої. Але я розповів би їм завтра все, як є, я б сказав, що ваша народна поліція знайшла в кишенях тих хлопців і дівчат, які регулярно їздили в Західний Берлін і спекулювали. А вони ж були члени СВНМ. А дехто навіть член партії. Я б добре пояснив це коссінським партійцям. А то вони ніби на Місяці живуть. І яке кому діло до того, що ти зустрів знайому дівчину? Хіба ти винен, що вона злодійка? Та вони й самі це знають, поліція давно з'ясувала, що ти не брав участі в крадіжках. Отже, ти ні в чому не винен.

— Звісно. Але ж...— озвався Томас.

— Що значить «але ж»? У чому ж, скажи, твоя вина?

Гайнц був такий здивований, що не встиг рушити, і шлагбаум опустився знов.

— І все-таки я винен. Все-таки я винен,— твердив Томас так збуджено, ніби Гайнц хотів відняти у нього щось дуже йому дороге.

— Як це винен? Ти ж не стояв на чатах. Як вони зуміли тебе вмовити?

— На чатах я, звичайно, не стояв. У чому я винен, а в чому ні, ти не збагнеш. Ти...

— Не ловить гав, зараз підійметься шлагбаум,— гукнув водій вантажної машини, який вже довгенько їм сигналив.

Гайнц зсадив Томаса не біля будинку Герліхів, а неподалік від станції, за Вікінгом. Вигляд у Томаса був дуже замкнутий, і Гайнц не промовив більше ні слова. Томас зрадів, коли фрау Герліх спокійно і люб'язно з ним привіталась. Він міг на самоті пролежати ніч у своїй крихітній комірчині. Але очей він так і не зімкнув.

На другий день увечері він зайшов до Ендерсів одягти чисту сорочку. Томас завжди, а цього разу дужче, ніж будь-коли, відчував, що на важливі зустрічі треба з'являтися охайно вдягненим.

А ця зустріч була для нього важлива, хоч і дуже важка. Він допускав, що його можуть виключити з кандидатів у члени партії. Тоді все піде шкереберть.

Коли він проходив повз Тоні, дівчина сказала тихо:

— Не бери це так близько до серця.

Він здивовано подивився на неї. Тоні латала простираadlo. Вона не підвела голови, навіть не глянула на нього.

Коли його покликали, він трохи зблід, але спокійно ввійшов у зал засідань. І відразу помітив, що Ліни нема.

У Томаса було таке враження, ніби минули роки, довгі роки, що перенесли його зовсім в інший час, як, буває, переносять людину з одного місця в інше. Він усвідомив, що це засідання відбувається

у тому самому приміщенні і за тим самим столом, за яким він сидів між Ліною та Паулем і вирішував долю іншої людини. В ті самі двері, в які щойно ввійшов він сам, нерішуче ввійшов схвильований Роберт Лозе. Того дня Едуард Ян уперше висловив свою думку. У виробничій школі він уже давно počував себе господарем. Це означало, що він був добрий директор. Кожне його слово було вагомим. Томас теж завжди прислухався до його думки, яка сьогодні могла стати вирішальною. Ян подивився на нього пильно, але, як здалося Томасові, недовіжливо, відчужено, ніби бачив його вперше і прагнув скласти собі про нього уявлення.

«Пауле Мезеберг, чому ти так зневажливо поглядаєш на мене? Що я тобі зробив?»

На суді Томас počував себе безсилим, оглухлим. Останнім часом йому довелося počути багато дошкульних слів; його, як висловився Гайнц, пробирали. І враз Томаса взяла злість. Ну нехай він Пімі щось і заподіє, і Ліні теж. Пімі він лишив у багні, після того як узяв від неї те, що хотів. Може, він одразу помітив, що з нею щось не так, проте взяв від неї те, що хотів, і зовсім не бажав ні про що її розпитувати. Особливо, коли все пішло так гладенько. Пімі, її приятель і він, Томас, поїхали в Західний Берлін. Першого разу в наметі йому з Пімі було дуже добре. Чи не дуже добре? Але що ти в цьому тямиш, Пауле Мезеберг?

Пауль Мезеберг, головуючий, був вже не в синій сорочці, як того вечора, коли Роберт Лозе підійшов до цього стола. Він зразу перейшов до справи.

— Торік улітку, коли Томас Гельгер одержав розряд і став кандидатом Соціалістичної єдиної партії, ми рекомендували його до комітету СВНМ. Ми вважали, що Томас Гельгер гідний цього доручення. Ми були певні, що він ні на мить не забуде про свій обов'язок. А що ж вийшло? Він забув про все на світі. Нас, учасників цього засідання, мало обходить те, що суд не покарав його, що Гельгер не порушив букви закону. Всім нам він завдав величезної шкоди. Він підірвав авторитет Спілки вільної німецької молоді, поїхавши в Західний Берлін з дівчиною, що виявилась злодійкою. Кожен, хто довідався про це, не міг не сказати собі: «Ось що насправді в них виходить, коли такі люди стають членами комітету СВНМ». А тому ми відразу, щоб кожен знав, що в нас насправді виходить, вивели Томаса Гельгера з комітету. На мою думку, він не може бути членом СВНМ і тим більше членом нашої партії.

Пауль повернувся до Ернста Крюгера, ніби чекаючи від нього підтримки. Крюгер, затинаючись, але із щирим гнівом, сказав:

— Так, Томасе, ти нас дуже розчарував.— І, повернувшись до Пауля Мезеберга, додав: — Гельгер видавав себе не за того, ким був насправді.— Він знову глянув на Томаса: — Ти нас, власне, ошукав.— Потім знову до Пауля Мезеберга: — Так, так, він ошукав нас. Ми уявляли його зовсім іншим.

— Це правда,— мовила дівчина, що була старша за Томаса, десь одного віку з Ліною, з якою вона нещодавно подружилась. Чому сьогодні Ліна не сиділа тут, було всім ясно. Він обдурив її двічі.

Еріх Кале з другого трубопрокатного цеху — він приїхав у Коссін недавно — сидів тихо, і досі його майже ніхто не помічав. І тому всі повернули до нього обличчя, коли він зовсім не офіційним тоном, а так, ніби був у цеху чи вдома, сказав:

— Томаса Гельгера я знаю по спільній роботі зовсім недавно, в цеху він виконував свої обов'язки як слід. Я, власне, ще не склав якогось особливого уявлення про нього. Та й нічого особливого я не помітив у ньому. А отже, я не можу стверджувати, що він мене ошукав. Чому? В Берліні часто таке трапляється. І взагалі, коли вважають, що якась людина зовсім не така, як інші, а потім помічають, що особливої різниці між нею та іншими немає, то хіба можна за це її так суворо карати? Га?

Нарешті слово взяв Едуард Ян, і всі враз пришикли відчуваючи, що він скаже щось дуже важливе.

— Боюсь,— почав він,— що всі ми, хто сидить за цим столом, водночас і маємо рацію, і не маємо. Томас Гельгер не навмисне обдурив нас. Зустрів якусь дівчину, а та його підвела. Він був членом комітету СВНМ, а в комітеті нам потрібні люди, які ніколи не пошиються в дурні і ніколи нас не підведуть, одне слово, такі, які б служили зразком для всіх. Ось чому Томас, на жаль, нас підвів. Але ж ми його вже вивели з комітету СВНМ. А хіба він не має права бути кандидатом у члени партії? Чому? Для того й дається річний випробувальний строк. В кінці цього строку ми й побачимо, що вийде з Гельгера. І остаточно все вирішимо. Еріх Кале, на мою думку, і має рацію, і не має. Чи часто трапляється таке в Берліні? Не знаю. Знаю лише, що не слід пошиватися в дурні й не слід нікого підводити, бо ж якщо з кожним із нас раз чи двічі це станеться, то люди перестануть нам вірити. А тепер, Томасе, йди додому. Нам треба ще обговорити і твою справу, і багато чого іншого.

У Томаса в голові промайнула думка: «Цей теж сказав «додому». А куди мені йти? Де мій дім»? І все-таки слова Яна, який хоч і відсилав його звідси, видалися йому теплішими за всі інші слова, сказані на цьому засіданні.

Коли він прийшов до Ендерсів, Тоні спокійно поглянула на нього:

— То як?

— Що як? Я більше не в комітеті. Це я знав ще й раніше.

— А крім цього?

— Що крім цього? Що тобі ще треба?

Тоні, помовчавши, мовила:

— Щоб ти став таким, який був раніше. І щоб люди були про тебе такої самої думки, що й раніше.

Томас трохи сумно сказав:

— Я вже не стану таким, який був раніше.

— Чому? — спитала Тоні і додала тихо: — Для мене ти лишився таким самим.

2

Дора Берндт прожила довгі тижні, ні, місяці в матеріному будинку, що стояв на відшибі; вона знемагала від горя, змішаного з особливою нудьгою. Колись цей дім будив у ній дорогі спогади про дитинство, був для неї відрадом і притулком. Прокидаючись, вона прислухалася до пташиного співу. Струмочки сонячного світла, що цідилося крізь крони ялин, скроплювали її спогади.

Тепер з неї було досить і сонячних струмочків, і пташиного співу. Іноді вона прокидалася серед ночі: «Що це мене розбудило?» Довкола стояла така тиша, яка могла бути тільки тут. Через причинені двері було чути спокійне дихання дітей. Дора сідала в ліжку і слухала. Пригадувала собі, як у ті важкі ночі хлопчик кашляв і плакав, поки вона переїхала з Коссіна у Шварцвальд до матері. Тут він за тиждень одужав. Та несподівано приїхав Берндт, розгублений, геть не схожий на себе. І раптом вона збагнула, що її розбудило: ніколи, ніколи вона вже не спатиме спокійно, поки не знатиме, чому Берндт покинув Коссін. Адже він не відкрив їй усієї правди, щоразу викручувався, чогось не доказував. А я — і в цьому моя вина, і тому й тепер не можу спокійно спати — вдовольнялася тим, що він просив не завдати йому тільки нових страждань. Якби він сказав мені правду, то прирік би себе на страждання. Відтоді Берндт став ворогом Бютнера, він не просто сторонився його, а став ворогом Вольфганга Бютнера, що був колись його учнем і єдиним товаришем у найскрутніші часи. Вони разом жили у схованці, про яку знала тільки Дора. Вона приносила їм пошту й усілякі новини. Бютнер був тоді єдиний свідок їхнього кохання.

Берндт ні секунди не сумнівався в поразці Гітлера. З того листопадового дня, коли Сталін на Красній площі вказав на початок загибелі вермахту, ця загибель все більше ставала очевидною. Під дощом слухали його голос у Москві і потай по радію в усьому світі. Тих, кого фашисти зненацька заставляли при цьому чекати арешти й тортури. Берндт теж слухав і записував кожне слово.

Тому цілком зрозуміло, що після війни Вольфганг і Берндт не розійшлися, а разом жили і разом працювали. А тут трапився приємний випадок: у Берліні Вольфганг зустрів Гельгу, шкільну подругу Дори.

Щасливими, багатими на життєвий досвід і хвилюючі події здавалися Дорі роки, які вона прожила у східній зоні. Кожен день приносив стільки нових зустрічей, стільки несподіваних ідей, книжок, яких вона ще не читала, запитань, яких вона ще ніколи не ставила,

пісень, яких вона ще не співала, перемін, яких вона ніколи не чекала. Були, звичайно, труднощі, були клопоти, але вони блякли на згадку про гітлерівські часи, коли Дора потай мусила відвідувати Берндта, і не мали нічого спільного зі звичайними труднощами і клопотами щоденного життя. У Берндта було міцне службове становище, яке цілком відповідало його можливостям. А поруч працював Вольфганг, його товариш і помічник, який з півслова розумів Берндта. А також Гельга, така гарна, дотепна, що їй легко й залюбки вибачали її схильність трохи пококетувати. І навіть її ревність до Вольфганга, який просто-таки віддавав себе до останку заради свого Берндта. Звичайно, часом виникали якісь неприємності, дрібні непорозуміння. Так принаймні здавалося сьогодні Дорі тут, у матері, серед цієї жахливо відразливої тиші. «Чим пояснити те, що Берндт порвав з Бютнером і не повертається назад?»

Те, що Гельга іноді любила розважитись без свого Вольфганга, як про це теревенили гості, зовсім не обходило Дору. Здається, Бютнерів теж щось вибило з колії. Але що?

А потім ще тут, у Шварцвальді, захворів Берндт. Він не прикидався, а захворів по-справжньому. Дора відразу здогадалась, що йому не хочеться працювати в Гадерсфельді. Він твердив, що більше не може повернутися в Коссін. Але причину, справжню причину, Берндт замовчував. А потім несподівано заявив: я мушу їхати в Штати. А тепер вона навіть не знає, де він. Минуло вже кілька тижнів, а від нього жодного листа. Коли він повідомив про свій намір переїхати, вона гордо заявила: «Я залишусь». Бо думка про повернення в Коссін все ще не згасала в ній. Вони всією сім'єю повинні якомога швидше повернутися назад. Залишатися тут, у цьому хаосі, не знаючи навіщо,— ні, з цим вона не могла змиритися.

Вчора нарешті вона одержала листа. Його простим і чітким почерком було написано на конверті: «Дорі Берндт». Вона крутила листа в руках, і від радості й болю у неї запаморочилось в голові. Її погляд упав на марку. Лист був не з Нью-Йорка. Навіть не із Сполучених Штатів. Хвилюючись, вона розпечатала конверт з незнайомою маркою.

«На короткий час я зупинився в Монтерреї,— писав Берндт.— Фірма, що, як тобі відомо, тісно співробітничает з заводами Бентгайма, доручила мені контролювати будівництво нового промислового об'єкта, першого такого в цій країні. Люба моя Доро, ти не раз була свідком того, як захоплювався я, коли брався за нову справу. Чутки про цю мою пристрасть дійшли й до Штатів, і про це мені тут частенько нагадували. А тому я погодився поїхати сюди на короткий час. В «The Engineering Corporation» мене запевнили, що тут, розпочинаючи таке незвичайне будівництво, не знають іншого металурга, на досвід якого можна було б покластися. Думаю, що для тебе й дітей не буде великої різниці приїхати

до мене в Північну Мексіку, а не в Сполучені Штати. Єдина перешкода — це мова. Іспанською я володію так само погано, як і ти, і змушений на роботі поки що вдаватися до послуг перекладачів. Правда, я ще й досі не знаю, скільки тут пробуду, а тому хто зна, чи є сенс переїздити вам сюди. Вибач, люба моя, за цю невизначеність. Вона б мучила й мене, якби я після тривалого чекання нарешті не поринув з головою в роботу».

При світлі нічника Дора вже вдвадцятьте перечитувала листа з Монтеррея. Вона відшукала це місто в атласі своєї дочки. Її вказівний палець, немов літак чи пароплав, рухався уздовж градуса широти, на якому лежав Монтеррей. Серце її стискалося від страху, зовсім не схожого на той, який вона переживала, коли, вийшовши з поїзда на останній станції в Гарці, втрапляла на лісову стежку до мисливської хатини, де переховувались Берндт із Бютнером. Тоді вона думала: «Напевно, я більше ніколи не прийду сюди». Але потім погляд Берндтових очей заворожував її, вони обіймалися, забувши про коротку відстань між життям і смертю. «Я й тепер думаю, що ніколи туди не подамся, але може знову настати такий день, і все повториться, як тоді. Ось він пише «люба моя», і наче якийсь туман застеляє його гарний почерк. Може, це димом сходить кохання? Чи й справді воно може зійти димом?» Дора вся затремтіла при цій думці. Так, йому теж щось димом пішло. Що ж саме? Життя, так, життя, прожите ним у Німеччині, на Сході й на Заході. І не тільки димом зійшов його почерк. Все сходить димом.

Йй зробилося так холодно, що вона не могла навіть плакати. Думки снувалися у дві лінії. Перша лінія вела у щось нереальне, в цілковиту порожнечу, туди, де не існувало вже кохання, друга була крута й розважлива. «Нічого я не зрозуміла з цього листа. Але я хочу знати, що сталося з Берндтом. Я поїду в Гадерсфельд. Таки поїду, чому б ні? Завтра ж. А хіба ніч іще не минула? Це ж уже сьогодні. Я поїду до Бентгаймів, а чому б і ні! Вони знають, що сталося. Найкраще піти до Ойгена. Він теж був тут, довго розмовляв з моїм чоловіком. Ойген Бентгайм мені сподобався. Він ще молодий, відвертий.

Хай там що, а я повинна поїхати в Гадерсфельд. Я повинна побачити місто з його заводськими димарями, вдихнути запах диму».

Коли Отто, старший Бентгаймів син, був убитий — у шумі карнавалу постріл пролунав так, ніби вилетів корок з пляшки шампанського, — Ойгена, його молодшого брата, викликали з Швейцарії додому. Те, що йому пояснив батько, який і в горі не втрачав здорового глузду, спочатку його обурило. Він був задоволений своєю долею: навчання, подорожі, спорт, можливість закохуватись у кого забажаєш, дружити з ким захочеш.

І коли Ойгенові запропонували скуштувати кислички, тобто керувати заводом між Редерсгаймом і Гадерсфельдом, який він мав успадкувати, його проникливий розум запрацював одразу. Він не став діяти так, як його брат Отто. Есесівські прийоми в житті, в коханні, в роботі були йому огидні. Не тільки те, що він володів англійською і не потребував перекладача, імпонувало Вілкоксу чи Майєру, чи як там ще звали того американця; його делікатне ставлення до людей, внутрішня гнучкість, що дозволяли йому безболісно досягати мети, уникати страйків,— усе це було дуже необхідне для того, щоб на спустошеній війною землі будувати наново.

Кінець кінцем ота відповідальність почала давати Ойгенові задоволення. А коли щось не виходило, він наганяв страху на батька, кажучи, що у нього не все гаразд з легенями, і їхав на лижні прогулянки в Швейцарію.

Він, очевидно, серйозно б нашкодив собі, спадкоємцеві Бентгайма, своїм останнім романом з Гельгою Бютнер, яка всіляко намагалася завершити цей роман шлюбом. Але старий Кастріціус відкрив йому очі. Саме під час поїздки, яку Гельга вважала мало не весільною мандрівкою, Ойген зрозумів, що він чудово може прожити й без неї. Одначе він не відразу порвав з Гельгою — це було б усупереч його звичаю — і почав робити тривалі перерви між їхніми зустрічами. Ойген сказав собі, що хоч і не одружиться з Гельгою Бютнер, але й на шлюб з розрахунку теж ніколи не піде. Невже серед дочок тих, хто своїм багатством, узятою на себе відповідальністю й вихованням відповідав його запитам, не знайдеться дівчини гарної, привабливої і дотепної? Ні, одруження з Гельгою суперечило б законам природи, признався собі Ойген Бентгайм. Одначе він ніколи не одружиться заради вигоди.

Регулярно, через рівні проміжки часу — батько вважав цю звичку зайвою, — Ойген запрошував певні групи співробітників на бентгаймівську віллу. Технологів, службовців, навіть майстрів з їхніми дружинами він час від часу приймав у заводському клубі. З першої і до останньої хвилини кожної такої зустрічі він гомонів з ними, жартував, обговорював усілякі службові й домашні проблеми.

Те, про що Ойген у студентські роки, а також під час юридичної практики читав лише в газетах, тепер він довідувався, так би мовити, з першоджерел. Ніхто не міг йому дорікнути, що він не знає життя своїх робітників.

Ще в ранній юності, під впливом друзів-студентів, він мало не захопився соціалізмом; зовсім чужим став йому тоді батьківський дім. Батько, міркував Ойген, подеколи свідомо, а частіше несвідомо обдурює робітників. Усілякі тимчасові поступки робітникам, на які час од часу йшов старий Бентгайм, врешті ще більше їх підстьобували працювати на гітлерівську війну. Багато хто платив за неї руками й ногами, ребрами й легенями. Дехто навіть власним

життям. У ті часи Ойген часто так висловлювався. Але відколи він сам почав керувати заводом — не зовсім сам, звичайно, останнє слово було за батьком, — то був переконаний, що робітники бентгаймівських заводів живуть куди краще й щасливіше, ніж робітники підприємств народної власності в країнах, що називаються соціалістичними. Щоправда, сам він користувався значно більшими привілеями, ніж ті, що працювали на його заводі: будинки, автомобілі, подорожі. Але хіба все це, особливо за останній рік, не стало винагородою за ту відповідальність, яка лежала на ньому?

Невеличке свято в садку біля батьківського будинку, на яке він того сонячного дня запросив співробітників науково-дослідних інститутів, дало йому прекрасну нагоду продемонструвати перед усіма свої справжні стосунки з Гельгою Бютнер та її чоловіком. Гельга вже давно відчула, що симпатії Ойгена до неї охололи. Приблизно в той самий час спіймав облизня її чоловік Вольфганг: Нора Бентгайм повідомила йому листівкою, що живе тепер у Таунусі в свого батька, комерційного радника Кастріціуса. А коли Вольфганг забажав відвідати її, вона досить холодно відповіла, що на кілька тижнів їде за кордон.

У своєму честолюбному намірі закрутити Норі голову Вольфганг трохи перестарався. Його честолюбство дуже підігрівала злість на Гельгу за її інтимні зв'язки з Ойгеном Бентгаймом, а також бажання показати їй і всім знайомим, що він, якщо захоче, може сягти куди вище за неї. До цього, певна річ, додавалося ще трохи захоплення Норою, без якого, звичайно, не вдається жоден задум. Хоч Нора виглядала вже не молодою, проте ще не втратила своєї привабливості, завжди була в доброму гуморі і при здоров'ї.

Отож, подружнє життя Вольфганга й Гельги знов потекло, як і раніше. Гельга терпіла, коли чоловік смикав її за коси, намотував на руку, як і колись, тугі пасма її волосся, а сама кусалась, кляла його, погрожувала — одне слово, вони знову стали подружньою парою.

На вигляд це було навіть чудове подружжя, коли вони прогулювались попідручки в бентгаймівському саду. Ще якихось два роки тому Гельга скоса поглядала на жінок, оцінювала, чи не краще вони одягнені за неї. Але потім вона роздарувала свої сукні, навіть ті, що були пошиті в Західному Берліні, бо кожен спогад її гнітив. Тепер вона з ніг до голови, мов наречена, була в новому вбранні. Навіть Ойген від подиву на мить завмер, коли вона з'явилася вся в зеленому — цього кольору він на Гельзі ще не бачив.

Вітаючись, Ойген зміряв її коротким ввічливим поглядом. Чимало часу збігло відтоді, коли його мучила думка, що вона піде додому без нього. Тепер він радо полишив її на чоловіка, провівши обох до столу під величезним парасолем. Оркестранти, влаштувавшись на сходах, що вели до саду, вже настроювали інструменти. Сусідом Бютнерів виявився віденський професор Гагендорн, з яким

Вольфганг частенько вів запальні суперечки. Подружжя було задоволене тим, що Ойген Бентгайм, який умів оцінювати людей, посадив їх за одним столиком. Раптом один з незнайомих гостей,— ще досить молодий чоловік, а може, він лише виглядав молодим, підхопився і сказав до Гельги:

— Невже це ви?

Вольфганг, не припиняючи розмови з Гагендорном, зиркнув на незнайомця, але відразу заспокоївся. Ні, такі чоловіки на жінок не ласяться. Видно, він знав Гельгу ще з часів війни.

Оркестр заграв Шуберта, але якимось обережно, ніби на репетиції.

Ойген Бентгайм уперше запросив у батьківський дім молодого фон Клемма, як того й досі називали знайомі, хоч молодість його давно минула; щоправда, його двоюрідні брати Клемми, але без «фон», спадкоємці фірми «Фарби і лаки» в Аменебурзі, були старші від нього. А загалом Ойген уникав друзів покійного Отто. Гельмут фон Клемм звив кубельце в багатьох конторах. Фірмі «Бентгайм» було важко обійтися без нього, нещодавно він з групою монтажників їздив на один із заводів на Сході. Свої звіти, що їх дуже уважно старий Бентгайм вивчав, фон Клемм підписував Гентшелем. Це ім'я значилось і в його документах. «Це, щоб росіяни мене помилково не повісили»,— пояснював він.

Іноді Гентшель заходив у контору Ойгена, але в гості не набирався. Ойгенові це подобалось. Але ж і не годилося довго не запрошувати його, оскільки старий Бентгайм давав йому досить секретні, навіть небезпечні завдання. Через тиждень чи два Гентшель мав знову їхати за Ельбу. Переходячи від столика до столика, перемовляючись із гостями, Ойген водночас помітив, що Гельгу приголомшила зустріч з Гельмутом фон Клеммом. Ойген теж подумав: «Гельга доглядала його в госпіталі. Вона знає про рунічний знак¹ на його плечі». І ще в нього промайнуло: «Ми з Гельгою розійшлися, це добре».

Оркестр заграв джаз. Від його звуків гаряче повітря аж тремтіло. Три пари полишили каву й тістечка і витанцьовували на невеличкому п'ятачку між столиками та сходами. Гельмут фон Клемм уже зібрався був запросити до танцю Гельгу, але враз передумав: не варто привертати до себе увагу стількох людей. Потім Вольфганг і Гельга танцювали самі. Їм аплодували. Коли гості вже добре поїли й випили, на сходовий поміст витягли рояль.

Як один із бентгаймівських гостей, людей, що йому подобалися, Вольфганг перебував у тумані щасливої безпечності, пронизаному мерехтливим промінням призахідного сонця.

Дальман, якого багато хто знав з його виступів по радіо, телебаченню, а також з фотографій, вийшов з будинку й поклонився.

¹ Витатуйований символічний знак, що свідчить про належність до есеївських військ.

Він прийшов сюди тільки заради свого друга Ойгена, інакше він не став би демонструвати свій талант на таких забавах.

Гельмут фон Клемм за домовленістю з Ойгеном Бентгаймом подав знак про закінчення свята. Він устав, підійшов до кількох столиків і почав прощатися. У цю хвилину оркестр заграв голосніше, ніби підбадьорював гостей вирішувати — лишатися чи йти.

З вікна бентгаймівського будинку в сад дивилася Дора Берндт. Вона бачила, як витягали рояль. А тепер Дора поглядала на гладенько зачісану, але зовсім не артистичну потилицю Дальмана, який довго вклонявся гостям. Поки він грав, Дора на кілька хвилин забула про свій клопіт, що не давав їй спокою. Бурхливі, майже несамовиті оплески змусили Дальмана знову сісти за рояль. Але його другий виступ сподобався їй не так, як перший, Вона затримала погляд на зеленій сукні колишньої своєї подруги Гельги. «Бютнери теж тут,— подумала Дора,— я повинна поговорити з ними».

Дора байдуже спостерігала, як розходяться гості. Ось і Бютнери залишили сад. «Чарівна пара»,— пригадалось Дорі: так називали їх колись.

Приїхавши в Гадерсфельд, Дора обійшла все це маленьке, але людне, майже нове місто. Тривала поїздка в автобусі зморила її. Але ота людська штовханина, дим, міський гамір, усе, що звичайно втомлює людину, Дору трохи аж підбадьорило. У вирішенні важливих справ Дора була досить спритна і винахідлива, вона домоглася пропуску на бентгаймівський завод, а потім і в контору Ойгена Бентгайма. Там їй сказали, що Ойген сьогодні вдома.

Одяг у Дори був запорошений, зім'ятий, одначе прислуга Бентгаймів з виразу її обличчя зрозуміла, що ця жінка, мабуть, не безпідставно наполягає на зустрічі з молодим господарем. З вікна Дора побачила, як її візитна картка лягла на столик перед Ойгеном.

Розважаючи гостей, Ойген водночас написав кілька рядків. Він попросив Дору трохи зачекати, якщо вона не бажає спуститися в сад і послухати гру Дальмана.

Невеличка мовчазна жінка припала йому до вподоби, ще як він приїздив у Шварцвальд. Сподобались їй серйозні карі очі, що іноді здавалися чорними. Американець, який тоді поїхав разом з ним, щоб перемовитись кількома словами віч-на-віч з Берндтом, на зворотному шляху не радив Ойгенові використовувати професора на заводі. Тоді старий Бентгайм умовив Вілкокса взяти Берндта на роботу в свою фірму і послати його в Штати. Аж тепер Ойген збагнув те, чому тоді майже не надавав значення. В цієї невеличкої жінки з чорнуватими, як у дрозда, очима двоє дітей, і з чоловіком, як видно, вона не поїхала. Досі вона ні разу його не потурбувала. Напевне, якась поважна причина змусила її приїхати до нього.

Дальман уклонився, а Ойген підхопився і міцно потис йому руку.

Коли останні гості залишили сад, Ойген ще перемовився кількома словами з музикантами. Потім їх відразу посадили за стіл.

Хвилини через десять Ойген вигукнув:

— Чому ви сидите самі, фрау Берндт? Чому не спустились до нас? Коли б я знав, що ви ще у Шварцвальді, я неодмінно прислав би вам запрошення.

Ойген на мить умовк, зустрівши її похмурий погляд. Дора відразу почала розповідати про свого чоловіка, що тепер десь у Монтерреї, вона навіть не знає, де це місто і чому він там. А оскільки Берндт був зв'язаний з місцевими заводами, то вона просить Ойгена Бентгайма пояснити їй, чому її чоловік раптом вирішив працювати в Монтерреї і чи довго він там залишатиметься.

Ойген відповів, що вперше чує, де працює тепер професор Берндт. Він, звичайно, все якомога швидше з'ясує. Чи довго Дора пробуде в Гадерсфельді? До речі, фрау Берндт помиляється, вважаючи, що її чоловік і досі зв'язаний з місцевим заводом.

Дора сказала, що заїде на годинку до Бютнерів. І якщо встигне, то ще сьогодні повернеться в Шварцвальд.

Ойген сказав їй з ввічливості ще кілька слів, запропонував переночувати в одному із заводських готелів, але Дора відмовилась.

Тон її останніх слів знову збудив у ньому гадку про американця, який їздив з ним до Шварцвальда і розмовляв віч-на-віч з Берндтом, а також про те, що американець сказав, коли вони повертались назад: «На вашому місці я б не лишав Берндта на цьому заводі».

Якби років два тому Ойген Бентгайм почув від Дори: «Ні, дякую»,— відповідь, від якої віяло холодком, то це б його, очевидно, здивувало чи навіть зацікавило. Він, мабуть, спитав би, чи їй добре ведеться в Західній Німеччині, чи нічого не бракує. Але за останні два роки він ніби зрісся з отим великим заводом, що його мав успадкувати. Ойген і думки не припускав, що хтось може відхилити його люб'язні пропозиції. Адже це майже все одно, що висловити негативне ставлення до заводу, який був до певної міри його гордістю.

Ойген знав, що Берндти переїхали зі східної зони. І тепер раптом знов подумав про це. Але він вважав зайвим розпитувати, про що згадує ця невеличка темноока жінка з насупленими бровами; якщо вона про щось і згадувала, то це не мало ніякого відношення до його життя.

Чи Вілкокс уже поїхав, Ойген добре не знав. Ось кому, очевидно, було все відомо про Берндта. Він пообіцяв Дорі якомога швидше довідатись про те, що її турбувало.

Гельга скинула зелену сукню і одягла домашню, квітчасту. У двері хтось рішуче подзвонив, і вона сама пішла відчинити. На її здивований вигук Вольфганг аж виглянув з кімнати.

— Нарешті ти завітала! — Вона обцілувала гостю. Дора не звернула уваги на її суперечливу заяву:

— А я гадала, що ви обоє виїхали звідси.

Ввійшов Вольфганг у самій сорочці. Вони зустрілися просто й невимушено, ніби розлучились тільки вчора. Дора поглядала то на Гельгу, то на її чоловіка, які, привітавшись з нею, запросили її до кімнати.

Запас слів захоплення, що були напхвату у Бютнерів, нарешті вичерпався. Дора сиділа серед строкатих подушок, маленька і, як завжди, мовчазна, а поруч була вродлива Гельга. Дора обводила поглядом велику, білу, м'яко освітлену кімнату, нічому не дивуючись і нічим не захоплюючись. Вольфганг приніс коньяк. Він пив швидко, якимось нервово і досить багато, хоча ще недавно в бентгаймівському саду перепробував усі напої. Гельга теж уже встигла перехилити три чарки. Дора відсунула свою чарку й задивилася на скло, тонке, безбарвне, з ледь помітним зеленим відтінком.

Потім вона квапливо заговорила до Бютнера:

— Любий Вольфганге, я знаю тебе довше, ніж Гельга. Ми разом пережили щасливі й важкі дні. Я з вами була й після війни, коли ви перейшли в радянську зону. Але мене, на жаль, не було з вами, коли ти з Берндтом поїхав у Гадерсфельд. Навіщо ви це зробили?

Бютнер думав, що відповісти. Гельга здивовано вигукнула:

— А хіба твій чоловік нічого тобі не казав?

Дора промовила:

— Нехай мені відповість Вольфганг.

На мить вона повернулася до Гельги й не помітила, як раптом скам'яніло обличчя Бютнера. Але коли вона знову прискіпливо глянула на нього, він уже оговтався. Незворушно дивлячись у її суворі очі, він сказав:

— До росіян дійшла чутка, нібито ми, Берндт і я, під час війни мали певні стосунки з деякими людьми, загалом незначні, вимушені стосунки, але росіянам вони видалися підозрілими. Після війни знайшлися якісь папери і їх передали росіянам якраз у той час, що був для твого чоловіка і для мене дуже несприятливий. Тоді ще був живий Сталін, не забувай цього. Кожна підозра оберталася загрозою життю. Саме в той час американці перевіряли архів одного з відділень гестапо, здається, в Гері, і в нас — я маю на увазі те, що тоді означало «в нас», тобто в Коссіні, — пішли розмови, нібито Берндт не виконав покладеного на нього завдання. Ти, напевне, пам'ятаєш наше становище в п'ятдесят першому. Папери, що попали до рук росіян, начебто підтверджували їхню підозру: Берндт зумисне не виконав завдання. На щастя, Берндт і я саме були в Берліні. На щастя, один друг попередив Гельгу, що, коли ми поверне-

мось, нас заарештують. Ми негайно сіли в літак і прилетіли сюди.

Вольфганг Бютнер розповідав так швидко, немов роками готувався до цього.

Гельга знову вигукнула:

— Дивно, що Берндт тобі нічого не розповів!

— Цілком зрозуміло,— зауважив Вольфганг.

— Які стосунки? З якими людьми? — спитала Дора.

— Розумієш, Доро, йдеться про два чи три незначні свідчення. В Гері. Аби відвернути від нас увагу поліції. Інакше б нам був кінець. О боже, як давно все це було.

— Хто тебе попередив, Гельго?

— Лікар Арнольд Фюрт, якщо ти його ще пам'ятаєш.— Вона відвернулася від Дори, не в змозі знести погляд її майже чорних очей.

— Негідник! — промовила Дора:— Він, мабуть, ще й досі там працює.

Бютнери в один голос вигукнули:

— Чому негідник? Яке тобі діло до того, що він ще там? Чим завинив перед тобою лікар Фюрт? Адже він попередив нас. Невже ти цього не розумієш?

— Я не вірю жодному твоєму слову, Вольфганге. Берндт ніколи не давав свідчень нацистам. Ніколи. Може, ти й давав, але він — ніколи. Ти, напевно, сам хотів,— навіщо, я не знаю,— щоб він поїхав з тобою в Західну Німеччину. Але він ніколи нікого не зраджував. Ніколи. Ніколи в житті!

— Не будь наївною, Доро,— мовив уже іншим, м'якшим голосом Вольфганг.— Навіщо йому було їхати зі мною? Тобі він здається героєм. Воно й не дивно. Адже ти сама колись дуже ризикувала, коли приходила до нас. Це гідне подиву. Але невже ти гадаєш, що поліція не вистежила нас? — Він схопив її за руки. Дора висмикнула їх.

— Облиш ці балачки,— сказала вона.— Берндт ніколи не був зрадником. Ніколи!

— Вона затялась і не хоче нам повірити;— озвалась Гельга.

— А ти помовч. Я розмовляю з Вольфгангом. Я Берндта знаю. Він ніколи не був зрадником. Ніколи! І ніколи не давав гестапо жодних свідчень.

— Схаменися, Доро! — вигукнув Вольфганг.

— Ніколи! Ніколи! — повторила Дора.— Ти брешеш. Я тобі не вірю. Годі!

Вона вийшла, не попрощавшись.

Вольфганг пройшовся по кімнаті, раз, другий. Потім сказав:

— Хоч вір, хоч ні, а після всіх отих Бентгаймових наїдків я знову зголоднів. Коли я хвилююсь, на мене завжди нападає голод.

— Невже оті дурниці сторічної давності змушують тебе хвилюватися? — здивувалася Гельга.

З Гадерсфельда до Бургвальда автобус відходив о десятій. Отже, Дора приїде пізно вночі. А там ще далеченько йти до будинку пішки. Але це навіть радувало її. Вона хотіла побути на самоті. Довго побути на самоті. Пасажири — через півгодини в автобусі лишилося тільки кілька селян — не заважали їй.

«Ойген Бентгайм повідомить мені, чи надовго затримається Берндт у тому Монтерреї, — міркувала Дора. — Боюсь, що він затримається надовго. Може, поїхати з дітьми до нього? Ні, до нього я не поїду.

Тепер, вислухавши брехні Бютнера, я здогадуюсь, чому їхня дружба скінчилась. Він заплутав Берндта. Він так усе повернув, що Берндт нарешті поїхав з ним. А може, навіть мусив поїхати».

Автобус гойднуло. За містом дорога пролягла через пагорби і видолинки. Автобус проїхав мостом, на мить світло його фар відбилось у воді, і він знову став підійматися вгору. Світло фар, яке щойно було зовсім поруч, тепер розлилося по долині. Небо всіяли зорі. Там не було чвар, там був тільки мир. Селянки, що сиділи позаду, гомоніли про якусь хворобу, про доброго лікаря. Одна, видно, забрала другу, що видужала, з лікарні. Обидві дуже хвалили лікарню.

«А якщо все, що говорив Вольфганг, правда? Та не може бути все те правдою, Берндт ніколи й нічого не видавав поліції. Цього він не міг зробити. А що як на нього звели наклеп? А що як росіяни запідозрили його в чомусь? Берндт не боявся нікого й нічого. Ні Гітлера, ні арешту, ні табору, ні навіть смерті. А Бютнер злякав його. Берндтові раптом стало страшно, що посадять його і мене з ним. Бог його знає, чого він злякався...»

Автобус довго стояв на якійсь базарній площі, досить яскраво освітленій. З ресторанчика вибігали п'яні й запихалися в автобус. Вони голосно розмовляли, час од часу заходились диким реготом. Водій нервував. Дора тихо сиділа в кутку. Вона так глибоко поринула в роздуми, що гамір не заважав. Ніхто не звертав на неї уваги, ніби роздуми робили її невидимою.

«Хай він і не винен, — думала Дора, — але якщо в тому, що писалося тут у газетах про Сталіна, є хоч краплина правди, то йому було б непереливки. Однаково — винен він чи ні. Багато хто в східній зоні потерпав, щоб його не заарештували, і з радістю вилетів би в Гадерсфельд, особливо, як їх би хтось попередив, як, скажімо, Вольфганга, і не чекав би, поки з'ясовували б — винен він чи ні... А я б зачекала. Мабуть, зачекала б. Ні, таки зачекала б. Я б захищалася. До останку. Замість того, щоб летіти в Гадерсфельд, Берндт учинив інакше. Невже інакше? На той час я з дітьми була вже тут, біля матері, і просто лишилась тут. Берндт написав, що мені ні в якому разі не варто повертатись. А може, все-таки варто було б. Я б могла комусь написати, скажімо, тому ж таки Томсу.

Я мушу запитати Берндта, кому найкраще написати. О боже,

але ж Берндт так далеко. Перед від'їздом його обличчя стало якесь чуже, ніби скам'яніле. Він так затужив, що йому наче аж мову відібрало. Вони його завезли сюди силоміць. Тільки силоміць».

Запахло лісом. Автобус немов пробивався крізь лісові хащі. В одному з сіл п'яні висіли.

«Його вислали не в Сибір, якого він так боявся,— думала далі Дора.— Його вислали в Монтеррей.

Вольфганг Бютнер живе, розкошуючи, у Гадерсфельді. Має все, чого душа бажає. Він оббрехав мого чоловіка. В святому письмі сказано: «Той, хто зводить наклеп, повинен померти». Ні, навіть гірше: «Хто на свого брата наклеп зведе, той згорить у геєні вогненній». Десь так. Я ще в школі боялася цих слів. Та марно сподіватися. Кара мине його. Ні геєни вогненної, ані чогось іншого не буде. Нема кари за підлість. Підлість сходить людям з рук. Тут, на землі. Чи існує потойбічний світ? Якщо й існує, то й там немає сили, що покарала б Бютнера за підлість.

Таким людяцям, як Вольфганг і Гельга, фортуна усміхатиметься все життя. Бютнер стане у галузі феромагнетизму відомим вченим. Гельга ще довго буде красунею.

Чи кохають вони одне одного?»

Автобус востаннє зупинився на базарній площі в якомусь невеличкому містечку, і, коли він рушив, почався справжній ліс. Чорний ліс, як його тут називали. Ялини стояли високі, мов собори. Гостро запахло хвоєю, навіть в автобусі.

«Вони зовсім не знають, що таке кохання.

Берндта загнали в безвихідь. Він сам дав себе загнати, замість того, щоб відкинути вагання. Як це сказав Вольфганг Бютнер? «Тоді ще був живий Сталін». У газетах пишуть, що багато засуджених тепер виходить на волю. Серед них, певно, є й такі, яких оббрехали і залякали. Як оце Бютнер зробив тут із Берндтом.

Але чому мене більше до нього не вабить? Я твердо знаю, що не поїду слідом за ним».

Нарешті автобус прибув у Бургвальд. Розходилися останні пасажири. Прощаючись, вони бажали одне одному доброї ночі. Дякували водієві і йому теж бажали доброї ночі. Спроквола, не перериваючи нитки роздумів, Дора рушила дорогою крізь прохолодну зоряну ніч. Згодом вона звернула на стежку. У вікнах будинку вже не світилося. Але додому вона втрапила б наосліп.

За сніданком Ойген спитав у батька, чи знає той, що сталося з професором Берндтом. Старий Бентгайм відповів:

— Якщо мене не зраджує пам'ять,— а вона зраджує мене дуже рідко,— той маленький американець з німецьким прізвищем, здається, Шмідт чи Майєр, домігся свого і спровадив Берндта в Сполучені Штати. Так що жалітися Берндтові справді нема чого, адже він працює в «Stanton Engineering». Я кажу, що жалітися йому

немає чого, бо ж він у своїй галузі нібито відомий фахівець, принаймні був відомий. Тож наші люди на все пішли, щоб витягти його зі Сходу. Фахівець-то він добрий, але крім того, ще й баламут, і тому цей Шульц чи Майєр подумав: а що, як він і досі симпатизує Сходу. Краще, мовляв, для нього і для нас: очі не бачать — душа не болить. А чому раптом ти згадав про нього?

Ойгенові не хотілось відповідати. Батько взагалі любляв затягувати сніданок довгими розмовами.

Прийшовши в контору, Ойген звелів подзвонити по телефону скрізь і довідатись, чи поїхав уже інженер Вілкокс. Виявилось, що ні. Павда, будинок його був замкнений, але він ще жив в американському готелі. Ойген зустрівся з ним в обідню пору.

Вілкокс на мить здивувався, чому молодий Бентгайм цікавиться людиною, яка давно вже не має ніякого відношення до його заводу, та й навряд чи коли мала. А коли Ойген пояснив: «Фрау Берндт була приголомшена, коли чоловік надіслав їй лист із Монтеррея», на обличчі Вілкокса, навіть у поруху його руки, з'явилось щось недоброзичливе, відразливе.

— Ви ставите мені надто багато запитань, — мовив Вілкокс. — Очевидно, ми закладаємо у Монтерреї завод і Берндт там знадобився.

Ойген, прочитавши в очах Вілкокса запитання: «А тобі яке діло до всього цього?» — швидко сказав:

— Фрау Берндт радилася зі мною, чи їхати їй туди з дітьми. Вона не знає, до якого часу працюватиме там Берндт.

— Цього я теж не знаю, — відповів Вілкокс. — Дружина повинна сама знати: їхати їй туди чи не їхати.

Ойген подякував і попрощався з Вілкоксом, який найближчими днями мав виїздити до Брюсселя, а звідти до Штатів.

Повернувшись у контору, Ойген задумався: «Чому його запитання про Берндта розізлило Вілкокса? Ет, пусте. Вілкокс від'їздить. Він нам уже не потрібний. Батько каже, що без нього ми не змогли б так швидко відбудувати завод. Цей чоловік не з балакучих, зате багато на чому розуміється. Вілкокс навіть не здивувався, нітрохи не здивувався, коли тут з'явився Отто, як син свого батька. А ще рік тому Отто й на вулиці боявся з'являтися. Безперечно, Вілкокс був добре поінформований. Що ж тепер стало йому поперек дороги?»

Вілкоксу спало на думку — і ця ідея цілком заволоділа ним, — що його адвокату в Нью-Йорку слід негайно дати нові вказівки щодо Елен. Вілкокс хотів одержати потрібні йому відомості ще до вильоту з Брюсселя. В останньому своєму звіті довірений повідомляв, що Елен знайшла в Нью-Йорку роботу в якогось тридцятивосьмирічного, не дуже відомого вченого Дональда Гросса. Очевидно, за його завданням, вона відвідує різні вечірні курси, вивчаючи фото-

справу, картографію і таке інше. Гросс нібито вже двічі публікував серії статей у журналі, який видає Барклей. Мабуть, він знову готується до експедиції і вже тепер збирає матеріали для звіту. Фрау Вілкокс заклопотана справами Гросса, обідає завжди сама і на квартиру повертається ввечері теж сама. Вона живе сама, і ніхто її не відвідує.

Це повідомлення викликало у Вілкокса хворобливе збудження. На душі в нього й досі було тривожно. Але він ніколи не втрачав витримки і такі дрібниці його не хвилювали. Потім він почав уявляти собі те, на що довірений навіть не натякав. Його, як у поета, гарячкова уява розгортала події далі.

Спершу Вілкокс був обурений. Елен безсовісно прирекла його на самотнє, безрадісне життя; потім він зробив усе, щоб довідатися, хто ж її коханець. Вілкокс переконав себе, що то Гербер Мельцер, брат його першої дружини, якого він через свою дурість запросив був колись у гості. Інколи він заставляв Елен за читанням поганеньких статей, які той тип друкував у кількох журналах. Але адвокат написав йому, що Мельцера вже нема на світі.

Хоч Елен поїхала в Штати й сама, одначе там вона заведе собі коханця, це напевно. Його, Вілкокса, вона не захотіла любити. Вона любитиме чоловіка, з яким невдовзі познаймиться чи, може, вже познайомилась. І її любитимуть. Може, той самий Гросс. Адже вона буває в нього щодня. Заради нього вчиться, заради нього живе сама, ніхто їй більше не подобається. Елен поїде з ним у чужу країну. А йому, Вілкоксу, слід якомога швидше розлучитися з нею і ні цента він їй не дасть. Вона нахабно кинула його напризволяще.

Молодий Бентгайм раптом почав розпитувати його про якогось чужого чоловіка. Бо його дружина, бачте, хоче поїхати до нього. Та нехай він, що теж цілком можливо, лишається там на кілька років чи навіть назавжди. Не велика біда, поживе сам. Адже він, Вілкокс, теж сам.

3

Ріхард домовився зустрітися для невідкладної розмови з директором заводу Ульшпергером. Але в приймальні секретарка затримала його:

— Вибач, товаришу Гаген, але товариш Ульшпергер просить тебе трохи зачекати або прийти хвилин через двадцять. Сюди несподівано прибув полковник Кожевников і попросив дати йому якусь довідку.

— Я тут зачекаю,— відповів Ріхард.

Секретарка Інгрід Обермайер — дружина інженера Обермайера з ельбського заводу — склала всі іспити на «відмінно»: стенографію, друкування на машинці, російську мову, синхронний переклад — англійську вона вивчила по радіо. Вона запропонувала Ріхардові кілька фахових журналів.

Ріхард подякував, але відмовився. Він дістав записник, щось у ньому підкреслив, щось записав.

Щоразу, йдучи на розмову до Ульшпергера, Ріхард признавався собі, що йому доводиться переборювати неприємне відчуття невідготовленості. Причину цього відчуття він і сам не розумів. Чимось дорікнути Ульшпергерові він не міг. Хіба закинеш директорові те, що він завжди суворо дотримується теми розмови й ніколи не переходить на другорядні питання чи на ті, які вважає другорядними, ставить запитання до теми й так само спокійно відповідає.

Ріхард ще з юнацьких років умів проникати в душі замкнених людей — коли обережно, а коли й рішуче. Кінець кінцем він таки відкривав їх для себе. Це вдавалося йому ще в школі. В гітлерівські часи він їздив з одного міста в інше з партійними дорученнями — малий, мов хлопчик, і впертий, як дорослий. В еміграції, у громадянську війну в Іспанії, навіть у концтаборі він знаходив шлях до озлоблених, затверділих сердець. Вийшовши на волю — вся країна спочатку здавалась йому величезним закам'янілим серцем, — він усюди знаходив щілину — інколи завдяки своїй наполегливості, а інколи завдяки терпінню, — в яку можна було проникнути. Пощастило йому і на гарцському заводі. Його чекали там насмішки й недовіра людей, проте коли він від'їздив звідти, всі жалкували за ним. Змінивши першого на коссінському заводі секретаря парторганізації, Ріхард був переконаний, що й тут йому пощастить.

Він утішав Фогта, коли той, прощаючись, дорікнув собі: «Не здатний я розібратися як слід у людях. Тому в мене й не ладилась робота».

Ще кілька тижнів тому Ріхардові здавалося, що тут він теж не зможе проникнути в душі людей, що люди тільки вдають, ніби він проник у їхні душі. Мовляв, що ж, гаразд, хай буде по-твоєму, послухаємо, що ти нам скажеш, для цього тебе й прислали, але потім дай нам спокій.

Коли восени 1947 року Ріхард уперше приїхав у Коссін, він був готовий до злісного опору, а зустрів тільки удавану байдужість. Заводячи мову про нові норми, він усюди помічав глузливу посмішку на обличчях робітників. Ні, вони не чинили йому опору, вони просто нехтували ним.

«Чому тут мені не вдається те, що вдавалося все життя? Адже ніде й ніколи мені не була так необхідна удача, як тут і то зразу ж.

А я ще втішав Фогта! Дурень я зарозумілий!

А Ульшпергер? Чому мені так важко знаходити з ним спільну мову? Адже ми повинні діяти завжди одноставно».

Секретарка Інгрід Обермайер вже двічі дзвонила Ульшпергерові по телефону. Мабуть, інженер відділу контролю Кожевников ще й досі сидів у нього в кабінеті. Ріхард сховав записника й задумливо

подивився на секретарку. Чи симпатична вона? Чи красуня? Шкіра в неї темно-золотава від веслування і вітрильних регат. Іноді вона їздить до чоловіка на власному човні. А довеслувати до ельбського заводу не так просто.

Ульшпергер подзвонив з кабінету.

— Так, так. Товариш Гаген чекає тут,— відповіла секретарка.

«Я розумію, чому радянські люди так високо цінують Ульшпергера,— міркував Ріхард.— Ще б пак! Його треба цінувати вже за те, що він пережив. В його сім'ї — всі члени партії, як у мене. Він, його батько й брат у гітлерівські часи працювали на цьому заводі, тоді він ще належав Бентгаймові. Батька й брата стратили нацисти, знайшовши у них листівки. Лише йому вдалося втекти. Не на південь Німеччини, де його розшукували, а через Балтійське море в Ленінград. Тепер це добре, навіть дуже добре, що він виріс тут і всіх знає. Як добре, дуже добре й те, що в Радянському Союзі йому дали можливість закінчити школу, здобути освіту. Невже я такий дріб'язковий,— міркував Ріхард,— що заздрю йому? Та ні, річ зовсім не в тому. Тоді в чому ж? Коли почалася війна, Ульшпергер, певна річ, розмовляв по-російському, як справжній росіянин. Про нього казали: «Ні, це не фріц», або: «Хоч він і фріц, але йому можна довіряти». Він нібито був на фронті і за лінією фронту, на території, окупованій німцями. Розвідником. Не раз ризикував головою. Зарекомендував себе з найкращого боку. А потім, коли наклав п'ятами перший коссінський директор Берндт і звільнили Фогта за те, що той сидів тут і ні про що не здогадувався, сюди прислали Ульшпергера. Свою діяльність тут ми починали разом.

У радянських людей справді є всі підстави довіряти йому. Приїздить, скажімо, радянська делегація, як це було нещодавно, і її керівник допомагає нам вираховувати час, потрібний на завантаження шихти. Він, безперечно, наперед усе знав про Ульшпергера. І привітався з ним, як із другом. Напевне, йому ще вдома сказали: Ульшпергер — той, що в Коссіні,— людина надійна, на нього можна покластися.

Чому Кожевников зі мною розмовляє не так тепло, як із Ульшпергером? Не тільки тому, що я не знаю російської. А тому, що в мені він не бачить того звичного, надійного, що бачить в Ульшпергерові. Кінець кінцем я інше пережив. Вся моя юність минула в підпіллі, і я вдався такий маленький, що пролізу крізь будь-яку щілину. Хіба це, зрештою, не те саме, що бути «за лінією фронту»? І втечу я пережив, і війну в Іспанії, воював у батальйоні імені Тельмана. І нарешті ота печера-госпіталь, де я лежав з Робертом і Гербертом Мельцером, а над нами марширували франкісти. Все це лишилося зі мною. Тільки-но дістався до Франції, як мене схопили нацисти і запроторили до концтабору. Там мені дали партійне доручення: ти повинен будь-що зберегти життя Мартіну.

Лише ти знатимеш, хто він є насправді, ти повинен обов'язково врятувати його. І я виконав свій обов'язок. Мені вдалося зберегти життя йому і собі. А потім нас визволили. І все це теж лишилося зі мною. Але... Що але? Ульшпергер діяв у них на очах, а повне довір'я люди виявляють тільки до того, що їм цілком зрозуміло.

Інколи інженер Рідль розуміє мене краще, ніж Ульшпергер, адже все, що ми робимо, ми робимо для блага нашої країни, яку і він, і я хочемо перебудувати. А Ульшпергер, хіба він не хоче? Звичайно, хоче. Але для нього найважливіше виконати спущені згори інструкції. А я, хіба не те саме роблю я? Тільки з тією різницею, що я сам собі кажу те, що кажуть мені вони. Ульшпергер завжди був ближче до того життя, яке ми будуємо тепер у себе. Могутній образ Сталіна завжди надихав його, правив йому за взірець, а я був далекий від цього образу».

У дверях з'явився Ульшпергер з Кожевниковим. Гість досить доброю німецькою мовою сказав:

— І ви тут, товаришу Гаген, як ваші справи?

— Добре, дуже добре.

— Заходь, Ріхарде, вибач, що змусив тебе чекати. Що сталося?

Ульшпергер був на дві голови вищий за Ріхарда. Проте коли він сидів за письмовим столом, це не дуже впадало в око.

— Я хочу обговорити з тобою одне невідкладне питання.

— Прошу.

— Я домовився з Герхардом зустрітися з ним завтра після обіду в окружному комітеті партії. Але вважаю за потрібне сказати про це тобі.

— Чому ти їдеш туди? — спитав Ульшпергер.

Ріхард говорив від щирого серця, хоч про все це сотню разів передумав.

— Тому, що нові норми, які ми одержали, багато в чому не реальні. Щоправда, в нас давно говорять і пишуть про те, що ці норми обґрунтовані, бо враховані з можливостей середнього робітника. Але в багатьох випадках виконати їз зможуть тільки найбільш кваліфіковані робітники. Хоча б тому, що норми обґрунтовані технічно, а не кожен може так розумно розподілити свої сили, як це передбачили нормувальники. Багато хто з робітників схиляється до думки, що все буде так, як і тоді, коли ми працювали з контрольним годинником. Але найголовніше те, що люди не зможуть день у день виконувати нові норми. Принаймні в більшості цехів, таких, як трубопрокатний, ливарний...

— А як справи в прокатному? — раптом спитав Ульшпергер, і в його голосі вже можна було чути відповідь: «Я й сам це знаю, але хочу почути й від тебе».

— Все гаразд. Там Гербер. Але Гербер у нас один. А інші... Ось, прошу.

Ріхард розіслав на столі зведення. Ульшпергер навіть не глянув на

них. Чи тому, що вони його не цікавили, чи тому, що вже добре знав їх. Він пильно подивився Ріхардові в очі й сказав:

— Пам'ятаєш нараду з майстрами, коли Гербер несподівано заявив, що результатів, за які ми так боремося, можна досягти відразу, запровадивши безперервний робочий цикл, як це зробили на заводі імені Фіте Шульце, і поставивши нове обладнання, як це невдовзі зроблять на ельбському?

— Так, пам'ятаю,— відповів Ріхард, дивуючись, що Ульшпергер не забув той виступ і взагалі вмів розрізняти і оцінювати людей з їхніх виступів.

«А я хіба щось не так роблю?» — подумав Ріхард і сказав:

— Інженер Рідль йому заперечив, що нам ще рано про це думати, у нас немає зайвих коштів для таких капіталовкладень, і тому ми повинні своєю працею досягти цих і ще вищих результатів.

— Так, так, і що ж відповів Гербер? — спитав директор Ріхарда, ніби учня, якого хотів навести на правильну відповідь.

— Гербер це зрозумів. Але він у нас, як я вже казав, один із найкращих. Одержавши якесь навіть дрібне розпорядження, Гербер одразу ж радиться з бригадирами. Його люди зрозуміють найважче завдання, коли він пояснить його й покаже, як треба працювати.

— Атож. Навіщо ж тоді скаржитися на розпорядження, які Гербер, наприклад, нарешті зрозумів, а потім пояснив іншим і показав, як треба працювати.

— Тому що він виняток, а не середній робітник. Я можу десяток тобі назвати, навіть сотню робітників, які зовсім не в захваті від нових норм, кожного з них ці норми б'ють по кишені. Один не може придбати собі навіть трохи меблів. Отак і живе з дружиною поміж голих стін, і що з того, що ці голі стіни йому дав завод. Інший соромиться вийти на вулицю, бо одягнений, як опудало. І раптом вони перестануть одержувати за свою роботу. Я маю на увазі, поки вони почнуть щось одержувати, поки освоять нові темпи, мине чимало часу. А їм здається, що саме за цей час вони могли б збудувати своє щастя.

— Облиш,— мовив Ульшпергер.— Поставмо на цьому крапку. Ти зможеш назвати мені сотню робітників, які незадоволені своїми заробітками. Ще б пак! Але те, що вони виробляють,— це всього-навсього мізерна частина того, що виробляє робітник, ну, скажімо, в Бентгайма у Гадерсфельді.

— Якщо Бентгайм і заробляє мільйони,— вигукнув Ріхард,— і ці мільйони нечесні, то робітники не помічають цієї нечесності, а хоч і помічають, то їх не обходить, чи їм платять чесно, чи нечесно. і чому це так. Тому що й при такому заробітку, ганебному, при низькому порівняно з мільйонами Бентгайма, їм все-таки щось перепадає, і життя їхнє стає веселішим. Вони впевнені, що хтось турбується про їхнє щастя.

— Любий товаришу Гаген,— мовив Ульшпергер,— не один з тих робітників, про яких ти мені розкажеш, що вони, мовляв, невдоволені, бо неспроможні придбати собі меблі, в Радянському Союзі лишив позад себе стільки спаленої землі,— він чи його брат,— що цієї землі вистачило б на три нерозділені Німеччини. А тепер нехай вони трохи піднатужаться, без меблів, без нових костюмів, нехай виконують норми без американських капіталовкладень Бентгайма. Янки, які дали Бентгаймові таку позику, що той зміг збудувати ультрасучасний завод, не мали ні клаптика спаленої землі. Не було в них восьми мільйонів убитих. Поясни це тим базікам, замість вислуховувати байки про їхнє життя. Радянський Союз теж мусить відбудовуватись. Він не може всі свої кошти вкладати в нашу молоду республіку, вона сама повинна стати на ноги. Ти, любий Ріхарде, не бачив на власні очі, що там коїлося всі ті чотири роки.

Ріхард зблід. Якби Ульшпергер навіть помітив був це, він би однаково не збагнув причини. Потім Ріхард тихо, спокійно сказав:

— Я все це уявляю собі, Ульшпергере. У багатьох концтаборах, де мені довелося провести ці чотири роки, я всього зазнав. Тортури, газові камери, розстріли, шибениці. І все-таки я зрозумів, що людей можна перевиховати.

— У цьому й полягає сила нашої держави,— так само тихо й спокійно промовив Ульшпергер.

— Але наказами нікого не перевиховаєш,— не підвищуючи голосу, вів далі Ріхард. Однак погляд його став суворіший. Ульшпергер мимоволі насторожився. Здавалося, він аж тепер почав прислухатися і захвилювався — на вигляд він лишився такий самий спокійний, ніби нарешті усвідомив, хто перед ним сидить.— Чи вказівками, що звучать як накази. Я тобі вже двічі казав: у нас є тільки Гербер, який може швидко пояснити те, що нам потрібно. В інших цехах нам доведеться довго розтлумачувати людям, поки вони самі цього захочуть. А тому я вважаю, що треба не наказувати, а пояснювати і пропонувати.

Ульшпергер, навіть якщо й досі був схвилюваний, умів опанувати себе і спокійно сказав:

— Незалежними, самостійними і вільними ми станемо аж тоді, коли зрівняємося з іншими державами. І щасливими також. Та нехай там що, але прошу тебе, Ріхарде, обміркуй ще раз, чи варто тобі завтра їхати в окружний комітет партії. Обміркуй ще раз. У всякому разі я вдячний тобі, що ти повідомив мене про свій намір.

Він устав і потис Ріхардові руку.

Це був зовсім інший потиск, ніж тоді, коли Ріхард прийшов сюди. Але зрозумів це Ріхард пізніше. В тому потиску він відчув незгоду, як і в розмові, але водночас і взаєморозуміння.

«Ульшпергер хоче витиснути із заводу те, що від нього вимагають. На те він тут і директор. Хоч вимоги не такі вже й великі

порівняно з іншими заводами, наприклад, у Західній Німеччині. Тут він має рацію. І все ж із нашими людьми ми повинні повестися так, як я раджу. Тут маю рацію я». Ріхард так заглибився в роздуми, що поминув Інґрід Обермайєр, яка була красуня чи, може, тільки симпатична, не попрощавшись.

Він подався в прокатний цех. «Може, спіймаю там Гербера,— подумав.— Попрошу, щоб увечері зайшов до нас...» Прокатний цех містився досить далеко, біля каналу. Адміністративний будинок з конторою, який Ріхард щойно залишив, стояв майже одразу за головними воротами. На маленькому подвір'ї неправильної форми, давно очищеному від брухту й сміття, були розбиті квітники й газони. Квітники мали досить убогий вигляд. Може, тому, що дим шкодив квітам, а може, тому, що ніхто тут особливо не дбав про квіти.

Після того, як Ріхард виговорився в Ульшпергера, думки більше не мучили його душу, тепер вони налягали на нього важким тягарем і не тільки на нього. Він вирішив ще провести призначені на завтра партійні збори. Якщо й там у нього нічого не вийде, то післязавтра він поїде в окружком партії.

«Те саме зачароване коло, яке нам треба було розірвати багато років тому, коли я вперше сюди приїхав. Вони ще й досі огинаються. Не всі, правда. Але досить багато. Я повинен випрямити це коло, як коваль підкову. Ми кажемо: «Більше працюйте». А вони відповідають: «Спочатку дайте нам краще життя. Після того й про роботу поговоримо».

Може, Ульшпергер має рацію? Чи ні? Багато хто донедавна жартома виконував норму. І раптом їм доводиться добряче піднатужитись, щоб виконувати нові норми, треба працювати не покладаючи рук. Їм здається, що від них вимагають забагато. А тим часом наш завод випускає значно менше продукції, ніж може і повинен випускати».

Якийсь хлопчина пробіг повз нього, весело гукнувши:

— Доброго ранку, товаришу Ріхард!

Другий хлопчина пробіг повз Ріхарда, не привітавшись, ніби не впізнав його. Ще один літній робітник — Ріхард так і не зміг пригадати його прізвища, хоч не раз мав з ним справу — лукаво всміхнувся і надміру ввічливо вклонився. Потім пройшло ще двоє з важкою ношею, ті буркнули привітання собі під ніс.

Ріхард уже майже дійшов до прокатного цеху, як ураз пригадав, що Гербера сьогодні на заводі нема. Він попрацював підряд дві зміни — стежив за ходом монтажу — і тепер відсипався вдома.

Нараз Ріхард відчув, як гостро йому не вистачає в ці дні Роберта Лозе. Навіть Гербер не може замінити його. Що ж особливого було в Робертові? Те, що вони бозна-відколи знають один одного, як самих себе? Річ не лише в цьому. Не в тому, що вони знайомі багато років.

«Роберт Лозе і я. Ми були друзями. Були й ворогами. І знову стали друзями. Були часи, коли я вважав Роберта неврівноваженою, ненадійною людиною. Раніше Роберт часто просив у мене поради. Але згодом він почав звертатися до мене все рідше. Може, сьогодні він потрібен мені дужче, ніж я йому. Він розумів, що для мене було важливе. Те саме стало важливе й для нього. Оце важливе й визначило його шлях у житті. Шлях, що відрізнявся від мого. Але теж правильний, надійний. Як добре було б поговорити сьогодні з Робертом...»

Партійні збори було перенесено на другий день. У новій постанові Політбюро пропонувало відмінити ті вказівки, що викликали у людей невдоволення. Ульшпергер терміново скликав нараду і зачитав це рішення. Чи знав директор про нього до того, як приходив Ріхард, чи воно захопило його, як і Ріхарда, зненацька, і чи погоджувався він з усіма пунктами цього рішення, про це він не обмовився ні словом. Люди, яких він скликав, взяли цей важливий документ до відома і розійшлися.

У цехах Роберт завважив, що робітники неабияк захвилювалися, хоча й мовчали. У їхніх відповідях на його запитання він не відчував ні радості, ні задоволення, а швидше вперте небажання розмовляти на будь-які теми.

На партійних зборах ті, на кого можна було покластися, як, наприклад, Гюнтер Шанц, Ернст Крюгер, сказали:

— О, як же вони тепер задерли носа, Вебер, Янауш, Уліг та інші.

Ернст Крюгер полюбив Ріхарда ще з перших зборів у Коссіні. Тоді Ріхард проник у душу цьому юнакові, як намагався проникнути в душі всіх. Ріхард цілком перевернув йому життя.

— Чому деруть носа?

— Треба, кажуть, і далі стояти на своєму, то й вони поступляться.

4

Того самого тижня Пауль Мезеберг підійшов до Ріхарда і заявив, що повинен з ним негайно поговорити. Ріхард сподівався, що той хоче висловитися з приводу рішення партії, і того, яке враження воно справило на колектив. Але Пауль, на превеликий подив, досить різко заговорив про справу Томаса Гельгера. Пауль був з тих людей, які приймають таке близько до серця, і гадав, що Ріхард як і він, добре знає всю ту історію. Проте Ріхард попросив його розповісти коротко і ясно все спочатку, що той охоче й зробив. Наприкінці Пауль сказав:

— На нараді, що відбулася минулого тижня, директор виробничої школи заявив, що невинність Гельгера вже давно юридично доведена. З партійного погляду йому слід дати можливість цілком

себе виправдати. Я з цим не згоден. Така поблажливість заохотить багатьох до всіляких каверзних витівок замість неухильно виконувати свої обов'язки.

Ріхард слухав його здивовано. Коли Мезеберг назвав ім'я Томаса Гельгера, йому пригадалось, як високо цінував цього хлопця Роберт Лозе. Ріхард спитав:

— Це той самий Гельгер, який колись готував Роберта Лозе, того самого Роберта, що тепер працює на заводі Фіте Шульце, до іспиту на інструктора виробничої школи?

— Той самий,— підтвердив Мезеберг. Він забув, як сам тоді заперечував, щоб Лозе послали на інструкторські курси, а отже, й забув, як сам пошився в дурні, коли молодь заступилася за Роберта. Про ту свою хибну позицію він забув відразу і назавжди. Йому б і вві сні не снилося, що його нинішня позиція може мати щось спільне з тодішньою. А ось Едуард Ян, директор виробничої школи, заступився за Томаса, як колись заступився за Роберта.

— Томас Гельгер став на хибну стежку,— вів далі Пауль Мезеберг.— Він розчарував нас усіх.

— Пришли його до мене,— попросив Ріхард.

«Він виглядає старшим за Роберта,— міркував Томас.— Чуприна майже вся сива». Сидячи перед столом Ріхарда, Томас згадав усе, що про нього розповідав Роберт.

— Нехай на тебе дивляться зизом,— мовив Ріхард,— а ти терпи. Працюй і терпи. Ти й сам знаєш, що в ці тривожні дні кожен член партії нам дуже потрібен.

— Я навіть не знаю,— сказав Томас,— чи я ще маю відношення до партії. Про це мені стане відомо аж наступного тижня. Мене можуть виключити з кандидатів.

— Одне до одного не стосується,— відповів Ріхард.— Не важливо, що саме ти дізнаєшся наступного тижня. Важливо, будеш ти комуністом чи ні. Я думаю, що ти будеш комуністом. Навіть якщо й приймуть інше рішення, ти однаково будеш комуністом — для себе і для мене. Авжеж, і для мене, розумієш? Адже через це ти не перекинешся до наших ворогів. Ти залишишся з нами, Томасе, і чекатимеш, доки все з'ясується.

— Звичайно,— стиха проказав Томас.

Він пішов, відчуваючи на душі полегкість. У майстерні Крюгер явно уникав розмовляти з ним. Але Томас, втішений словами Ріхарда, не звертав на це особливої уваги.

Хоч Томаса заспокоїла спочатку розмова з Вальдштайном, а потім з Ріхардом, проте історія з Пімі закінчилася для нього неминучими наслідками: до технічного інституту в Гранітці його не послали. Замість нього поїхав Вернер Кале, молодший брат Еріха Кале з трубопрокатного цеху. Вся сім'я Кале — Еріх з дружиною, двоє маленьких дітей і Вернер — переїхала в Коссін з Берліна.

Не часто таке траплялося. Але дружина Еріха після других пологів захворіла, і надію на її одужання пов'язали з селянським будиночком у садку в селі Крімча — по той бік каналу. Родичі помінялися з ними помешканнями. У Берліні Вернер був активістом молодіжної організації. Його табелі успішності, документ про кваліфікацію засвідчували, що хлопець він тямущий, надійний. Він працював електриком і зустрівся з Томасом зовсім випадково.

Дирекції по всіх лініях пропонували послати в Гранітц Томаса Гельгера, який, здобувши робочу спеціальність, тепер успішно навчався не тільки в Рідля, але й у професора Вінкельфріда на ельбському заводі. А тому питання про Вернера Кале взагалі не стояло.

Проте в середині червня, коли все, власне, було вирішено і хтось з дирекції назвав ім'я Вернера Кале, підкресливши, що про Томаса Гельгера навряд чи можна ще вести мову, а тому не варто, мовляв, марно гаяти час, кандидатуру Вернера затвердили одногосно.

Біля майстерні Томаса чекав Гайнц Келер, щоб повідомити його про це, — Еріх Кале в робочій їдальні обмовився кількома словами про брата. Ні, Гайнц без будь-якої зловтіхи говорив Томасові, що замість нього в Гранітц їде Вернер. Він був твердо переконаний, що саме Томаса, а не Вернера годилося б послати вчитися.

— Ось бачиш, — мовив Гайнц, — тепер ти можеш мене зрозуміти. Ти накоїв такого, що їм не до вподоби. І раптом виявилось, що в тебе бракує здібностей, щоб стати інженером. А Вернер Кале їм як із неба впав. І анкета в нього чиста. Він свого доб'ється.

— Ти його знаєш? — спитав Томас.

— Ні. Він тут недавно. Ще ні перед ким не завинив. Не було ж коли «завинити», як у таких випадках висловлюється Мезеберг.

— Отож-бо, — проказав Томас, намагаючись — що видалося Гайнцові безглуздом — захистити Мезеберга, — він, мабуть, хлопець перспективний.

— Та мабуть, — згодився Гайнц. — Але й ти, без сумніву, перспективний. Так, так, перспективний, бо в тебе є здібності, а це, як сказав старий, — він хоч і помер, та слова його вічно живі — означає: кожному за його здібностями. І раптом виявилось, що в тебе голова не для навчання. Те саме сталося й зі мною. Причину ти знаєш: батько на Заході. Брат на Заході. Через цю безглузду історію втрачаєш усі здібності.

Томас слухав його і не слухав. Він нічого не заперечував. Нараз йому стало ясно (хоч він це й раніше припускав, але припускати і знати напевно, не одне й те саме), що восени він не поїде в Гранітц, а працюватиме, як і досі, в ремонтній майстерні. Звичайно, він може вчитися у вечірній школі. Однак, щоб відвідувати курси Вінкельфріда на ельбському заводі, треба одержати дозвіл, адже двічі, а то й тричі на тиждень він ішов раніше з роботи. Чи тепер погодяться на це, чи ні, він не знав. Коли Ліна йому натякнула, що його,

можливо, пошлють учитися, він потай кілька разів побував у Гранітці. Переписав розклад занять на перший семестр. І навіть обміркував з Рідлем — він не приховував від нього нічого, що стосувалося роботи, — як йому краще підготуватись. Рідль давав йому завдання, позичав книжки.

Томас не схильний був розмовляти, Гайнц вирішив почекати й подивитись, чи не піде той до Ендерсів. Переконавшись, що Томас зібрався в селище — очевидно, до Рідля, — Гайнц подзвонив у квартиру Ендерсів умовним сигналом, як того забажала Тоні. «Я хочу відразу знати, що це ти», — сказала йому дівчина, хоч причини й не пояснила.

Гайнц відчував, що Тоні вагається виходити до нього, коли Томас удома. «Ні, він нічого не заперечує, — пояснювала дівчина, — але таку скорчить міну, що аж ніяково стає. Тільки й того». А Гайнц подумав: «Яке їй, зрештою, діло до того, що Томас корчить міну?»

Гайнц із Томасом ніколи не згадували про Тоні. Вони товаришували, часом сварились, але Тоні до цього не мала ніякого відношення.

Цього разу Тоні гукнула:

— Зажди хвилиночку, я переодягнусь.

Гайнцові подобалося, коли Тоні одягала сукні, що їх дарувала їй надто щедра Елла. Він радів, бо в них вона виглядала особливо гарною і одягала їх заради нього.

Невдовзі Тоні вийшла — постава в неї була струнка, горда, точнісінько, як у Елли, здавалося, то сукня зобов'язувала її так триматися. Тоні була трохи вища за Гайнца, її очі мерехтіли темно-золотавим блиском, золотаво відсвічувались її темні коси та шкіра. Еллина сукня трохи обвисала на ній — Елла була міцна молодичка з повним бюстом, а Тоні худенька, з малими груденятами. Гайнц зраділо оглянув її з голови до ніг. Вони пішли понад річку, де коссінців ніколи не стрінеші. Гайнц заговорив про те, що лежало в нього на душі і не знайшло відгуку в Томаса.

— Тепер у Гранітц посилають Вернера Кале.

Тоні повернулась обличчям до Гайнца і уважно поглянула на нього. Хлопець збагнув, що він щоразу робить ту саму помилку, згадуючи при Тоні про Томаса. В очах дівчини він прочитав, що вона й досі стурбована тим, що сталося з Томасом.

Та почавши вже цю розмову, він гнівно провадив далі:

— Ти собі лише уяви: якби на Заході молодий робітник склав стільки іспитів. Тобто якби виявив свій талант. Вчителі, спеціалісти звернули б на нього увагу. Йому б допомогли вчитися далі.

— Такого там не буває, — буркнула Тоні.

— Таке буває іноді й там. У нас ось у чому причина: намагаються не пропустити того, хто не підходить державі. А там, на Заході, якщо вже обдарована людина нарешті достатньо себе виявила,

нікому нема діла до того, що вона робить за воротами заводу і з ким гуляє, там на це не зважають.

— Там такого не трапляється,— промовила Тоні,— тому нема на що й зважати.

— Ет, облиш. А мій брат? А сам Рідль?

Але Тоні вже не слухала його. Вона думала про те, яке велике розчарування переживає Томас.

У Рідля саме гостював Цібулка. Старенька фрау Рідль, придивившись до Томаса, зрозуміла, що хлопця привело до її сина щось незвичайне, і попросила кілька хвилин зачекати.

Томас пішов у дитячу кімнату. Хлопчик уже сам навчився заводити локомотив і пустив його по рейках, не чекаючи, поки це зробить Томас. Томас пригадав, як колись йому самому подобалася ця гра. Це було дуже давно. Ні, не так уже й давно. Ще в січні цього року. Тоді в Рідля теж гостював Цібулка. А Томас у дитячій кімнаті здивовано прислухався до того, що вони говорили про лікарів, заарештованих у Москві. «Хай там що, а Сталін помер,— сказав собі Томас.— Що ж змінилось? Дехто, здається, став сміливішим. Відвертішим? Добрішим?»

І раптом він подумав: «Якщо я назавжди, навічно залишуся на коссінському заводі, тоді мені завжди доведеться спати в одній кімнаті з отим Вебером. Я сам одягнув на шию це ярмо. Рекомендував його фрау Ендерс, гадаючи, що невдовзі поїду в Гранітц». Дивлячись на хлопчика, який, не звертаючи на нього уваги, грався в залізницю, Томас раптом відчув усередині гострий біль. Йому здалося, що він занастив своє життя. Він би заплакав, якби був у кімнаті сам, але поруч возився зі своїм локомотивчиком хлопчик.

І тут Томас, мабуть, уперше по-справжньому замислився про своє майбутнє життя. Він гостро відчув, як бракує йому радості. Ні, не банальних, бездумних веселощів, а справжньої людської радості. І хоч йому подобається робота, хоч і владнаються партійні справи (слово директора виробничої школи і секретаря парторганізації важить більше, ніж слово якогось там Мезеберга), одначе для повної радості йому треба чогось особливого. На думку спала Тоні. Її коси, що відсвічувалися темно-золотим полиском. У пам'яті спливла фотокартка на письмовому столі Рідля. То була не кольорова фотокартка. Одначе Томас був певен, що коси в тієї жінки теж відсвічувалися темно-золотавим полиском.

Ніби почувши його думки, в кімнату раптом увійшов Рідль. Він спитав:

— Що з тобою, Томасе?

Хвилину тому в кабінеті Цібулка сказав Рідлеві: «А вашого улюбленця Гельгера у Гранітц все-таки не посилають».

Томас коротко розповів про все. На мить він замовк, потім заговорив знову:

— Я буду вчитися далі, якщо дозволите, в вашій вечірній школі. Тобто на другому курсі. Якщо дозволите, я іноді приходитиму до вас, зрідка, як досі. Щоб упевнитися, чи я зрозумів те, що інші вчать без мене у Гранітці.

Коли Рідль вернувся в кабінет, він сказав Цібулці:

— А все-таки не можна скасовувати рішення через якусь безглузду хлопчачу витівку і так раптово посилати вчитися іншого. Вам треба негайно поговорити зі своїми товаришами.

— Тут уже нічого не вдієш,— сухо відповів Цібулка.— Рішення прийняли, і ніхто не буде його скасовувати.

Рідль похитав головою, відпив трохи вина і скоріше весело, ніж сердито запитав:

— Рішення прийняли одноголосно?

— Так, одноголосно.

— Виходить, ви, Цібулко, теж голосували за нього. Це безглузде рішення може тільки нашкодити Гельгерові. Навіщо ж ви голосували?

Цібулка здвигнув плечима.

— Вам цього не зрозуміти. Для тих, кого посилають у Гранітц, це велика нагорода. Її дають тільки тому, хто цілком її заслуговує. А якщо раптом виявляється, що Томас її не заслуговує, то тут уже нічого не вдієш.

Отже, одноголосно, думав Рідль. Але ж це означає, що Цібулка не втрутився в справу. Йому й на думку не спало виступити й сказати: «Пошліть, ради бога, цього Гельгера вчитися. Він не осоромить нас, стане на власні ноги, якщо вдень і вночі сидітиме над книжками. Адже він про це так мріє».

На вчинки Цібулки, усвідомлював він це чи ні, впливала його коханка в Західному Берліні. Їхні інтимні зв'язки поволі переросли в таке собі спокійне подружнє життя. Жінка тільки дивувалася, задумавшись часом над тим, як багато води збігло відтоді, коли вони поклялися одне одному ніколи не розлучатись. Вона не зважилася відмовитись від подвійної пенсії, яку їй виплачували держава за полеглого на війні чоловіка і завод, де він працював, і переїхати назовсім до Коссіна. А її другові, молодому Цібулці, бракувало сили рішуче порвати з Коссіном, незважаючи на прикrostі, яких йому довелося там зазнати, порвати зі своєю партією, роботою, зі своєю державою, раз і назавжди порвати з усіма і навіть зі своїм батьком, старим Цібулкою. Не таке вже шалене було його кохання.

Жінка кілька разів побувала в Східному Берліні, відвідала Лейпцігський ярмарок. Після всього вона сказала Цібулці:

— Не сердься, любий, нам разом було дуже добре, але я вільно зітхнула, коли знову повернулась до Штегліца.

— Це тому, що в тебе тут немає роботи.

Вона вивчилась на дизайнера, але рідко кому, хіба що котрійсь із своїх приятельок, виготовляла ескізи оформлення.

— Мені не подобається,— збуджено заявила вона,— що у вас я неодмінно повинна працювати, до того ж, можливо, креслити оті ескізи, від яких у мене з душі верне. А тут, у Західному Берліні, навіть коли я нічого не роблю, навіть коли я просто вийду погуляти, на людей подивитися, і то мені приємно. У вас так не погуляєш.

Згодом Цібулка перестав наполягати, щоб вона переїздила. Коли він намагався уявити її в Коссіні, з батьками, серед своїх друзів чи просто під час прогулянки безлюдними вулицями, то нічого путнього в нього не виходило. Він звик потай їздити до неї, з нетерпінням чекав її радісного вигуку, коли несподівано з'являвся перед нею. Була якась принадність у тому, що він тут, у Коссіні, завжди носив у кишені ключ від штеглицької квартири, була якась принадність і в тій ревності, яка часто находила на нього. Адже вона, напевне, заводила там знайомства. Але й для неї була якась принадність у тому, що її друг із східної зони, який ніколи, ніколи її не покине, міг несподівано відчинити двері її квартири.

Однак Цібулка не дуже довіряв людям, які час од часу з якихось причин їздили в Західний Берлін. Він узяв собі за правило тримати язик за зубами, коли при ньому порушували болюче для нього питання: тут чи там. Боявся накликати на себе найменшу підозру. Не хотів привертати до себе уваги. Навіть у справі Томаса Гельгера, яка, здавалося б, не мала до нього ніякого відношення, він не хотів привертати до себе уваги своєю особливою думкою, що певною мірою стосувалося Заходу.

Рідль раптом згадав, що забув попрощатися з Томасом. Добрих вістей для хлопця у нього не було, але Томас і не чекав чогось приємного. Він лише запитав, чи можна йому як і досі, зрідка вечорами приходити, щоб одержати консультацію з того чи іншого питання.

— Звичайно,— мовив Рідль,— тепер тим більше.

Але Томас ще висловив своє побоювання, що йому не дозволять закінчувати роботу трохи раніше, щоб устигати на вечірні курси професора Вінкельфріда.

Рідль пообіцяв йому владнати цю справу за всяких обставин, хоч у глибині душі був не зовсім певен, що це буде так просто. Але він рішуче наставляв Томаса віддавати навчанню кожну вільну хвилину, щоб заочно, нехай це триватиме й довше, опанувати ті самі знання.

А він, Рідль, допомагатиме йому скільки зможе. Не нагадуючи Томасові більше про причину всіх його бід, Рідль усміхнувся й додав:

— Ми вдвох повинні з цим упоратися.

Повертаючись додому, Томас міркував: напрочуд важко пояснити те, що в його житті зустрічаються люди, котрі змушують його гостро відчути, де він хоч раз схибив, як, наприклад, Мезеберг. Але зустрічаються й такі, що бажають йому добра, тільки добра: Вальдштайн, Ріхард Гаген, Рідль. Як це сталося, що суворі, непримиренні одержали стільки влади?

РОЗДІЛ ОДИНАДЦЯТИЙ

1

Ульшпергер аж до ночі пробув у комендатурі. Потім Кожевников забрав його до себе додому. Він дружив з ним ще до війни і під час війни, залишився товаришем і після війни. Ульшпергер аж згодом довідався, як часто, коли і де ручався за нього Кожевников у ті часи, коли довір'я означало життя, а недовір'я — загрозу життю.

Ульшпергер ще раз переклав йому текст радіопередачі із Заходу. Потім переповів звіт молодого Фірлапа про відрядження. Кілька років тому Фірлап разом з інженером Рідлем уперше поїхав у ФРН, тепер його самого послали укладати відповідальні угоди. Тим часом він багато навчився, опанував не тільки економіку, майже вільно говорив англійською мовою, засвоїв сучасні манери, був меткий на око, ніщо не уникало його уваги. Під час останньої поїздки він помітив, що курс східної марки піднявся, і нею дуже жваво торгують з-під поли.

Ульшпергер показав також Кожевникову підозрілі місця в статтях, надрукованих у західних газетах, що їх привіз Фірлап.

Коли вони розійшлися, ще була ніч. Але вже ось-ось мало світати. Нічній темряві залишалося недовго владарювати.

Ульшпергер сподівався знайти Ріхарда Гагена в сусідньому місті. Вчора там засідав окружний комітет партії, а Ульшпергер знав, що Ріхард вирішив усе-таки поїхати туди.

Він зрадів, побачивши, що у вікнах комітету ще чи вже горить світло. Прибиральниця Ельснер, що працювала в багатьох установах, а тому приходила на роботу дуже рано, сиділа з учителькою Мальцан біля радіоприймача. Жінки заварили собі каву. Поруч сидів ще один чоловік, уважно слухаючи передачу. Це був саме той, кого Ульшпергер шукав.

— Мені просто пощастило! — вигукнув він.

Ріхард кивнув головою. Він одразу зрозумів, чому Ульшпергер хоче з ним поговорити.

— Мій племінник,— сказала фрау Ельснер,— теж годинами висне над радіоприймачем. Тоді в нього такий смішний вигляд, наче хлопець чатує на когось. Мабуть, ті, що на тому боці, щось затівають.

— А що, може, вони сигнали подають? — спитав Ріхард.

— Може, й подають. Може, й не подають,— жваво повторила фрау Ельснер.

— Дурниці ти верзеш, товаришко Ельснер,— промовила Мальцан.

— А чоловік мій каже, що його двоюрідний брат — той, що працює на ельбському заводі, все з якимись літніми людьми зустрічається. То в одному місці, то в іншому. Що ж це, по-вашому, теж дурниці?

Мальцан засміялася:

— А чому б їм і не зустрічатися?

Ульшпергер мовчав. Потім він сказав:

— Мальцан, запиши все. Дурниці чи ні, але запиши. Потім передаси мені.

Ріхардові запала в пам'ять одна зустріч, така коротка, що він не наслівився десь сказати про неї ні слова, ні півслова. Бо хтось міг би подумати так, як оце вчителька Мальцан, нібито він верзе казна-що. Та зустріч відбулася після того, як смерть Сталіна зримо постала на плакатах і в свідомості людей. Янауш своїм озлобленим, насмішкуватим голосом говорив нібито за всіх озлоблених і насмішників. Може, тільки тому на цього Янауша, що до всього висловлював свою антипатію, Ріхард так часто звертав увагу то на заводі, то в місті. Ось і того тижня Ріхард наткнувся на нього в місті. Обличчя в Янауша виражало помітне задоволення. Поруч ішов його приятель, який на противагу Янаушеві виглядав рум'яним, добродушним, і ще якийсь хлопець, що скидався на заводського учня. Саме до нього Янауш і сказав:

— Незабаром ти побачиш таке, чого ще ніколи не бачив...

Він змовк, помітивши Ріхарда. Але вираз зловтіхи з його обличчя не зник.

А що про це розповідати? Пусте. Йде містом літній чоловік з двома знайомими, оце й усе. Коли звертати увагу на такі дрібниці, не матимеш радості в житті.

Повертаючись до Коссіна, Ріхард сів у машину Ульшпергера. Його шофер Бернгард Вітт їхав за ними сам, поринувши думками в минуле. Його вже двічі послали з інженером Рідлем. Першого разу в Тюрінгію, коли дружина Рідля померла від пологів у якомусь селі й вони повезли назад дитину. Другого разу він возив Рідля до Західної Німеччини на переговори. Інженер використав

кілька годин вільного часу на якісь дивні візити. Віттові було прикро, що ніхто потім не спитав його про це, навіть Ріхард Гаген, який повинен був знати все про таких людей.

Вітт любив свій завод і знав досить багато, щоб уявити собі, про що гомонять між собою ті двоє — Ульшпергер, директор заводу, і Ріхард, секретар парторганізації. Він би порадив їм у ці дні не спускати ока особливо з таких людей, як Рідль. Вітта дратувало те, що він мусить мовчки їхати ззаду.

Ріхард Гаген домовився з Ульшпергером, попередньо погодивши все з Штруксом, який завжди приходив на роботу дуже рано, в кожному цеху визначити довірену людину. Ці довірені, найнадійніші люди, мусять знати все про життя передусім тих, хто сумнівається і небезпечний для нас. Нехай час від часу доповідають про все Штруксові. Ульшпергер вирішив не залишати свого кабінету і тримати зв'язок з комендатурою та окружним комітетом партії. В разі потреби він подасть сигнал тривоги, про який вони домовляться завчасу. Всім довіреним треба буде тоді зібратися в нього.

Ріхард сказав, що він сам якомога швидше обійде всі цехи і бригади, щоб скласти собі чітке уявлення про становище на заводі. Він порадив Ульшпергерові передати на випадок небезпеки по заводському радіо умовний сигнал, наприклад, пісню «Небо Іспанії», її знають навіть ті, хто ніколи в Іспанії не був.

— Я був здивований, — додав Ріхард, — коли вперше почув тут нашу пісню. Невже всі вони були в Іспанії, подумав я, оці молоді хлопці й дівчата? Ні, вони не могли там бути. І мене обрадувало, що вони знають цю пісню.

— Так, ти був там, — промовив Ульшпергер. — А мене, хоч як я хотів поїхати, тоді не відпустили.

Вони дісталися до Коссіна ще дуже рано. Не переставало мжичити. Ульшпергер сам відчинив свій кабінет.

Штрукс схвалив наміри директора і секретаря, проте спробував заспокоїти їх. Він вважав, що безпартійні або члени інших партій найохочіше довідуються про всілякі новини від своїх однодумців. Дехто, як, наприклад, Янауш, заходить до майстра Цібулки на квартиру чи на дачу. І Вебер, бригадир ремонтників з трубопрокатного також. Штрукс запропонував навіть призначити довіреними майстра Цібулку і бригадира Вебера.

А коли після цієї розмови — минули хвилини, чверть години, півгодини, уже давно почався день — скликали довірених, ті лише здивувалися. Чогось підозрілого, особливого ніхто з них не помітив. Майстер Цібулка сказав, що біля печей усе йде як слід. Траплялися такі прикрі випадки, але ж про це всі знають. А все через кількох отих упертих ливарників, та останнім часом і вони заспокоїлись.

Решта довірених могли сказати приблизно те саме. Ріхард уже чекав, що зараз Штрукс висловиться так, як Мальцан: «Усе це дурниці».

Бригадир Вебер, якого покликали теж, не прийшов, — він подався в місто шукати заміну Шульцові, що дістав травму. Замість нього з'явився Бреганц, чоловік дивакуватий, замкнутий і самотній. Однак — а може, саме тому — він не пропускав жодних партійних чи профспілкових зборів. На вигляд він був такий самий спокійний, як і Вебер, але спокій Вебера стримував неспокійних і надто запальних, а Бреганц своїм тупим спокоєм тільки дратував людей.

Меллендорф, якого до Штрукса прислав Гербер, повідомив: непокірних хлопців у них хоч греблю гати. А де їх зрештою немає? Але він, мовляв, навіть уявити собі не може, що вони раптом здійнуть бучу. Адже Гербер зубатий чоловік.

Нараду проводили, як і домовились, у кабінеті Штрукса. Ріхард прислухався, зважував, але в розмову не втручався. Потім він ще раз зайшов до Ульшпергера поділитися своїми враженнями.

Обидва хвилину помовчали. Потім Ульшпергер сказав:

— То що?

— Все залишається так, як ми й намітили, — відповів Ріхард. — Я зараз піду в цехи. — І подумав: «Ульшпергер тільки з вигляду спокійний. А хвилюється він не менше, ніж я».

Хоча Ріхард довгий час болюче переживав усе, що відрізняло його від Ульшпергера, та раптом він відчув, як тісно зв'язаний з ним. Ніби вони багато важких років ішли назустріч один одному, щоб зійтися саме тут, саме в цю годину.

2

У звичайні часи Вебер був спокійною, поміркованою, надійною людиною, що сумирно й справно виконувала свою роботу. Як бригадир він умів тримати людей у руках; кожен член бригади знав: якщо не перечитимеш Веберові — не програєш. Томасу він видався підходящим квартирантом для спокійних, поміркованих Ендерсів.

Томасові, правда, не до душі було те, що Вебер спить у його кімнаті, в ліжку Роберта, як він називав те ліжко й досі; не до душі йому було й те, як Вебер розмовляє з ним. Але голова в Томаса була надто забита своїм клопотом, і він не міг турбуватися про те, з ким водиться Вебер. Томас навіть не помічав, що той часто перешіптується з Янаушом, Улігом, Гайнером і Бернгардтом.

Вебер знав собі ціну і пишався тим, що мав репутацію надійної, навіть незамінної людини в тих, хто давав йому вказівки, і в тих, кому він сам був зобов'язаний їх давати. Проте останнім часом нові вимоги підривали його авторитет, він злився на дирекцію за її рішення, що похитнули віру його людей: з Вебером не програєш. Він раптом опинивсь у становищі, в якому — так принаймні йому здавалося — перестав бути однаково надійним і для верхів, і для низів. Вебер тяг руку за свою бригаду, кепкував з тих, хто давав завдан-

ня, які бригаді здавалися непосильними, які він і сам вважав за непосильні.

Якось воно само по собі так сталося, що Вебер, спокійний і поміркований у звичайні часи, зумів у тривожні дні прибрати до рук цілу групу людей. Вони слухалися його порад. Але й тепер він лишався такий, який був. Тільки натяками давав зрозуміти, що частенько навідується до батька. Батько Вебера, хитрющий, ще при міцному здоров'ї чоловік, регулярно зустрічався з тими, хто був в одній з ним партії.

Він був соціал-демократ і правдами і неправдами — лікарняні довідки, переїзди з одної квартири на іншу — вберіг сина від гітлерюгенду. Але уберегти сина від війни йому не вдалося.

В неділю хто-небудь з цементного заводу — там працювала дружина Вебера — підвозив Вебера машиною в Західний Берлін. Назад він повертався з усілякими порадами, а останнім часом — і з конкретними вказівками. Він розумів, чого ждуть від них у Західному Берліні, Західній Німеччині і взагалі на Заході. Адже Захід — простір велетенський, а оскільки земля кругла — це кожен знає ще з шкільної лави, то виходить, що коли-небудь, де-небудь отой Захід повинен злитися зі Сходом. Того ж, наприклад, японці й прийшли в Пірл-Харбор.

Від таких непевних, загальних міркувань спокійний, сухуватий Вебер невдовзі дійшов до ясніших, чіткіших і зрозуміліших. Адже в країнах Заходу робітничий клас у важкій боротьбі завоював свої права. Взяти хоча б право на страйк. Робітничий клас домігся і утвердив це право ціною великих зусиль, а іноді і в кривавих битвах проти підприємців.

Новенькі, молодь просто ловили кожне його слово, та й літні люди теж, які вже давно не насмілювалися розмовляти таким тоном. А коли хто-небудь зауважував, що в них, мовляв, немає ні верхів, ні низів, то Вебер тільки єхидно посміхався.

Подеколи Вебер заходив з кількома товаришами до Гайнера, але рідко, лише час від часу, вони почували себе сковано при Еллі, хоч вона рано лягала спати і не звертала уваги на те, хто сидить з її чоловіком на кухні. Елла зробилася млявою, сонною, не думала ні про що, крім дитини, яку скоро мала народити.

Коли вже лягала спати, то більше не схоплювалася з ліжка. Вона лежала, як мішок. І відразу міцно засинала.

Для їхніх розмов дача Бернгардта, наприклад, здавалася Веберові все-таки надійнішою, ніж кухня Гайнерів. Вони запрошували туди тільки тих, хто викликав у Вебера повну довіру. Томас Гельгер не викликав у нього ніякої довіри. Дарма, що він останнім часом своїми безглуздими витівками нашкодив собі. Томас залишився вірний усьому тому безчинству — так Вебер називав становище на їхньому заводі і в країні. Вебер пильніше придивлявся до Томаса, свого сусіда, ніж Томас до Вебера... Він постійно ставив собі

те саме запитання: «На кого в бригаді можна покластися?» На Шульца? На Пауля Клемке? На Фріца? На Боднера? Тільки не на Ернста Крюгера. Той цілком віддався новій партії. На Ірму Гехт теж не можна покластися. Та неймовірно спритно виконує всі, навіть найдрібніші і найскладніші, завдання. Їй скоро на пенсію. Боїться за свої мізерні пфеніги.

Шульц покалічив руку, і Вебер помчав у місто до слюсаря Вальнера, щоб той вийшов на другу зміну. Потім він ще раз заскочив до Ендерсів. Біля ліжка лежала акуратно складена його спецівка.

— Добре, Вебере, що ви навідалися. Вас питав Янауш,— сказала фрау Ендерс.

— Янауш?

— Атож. Він просив переказати вам, що пішов на канал.

Якусь мить жінка дивилася в його обличчя, але воно нічого не виражало.

З Янаушем ніхто не міг ужитися. Здебільшого всі вважали, що він має рацію, і тільки згідно всміхалися йому, коли він бурчав. Але в злагоді з ним ніхто не жив. Вебер ніколи не був високої думки про нього. Але батько Вебера — і цього було досить — знав Янауша ще з давнього-давня, з часів якоїсь партійної конференції. А також,— і це було для Вебера вирішальним,— по підпільних зборах при Гітлері. Ну що ж, Янауша важко полюбити. Але він чоловік надійний. А надійним Вебер вважав кожного, хто вперто чинив опір новій державі.

Територія заводу була сяк-так відгороджена від каналу. На це не раз багато хто скаржився. Частина огорожі з колючим дротом ваялась на землі. Під час перезміни вахтер здебільшого стояв біля бокового входу, до якого вела стежка, яку тут протоптали. Стара пристань, якою тепер не користувалися, стояла на клаптику землі між річкою і каналом. Так уже повелося, що ті, хто працював на заводі і жив десь поблизу, а також сторонні люди, які, наприклад, хотіли якомога швидше потрапити в Крімчу, село на другому боці каналу, ходили стежкою через заводську територію.

Янауш очікував біля каналу на витоптаному клаптику землі, де починалася стежка; побачивши Вебера, він на диво швидко й бадьоро закрокував йому назустріч. Вебер, сподіваючись почути щось дуже важливе, теж надав ходи. Кілька чоловіків озирнулись на них. Янауш узяв себе в руки — володіти собою він навчився ще в гітлерівські часи — і заходився показувати Веберові човен, немов заради цього й прийшов сюди; коли на них перестали звертати увагу, він захриплим від хвилювання голосом прошепотів:

— Щось, напевне, сталося в Берліні. По радіо передавали умовні сигнали для всіх заводів. Ти слухав радіо? Ні? А чому? Негайно послухай. До початку зміни ти ще маєш час. Ні в якому разі не йди відразу на завод.

— Ні, сьогодні я ще не слухав радіо,— відповів Вебер.— Та й де

мені його слухати? В Ендерсів, де я тепер живу? Старі заразилися від молоді. В того дівчиська, у Тоні, голова забита всілякими дурницями, які їй утовкмачили ще в школі. А Томас Гельгер, мій сусід по кімнаті, щось там накоїв і знов хоче стати улюбленцем у СЄПН. Ще заявить на мене, коли я слухатиму РІАС¹.

— Тоді ходімо до мене,— сказав Янауш.— Там ніхто нам не заважатиме?

— Але треба не тільки послухати, а й слово в слово записати. Ти кажеш, ніхто не заважатиме?

— Звичайно, ні. До мене ніхто не заходить.

Вулиця, де жив Янауш, була майже зруйнована. Руїни від передніх будинків прибрали. Флігель, де мешкав Янауш, війна пощадила. Щоправда, чужа людина, поглянувши на зруйновану вулицю, навряд чи відрізняла б старенький, облуплений флігель від руїн. Квартира була досить простора, принаймні могла видатися просторою. Одна кімната стала зайвою — Янаушів син загинув на фронті, а невістка, яка з самого початку не жила з ним у злагоді, давно переїхала на Захід. Онук, садівник, згодом подався за нею. Розчарований Янауш відгородився від людей. Хоч, може, в глибині душі він жадав спілкування з ними.

А тому голоси, що їх приносило радіо, для Янауша набували особливого значення. Йому здавалося, що нарешті хтось і про нього потурбувався.

Янауш оберіг себе від претензій на вільну кімнату, які могли висунути окремі сім'ї чи житловий відділ. Порожню кімнату він захаращив усіляким непотребом, але й цього йому здалося замало. Вночі він потай подовбав у кількох місцях стіну з боку вулиці, отожд тепер, якби прийшов хтось із представників влади, він міг його переконати, що стіна ось-ось упаде.

Тієї ночі, коли він довбав стіну, його дружина, скрадаючись, обійшла довкола будинку, постояла трохи на сходах, чи не прокинувся, бува, хтось із мешканців від того гуркоту. Але ніхто не звернув на них уваги, і Янауш, забувши невдовзі про свою власну витівку, почав бурчати на житловий відділ за таке недбальство — погляньте, мовляв, у його квартирі справжнє звалище сміття, а одна стіна ось-ось упаде...

Вебер якусь мить шукав очима той уцілілий будинок. Увіходячи в нього, він подолав у собі почуття відрази, викликане, певна річ, не чисто заметеним під'їздом, а якимось запахом, можливо, валер'янки чи інших ліків, якого він не міг терпіти.

Маленька, з полохливими очима фрау Янауш пов'язала голову білою шматиною, а зверху рябою хусткою. Відчинила вона нечутно.

Янауш поманив Вебера зігнутиим пальцем до себе і, як часто робив за гітлерівських часів, сховався з радіоприймачем під ковдру. Вебер засміявся.

¹ Американська радіостанція в Західній Німеччині.

— Що ти там робиш, безневинний кролику? Сьогодні ти можеш вмикати радіоприймач на всю кімнату. Адже всі слухають.

Янауш мовчки замотав головою і похмуро показав рукою на стелю, — мовляв, там живе людина, якій він не довіряє. Він потяг Вебера за куртку, і той, ледве стримуючи почуття огиди — в ліжку пахло ще дужче, теж сховав голову під ковдру і почав слухати.

Але у Вебера все-таки промайнула думка, чи старий, бува, не збожеволів, що отаке витворює? Та коли обидва одночасно почули про те, в чому полягає їхня вина перед робітниками, їхній обов'язок, що спонукає кожного, хоч би де він працював, підбадьорити нерішучих, їхні погляди зустрілися в темряві під ковдрою. Світло-голубі очі Янауша вп'ялися в спокійні, ще молоді очі Вебера — здавалося, що зіткнулися кінці двох електричних дротів.

Губи Янауша, що відвикли сміятись, ледь-ледь скривилися. Полинула робітничка пісня, яку він знав замолоду. Вебер тієї пісні не знав. Потім передали Бетховена — «Обійміться, мільйони!». Янауш вимкнув радіо. Вебер був уже на ногах.

— Побачимося потім. Я пришлю до тебе Бернгардта і Гайнера. Поясниш їм, що й де.

Янауш кивнув головою. Передчуття радості відбилося на його застиглому від тривалої ненависті обличчі.

3

Того ранку Елла хотіла встати рано. Обважніле тіло приковувало її до ліжка. Друге ліжко було порожнє. Вона подумала: «Треба негайно заварити каву». Але ось увійшов Гайнер. Він кивнув через плече:

— Бувай, Елло. На все добре.

Слабке ранкове світло пробивалося крізь пелену дрібного дощу, крізь квітчасті, але не дуже яскраві ніжно-рожеві занавіски. Вона залишила трохи такої тканини для колиски, де спатиме її дитина. Елла поставить колиску в ногах свого ліжка.

«Сьогодні, — подумала вона, — неодмінно скажу Альвінгерові, що кидаю роботу».

Йй ще з минулого тижня пора було піти у декретну відпустку. Та Альвінгер умовляв: «Нам дорогий кожен день, коли ти працюєш тут, я дам тобі легшу роботу. Переходь з цеху в цех, просто помагай, щоб була в курсі всіх справ на заводі. А то й наші жіночки вже дуже наїжились. Чоловіки, звісно, їх накрутили».

Кілька днів тому Альвінгер похмуро сказав:

— Спочатку ти, Елло, до хрипоті вмовляла їх більше випускати продукції, а потім надійшов урядовий наказ, і все стало так, як було раніше, а ми пошилися в дурні. Жінки насміхаються потай над нами, хоч до тебе вони все ж таки прислухаються. Якщо можеш, попрацюй ще кілька днів.

«Але тепер пора»,— подумала Елла. І рішуче спустила ноги на підлогу.

Вчора ввечері, вона заснула, коли гості ще не розійшлися. Гайнер, який останнім часом став до неї дуже чуйним, стримував збуджених гостей, а потім перевів їх з вітальні на кухню.

Йдучи через вітальню, якою вони користувалися дуже рідко, на кухню, Елла — нічна сорочка надималась на її грудях і животі — від подиву зупинилися: усі гості, крім Бернгардта, були ще тут. Худорлявий хлопець — він уже двічі приходив сюди, Гайнер сказав, що це Фріц Вендіг,— згорнувшись клубочком, лежав у кухні на тапчані. Його товариш, рум'янощокий товстун, що саме взував туфлі, поглянувши на Еллу, сказав весело:

— Доброго ранку, фрау Шанц, вибачте, нам давно пора було забратися звідси. Та поснули мертвим сном.

— Пусте,— промовила Елла,— зараз я зварю кави.

Той, що спав на тапчані, вже випростався. Він був дуже худий — сама шкіра та кості, але навіть невмитий здавався чистим. Він дістав з кишені гребінець і зачесав чуприну назад. Очі в нього були зеленувато-голубі. Елла квапливо накинула на себе першу ліпшу хустку. Раптом з вітальні на кухню зайшов третій гість, якого вона досі не помітила.

— Бехтлер! — вигукнула вона.— Що ти тут робиш?

Бехтлер, усміхаючись, захитав головою й оглянув її з голови до ніг.

— Я приїхав сюди недавно, Елло, на монтажні роботи у Гогенфельд.

— Хіба тобі можна тут з'являтися? Адже ти, якщо не помиляюсь, утік?

— Ет, можна — не можна. Я про це потурбувався. Прізвище в паспорті справжнє. А все заради того, щоб тебе, так, тебе, Елло, ще раз побачити. Адже ти знаєш, як я люблю тебе. Мені сказали, що ти чекаєш дитини. Так воно і є. Боже мій, невже це ти?

Він схопив її за палець, потяг до себе і швидко поцілував руку у згині ліктя, а вона, як бувало колись, ляснула його по плечу.

— Ах, тільки це місце лишилося таке, як було. А все інше... Ах, я навіть вірити не хотів, моя красуне. Ну, що ти зі мною зробила! Таких, як ти, на Заході і на Сході одна-дві. А тепер мені треба якомога швидше дістатися в Нойштадт. Мене чекає приятель з мотоциклом. Бувай здорова, Елло.

Коли вона, стоячи біля плити, немов у заводській їдальні, наливала гостям каву, рум'янощокий товстун промовив:

— Ваш чоловік, фрау Шанц, сказав, що ви покажете нам найкоротший шлях у Крімчу. Ми могли б разом дійти аж до Нойштадтського мосту.

Елла хутко вдяглася. Тим часом гості помили чашки.

Вона замкнула квартиру, і всі разом вийшли на вулицю. Елла майже не звертала уваги на своїх супутників і навдивовижу швидко йшла попереду. Нараз в неї у голові промайнуло: «Що за дурниці мовов той Бехтлер?» Потім подумала певніше: «Відразу піду до Альвінгера. А то, чого доброго, ще розроджуся на заводі». Думки снувалися далі: «Гайнера тоді покладу у вітальні. Ти ж не захочеш, господи, щоб я терпіла його біля себе в такий час». І ще одна думка промайнула в неї: «Хоч би як умовляв мене Альвінгер, однаково не погоджуся».

А втім, усвідомлення того, що вона потрібна людям, допомагало їй жити — жити й без особливого щастя, якого вона собі побажала б, якби її про нього запитали.

На мосту снувало туди-сюди куди більше людей, ніж звичайно в цей час. Хтось пояснював щось дуже важливе, це було помітно на обличчях слухачів. Кількох жінок, які йшли з Коссіна, затримав людський натовп, що рухався з Нойштадта. Елла здивувалась. Їй хотілося скоріше покинути своїх супутників. Якась жінка з нойштадтського натовпу гукнула їй:

— Не йди далі, Елло!

Елла перепитала:

— А чому? Що сталося?

Якийсь чоловік простяг руку, хоч і не дуже нахабно, до її високих пишних грудей і вигукнув:

— Заберіть геть оцю цукерку!

Елла відштовхнула його.

Товстун заговорив:

— Будь ласка, фрау Шанц, швидше покажіть нам, як пройти на Крїмчу. Ваш чоловік сказав, що через канал є місток.

— Звичайно, є,— відповіла Елла, прислухаючись до жіночих голосів,— але, здається мені, до нього можна потрапити тільки з території заводу.

Той, що мав лише шкіру та кості, раптом втупився в Еллу вимогливо-суворим поглядом своїх зеленувато-голубих очей. Але голос його серед гучного гамору прозвучав майже м'яко:

— Ще хвилин зо дві, проведіть нас до каналу, ми страшенно поспішаємо.

Елла гукнула до жінок:

— Мені треба до Альвінгера!

— Його немає сьогодні. Нікого там немає.

— Як це нікого? — здивувалась Елла.

— Ну йдіть же, йдіть,— наказував Фріц Вендіг.

Він легенько взяв Еллу за плечі і підштовхував поперед себе вниз, а потім ще трохи набережною. Але несподівано людський натовп підхопив їх і поніс з собою. Еллу трохи відтіснили до каналу. Вона хотіла була повернутись, але не вистачало сили.

Робітники з цементного заводу, що був розташований за Крїм-

чею — майже напроти ельбського, ждали біля гирла каналу. Елла впізнала кілька знайомих облич.

Ця територія між набережною і каналом, хоч і належала заводу, але була майже не забудована, й охороняли її абияк.

Елла зупинилась. Вона твердо вирішила вернутися. Ще хотіла була запитати знайомих з цементного, що вони тут роблять, але помітила, як до них від заводу наближається вахтер, старий Ендерс. Він почав працювати тут, відколи пішов на пенсію.

— Гей, Елло! — гукнув він зраділо. — Що ти тут сьогодні робиш? Елла, всміхнувшись, відповіла, хоч думки її були далеко:

— Та я вже йду собі геть. — Вона повернулася і сказала до своїх супутників:

— Запитайте он у того. Мені треба негайно вибратися звідси. А він добре знає дорогу.

В цей час у майстерні з'явився Ернст Крюгер. Слідом за ним увішов Томас. Ернст уникав ходити разом з ним. Не тому, що сліпо виконував вказівки згори чи відчував нюхом, як, на думку адміністрації, слід триматися з такою людиною, як Томас. Ні, не такий був Ернст Крюгер. Інакше не був би він серед тих небагатьох, хто, не зважаючи на глузування й кпини, створив на заводі перший осередок СВНМ. Тоді це означало перемагати. Він уникав Томаса, бо щиро обурювався і вважав його дворушником і лицеміром.

На подив Ернста, в майстерні вже був не тільки Шульц з перев'язаною рукою, але й Вальнер, що мав його замінити на прохання Вебера. Томас привітався з усіма, але ніхто йому не відповів. Ернст — тому, що уникав Томаса, інші — тому, що чогось чекали. Невдовзі зібралися всі. Прийшли й Ірма Гехт та Бреганц.

Вебер випростався і очікувально застиг. Потім промовив спокійно, ніби давав робоче завдання:

— Загальний страйк. Ми приєднуємося. Спершу пройдемо через другий прокатний.

Трое-четверо чи то погодилися з Вебером, чи то просто послуhalися його і подалися за ним у сусідній цех. Решта переглядалися, не розуміючи, що тут діється. Щоб збагнути хоч що-небудь, вони нарешті посунули юрбою за Вебером. Лише кілька робітників, серед них і Ернст, Томас, Ірма та Бреганц, залишились на робочих місцях.

— Ти що, з глузду з'їхав? — вигукнув Ернст. Він кинувся до Вебера, схопив його за рукав. — Що все це означає?

— Скоро дізнаєшся, — різко сказав Вебер і відмахнувся від Ернста.

В цеху знялася справжня веремія. Бурхливі, мало не тріумфальні вигуки, здавалося, вітали Вебера. Голоси злилися в хор. В ньому можна було розібрати лише голос Уліга.

Томас весь обернувся на слух. Потім роззирнувся. Поруч лежала купа заготовок, не оброблених попередньою зміною.

— Ернсте! Ірмо! Бреганце! — вигукнув він.

— Що вони надумали? — запитав Ернст, геть спантеличений.

Він уперше звернувся до Томаса так, ніби те, що відбувалося, зробило пролом у стіні його зневаги до колишнього товариша.

— Хіба ти не чув? — відказав Томас.— По-моєму, вони хочуть спровокувати страйк. Поглянь на пику отого Уліга. Послухай, що він верзе. І це заради нас? Ні. Але щоб і Вебер був проти нас, цього я не сподівався.

— Ти багато чого не сподівався,— злісно проказав Ернст. Одначе він відчув полегкість, що міг після такого тривалого зневажливого мовчання вилити на Томаса всю свою лють. Ні, його Томас, його розумний, завжди ладний допомогти Томас не смів вчинити так нерозважливо та ще й потай від нього. А він, Ернст, вважав Томаса таким цілеспрямованим. І Ернст крикнув:

— Нічого дивуватися, будеш тинятись по Західному Берліну, то не помітиш, з ким у Коссіні в одній кімнаті спиш.— А що Томас тільки спокійно подивився на нього, то він закричав ще дужче: — А може, ти зумисне привів його до Ендерсів?

Томас не стримався:

— Заткни пельку. Бракувало, щоб я тобі затопив у пику. Берись за роботу. Вони хочуть, щоб у нас усе стало. А дзуськи. Ми будемо працювати.

Ернст нічого не відповів. Він до чогось прислухався. Ірма Гехт спочатку геть розгублено дивилася то на одного, то на другого, а потім заходила перелічувати і викручувати якісь гвинтики.

У сусідньому цеху спалахнула сварка. Очевидно, декотрі робітники не хотіли припиняти роботу.

Та ось у проході з'явився Янауш. Хлопці, не підводячи голови, впізнали його захриплий голос:

— Ще молоко на губах не обсохло, а вже такі мерзотники. Товаришів зраджувати, цього ви добре навчилися.

— Ходімо, ходімо,— квапив хтось Янауша за його спиною,— не затримуйся біля тих шмаркачів.

Ернст у відчаї звернувся до Томаса:

— За що Янауш так обізвав нас?

— Пусте,— промовив Томас,— не бери в голову.

Але й самому Томасові було не легко, хоч він і вдав, що пропустив повз вуха слова старого Янауша.

Ернст почав знову:

— Що з ними? Що сталося?

— По-моєму,— відповів Томас,— це схоже на контрреволюцію.

— Схоже на що?

— Хіба ти забув, що тоді в Росії було? Ми все це вчили. Колчак, Юденич, Петлюра.

— Ти так гадаєш? А чому? Поясни.

— А тому. Відразу видно. Те саме. Як у громадянську війну. А ти і я — ми проти Колчака.

— А оті, решта,— чуєш, як вони кричать? Ті, що з Вебером, Янаушом і Улігом?

— Так, їх багато. Як і тоді. Інакше не дійшло б до громадянської війни.

— А тепер? — Нараз Ернст Крюгер цілком довірився міркуванням Томаса: — Ні. Ні. Ми залишаємось на місцях. Вони нас не зіб'ють з пантелику. Нумо, до роботи.

Приблизно в той самий час, коли прийшов Вебер і оголосив: «Кидай роботу. Страйк», у ремонтній майстерні прокатного цеху Гайнц Келер подав знак молодому і низенькому бляхареві Гансу Бергеру вимкнути паяльник.

Ганс вивчився на бляхаря саме в цій майстерні. Він дуже поважав Гайнца Келера. Вважав його розумним і досвідченим. Серед своїх ровесників Ганс ще не зустрічав такого хлопця.

Гайнц насміхався з усього, що Ганс учив колись на уроках державознавства, історії і приймав за чисту монету і що тепер вивчав у виробничій школі. Коли якийсь Ганс згадав, що класним керівником у нього був такий собі Функ, Гайнц почав сміятися. Він, Гайнц, теж, мовляв, мав нагоду потішитися тим Функом, недавно він чув в одному нойштадтському ресторанчику як той, трохи підпивши, говорив своїм кумедним приятелям зовсім протилежне від тих істин, яким навчав колись своїх учнів. Відтоді Ганс нікому вже не довіряв ні на йоту. А коли Гайнц помітив, що Ганс Бергер не пропускає жодного його слова, то спробував йому пояснити, що погано й несправедливо у світі, в якому вони живуть. Гайнцові самому сподобалося, як він пояснює. Багато хто з його знайомих не потребував від нього такої науки. Томас щоразу перебивав його. А Тоні попередила, що перестане з ним зустрічатися, якщо він не опам'ятається й не кине патякати дурниць, яких наслухався від свого брата.

Іноді Гайнц брав Ганса з собою на дачу до Бернгардта.

А Бернгардт і Вебер, відчувши, що можуть покластися на Ганса, суворо наказали хлопчині робити надалі все, що накаже йому Гайнц.

Гайнц Келер сів на підлогу, схрестив ноги і закурив сигарету. З хвилини на хвилину мав прийти Уліг чи хтось інший з дорученням від Вебера. Так було домовлено.

Однак посланець від Вебера чомусь запізнювався.

А з цеху в майстерню несподівано зайшов Гербер Півень. Він важко дихав. Обличчя в нього, як завжди, коли він дуже хвилювався, палало, як чуприна, контрастуючи з білизнами очних яблук.

Вранці, коли він прийшов на завод, сталося ось що: брати Пет-

цольди, Клаус і Горст, два нахабні парубійки, забіяки і базіки, які, однак, завдяки своїй силі і бездоганній роботі були на доброму рахунку в Гербера, стали йому поперек дороги й заявили, що й пальцем не ворухнуть, якщо їм негайно не скажуть, що діється в Берліні.

Гербер, напружившись з усієї сили, щоб стримати себе, відповів, що останні новини та екстрені повідомлення завжди у певний час передаються по заводському радію, а тепер лише починається зміна. А тому він і інші вважають, що через їхні балачки вже втрачено багато дорогоцінних хвилин.

В глибині душі Гербер був переконаний, що робітники його цеху підуть за ним. Та раптом його пройняла думка: «Обидва Петцольди теж із мого цеху, і я вірив, що вони горою стоятимуть за мене».

Він трохи повернувся вбік, і цього було досить, щоб кращий його робітник Меллендорф узявся за роботу і сусід його теж. Але Горст Петцольд знову загородив йому дорогу.

— Ні! — вигукнув він. — Спочатку ми повинні про все довідатися
Тоді Гербер тихо, але рішуче промовив:

— Або працуй, або забирайся геть.

Гербер підняв руку, і Горст Петцольд мимоволі відсахнувся — руки в Гербера були тверді й гнучкі, мов сталеві пруті. Кілька робітників підбігло до них:

— А ну, Петцольди, заспокойтесь!

Гербер поринув у роботу. Але душа його боліла. Адже він цілком довіряв своїм людям. Обох Петцольдів угамували, вони б, звичайно, й самі вгамувались, однак його довір'я до них тепер похитнулося.

Зайшовши в майстерню, Гербер спокійно спитав Гайнца Келера:

— Що це ти робиш?

— Хіба ти сам не бачиш, Гербере? Ми страйкуємо, — відповів так само спокійно Гайнц. Він не встав, тільки підвів голову. Праця сьогодні ще не лишила сліду на його красивому, зухвалому обличчі, що сьогодні було трохи пригнічене. Гайнц виглядав блідішим, ніж звичайно.

Гербер знов узяв себе в руки. Вони обидва взяли себе в руки.

— А чому? — спитав Гербер. І, оскільки Гайнц відповів не зразу, додав: — Я не розумію тебе. Та встань!

Гайнц послухавсь, але водночас розізлився на себе. Він глибоко затягся димом, щоб трохи погамувати свою злість. Але сигарету не вийняв з рота.

— Ти сам добре знаєш чому, — тихо, але сердито відповів він. — Я ж кінець кінцем справжній товариш, чи не так?

— Он як? Невже? — недбало запитав Гербер. — А по-моєму, ти сам у цьому не дуже впевнений.

Гайнц спалахнув:

— Хіба це життя, оцей безперервний поспіх, і так щогодини, щодня, щомісяця. Ми називаємо речі своїми іменами: це потогінна система. А ви вигадуете гарні слова. Технічно обгрунтовані норми! Планування! Економія! Ми страйкуємо, бо називаємо це експлуатацією. Це наше право, і я не зраджу товаришів.

Гербер пильно подивився на хлопця. Він знав, що в того на душі: «Я не зраджу товаришів. Це випробування для мене, хоч я поважаю тебе, Гербере. Я знаю, що ти пережив. Знаю, що ти перейшов лінію фронту. Що вся твоя сім'я загинула під руїнами, а ти повернувся і далі вирішив будувати життя по-своєму... Все я знаю, і те, що ти відразу зрозумів, як мені потрібно трохи більше часу, щоб учитися. Я нічого не забув. Але останнім часом вимоги до мене стали такі високі, що я не витримав іспиту. Один з моїх товаришів не може повернути свої борги, другий одягнений, як опудало, цурається зустрічатися з людьми. Для мене це було іспитом. Норми доконали нас усіх. Я часто задумувався над твоїми словами, Гербере. Ти мене вже не раз обводив круг пальця. Але я більше не дам себе обдурити. Те, що діється сьогодні,— для мене випробування на вірність товаришам. Ти сам це бачиш. Я залишаюся їм вірний. Штрейкбрехером ти мене не зробиш».

У Гербера сіпнулась рука, Гайнц зіщулився.

— Я не зачеплю тебе, не бійся,— промовив Гербер,— тільки прикурю від твоєї сигарети. Так-так. Дозволь лише запитати тебе, Гайнце Келер, чому цей страйк, який ти вважаєш справедливим, ти затіяв не раніше, а саме в червні? Адже нещодавно наш уряд прийняв ряд указів, які ви вважаєте потрібними і справедливими. Але ви вже призначили собі цей день. І не могли вже нічого змінити. Адже ті, на Заході, що радіють з усієї цієї катавасії, яку ви заварили, мало переймаються вашими бажаннями. Вашими нормами. Робочим часом. Видатками на проїзд та іншими вашими справами. Дещо й справді не ладилося в нас. Та навіть у власному господарстві, ти це сам ще побачиш, не завжди все ладиться. І не ладиться лише тому, що це твоє власне господарство. А тим, що на Заході, тільки того й треба. Вони хочуть повернути собі все, що належало їм. І не хочуть, щоб ви заводи своє власне господарство. Оце й усе. А тому я кажу тобі, Гайнце Келер: якщо ти, поки я дорахую до трьох, не візьмешся за роботу, то вилетиш із заводу. В нашому колективі тобі робити нема чого. Кидай завод.

Гайнц навіть не посміхнувся, а тільки відвів від Гербера погляд. Він повернувся до нього спиною і рушив до виходу. Ганс Бергер, який завжди слухався його, подався слідом.

Гайнц перший перетнув порожнє заводське подвір'я. Коли він виходив з майстерні, його охопило незрозуміле йому почуття самотності. Назустріч йому біг Уліг і гукав:

— Швидше! Зараз прийде Штрукс! Затримай його!

Гайнц кинувся бігти. Він зрадів, діставши завдання, що об'єднувало його з усіма іншими.

Коли він завернув за ріг, із старого приміщення адміністрації вийшов Штрукс. Новий будинок, набагато просторіший і респектабельніший, був майже завершений і стояв неподалік від головних воріт, навпроти дирекції. Але Штрукс усе не міг зібратися, щоб перебраться у нього.

— Чого ти тут вештаєшся? — спитав Штрукс, мало не зіткнувшись із Гайнцом.

— Я страйкую, — відповів Гайнц, силкуючись осміхнутися.

— Страйкуєш? А чому, дозволь запитати?

Гайнц повторив те саме, що три хвилини тому відповів Герберові: «Хіба це життя? Це якийсь безконечний поспіх. Тільки гарні слівця вигадують: «Норми! Планування!»

— Ну й дурень же ти, — почав був Штрукс, але раптом до них підійшла юрба. У ній був Гайнер Шанц, Янауш і ще троє чи четверо чоловіків. Хтось потяг Штрукса за куртку.

— Забери свої брудні лапи! — крикнув Штрукс.

— Чого це він гримає? Досить, відгримав! — закричав геть розлючений Гайнер Шанц і збив Штрукса з ніг.

З цеху, що його залишив Вебер зі своїми товаришами, долинав стук і гуркіт, хоч не такий рівномірний, як у звичайний робочий день.

— Ернсте, — звелів Томас, — подивися, хто там лишився.

— Алекс, твоя Ліна і Ганс. І ще отой берлінець, Кале.

— Допоможи їм, Бреганце, — звелів Томас. — Зроби все, що можеш. Щоб не було простою. Зрозумів? Ну йди.

Томас схвильовано подумав: «Моя Ліна. Та ні. Все минуло. Але вона має рацію. В нас є підступні вороги. Це Вебер мій ворог! І Уліг мій ворог! І Янауш, який учив мене, теж мій ворог! Чому в мене стільки ворогів?»

Порівняно з цехом майстерня була зовсім маленька. Просто вузьенька комірчина. Томас працював шалено. Заготовки, здавалося, самі пливли до нього, готові деталі вилітали з-під рук. Це запалювало всіх інших. Те, що затіяли жовчний Янауш і підступний Вебер, не вдасться. Треба й далі працювати без перебоїв. Як тільки робота хоч на мить припиняється, в майстерню намагається проникнути юрба якихось типів, ніби вони цього й чекали.

Бреганц був уже в цеху. Ернст працював у другому кінці майстерні. Хтось спритно підсунув Томасові наступну заготовку. Прокляті перебої! В його уяві раптом зринуло обличчя Пімі. Не те обличчя, яке він бачив у залі суду, — розпухле від сліз, з розмазаною помадою. Ні, зовсім інше. З яскраво-червоними вустами, а вгорі — гостроверхий каптур. Пригадалася їхня поїздка в Західний Берлін. Вогнів більше, ніж зірок. Від світла усе довкола виблискує

і сяє. А тут — вичовгана сіра бруківка. У ста дзеркалах танцювали їхні відображення. І він, Томас, пішов танцювати, коли перестав соромитись. Але там, на Заході, дуже радіють, коли в нас станеться якась біда. Їм хотілося б, щоб у нас ніколи не було ні вогнів, ні дзеркал. Вони б танцювали навіть на наших могилах.

Зрозуміло, чому цей берлінець, брат Вернера Кале, не дав пошити себе в дурні і залишився тут. Заради своїх прав. Заради справедливості. Він ще тридцять років тому, як сам розповідав, підносив батькові патрони.

Раптом повернувся Бреганц. Він був зовсім розгублений, збитий з пантелику. Почав щось розповідати, але так плутано, що спочатку його ніхто не міг зрозуміти. Зрозуміли тільки одну фразу, яку він час од часу повторював:

— Уліг перерізав електричну проводку.

— Ну й що? Помагай у цеху!

Тоді Бреганц спробував пояснити, про що вони домовилися в кабінеті Ульшпергера. В разі небезпеки по заводському радію передадуть сигнал тривоги — відому всім пісню.

— Яку пісню? «Чуєш, сурми заграли...»? «Сміло у ногу руйтайте»?

— Ні, щось про Іспанію.

— А що далі? — запитав Ернст.

— Та послухай, — сказав Томас, — передають якусь музику. дуже хвилюючу. Аж за серце бере.

— Що за музика?

— Хіба ти не знаєш? Цю пісню співав мені Роберт. «Небо Іспанії».

— Так-так, це вона, — розпачливо промовив спантеличений Бреганц, — може, я побіжу до Штрукса?

— Краще йди в цех і помагай там. А ти, Ернсте, пильнуй тут. Я сам побіжу до Штрукса, в старе приміщення, він ще й досі там. Я відразу вернуся і розкажу вам, що й до чого.

Люди з цементного заводу об'єдналися з робітниками заводів Нойштадта. Вони рухались спокійно й тихо. Всі стежили за Вендігом, який рукою показував усім, куди йти. Натовп посувався слідом за ним дорогою, що веде до каналу.

Старий Ендерс нічого не розумів.

— Стій, Елло! — вигукнув він. — Чого вони хочуть? Що це за люди?

Але хтось щосили вдарив його під бік. Ендерс похитнувся. Саме в цю мить Елла обернулася.

Очевидно, її супутники гадали, що вона йтиме попереду, не обертаючись і ні про що не думаючи. Та коли Елла побачила, як Ендерсові ребром долоні було завдано смертельного удару, як старий захитався, коли вона побачила за спиною вбивці всю оту групку

чоловікових приятелів, вона все зрозуміла. Густа пелена, що відгороджувала її від усього світу, раптом упала.

Елла пригадала і юрбу жінок на Нойштадському мосту («Вертай, назад, Елло!»), і руку, що потяглась була до її грудей («Забериць геть оцю цукерку!»), і оте перешіптування в них удома — ні, не про спокій її вони турбувалися, вони не довіряли їй; Елла не здогадувалася про їхні наміри, проте відчувала, що насувається небезпека. І раптом вона подумала: «Виходить, я причетна до їхньої змови? Вони пішли проти заводу!»

В Елли визріло рішення. Вона не вернулася назад, не стала ні про що розпитувати, не нахилилася над старим Ендерсом. Вона вдала, що охоче слухається рук, які тримали її за плечі. Худорлявий підштовхував її перед себе, ніби ніс у руках якусь вівіску. Вона завернула до газона і непомітно повела худорлявого до того клаптика занедбаної, де-не-де порослої травою землі, що з двох боків була відгороджена будинком школи і кількома недобудованими бараками, а з третього — стіною нового прокатного цеху.

Коли Ганс, її перше велике кохання, загинув на фронті, вона зовсім була пустилася берега. То з одним гуляла, то з іншим. «Коли бог мене так скривдив, то скривджу і я його. Але кажуть, що бога немає. Виходить, я не можу його скривдити». Отже, нікому не потрібна і її врода, чарівна, неймовірно яскрава. Нікому не потрібна сила, що безцільно нуртує в ній. Порожнеча була довкола неї і всередині в ній. Елла не знала, куди себе подіти. Поки не з'явився Альвінгер, її колишній майстер, а тепер директор електролампового заводу. «Елло, хоч ми тобі й не потрібні, але ти нам потрібна».

А Фріцові Вендігу тільки того й треба було, щоб Елла непомітно завела їх на заводську територію.

Повернувши від каналу, Елла більше не думала про дитину, яку мала народити і яка останнім часом стала суттю її життя. Не думала й про те, яка вона повна й незграбна. Вона відчувала, як до неї повертається спокій, молодість, сила, жадоба радості. Бо як жити без радості? Не тільки без короткої, будь-коли доступної маленької радості, але й без справжнього щастя. Всі ці довгі роки в її очах, сповнених відчаю, світилася жадоба радості. Навіть відразу після війни, коли вона допомагала прибирати заводське подвір'я біля каналу, щоб у роботі забути своє горе.

А завод тим часом виростав. Вона любила його. Ці типи, що йшли позад неї, щось задумали проти заводу. Нічого в них не вийде.

Хоч вона давно вже працює в Альвінгера, але тут їй знайомий кожен куточок. Тут у неї багато знайомих. Навідуючись вечорами до Ендерсів, вона довідувалася, хто ким став і хто кого замінив, що вже збудували, а що ні і чому. У війну завод геть зруйнували. Тільки труби здіймалися над купами цегли й заліза. У цей завод, що

на очах виростав з руїн, Елла вклала не тільки свою працю — щось навантажувала, щось розвантажувала, нехай усього кілька годин на день, але які напружені були ті години! Вона вклала свою душу, переконана, що потрібна людям тепер і буде потрібна завжди. Це переконання було для неї як щастя. І димарі, викидаючи снопи іскор, здіймалися тепер не над руїнами, а над дахами, чітко і грізно, як пересторога, вимальовуючись на тлі сонячного чи зоряного неба.

Елла вже давно повернула з вулиці, що вела вздовж каналу. Вона сама вибрала напрямок, який подумки намітив Фріц Вендіг. У нього в голові був детально розроблений план, як на війні перед атакою; трикутник між набережною і каналом, з одного боку стежка, з другого — газон, виробнича школа. Звідси було видно майже всі заводські димарі. Вендіг стримав рукою натиск своїх супутників.

Поведінка Елли не викликала ні найменшого подиву. Чоловік її, Шанц, добре знав, що робить, пославши Еллу з ними. Сам Вендіг був безстрашний і незворушно спокійний, такий він був у ворожому таборі завжди.

«Проведу їх через газон аж у той куток двору,— подумала Елла,— там мене почують звідусюди.

Учні виробничої школи чомусь не дотримали своїх зобов'язань — розбити на газоні клумбу. Елла озирнулась і знову помітила кілька знайомих облич, на яких відбилися рішучість і лють, бажання знищити все те, що для них не мало ніякого сенсу, а для неї було дороге.

Раптом гурт на мить зупинився. Біля виробничої школи з'явився якийсь невеличкий чоловік і закричав, не звертаючи уваги на Вендіга, який жестом руки закликав до тиші:

— Ворушіться швидше! Біля воріт уже всі зібралися!

Чоловічок той одразу зник. Стало знову тихо, тільки звичайний гул долинав з прокатного цеху. Цей гул, видно, і поглинав голоси. Еллу поймав жах: «Янауш виконує в них роль посильного! Як він міг докотитися до такого? Я була і залишилась Елла, а він ось яким став».

Але в неї не було більше ні секунди часу. Почуття тепер не допоможуть. Треба тільки діяти, ось так, склавши рупором долоні й гукати голосно, щоб її почули в цеху і в виробничій школі. І вона почала вигукувати всі імена, які їй спадали на думку, імена, які чула на заводі і в кухні Ендерсів.

Елла кликала тих, хто ладен був прийти їй на допомогу, і не думала про те, що то, власне, були за люди. Вона просто кликала їх до себе:

— Тоні! Гербере Півень! Мезеберг!

Елла кликала й Томаса, забувши, що його не могло бути поблизу. Вона гукала:

— Ріхарде! Ріхарде Гаген!

Худорлявий раптом зрозумів, що жінка обманула його. Він брутально штовхнув її і загорланів:

— За мною! Поза будинок!

Гурт, збивши з ніг Еллу, кинувся в глиб заводського подвір'я. А Елла кликала далі, навіть тоді, коли всі вже кинулися через неї вперед, коли вона вже й не відчувала, що її топчуть. Спершу вона кликала всіх, чиї імена прийшли їй на пам'ять, а наостанок назвала ім'я, сховане десь у глибині її душі, і, хоч сил кричати в неї більше не було, їй здавалося, що вона кличе дуже голосно:

— Роберте! Роберте!

Вона кликала його, щоб він нарешті прийшов і приніс їй щастя і радість.

З вікон школи повисувалися голови. Там спершу не звернули уваги на якийсь незрозумілий тупіт. Потім Тоні здалося, що надворі хтось кличе її. Вона виглянула з вікна. На газоні лежала жінка. Тоні впізнала Еллу. Але що то за люди поспішають до прокатного цеху, вона не знала. Тільки враз відчула, що насувається небезпека. І, обернувшись до класу, вигукнула:

— Швидше всі на вулицю!

Учні швидко утворили ланцюг від дверей школи до входу в прокатний цех. Але Тоні в цьому ланцюгу не було. Вона сиділа навпочіпки біля Елли. Тоні не могла збагнути того, що бачила, і тільки благально промовляла:

— Елло! Елло!

Юрба людей з цементного заводу зупинилася. Вони легко могли прорвати ланцюг з учнів виробничої школи, але поки що почали кричати їм:

— Ви йолопи! Зрадники! Або йолопи, або зрадники!

Якийсь парубійко з Крімчи впізнав Вернера Кале, який недавно переїхав з сім'єю з Берліна в Крімчу.

— Я тобі покажу, де раки зимують! Тільки попадись мені на очі!

З цеху вийшов Гербер і гукнув до свого бригадира Меллендорфа:

— Швидше сюди! До нас завітали гості!

І як тільки його праве око — ліве Гербер у гострий момент завжди примружував — помітило жест Горста Петцольда, який той зробив одному з непрошених гостей, він таки не стримався від спокуси, яку йому довелося подолати вранці: схопив на оберемок Петцольда і кинув його з дверей:

— Натє вам ще одного поганця!

— Гей, дітки! — гукнув Меллендорф. — Пропустіть їх! Нехай заходять усі! — Він зачепив ломом того, що стояв найближче. То був парубійко з Крімчи. — Хочеш сюди? Місця вистачить. Може, пропустити тебе трохи між валиками? Дещо потече, правда? То як, маєш охоту?

Натовп розколовся. Більшість подалася до каналу. Дехто пішов слідом за Вендігом поміж школою і цехом.

Елла все ще лежала на землі.

— Хіба ви її не знаєте, Еллу Буш? — примовляла Тоні, плачучи.— Допоможіть мені, допоможіть перенести її.

Лікарем на заводі й досі був той самий Арнольд Фюрт. Всі дуже зраділи, що він виявився на роботі.

— Хто ця жінка? Чужа? Що їй тут було потрібно?

Потім він запитав Тоні, яка й досі стояла за дверима і ждала.

— Як звали цю жінку? Де вона жила?

В кабінеті Штрукса Томас застав лише Боланда, заступника Штрукса. Боланда розбирала нетерплячка, адже Штрукс мав уже давно повернутися. Голові профспілки, вважав Боланд, не можна залишати свій кабінет, коли заводське керівництво, як йому поспіхом сказав Штрукс, жде незвичайних подій.

— Він тільки хотів — ти ж знаєш Штрукса — забігти на нараду цехових профгрупоргів і попередити, що не зможе бути присутнім. Через хвилину-дві мав повернутися.

Повідомлення Томаса Боланд одразу передав Ульшпергерові. Той наказав не припиняти роботу. Томас, звісно, зробив би так само.

Томас і Боланд, хоч обидва дуже хвилювалися, подивились одне одному в очі, і кожен подумав: «Це хлопець порядний». Боланд учився разом з Ліною Закс у профспілковій школі. Він трохи чув про те, що дівчина дружила з Томасом, що їхня дружба обірвалася і чому.

Томас уже виходив з кабінету, коли Боланда попросили зайти до Ульшпергера, якщо Штрукс і досі не повернувся.

— Зачекай мене внизу, в їдальні,— сказав Боланд,— адже я мушу замкнути кабінет, а Штрукс має ось-ось прийти.

Тим часом Вебер, покинувши з своїми поплічниками другий цех, наткнувся на групу Янауша. Вебер зразу ж люто закричав на Гайнера:

— Це ти зробив! Сам віднеси його! В таку халепу вскочили! Ще й на самому початку!

Вони разом подалися далі. Гайнер узяв Штрукса на плечі. Вони нікого не зустріли на своєму шляху. Подвір'я було порожнє і аж біліло від сонця. Тінь генератора видалася їм бар'єром, який треба було подолати. І Гайнер його подолав. Під дашком стояло десятків зо два велосипедів та мотоциклів — їхні власники були на зміні. Тут Гайнер поклав Штрукса. Він ще раз кинув на нього короткий погляд і полегшено зітхнув. Штрукс був непритомний, але ще дихав. Тут його неодмінно хтось знайде. І Гайнер побіг до гурту, що наближався до першого, старого цеху.

Вебер, здавалося, просто так, аби покомандувати, а може, тому, що не терпів хлопця, гукнув Гайнцові Келеру:

— Ти нам тут не потрібний. Я пришлю до тебе Уліга. Посидь у їдальні поблизу начальства. Там тепер ні душі. Тобі дозволять. Скажеш, Штрукс звелів.

Томас, пішовши від Боланда, спустився на перший поверх, у досить порожній зал їдальні; радіоприймач ще був на місці, заводську радіоточку також іще не перенесли; на прилавку стояло кілька пляшок, на полицях лежали газети, старі й нові. Він здивувався, побачивши Гайнца Келера,— той сидів за порожнім столиком і нервово крутив у руках газету.

Фрау Вілскі — вона цього тижня теж мала переїздити — поставила перед Гайнцом дві склянки й пляшку лимонаду, хоч він нічого й не замовляв.

— Інших напоїв,— сказала вона,— тут більше нема.

Вона вирішила, що хлопці прийшли разом. З їхніх стомлених байдужих облич жінка нічого не могла прочитати. Фрау Вілскі не знала й про те, що її зять Бернгардт мав намір влаштувати в місті демонстрацію, як і про те, що сталося поблизу. Томас теж знав мало. Він саме біг до Боланда, коли Гайнер ударив Штрукса. Жодний з цих трьох навіть не здогадувався, яка трагедія сталася на заводському подвір'ї з боку каналу.

Гайнц був збуджений від того, що йому довелося пережити. Неспокійно і втомлено сидів він у цьому порожньому приміщенні й чекав. Раптом йому спало на думку, що Тоні сьогодні в школі. Якби цей день був звичайним днем, він, напевно, зустрів би її. Вона обіцяла вийти до нього під час перерви. «Мені завжди не щастить»,— подумав Гайнц. Йому хотілося побачити дівчину, зустріти серйозний погляд її карих очей.

Томас увімкнув гучномовець заводської радіомережі. Відразу почулася пронизлива музика. Гайнц нахмурих брови.

— Тобі що, подобається ця музика?

— А чому б і ні,— відповів Томас. А сам подумав: «Чого він чекає?» Обидва, не знаходячи, що сказати, попивали теплуватий лимонад.

«Що Вебер має проти мене? — думав Гайнц.— Чому він не взяв мене з собою?»

Передали прогноз погоди. Потім полинув веселий дитячий спів. Для Гайнца це було нестерпно.

— До дідька! — лайнувся він.— Вимкни!

Обох розбирала нетерплячка. «Цей нічого не знає,— думав Гайнц.— Він сидів тут, у своїх профспілкових дружків».

З гучномовця почулося:

«Підписання перемир'я в Кореї зволікається. Ще раз відкладе-

но страту подружжя Розенбергів. Міністр юстиції вимагає скликати Верховний суд».

Гайнц і Томас прислухались, ніби й не чекав один із них на Уліга, другий — на Боланда, а обидва чекали, що ось-ось у двері несподівано постукає і ввійде похмурий посланець: час настав.

Томас міркував: «Вони хочуть сьогодні нас знищити. Але їм не вдасться. Ні в Кореї, ні в Коссіні. Подружжя Розенбергів житиме».

«У всьому світі, у всіх великих містах, у Парижі і в Лондоні, в Токіо і в Нью-Йорку, люди вимагають звільнити Розенбергів».

— А тепер у Нью-Йорку ніч? І в Кореї теж? — запитав Томас.

— По-моєму, ніч,— відповів Гайнц.

Томас подумав: «Учитель Вальдштайн з усіма його дітьми з Кореї, мабуть, знає це. Цікаво, діти відразу поїдуть додому? Напевно, вони чекають того дня з великим нетерпінням».

Гайнц опустил очі. Його обличчя без зухвалого погляду гарних очей виглядало змученим. «Що Гайнц розповідав якимось про Розенбергів? — думав Томас.— Вони, звичайно, хоробрі, але самі винні. Ех, Гайнце! Ти проти них, а значить, і проти нас. А ти мало не став моїм товаришем. Але сьогодні між нами все скінчено».

І водночас у голові в нього снувалася ще одна думка: «Якби ми частіш бували разом, якби в меңе було трохи більше часу і я був трохи розумніший, я б усе йому пояснив. Але ми не маємо часу більше, ніж нам його дано».

Полинула пісня «Небо Іспанії». «Її передають уже вдруге,— подумав Томас,— так звелів Ульшпергер, одержавши звістку, яку я приніс Боландові. Але про що він довідався до мого приходу?»

Враз Томас підхопився і, не попрощавшись, вибіг. Що сказав Боланд? Не припиняти роботу. Не турбуйтеся, Томас знає, що тепер найважливіше.

«Що це з Томасом?» — промайнуло в Гайнца. І ще він подумав, що мусить чекати на Уліга. А Томас колись мало не став його товаришем.

Тим, що хотіли проникнути на завод з боку каналу, Янауш збрехав. До головних воріт ще ніхто не пробився. Янауш не знав точного плану, і взагалі він нічого певно не знав. Може, він щось і чув краєм вуха, а може, йому самому здалося за краще, щоб одна колона пройшла на завод від каналу, а друга водночас — з міста. В такий спосіб пощастило б заволодіти головними воротами зсередини і зовні.

Вагонний завод — на нього Янауш покладав усі надії — припинив роботу. Все йшло, як здавалося Янаушеві, як по маслу. Всілякі дрібні фабрики, як, наприклад, головних уборів «Целле унд Урбан» і народне підприємство «Фарбар», а також більшість інших підприємств цього містечка, крамниці та окремі особи приєднувалися до людей з вагонного заводу. Одні мешканці зачиняли віконниці,

замикали на засув двері, інші, підхоплені незвичною метушнею, самі на деякий час опинялися в ній.

Юрби демонстрантів сунули від околиці міста, від товарної станції і вагонного заводу до Нойштадтського мосту; люди щось голосно і уривчасто вигукували, але що — не можна було зрозуміти. Згодом над головами здійнялися транспаранти, і всі почали вигукувати те, що було на них написано. Ще дужче розбух потік демонстрантів, коли в нього влилися гурти нойштадтців; полинули нові заклики, з'явилися нові транспаранти, і слова на них, здавалося, тремтіли від вигуків.

Раптом над головами хтось повів багром, зачепив за транспарант і розірвав його. Ті, що вигукували це гасло, почали нестямно кричати. Кілька демонстрантів кинулися з натовпу до чоловіка з багром. Вони впізнали в ньому Борхерта з нойштадтської авто-ремонтної майстерні.

Борхерт стояв на сходах, оточений друзями, міцними хлопцями; один навіть привів з собою наречену, тоненьку, але відчайдушну дівчину з блискучими очима. Всі вони були сповнені люті до тієї оскаженілої юрби, що знов далася, як сказав один із них, підбурити себе всіляким підбурювачам. А Борхерт саме помітив у натовпі двох типів, що намагалися натягти на жердину нове гасло. Він не раз сперечався з ними за останні роки і навіть ще раніше, під час війни, йому довелося довго розтлумачувати їм, що всі оті солодкі промови пахнуть кров'ю.

Борхерт шпурнув багор між тих підбурювачів, і це ще більше розлютило демонстрантів. Але їхня лютя була викликана зовсім іншими почуттями, ніж лютя Борхерта і його друзів,— нібито Борхерт і такі, як він, винні в тому, що всіх цих людей безсоромно обдурили в роки гітлеризму. Порохом розвіялося все, у що вони так вірили. Але й Борхерт, що завжди мав рацію, цей торжествуючий Борхерт не сміє так поводитись. Вони не розуміли того, що діялося навколо них. Їм здавалося, що справедливість чи те, що вони в це поняття вкладали, настане відразу, досить лише вигукнути це слово, що за неї не треба боротися, а потім її ще й утверджувати. Їм здавалося, що справедливість і труднощі, з якими завжди стикаєшся в роботі, несумісні, як чорне й біле. І ця демонстрація, вважали вони, буде чимось могутнім, грізним після всіх отих труднощів.

Борхертіві і його друзям, а також їхній тоненькій, відчайдушній подрузі вдалося зіскочити на клумбу, а звідти у човен.

— Трохи руку подряпало,— сказала дівчина. Вона витерла кров і засміялася.

— Вперед, друзі, тільки вперед! — вигукнув Борхерт.

Боланд, чудовий бігун, неймовірно швидко дістався до Ульшпергера й, навіть не задихавшись, повідомив йому те, що довідався від Томаса.

Ульшпергер уже знав, що в місті стихійно виникла демонстрація, що число демонстрантів дедалі зростає, і рухаються вони головною вулицею. Він так пильно дивився на Боланда, ніби читав на його губах ту новину, і слово в слово повторяв усе в трубку. Хлопцеві, який завжди звик бачити Ульшпергера з високо піднятою головою — може, й занадто піднятою, — тепер директор, що стояв із затиснутою між плечем і скронею трубкою, видався якимось зсутуленим. Водночас Ульшпергер крутив ручку радіоприймача, промацуючи кожен міліметр шкали, і не пропускав жодного звуку голосу Кожевникова, що лунав уночі так задумливо й вагомо.

Власне, Ульшпергер не став спокійнішим, він завжди був спокійний. Але почувши те, що Томас повідомив Боландові, він весь сповнився люттю.

— Де Штрукс? І досі немає? Ріхард Гаген ще біля печей. Покич його сюди.— І він сердито тупнув ногою, хоч уже й після того, як Боланд вибіг з кабінету.

«Виходить, ми з Ріхардом,— сказав сам собі Ульшпергер,— все-таки відчули, що насувається небезпека. Але ми повинні були не тільки відчувати, але й знати. Але що б ми зробили, якби знали про все ще вчора? Викликали б кілька танків? Для застороги? Було б це, можливо, добре, правильно? К бісу сумніви! Це було б необхідно».

Їх організували завчасу. Організатори знайшлися. І тут, і на тому боці. Знову глупота затьмарила розум, знову лицемірство ошукало правду.

Він згадав те, що згадував дуже рідко — свою молодість на цьому заводі. Як стали жертвами підкупу і зради його батько й брат. А за що? За листівку: «Гітлер — це війна». Вони не вибачили йому тільки за те, що він мав рацію. Якби він не мав рації, вони були б великодушні.

Тоді йому пощастило втекти. Від чого? Від кого? Від тих самих робітників, яких зацькували, затуркали чи просто підкупили, аж поки вони самі зрубали сучок, на якому сиділи. Але — і тут уже нічого не зміниш — це був і його сучок.

«І все ж я повинен був знати напевно, коли і що станеться...» Він ще раз подав умовний сигнал: «Небо Іспанії».

Вебер допустив помилку. Замість того, щоб відразу захопити генератор, він поспішив у перший трубопрокатний цех підкріпити свою групу. У цьому цеху в нього були вірні люди. Там його чекали — тільки-но він з'явився і не встиг ще й рота роззявити, як багато хто покинув роботу. Ніхто й слова не сказав наперекір, ніхто навіть не подумав наперекір.

— До генератора! — наказав Вебер.

Якщо на генераторі їх підтримають, міркував він, то стане весь

завод. Усі кинулися через нерівне подвір'я, затиснуте між цехами та майстернями.

А тим часом Ріхард Гаген потурбувався про охорону, забрав від печей майстра Цібулку, а з прокатного — Меллендорфа. Тепер обидва стояли на металевих сходах — один нижче, другий — трохи вище.

— Спробуй підступи, Вебере,— крикнув Меллендорф,— порішу лопатою на місці!

— Мене? — загорланив Вебер.— Свого товариша порішиш? Тоді озвався Цібулка:

— Товариш? Був, та загув. Тебе з пантелику збили, а тепер ти нас хочеш збити?

Після цього загукали в один голос Веберові люди:

— Ну, паскуди, начувайтесь, ми ще повернемося, недовго вам тут хазяїнувати.

Ріхард був на заводі з самого ранку, після короткої наради в кабінеті Ульшпергера. Він вважав, що повинен сам негайно поговорити з кожною людиною, заглянути їй у душу, куди ні він, ані хто інший досі не заглядав. Він повинен примусити кожного якомога швидше продумати те, що той досі не продумав. Ріхард побіг у прокатний цех. Але, власне, не для того, щоб там перелицювати людей — Гербер і сам знав, що робити,— а щоб набратися нового заряду впевненості й бадьорості, чим Гербер завжди ділився з ним.

Пауль Мезеберг піймав Ріхарда біля печей ще до того, як Уліг устиг перерізати телефонні дроти, але вже після трагедії біля каналу. В своєму ставленні до окремих людей Пауль Мезеберг був обмеженим, нерозважливим чоловіком. Як і в справі Томаса Гельгера, а багато раніше у справі Роберта Лозе. Не вмів він знайти підходу до людини. Та коли справа, дуже важлива справа, була для нього цілком зрозуміла, він міг зробити дещо навіть розумне. Це на його вимогу було поставлено ланцюг учнів, щоб ніхто не проник у прокатний цех, він хотів негайно доповісти про це Гагену.

— Ти вже виставив охорону біля генератора? — спитав Ріхарда Гербер Півень.— Прихопи з собою мого Меллендорфа.— І розповів про те, що тут сталося, про братів Петцольдів, і про Гайнца Келера, і про свого учня малого Ганса. Потім послав Ріхарда назад до сталеварів.

— Поки ми тут розбалакуємо, ті, напевно, вже там.

Він, Гербер, сам, мовляв, дасть тут раду: цементники, правда, нахвалялися повернутися з робітниками ельбського заводу і ще чорт знає з ким, але він у цьому дуже сумнівається. В усякому разі, тепер їм збили пиху, а він зі своїми людьми не поступиться.

Гербер ні словом, ні півсловом не захопився про те, що й сам відчув велику полегкість, поговоривши вранці хоч кілька хвилин зі своїм товаришем. Йому було так само важко, як і Ріхардові. Ця роз-

мова посилила його впевненість у собі. Ріхард здався йому сьогодні якимсь меншим, ніжнішим, ніж звичайно наче трохи розтанув, його русява чуприна геть посивіла, прилипла до чола, а голос став такий самий хрипкий, як у нього, в Гербера.

Перш ніж піти до печей, Ріхард заглянув у двір, де лежав скрап, щоб дати вказівку кранівникові Бертольду. Тут він одразу побачив довкола себе неймовірно напружені, схвильовані обличчя.

Вебера з його бандою тут іще не було, але люди вже приготувалися до того, що ось-ось станеться чи має статися. Ріхард подумав: «Саме тепер, саме тут я незамінний». Те саме він казав собі ще в гітлерівські часи. Він був ще майже дитина, коли йому довелося пролізти крізь дірку в мурі. Підпільникові, що застеріг його, він відповів: «Хто ж тоді це зробить? Адже я маленький. Я можу». Незамінним він був і в Іспанії. Коли своєю глибокою вірою надихав бійців після програного, тимчасово програного бою. І в печері-госпіталі в тилу Франко, і пізніше, в концтаборі, взяв на себе завдання доставити Мартіна живого й здорового на батьківщину. Це здавалося, зовсім не залежало від його волі, але він узяв на себе це завдання, і йому пощастило. Незамінним він був і пізніше, на батьківщині серед руїн. Щось світле зблиснуло попереду для похмурих, виснажених робітників гарцського заводу, коли з'явився Ріхард, вони відтанули, почали розпитувати...

У дворі, де лежав скрап, його обступили робітники. Обличчя в них були не озлоблені, а виражали страждання й розгубленість. Вони хотіли почути від нього, що його віра не похитнулася. Тепер вони були не впевнені у цьому, як не були впевнені і в своїй вірі. Хіба мало запальних слів було сказано про їхній обов'язок страйкувати в назначену годину? Хто ж їх переконував? Керівництво страйком, звичайно, і до нього належать такі люди, як Бернгардт і Вебер.

Не снували більше у дворі вагонетки, не підхоплював металобрухту магнітний кран. Роздумувати було ніколи. Якщо вони цієї хвилини зрозуміють, що поставлено на карту, вони підуть за Ріхардом. Тільки він, Ріхард, повинен ще раз пояснити усе з самого початку. Якомога швидше. Швидше! Щоб вони відразу зрозуміли, де правда, щоб пішли з ним, Ріхардом, проти Бернгардта. Треба їм пояснити все своїми словами, просто, і тоді вони приймуть правильне рішення.

Щоправда, з ними довго про це говорилося. Але вони нічого не зрозуміли. Або зрозуміли не досить для того, щоб жити правильно. Вони чули тільки слова. Тільки окремі звуки. Немов були лінотипістами і друкарями, а не заводськими робітниками.

Тому Ріхард ще раз пояснив їм усе з самого початку. Вони не були певні, що він у всьому має рацію, але відчували, що він не лицемірить, навіть якщо й помиляється. Просто неба, під пошматованими хмарами, стояли вони на купі пустої породи довкола Ріхарда. Їхні пошматовані, відірвані від тіл тіні лежали на звалищах

металобрухту. На їхніх змучених обличчях можна було прочитати єдине бажання: нехай Ріхард ще раз і з самого початку все пояснить: про Гітлера і про війну, про Радянський Союз, про поділ Німеччини, про бентгаймівський завод на Заході і коссінський на Сході. Чому, чому цей завод належить їм? Якщо це так, то, мабуть, неправильно страйкувати проти самих себе. А хіба він належить їм? Живуть вони так само важко. Яке їм діло до тих шкіл, про які їм нагадують з ранку до ночі? На біса їм ті школи? А чому такі високі ціни? Щоб на ті гроші побудувати трубопрокатний завод? А вони ж як — і далі шпортатимуться в цьому брухті? Ріхард уже втретє чи вчетверте заходжувався пояснювати все. А перед внутрішнім зором у нього стояв образ Янауша, ніби це саме йому він мусив усе пояснити. Янауш не вірив Ріхардові ще шість років тому. І тепер він не вірить йому. Ріхард відчув на собі погляд його вицвілих, неприродно білих очей, той погляд паралізував його, наче світло прожектора. Він відчував Янаушів погляд усім тілом, але прожектор не відчуває того, що вихоплює з темряви.

Янауш стояв позад слухачів, стояв з роззявленим ротом і важко дихав. Він досить уже набігався то туди, то сюди, то слідом за Вебером, то сам. Нарешті потрапив у цю юрбу, яка щільно оточила оратора і уважно слухала. Він теж прислухався. Ріхард — ядро цього натовпу, хоч на зріст досить малий, такий самий, як він, Янауш. Янауш ще трохи послухав і зник. За довгі роки роботи на заводі він знав тут усі ходи й виходи, тому шмигнув у якусь діру і подався в місто. Вдома дружина запитала його, що там, ради бога, діється на вулицях. Але він тільки буркнув, що його, мовляв, немає, якщо хтось питає, і сховався з радіоприймачем під ковдру. «Скоро дізнаєшся, — сказав він уявному співрозмовникові, — як вони з нами поведуться».

Тим часом до гурту Ріхарда важкою повільною ходою підійшов кранівник Бертольд. Він кульгав на одну ногу — на війні йому роздробило стегно. Бертольдові допомогли вивчитися на кранівника, і він дуже пишався своєю роботою. «На землі я — черепаха, а в кабіні — птах». Згори він перший помітив, що з товарної станції перестали під'їздити вагонетки.

Ріхард запально й покvapливо розповідав про те, що тут витворяв під час війни старий Бентгайм, і чому для нього дорога на завод закрыта: Робітники слухали його, як слухають важкопораненого, серце якого щомить може перестати битися.

Сонце, наче перед грозою, залило звалища металобрухту яскравим світлом. В тому світлі обличчя людей стали ще серйозніші, суворіші. Ніхто не помітив, як Бертольд, підтягшись на руках, знову заліз у кабіну. Він приходив допомогти Ріхардові, але його допомога не знадобилась. І відразу по юрбі пробігла тінь від крана.

Ріхард не міг сказати, що настрої у людей змінився. А якщо й змінився, то чи від його слів, тільки від слів, чи, може, від того, що

вгорі сидів Бертольд і тінь від його крана падала на голови? Хтось гукнув здалеку:

— Ріхарде Гаген!

Коли він нарешті піднявся до печей, йому вже ніколи було дивуватися, що кілька інженерів стали замість сталеварів. Навіть від думки, що вони, керівники, довіряли сталеварам, а ливарникам ні, не стало легше. Полегкість дав лише гнів на самого себе — гіркий, жорстокий гнів за те, що він не зрозумів подій, які відбувалися в нього на очах, не зрозумів, незважаючи на засторогу, яку він відчув уже в день смерті Сталіна.

Рідль — той визначав і перевіряв склад шихти, допомагав завантажувати печі — розповів, що сталося тут, поки Ріхард якихось кілька хвилин затримався на дворі, де лежав скрап. Сюди з'явився зі своїми людьми Вебер, підмовив кількох сталеварів і подався в ливарний цех. Ріхард здивувався не тому, що почув, а тому, що саме Рідль, не довго думаючи, замінив сталеварів. І зовсім не здивувався Цібулці, хоч і не знав, що той з'явився тут і теж став до печей майже випадково. Він їздив у Берлін до своєї чарівної нареченої, що одержувала дві пенсії. Біля Бранденбурзьких воріт зустрів Еммріха, заступника директора з питань праці.

— У нас сталася якась біда. Ви нічого не знаєте? Якщо ваша машина ненадійна, то швидше сідайте в мою!

Однак Цібулка уже все знав і запитав себе, чи не залишиться йому тут. Але в глибині душі він вагався. Залишитися тут? А цей Еммріх раптом сам за нього вирішив. Коли вже він, Цібулка, тепер тут, значить, він назавжди тут. Він хотів, щоб його шанували скрізь, де він тільки буде.

Молодий доктор Райнгольд, що був начальником старого Еммріха, влетів у цех і повідомив про те, що в цю саму мить довідався в своєму кабінеті Ульшпергер: у місті демонстрація, вона хоче, очевидно, злитися з людьми Вебера біля центральних воріт.

— Цей Вебер, — сказав Рідль, — головний підбурювач. Хто б міг подумати! Проте саме він годиться на цю роль, працює всього-навсього бригадиром і лише в майстерні. Нікому б і в голову не прийшло, що саме він візьметься за це.

До них підійшло молоде дівча з дрібними, як у білочки, зубенятами і карими очима, й показало Рідлеві склад шихти.

— Вони вже й у нас побували, — зневажливо промовило дівча, повернувшись до Ріхарда. — Чимало потрощили в нашій новенькій лабораторії, а то б я, — ніби вибачаючись, вела вона далі, — не бігала то вниз, то вгору.

Рідль привітно, але суворо відповів:

— Тобі це не зашкодить, мені теж доводиться братися за всяку роботу. — І провів рукою по її гладенькому, каштановому, наче хутро білочки, волоссю, від якого на нього у цю важку годину віяло

спокоєм. «Адже цим я не образив тебе, Катаріно,— подумав він.— А що нам тепер слід робити, ти все одно не знаєш».

Ця маленька білочка була сестрою Ернста Крюгера, тією самою сестрою, заради якої він віддавав матері всю зарплату.

Ріхард звелів докторові Райнгольду зібрати в цеху, а також на дворі, де лежав скрап — він раптом подумав, що їй звідти можна сподіватися допомоги,— надійних людей і поставити при вході на завод.

Хоч як дивно, але перший прийшов Бертольд, спираючись на двох товаришів.

— Хочу з вами до воріт. Я можу стояти в заслоні. А кількома стусанами більше чи менше — для мене це вже не важить.

Розлючений натовп дійшов до кінця Головної вулиці. Його ядром був Бернгардт. Іноді таку людину ще називають головою колони. Але краще назвати ядром, бо навколо неї всі гуртуються. Вони сподівалися наткнутись біля воріт на міцну охорону, яку треба було б повести за собою чи підім'яти. Але ворота стояли навстіж розчинені. У дворі — знайомі і незнайомі збуджені обличчя. Уліг вигукував найдужче. З натовпу вихопилось кілька чоловік і кинулись в двір, деякі вже позирали на стоянку машин — машин директорів та інженерів — з наміром поперекидати їх. Якийсь худорлявий парубійко, посміхаючись, вигукнув:

— Хлопчики, хлопчики, наша зверху!

Бернгардт, який ще вранці залишив завод і подався в місто, щоб приєднатися до бунтівників, вийшов з натовпу і обійняв Вебера, що теж виступив йому назустріч. Разом з усіма вони протиснулися у ворота. Штурмувати не довелося нічого.

Та минуло ще кілька напружених хвилин, і перед гостями виросла шеренга робітників. Не для привітання, звичайно. Цих робітників зібрав Ріхард. Між воротами і кордоном робітників зішлись заколотники з міста і заколотники з заводу. Ріхард побачив, що їх чимало. Але роздумувати було ніколи. Його заслон повинен витримати, хоч на нього натискала знавісніла юрба. Звідусюди чулися вигуки:

— Пропустіть!

— Страйкує ельбський!

— Страйкує вагонний!

— Страйкує цементний!

Люди впізнавали знайомих. Кричали, перебиваючи одне одного, хрипіли, натискуючи, хрипіли, стримуючи натиск.

— Піддався на провокацію, йолоп!

— Сам йолоп, тебе обдурили!

— Гей, Пауле, це ти мене хочеш побити?

— Якщо не пропустиш, поб'ю!

— Тут вам не пройти!

— А ми вже пройшли. Ще б пак! А на каналі що діється! А в прокатному! Вони там, а ми тут. Справжні німці! Маємо право на страйк. Може, ти забув?

— Копняка твого я не забуду! Про яких німців ти тут патякаєш! Вас усіх підкупили янки.

— В Берліні всі заводи стали. І в Геннігсдорфі.

Гюнтер побачив свого брата Гайнера. «Не знаю, чи сподобається твоїй Еллі те, що ти тут витворяєш!» — подумав він.

Бернгардт раптом обернувся. Стоячи спиною до кордону Ріхарда, він голосно й пронизливо вигукнув:

— Не слухайте їхніх побрехеньок. Прокатники, сталевари — всі страйкують!

Гайнц Келер, тремтячи від збудження, зблід. Адже він знав, що Бернгардт бреше. Його Гербер Півень — подумки він і досі називав його «мій Гербер Півень» — діяв енергійно. Але він, Гайнц, мовчки й затято разом з усіма намагався прорвати кордон. Та ось він побачив Меллендорфа і водночас відчув на собі його гострий погляд. Гюнтер Шанц, останній у кордоні — від заводу вже бігли на підмогу інші — вхопився правою рукою за останню штабу воріт. Бернгардт ураз сповнився люттю і, чи тому, що збагнув цю хитрість — їх затисли між людським кордоном і воротами, — чи тому, що раптом упізнав Гюнтера, вивернув йому в ключиці руку. Гюнтер зойкнув і випустив штабу, Бернгардт кинувся вперед, а за ним ще кілька чоловік, але кордон відразу зімкнувся. Тоді Меллендорф замість Гюнтера ухопився рукою за штабу і дав копняка Редерові з вагонобудівного, який теж хотів прорватися. А коли той пронизливо скрикнув, натовп хором загув:

— Сором! Лакузи!

Вони знову розлючено кинулися на людський кордон, але прорвати його їм уже не вдалося. Їх відтіснили на вулицю, досить далеко від воріт, щоб нарешті поставити перед ними надійний заслон.

«Ульшпергер посилав по мене, — подумав Ріхард, — ще сьогодні, зовсім недавно. Чи, може, відтоді вже минула ціла вічність? Я мушу йти до нього...»

Біля воріт, виявилось, не було нікогісінько. Наче тут ніколи не було проходу, за який так завзято боролися люди, а була просто зяюча рама. Тиша була така легка і водночас така важка, а Ріхард ніби пробирався через липке багно, руки й ноги не слухалися його. Адже щойно він разом з усіма чинив опір, щось вигукував. Робітники, які залишились охороняти завод, гукали йому вслід щось підбадьорливе, навіть веселе. Інші поспішали повз нього на роботу, обличчя в них були задоволені. Ріхард не відчував полегкості.

На душі в нього було важко. Досі він був сповнений єдиного бажання: перепинити шлях бунтівникам. Тепер їх відкинули, принаймні на якийсь час. Натомість Ріхарда охопило дивне, вже колись пережите почуття — гнів, біль і подив, як двадцять років тому, таки

справді, рівно двадцять років тому. Коли він уперше побачив хлопчаків із свого будинку в формі пімпфів¹ і трохи старших хлопців у коричневих сорочках. Як же це могло статися? Де він припустився помилки? Адже він натер собі мозолі на язиці, але правильних слів, видно, не знайшов, а то б усе було потім по-іншому. Не було б еміграції. Концентраційних таборів. Війни. Не пролилося б стільки нашої крові. Це диво з див, що він живий і неушкоджений вийшов з табору.

Ось вони знову стоять перед ним, як стояли після війни, — два солдати в широких, запорошених шинелях із червоними зірками. Очевидно, радянські машини в'їхали на територію заводу просто від товарної станції. В усякому разі, Ріхард не помітив, як вони тут з'явилися. Він щось сказав зірваним голосом солдатам. Але ті вже дістали наказ, і Ріхардові не було потреби звертатися до них своєю каліченою російською мовою. Вони мовчки пропустили його.

В приймальні не було ні душі. Марно дзвонив безперестанку телефон. Де ж це ділася їхня Снігуронька, білошкіра, чорноволоса Інгрід Обермайер? Ріхард, не постукавши, ввійшов у кабінет Ульшпергера. Той сидів з комендантом і перекладачем. Побачивши Ріхарда, всі замовкли.

— Нарешті! — вигукнув Ульшпергер.

— Біля воріт порядок, — промовив Ріхард, — поки що.

— Так, поки що, — погодився Ульшпергер. — Ти все знаєш, що тут сталося? Знаєш, що побили сторожа біля каналу? А якусь жінку, не з нашого заводу, захопили з собою — ми ще не знаємо навіть що — і затоптали до смерті.

Ріхард спроквола промовив захриплим голосом:

— Я знаю це від Гербера.

— Вони й Штрукса з ніг збили, але про це ми більше нічого не знаємо.

— Про це я не знаю, — сказав Ріхард. Високий молодий лейтенант перекладав неймовірно швидко, ніби слова його змотувалися з клубочка, на який голоси ледве встигали намотуватись. Він перекладав машинально, без будь-яких емоцій. Але комендант уже про все знав.

— У всякому разі, — промовив Ульшпергер, — танки зараз проїдуть містом і вийдуть на територію заводу.

— Ні! — вигукнув Ріхард і додав: — Не треба танків на заводі!

Ульшпергер відповів здивовано, навіть трохи глузливо:

— Ти не хочеш? Я теж. Але потрібно. Ми — центр. Вузловий пункт. Страйкують не тільки дрібні підприємства. Ельбський завод теж не працює.

Геть захриплим, ледве чутним голосом, але дуже пристрасно, Ріхард сказав:

¹ Гітлерівська дитяча організація в довоєнній Німеччині.

— Саме тому. Кажеш, ми — центр. Вузловий пункт. У такому разі, ти сам собі суперечиш. Те, що діється в нас, відіб'ється на всіх. Ось у чому річ. Наш завод не страйкуватиме. Я ручаюсь...

Ульшпергер зле усміхнувся:

— Отже, ти ручаєшся. А що нам робити тоді, коли ти зі своєю порокукою полетиш під три чорти? Ех, ти...

Ріхард геть захрип, йому було важко говорити і так само важко добирати правильні слова, але він відповів:

— Недаремно ж я бігав з цеху в цех, з одного кінця заводу в другий. Звісно, я зустрів багатьох знавіснелих, одурманених. Та було багато й таких, які ніяк не могли втямити, що ж це діється. Але я був свідком того, як правильні, розумні люди знаходили шляхи і засоби, щоб вистояти. Без танків. «Ми обійшлися без танків», — казатимуть потім. «На коссінському заводі не дійшло до страйку», — ось як казатимуть. Я знаю, хто кому дасть раду. А тому я ручаюсь.

— Що він каже? — запитав комендант. Він уважно стежив за Ріхардом. І відчував, що з уваги його перекладача, хоч який надійний той був, іноді дещо випадає — може, слово, а може, тільки інтонація. Ульшпергер сам переклав усе ще раз.

— Завтра завод працюватиме. Як завжди, — сказав Ріхард, — даю голову свою відтяти.

На це комендант відповів по-німецькому, так, як умів, принаймні тепер він зрозумів суть суперечки між двома чоловіками:

— Навіщо класти голову на плаху? Директор каже: танки. Ви кажете, завод працюватиме, як завжди. Звідки ви це знаєте?

Ріхард почав щиро переконувати коменданта, і Ульшпергерові довелося раз у раз перебивати його, вигукуючи:

— Стривай же! Треба точно перекласти!

Ріхард ще раз описав, вже не добираючи слів, адже його почуття і голос злилися водно, що він пережив протягом останньої години:

— Наші кращі люди стримують заколот. Самі. Вони вже стримали його. Самі!

Потім, на мить замислившись, він уже спокійніше сказав:

— Якщо наші люди самі все зрозуміють і без примусу, без погроз залишаться на робочих місцях чи повернуться на роботу, то це матиме величезне значення. Адже наш завод, Ульшпергері, як ти й сам кажеш, — приклад для інших.

Коли лейтенант переклав останні його фрази, прості й чіткі, які не довелося довго розплутувати, комендант пильно подивився на Ріхарда. Потім сказав:

— Гаразд. На територію ми не зайдемо. Тільки проїдемо по місту.

— Ти зрозумів? — Ульшпергер ще раз переклав слова коменданта і тихо спитав Ріхарда: — Ти справді вважаєш, що тут є різ-

ниця — дійти до заводу чи увійти на заводську територію? Тобто після того, як вони пройдуть по місту.

— Звичайно є,— відповів Ріхард.

— Ми ще раз викликали з усіх цехів довірених людей,— сказав Ульшпергер.— У малий зал. Тобі доведеться з ними поговорити

— Якщо витримає горло,— відказав Ріхард.

4

З телефонної розмови ніколи до пуття не добереш, що ж діється насправді. Отже, радник юстиції повинен їхати в Гадерсфельд? Чи, навпаки, ми маємо їхати до Кастріціуса?

Директор Бентгайм вважав, що з Шпрангера не впаде корона, якщо він приїде в Гадерсфельд. Ойген Бентгайм зауважив, що було б непогано послухати заодно й думку Кастріціуса.

Це й вирішило справу. Хоч старий Бентгайм здебільшого вважав висловлювання Кастріціуса справжнісіньким базіканням легковажного дідугана.

Вони попросили машину й шофера в Нори. Адже шофер Нори Фріц Клет не тільки неймовірно швидко й надійно водив машину, він був надійна людина в будь-яких справах, при цьому в дорозі можна було говорити все, що завгодно. Цей Клет був уже немолодий, але витривалий, мов юнак. Його називали то Клет, то просто Фріц. Колись у сім'ї Кастріціуса він найчастіше возив його єдину дочку. І Нора, одружившись, взяла його з собою в Гадерсфельд.

Вона не знала, та й нікому з сім'ї на думку не спало б таке, хіба що батько колись запідозрив щось нечисте,— що якраз Фріц Клет, цей спокійний, кремезний чоловік був винуватий у смерті першого нареченого Нори Кастріціус, хоч сам ні сном ні духом цього не відав. Той наречений, якого звали Клемм, повернувшись з першої світової війни, послав свого денщика Беккера вчитися на шофера, бо Беккер у найважчі часи довів йому свою відданість. Відданість за відданість. Обидва навіть подумати не могли, що колись розлучаться. Нора, однак, звикла до свого шофера. Весела, безтурботна, апетитна, як рум'яне яблучко, вона охоче пішла на напівдозволений флірт, а потім і на дозволені поцілунки з женихом. А Клемм закохався безтямно. Він розлучився з дружиною, аби лиш одружитись на дочці Кастріціуса. За бажанням Нори, він звільнив свого шофера. Незбагненним і нестерпним стало для Беккера відкриття, яке він зовсім несподівано зробив для себе: він зрозумів і байдужість свого господаря, і його зрадництво, і те, що відданість його, Беккера, була одностороння. Вражений до глибини душі, він загубив своє життя і життя свого господаря, що не оцінив як слід свого слуги. З Кастельського мосту Беккер повернув просто в Рейн.

Ні один, ні другий не могли розповісти про свою останню роз-

мову, тим більше про свої останні думки, а тому той випадок лишився нез'ясованою автомобільною катастрофою.

Фройляйн Гельферіх сказала Клетові:

— Лихо не без добра. Як добре, що ви знову возите нашу Нору. Пан фон Клемм ніяк не міг надивуватися, який надійний у нього Беккер.

Згодом Нора вийшла заміж за старшого сина Бентгайма, за отого невгамовного дурня. Одначе і з ним вона не зазнала сімейного щастя, він теж у свій час наклав головою.

А сама Нора й досі виглядала, як рум'яне яблучко, хоча трохи й поповніла.

Вона сіла спереду біля шофера, щоб її свекор і шуряк Ойген могли на задньому сидінні спокійно розмовляти. Вони виїхали всього на день, а ввечері мали намір вже бути вдома. Нора скористалася нагодою, щоб провідати батька. Останнім часом Кастріціус трохи занедужав, а може, він прикидався хворим, щоб його турбували якомога рідше.

Про свого першого нареченого Нора подумала коротко, тільки згадала його, коли переїздили через Кастельський міст. «Скільки років я тоді мала? Десь сімнадцять. Чи могло все те бути? Все те було ще до того, як прийшов Гітлер. І Гітлера вже нема. Прокотилися роки, мов бочки в погріб, мій Отто пішов на війну, а потім усі ті історії з есесівцями, про які ще й сьогодні перешіптуються, ніби-то їх неправильно тлумачать. А Отто, о чорна уніформа була йому до лиця, війну він переніс. О боже! Скільки нещастя я пережила з ним потім, у мирні дні...»

З правого берега вони завернули на польову дорогу. Заклята місцевість. Тут той Бібріх, замок-кафе, де на масницю застрелили Отто. Нора подумала: «Доля їх незлюбила, ні мого першого нареченого, ні мого чоловіка. Обидва чимось завинили перед нею. Але бозна-чим і як. Може, доля й мене незлюбила». Вона подивилася на себе в дзеркальце. Світлі очі, повні червоні губи. Жодного сліду долі.

Старий Бентгайм так само впівголоса говорив до Ойгена:

— Чогось особливого ми там не довідаємося. Добре, що ми вчасно послали своїх людей на наші заводи в Хемніц, Східний Берлін, Коссін, у всі наші області. Гадаю, ми й про ельбський завод знаємо більше, ніж отой Шпрангер.

— Так, але він приїхав усе-таки з Берліна,— сказав Ойген.

— Він пройшов крізь Бранденбурзькі ворота? Був у Східному Берліні? На Вільгельмштрасе? І він наважився? Боюся, що ми йому більше розкажемо, ніж він нам.

Ойген нічого не відповів. Він подумав: «Батько мав рацію. Ні, я не вважав це за можливе. Я, так би мовити, був розчарований. Страшенно розчарований. Я ще й досі не звик до цих німців. Те, що вони вчинили, мені іноді здається, безглуздя. Я мав би щиро

радіти, що вони не послухалися росіян. Що вони абсолютно не хочуть жертвувати собою задля далекого майбутнього, чого від них вимагають. Я мав би радіти з цього. Адже саме завдяки цьому всі заводи за Ельбою знову повернуться до нас, не тільки до мого батька, але й до мене. Адже я його син кінець кінцем. Вони належать мені, і розводитися про це нічого».

Шофер Фріц Клет, який добре знав цю місцевість, поїхав коротшим шляхом. Він завернув не на шосе, а на вузьку дорогу, що пролягла між виноградником і територією заводу Гехстера. Над синювато-чорним Таунусом більш не нависали дощові хмари. Тут уже запахло лісом. Шофер гучно засигналив, мов листоноша в ріжок, сповіщаючи про себе.

Нора, радіючи як дитина, оббігала будинок, потім сад, шукаючи батька. Забуто сварку, якою закінчилась її остання з ним зустріч. Нора була не злопам'ятна. Вона дуже швидко все забувала. Кастріціуса вона знайшла в незвичному місці. Він не то сидів, не то лежав у якомусь дивному кріслі під модринами. Шезлонгами, барвистими подушками він знехтував. Батькове ложе було жовте. Все придбали за той короткий час, коли її тут не було. Такі меблі вона бачила в Гадерсфельді. Їхній яскравий колір нагадував про масницю. Про один з батькових дотепів.

— А, це ти, дочко,— радо промовив Кастріціус. Він теж був не злопам'ятний. Радник юстиції холодно привітався з Норою і поцілував їй руку. Він хоч не почував особливого задоволення, але приховував це.

Шпрангер і Бентгайм, посідавши в саду за столик і майже не привітавшись, одразу почали з відповідей. У перші хвилини їм в голову не приходило жодне справжнє запитання.

— Авжеж, після всього, що сталося вчора... Вже з самого ранку.

— Так, так, на Лейпцігській.

— Не тільки там.

— Але з Темпельгофа ви не бачили пожеж.

— А потім натовпи злилися й посунули до міністерства. Там це називається Будинком міністрів. Люду зійшлося сила-силенна.

— Таке саме заварилось у всіх містах. У Магдербурзі, у Галле, в Герліці, скрізь...

Кастріціус і Ойген мовчки слухали. З кухні принесли сніданок.

— Сузі! — вигукнула Нора.

Сузі і досі служила в цьому домі.

— Та не називай мене фрау Бентгайм. Для тебе я залишилась Норою.

Нора нагадувала служниці це щоразу, коли навідувалась у гості. Сузі уникала будь-якого звертання взагалі. Ніщо їх уже не зв'язувало. Вони більше нічого не співали разом. Вже років з вісім чи дев'ять під впливом часу і окупаційних властей Спілка німецьких дівчат розпалась.

— Господи,— сказала Нора,— тобі не важко, Сузі, носити сюди все з кухні.

Усмішка осяяла очі й трохи заклопотане обличчя Сузі.

— Чи не важко? Але ж я не можу їздити сюди на велосипеді. Сузі почала обережно наливати каву.

— Мені не наливай,— сказала Нора.— Я вип'ю з вами на кухні. Гут розмовляють про страшенно серйозні речі.

Коли обидві жінки ввійшли в будинок, Сузі сказала:

— Мій чоловік, Густав, теж вважає, що в нас знову буде вся Німеччина.

— А мій свекор запевняє: напевно буде! — відповіла Нора.

За столом Бентгайм, повільно вибираючи сьомгу, сардини й інші закуски, так само повільно казав:

— Події, про які ми говоримо, досягли, мабуть, кульмінації.

— Росіяни послали танки,— сказав Шпрангер.— Є жертви. Їх буде ще більше.

— О боже! — вигукнув директор Бентгайм так збуджено, неначе він був наймолодший серед усіх, і відклав бутерброд.— По радіо й іншими способами ми обіцяли допомагати нашим друзям там, у зоні. А ви, Шпрангере, даруйте, читаєте все з підручника. О боже! Американці вже безперечно за Бранденбурзькими воротами.

— Та ні,— не образившись, відповів спокійно, навіть трохи жвавіше, Шпрангер.— Десять хвилин тому я розмовляв з Берліном. Мій агент вважає, що події ще не досягли кульмінації. І що завтра-післязавтра все може затихнути.

— Це неможливо! — вигукнув Бентгайм, ніби не Шпрангер, а він сам прилетів з Берліна.— Хіба ми не обіцяли їм усіляку допомогу? Вони її чекають.

— По радіо принаймні це звучало, як обіцянка. За останні десять років всі ми на власній шкурі відчували різницю між гарними обіцянками і ділом. Американці не такі дурні, щоб забути, чим це пахне, коли війна під боком. Тепер вони не хочуть воювати. Через східну зону. Росіяни свою зону не віддадуть.

— Та що там! Якщо німці на Сході збунтуються і кинуться в наші обійми, то хіба американці матимуть щось проти. Та й росіяни, наскільки я знаю, не перешкоджатимуть.

Нарешті й вибухнув Шпрангер:

— Може, є росіяни, які й не перешкоджали б. Але вирішує той, хто посилає танки. А це означає перешкоджати. Вас дратує, Бентгайме, те, що шматочок, такий ласий для вас, залишився в росіян. Але ми підписали цей договір, я маю на увазі, союзники його підписали. Ніяких обіцянок, договір письмовий.

— Але ж він не вічний! — вигукнув Бентгайм.

— А що вічне. Все тільки на сьогодні і на завтра.

— Зателефонуйте, будь ласка, негайно своєму агентові,— владно наказав Бентгайм.

Шпрангер поглянув на годинник:

— Через десять хвилин. Так ми домовились.

— Ойгене, мій хлопчику,— промовив Кастріціус, не розплющуючи очей.— Дай мені чогось солодкого. Солоного я більше не хочу.

Ойген Бентгайм виконав те прохання. Свій зелений стілець він підсунув до широкого крісла.

— Ти вже сподівався на ласий шматочок? — запитав його Кастріціус.— Я маю на увазі, не з кухні Гельферіх, а із східної зони.

Ойген здвигнув плечима. Потім тихо сказав:

— Ми, якщо ви пригадуєте, вже говорили про це минулого разу. Незважаючи на все те пророкування, всіх отих провісників,— я, щиро кажучи, був здивований, коли там почалась колотнеча.

— А я,— сказав Кастріціус,— полегшено зітхнув, коли приїхав Шпрангер і розповів про те, що тепер розповідає твоєму батькові. Що колотнеча затихне. Без війни.

Він спокійно з'їв усе, що Ойген поклав йому на тарілку. Потім сказав:

— Росіяни, мабуть, просто пригрозили. На випадок, якби американці втрутились і спробували допомогти. Тому американці й не втручались. І не допомогли. Таким чином, обидві сторони, росіяни і американці, відчують тепер полегкість...

Нора сиділа на кухні.

— Сузі, побудь з нами кілька хвилин,— сказала вона.— Чоловіки в саду обійдуться і без тебе. Розкажи, як там удома.

Сузі сиділа, випроставшись на табуретці. Вона не спиралася ліктями на стіл, як це робила Гельферіх. Сузі трималася просто і була незворушно спокійна.

— А що там удома. Дитина, дякувати богу, здорова. Сьогодні вона в бабусі. Мій Густав зовсім збожеволів від того бунту на Сході.

— А ти знаєш, Норо, її Густав червоний,— сказала Гельферіх.— Він вважає, що коли Німеччину об'єднають, то йому від цього буде користь. Вони там, на Сході, не могли навіть писнути, а Густав сподівається, що скоро вони з ним організовуватимуть тут страйки.

— Не вірю я, що він так вважає,— сказала Сузі.

Вона задумливо дивилася на обличчя Нори. Коли Нора жила тут, Сузі швидко до неї звикала. Та досить було їй з'явитись несподівано, як оце сьогодні, і разом з нею у дім вихором вривався натовп привидів. Отто в чорній уніформі. Його смерть після війни, коли всюди починалося мирне життя. Отой карнавал на масницю. Пострілювання корків. Ось і Антон, який стріляв в Отто Бентгайма, жалюгідний і гордий стоїть він перед судом. Чи він ще й досі у божевільні? Жодна людина не згадує про Антона. Тільки я згадую його щодня... Рій привидів розлетівся. Сузі відвела погляд від Нори.

— До речі, щодо страйку,— промовила Гельферіх.— У Бінсгаймі справді ніхто не голодує.

— Звичайно, ніхто не голодує,— спокійно відповіла Сузі.— На щастя, всі мають роботу... Піду в сад, може, там щось потрібно,— додала вона.

Виходячи, Сузі побачила, що Шпрангер розмовляв по телефону. Її голі, немов виточені руки швидко прибирали зі столу.

— Дитино моя,— сказав Кастріціус,— нам уже нічого не треба. Скоро вечеря. Добре було б, якби гості перед від'їздом з'їли чогось гаряченького. Перекажи це Гельферіх.

Шпрангер, виходячи з будинку, пройшов повз неї.

— В деяких місцях усе стихло, в інших лише починається. Росіяни пустили танки по всій зоні...

Старий Бентгайм від досади й гніву зблід.

— Що ж воно буде далі? — запитав він.

Шпрангер, терпляче, немов пояснював щось уже вдесьте, промовив:

— Росіяни почнуть війну, якщо втрутяться американці. Тому американці й не втручаються. Ви хотіли знати, що робиться на ваших заводах? На ельбському зовсім тихо. Його зайняли росіяни. У Коссіні спробували страйкувати. Тепер там уже працюють.

— Невже це правда?

— Мій агент заслуговує на повну довіру.

Того дня Дора Берндт отримала від чоловіка телеграму з Монтеррея: «Терміново повідом подробиці».

Хоч листи його останнім часом приходили дуже рідко і здавалися Дорі порожніми і вимушеними, вона одразу зрозуміла, що цікавить Берндта, коли прочитала ті кілька слів. І Берндт був упевнений, що вона зрозуміє. Виходить, між ними ще не все скінчено, ще лишилась якась ниточка, що натягалась і спричиняла біль. Дора зрозуміла: Берндта передусім цікавило те, що сталося на заводі, директором якого він колись був. Отже, з заводом він також ще не порвав остаточно. Ні з нею, ні з заводом.

Останнім часом Дора, боячись самоти, часто бувала в сім'ї лікаря, який лікував Берндта, коли той, хворий і сповнений розпачу, приїхав із Гадерсфельда. Товариш лікаря, вчитель Бергер, часто проводжав Дору додому. Він ставив питання делікатно, обережно, але не з цікавості, а з бажання зрозуміти, що діється в країні, яку називають то Середньою Німеччиною, то російською зоною.

Він думав: «Ось і вона втекла, а тепер тужить за рідними місцями».

Хоч у їхніх розмовах ще не відчувалося справжньої дружби, проте Дора іноді відчувала, що така дружба може зав'язатись між ними. Вона вже не боялась самоти.

Прочитавши в телеграмі ті кілька слів, вона, як і раніше, подумала про Берндта без розчарування й гіркоти. Люди, які оточували її — і лікар, і його товариш, стали для неї раптом лише далекими знайомими. Вона відчула, що те невеличке глухе містечко за Ельбою, де вони колись жили разом, ще не відпустило Берндта, та, мабуть, ніколи й не відпустить. Хіба, може, з часом безсилями стануть гіркі і рішучі обійми, в які колись те містечко схопило Берндта.

Ніколи не забуде Берндт років, які він там прожив і пропрацював. Тому й Дора не зможе розлучитися з Берндтом, бо обох їх пов'язує те саме.

Товариш лікаря допоміг їй посадити в автобус дітей і повантажити валізи. Він навіть провів їх до міста в аеропорт. Дора раптом заявила, що хоче провідати тітку Роннефельдт у Західному Берліні, поки не пізно. Тітка нібито тяжко захворіла, а у війну Дора часто знаходила в неї притулок, коли багато хто зачиняв перед нею двері. Нехай і діти ще раз побачаться з тітонькою Роннефельдт...

Дорина мати була дуже здивована, що в доньки несподівано прокинулись родинні почуття. Хлопчик радів подорожі, а дівчинка принишкла, ні про що не питала, наче передчувала щось.

Вчитель Бергер несподівано зрозумів, якою близькою стала йому ця жінка, і прощання з нею було для нього болісним. Водночас він відчував, що вона вже недосяжно далека від нього.

5

Компанія «Мехікана де Асеро» мала на півночі країни, у Монтерреї, сталеплавильний завод. Збудували його років десять тому. Тепер завод лише частково належав компанії. За останні два роки він дуже розширився і розростався далі. Компанія взяла в американців позику і призначила більше американських інженерів та радників, ніж мексиканських. Завод, однак, був відомий під колишньою назвою; американців це зовсім не турбувало, принаймні поки що. Щойно збудований прокатний цех ніколи б не вдалося закінчити без їхніх грошей. Вони прислали директора, який, здавалося, цілком їх влаштовував.

Ті, хто після контролю на прохідній залишав завод, не відразу опинявся за межами заводської території. Між прохідною і огорожею, що не була суцільна, а лише в окремих місцях намічала межі території, пролягала смужка землі.

З самого початку компанія — тут американці теж не втручалися — продавала всіляким торговцям посвідчення, які дозволяли їм на незабудованій смужці землі ставити кіоски і продавати лимонад та соки, а також невеликі печі і смажити в них м'ясо до тортільї чи розігрівати боби і рис. Адже у заводській їдальні дуже не вистачало місць для такої несподівано великої кількості робітників. До того ж багато хто любив поїсти на свіжому повітрі. І обхо-

дилось це дешевше. А деякі жінки приносили своїм чоловікам і синам обіди самі — так було ще дешевше.

Якась стара, неймовірно худа жінка — вона могла б тричі обмотати своїм ребосо кістляве тіло, якби не тримала в руках горщик, — видивляла серед натовпу хлопця. Але той помітив її раніше, ніж вона встигла вигукнути: «Мігеліто!»

За ним, майже по п'ятах, ішов його товариш Лоренсо. Обидва любили один одного, мов брати, яким дала життя одна мати. У Мігеліто була золотаво-брунатна шкіра, він був вищий від свого старшого товариша на голову, мав горду поставу, впевнений, майже сяючий погляд. У Лоренсо очі були примружені, розумні, шкіра жовтувата, наче пергаментна, ходив він недбало, спроквола, бо весь час про щось думав.

Кілька років тому Мігеліто, з дозволу добродушних господарів, спав на маті разом з своєю матір'ю Луїзою — власне, названою матір'ю — на ранчо в Сашака на узбережжі Тихого океану. Але господар вигідно продав своє ранчо, де росли цінної породи дерева, і переїхав до міста. Дружина його звикла до Луїзи і взяла її з собою. До того Мігеліто, хай і не щодня, бо йому часто доручали ту чи ту неважку роботу, ходив у сільську школу. Хлопчик любив свого вчителя. Той умів завжди його підбадьорити. Він робив це й тоді, коли новий власник ранчо, черствий і скупий, весь час нахвалявся прогнати Мігеліто. Але поблизу не було іншої роботи, крім тієї, що на ранчо з цінною породою дерев, і Мігеліто поїхав слідом за названою матір'ю до міста. Та хлопцеві не дозволили більше спати з Луїзою на одній маті; квартира була тісна, а на Мігеліто вже дивились не як на дитину, а як на дорослого хлопця, який повинен мати власний куток.

Мати приносила йому рештки їжі, часто давала по кілька сентав із свого заробітку. Життя змусило Мігеліто знайти в сусідньому селищі тимчасову роботу на заводі. Там він одержав місце в бараці, збудованому такими ж, як і він, бездомними бідняками. Згодом він познайомився з Лоренсо. Дізнавшись, що Мігеліто цілий рік ходив у сільську школу, Лоренсо гордо заявив, що він теж уміє добре читати й писати. Він так завзято навчав Мігеліто, що учень дуже швидко переріс свого вчителя. Вони по черзі читали товаришам газети. Дружба з Лоренсо не тільки полегшила життя Мігеліто, а й зігріла його, відкрила багато чого невідомого.

Але невдовзі обидва втратили роботу. Чи то власник заборгував комусь і закрити завод, чи то він просто викинув хлопців на вулицю, бо вони, мовляв, своїм безконечним читанням газет псували людей. В усякому разі, одного дня вони опинились на вулиці.

Деякий час Луїза потай брала дещо з продуктів не лише для Мігеліто, а й для його товариша. Однак незабаром усім трьом довелося шукати тимчасового заробітку, бо хазяїн Луїзи мав відїздити в справі до Мехіко і звільнив її.

Лоренсо незабаром поїхав із знайомим шофером вантажної машини кудись на північ. І наче у воду канув.

Світ для Мігеля зовсім спорожнів. Якийсь час він зустрічався з дівчиною, ніжною і сором'язливою, але неосвіченою. Майбутнього, яке так розквітало у мріях Мігеля і Лоренсо, для неї не існувало, вона мріяла хіба що про наступне побачення чи про порцію морозива.

Через кілька місяців надійшов лист з Монтеррея. Мігель знав про це місто лише те, що воно лежить майже біля самого американського кордону. Там Лоренсо влаштувався на роботу з допомогою свого двоюрідного брата, який уже давно живе з сім'єю у цьому місті, Лоренсо писав: «Стільки заводських труб, такого шуму і гуркоту я собі навіть не уявляв. Здається, що над тобою ні на мить не вщухає гроза. Двоюрідний брат підшукав мені важку, але постійну роботу, тут заводи виростають один за одним. Мігеліто, негайно приїзди сюди».

Мігеліто пообіцяв названій матері вислати свій перший заробіток, щоб вона змогла дістатися до нього на автобусі. Сам він долав відстань як міг — то на попутній машині, то зайцем у поїзді, а де підробляв дорогою.

І ось настав день, коли він знову зустрівся з Лоренсо. Той був виснажений важкою роботою, самі шкіра та кості. Мігеля він одразу влаштував у прокатний цех, що ще тільки будувався. Здавалося, робота, яка висмоктала з Лоренсо всі соки, додавала Мігелеві сили, розпрямила плечі, підносила його дух. Та незабаром і Лоренсо оклигав, повеселішав, робота задовольняла його, немов Мігель своєю присутністю допомагав йому зносити труднощі. Мігель, як і обіцяв, послав свій перший заробіток названій матері. Товариш позичив йому решту, якої не вистачало матері на довгу дорогу. Лоренсо почував себе самотнім і чужим у балакучій сім'ї двоюрідного брата. Він радів зустрічі з старою жінкою, так ніби вона була і його названою матір'ю. Та хіба вона не була для нього матір'ю весь цей час?

— Досі хлопці спали на одній маті. Тепер Мігеліто потрібен був свій куток. І тут Лоренсо дав йому добру пораду. На околиці міста було ціле селище халабуд з гофрованого заліза. Деякі з них час від часу звільнялись і стояли порожні. Хоч селище й далеко від заводу, але поки що можна було пожити й там.

З цим погодилась і названа мати, коли нарешті приїхала до Мігеліто. Треба було сплачувати борги — спершу Лоренсо, потім сусідам, в яких Мігеліто позичив грошей, щоб купити принаймні мати і грубку в залізну халабуду, за яку теж доводилось платити. От і мусила Луїза кожен день пішки тьопати аж до заводу і носити хлопцям обід...

Вони посідали на своє звичне місце, на камінь біля огорожі. Луїза простелила рушник і поставила на нього все, що принесла:

боби, навіть трохи м'яса, помідори, цибулю, червоний перець і тортільї. Обід був досить багатий, мало не святковий. Хлопці їсти не квапились, спочатку вони, радісно всміхаючись, довго на все дивилися.

Коли вони, зрештою, почали обідати, з прохідної вийшли два чоловіки. Один говорив щось англійською мовою, але виглядом своїм скидався на мексиканця, другий мовчки озирався. Його погляд ковзнув навіть по рушникові, на якому лежав обід, по зморшкуватому обличчі старої жінки, що було схоже на зів'ялий бурий листок, і по обличчях хлопців. Чоловік мимоволі зустрів погляд Мігеля, погляд відвертий і сяючий.

— Уяви собі, мамо,— сказав хлопець, подивившись услід тим двом чоловікам, що вже минули смужку землі між прохідною та огорожею і сіли в машину,— отой сивий, маленький — мій новий директор.

— Він приїхав сюди незадовго до тебе,— мовив Лоренсо.

— Це не мексиканець,— сказала Луїза.— Він грінго?

— Не думаю,— відповів Лоренсо,— мій двоюрідний брат каже, що він не розмовляє по-іспанському, але й не дуже добре вміє по-англійському. Він мабуть, приїхав здалеку.

«Які в хлопця очі,— подумав Берндт,— хто він? Що тут за люди? Я не розумію ні їх, ні їхньої мови».

Вигляд цих трьох чужих йому людей, які спокійно обідали, розіславши просто на землі замість скатертини рушник, пробудив у ньому гріке почуття туги за батьківщиною. А гордий погляд юнака вразив його серце.

«Цей хлопець у себе вдома. Він знає своє місце».

6

— Ти не пройдеш, кругом пастка. Всюди перевіряють. Доки це триватиме, ніхто не знає.

— Якщо хочеш до своєї Брігітти, іди довкола міста. Половину шляху ми вже подолали. Перестань хникати. Тут, здається, ходить трамвай. Не можуть же люди просто так стояти!

Найменший, що поспішав до своєї Брігітти, без угаву бурмотів:

— Коли вже ми потрапили в зону, краще було б мені залишитись...

— Але ти не залишився. Хочеш назад? То я передам дружині привіт і скажу твоїм людям, нехай ладнаються в дорогу. Згоден?

— Це було б краще. Коли вже ми опинились у Західному Берліні.

— Дурниці,— сказав перший, кремезний коротун.— Не пощастило нам. Замовкни. Пастка замкнулась за нами. Якщо хочемо потрапити додому, доведеться йти в обхід. Нас обдурили. Ніхто й пальцем не ворухнув, щоб допомогти.

— А як же Райнхард? — не вгавав коротун.— Він залишиться. Решта накинута на нього:

— А далі що? А його Ельза? А сини? За ним, побіжать? На крилах полетять у Дортмунд чи в Ессен? Може, полетять, а може, й ні.

Найменший, що найбільше злився, сказав:

— Ми даремно тут чекаємо. Навіть чекаючи тут трамвая, ми, власне, нічого не чекаємо.

Кремезний коротун, що твердо вирішив повернутися разом з усіма до Геннігсдорфа, послав найменшого по пиво в ресторан навпроти. На зупинці довкола них юрмились люди, чекаючи трамвая; надії ні в кого не було, зате часу вдосталь. Кремезний коротун, сам не знаючи навіщо, запитав у незнайомого худорлявого хлопця, що сидів перед ним у холодку, заклавши ногу за ногу:

— Теж назад подався, друже?

Хлопець зміряв його гострим поглядом з ніг до голови раз, потім удруге. Саме той колючий погляд зеленувато-блакитних очей і викликав кремезного на розмову.

— Я? Нікуди я не подався,— відповів неохоче хлопець.— Я і трамвая більше не чекаю, мені й не треба, адже я живу неподалік від Потсдама.

— Ах, так! — сказав кремезний і подумав: «Чого ж він тут висиджує?» І справді, хлопець схопився куди спритніше, ніж можна було сподіватися, і рушив по шосе, неначе сам вирішив: «Ну й з богом».

Аж цієї хвилини він збагнув, що для нього найрозумніше: не залишати зону, коли вже сюди потрапив. Уникати будь-якого контролю, нічим не ризикувати. А коли стане тихо, він безперешкодно повернеться у Західний Берлін. Десь треба пересидіти. Як у грозу, коли спершу гримить, блискає, але потім усе-таки вяснюється.

Люди, що стояли на зупинці, брали участь у страйку. В єдиному потоці вони потрапили у Західний Берлін. Тепер їм доведеться пішки діставатися до своїх заводів, обходячи все місто. А для нього, кому шлях назад відрізаний, для нього тут знайдеться притулок. Він давненько нічого не чув про свою матір, але сподівався, що вона все ще живе у своєму будиночку на околиці Потсдама. Звичайно, якщо червоні не виселили її звідти. Та ні, мати нікому не заподіяла нічого поганого, вона вміла держати язик за зубами і триматися непомітно. Років зо два тому хтось передав йому листа, в якому вона просила подати про себе звістку. «Твоя мама, яка тебе дуже любить».

Шосе тяглося далеко. Як тут тихо! Пожежа не спалила поля, і зерно швидко дозрівало. Яскравою зеленню блищали незапорошені луки, то тут, то там нудно жовтів ріпак. Колись він уже йшов цією дорогою — у тому вихорі останніх днів війни. Він був сам. Навіть покинув свого супутника Отто Бентгайма. Щоб пройти цим шляхом,

він дістав смугасті арештантські штани і порвану куртку з трикутником, яку носили політичні в'язні. Так, все це він роздобув ще в поїзді, а мерця кинули до інших мерців, що лежали вздовж колії. Смугасте лахміття вони запхали в сумку. Нікому тоді і в голову не прийшло засукати йому рукав і пошукати рунічний знак.

У такому одязі, брудний, він дістався до околиці Потсдама. Мати прочинила двері і виглянула в щілину. Вона одразу все зрозуміла. У неї, правда, теж квартирували солдати. Вони то приїздили, то від'їздили. Мати заховала його в мансарді. Нагодувала його, помила гарячою водою. Тоді їй ще було приємно відмивати свого брудного хлопчика.

Через кілька днів хтось приніс йому одяг, гроші і документи. Прощаючись, вона дивилась на нього сухими сумними очима. Молодця його мати. Незворушна, безстрашна. І для неї, і для нього було краще, що він більше ніколи їй не писав.

«Якщо вона жива,— думав тепер Гельмут фон Клемм,— то, мабуть, зосталась така сама розважлива, безстрашна, скупа на слова».

Мати жила там само. Побачивши сина, вона ні зраділа, ні здивувалась. Він перший сказав, що про нього ніхто не повинен знати, бо обом їм перепаде. Мати поселила його в ту саму мансарду, в якій він перебував вісім років тому.

Вона ще раз піднялась нагору і принесла йому гарячу страву, воду й мило. Цього разу вона начебто не збиралась його відмивати, хоч, на його подив, була у формі сестри-жалібниці.

— Так,— промовила вона якось байдуже,— вночі я чергую. Внизу в кімнаті живуть квартиранти. Будь обережний. Адже я повинна з чогось жити. Заробітку не вистачає, щоб доглянути сад і мою кімнатку.

— В мене немає ні найменшого бажання лишатися тут надовше, ніж я змушений. Я тобі не заважатиму,— відповів він.

Мимоволі він уникав слова «мама». Вона уважно подивилась на нього. Очі в неї були розумні.

— Чому ти прийшов у такий час, якщо вирішив вернутися? Він посміхнувся так, ніби в нього болів зуб.

— Якщо в тебе тут були справи і ти застряв, будь обережний.

Вона вочевидь не мала бажання вислуховувати його довге пояснення. Він їв жадібно, але стримано. Їв і міркував: «Російська зона хоч і вузька, але поки від Ельби доберешся сюди то з ніг звалишся. Після війни мати, здається, була рада мені. Як і кожна мати синові. А тепер анітрішки. Вона стала якась дивна».

У темній мансарді він одразу заснув. Потім мати прийшла ще раз. Вона була в темній сукні, яку він упізнав. Від матері пахло не лікарнею, а чимось домашнім. Вона сіла поруч з ним на підлогу. Дістала сигарети. Обоє закурили. Якось глухо, байдуже вона промовила:

— Я тут нагорі частенько прибираю. Тому ніхто не зверне на це уваги. Курю я теж багато, коли клопочусь хатніми справами. Моя квартирантка, дівчина, на щастя, кудись поїхала. Остерігайся сусідів. Вони знали мого брата, твого дядька, а ти на нього дуже схожий. Тебе можуть упізнати.

— Ну й що? По-перше, вони вже старі, як світ. По-друге, вони теж колишні офіцери. І коли їх досі не запроторили в Сибір...

— Тепер тут особливо прискіпливо перевіряють, чи не був хтось із них причетний до повстання.

— Ти, здається, боїшся дати притулок власному синові? Я бачу, ти знітилась.

Жінка тихо, але виразно промовила:

— Хіба це важко зрозуміти? Якби повстання перемогло і росіянам довелося б відступити, я не мала б нічого проти. Щиро кажучи, особливої радості я б теж не мала. Мене вже ніщо не радує. Мое життя трохи налагодилось. Трохи. Але налагодилось. А ти, Гельмуте, до чогось причетний, тебе підіслали. Я нічого не хочу знати. Я хочу мати трохи спокою. Невже це так важко зрозуміти?

Засинаючи, він думав: «Багато в чому я схожий на неї. Я теж нічим не дорожу». Потім він подумав: «Проте спокій мені не потрібен. Вона почуває себе спокійно, коли має спокій. А я — коли все кипить і вирує».

Він помилявся. Вона, його мати, не могла заснути. Вона згадувала минулі часи. Свій розпач, коли після розлучення Клемм забрав у неї сина, оцього хлопця, в якого сьогодні такий незвичний вигляд. Худий, нахабний, безсоромний. Потім знову розпач, коли есе-сівці забрали в неї сина у свою нацистську школу. Сина, який після розлучення нарешті знову належав їй. А потім війна. З незвичайними ранами, про які не написано в жодному підручнику. А треба було б десь про них написати. Вони невиліковні, навіть не намагайтесь їх лікувати. І незвичайні страждання, що їх принесла війна. Теж невиліковні. Не намагайтесь їх лікувати.

Вже тоді, коли казати правду, вона думала про брата не менше, ніж про сина. Вона ніби відчувала, що син уже не вміє пережити справжні страждання. А брат умів страждати, страждати до кінця, ще й як страждати!

Та коли все скінчилося, не повернувся саме брат. Син прийшов додому живий і здоровий. Худий, нахабний, безсоромний. Звичайно, мати зробила для сина все, що тільки може зробити мати. Переховувала його, доглядала. Але по-справжньому вона через нього не страждала. По-справжньому можна страждати лише за тим, хто сам вміє по-справжньому страждати. Тітка Амалія — так, за неї вона страждала. Бо стара страждала за свою сім'ю, за всю Німеччину. А в Гельмута немає серця.

Бог його знає, що він тут накоїв. Брав участь у заколоті, а коли знадобився притулок, згадав, що поблизу живе мати. Так, і досі

живе. І я хочу жити, де жила. Правда, тут росіяни. Але в мене тут робота, і я не хочу її втрачати через цього йолопа, свого сина.

Добре, що цієї ночі вона не могла заснути. Вона ще здалеку почувала гуркіт машини. Почула також, що діється в сусідньому будинку. Спочатку подзвонили. Потім щосили почали грюкати в двері. Народна поліція.

Вона метнулась у мансарду, розтермосила Гельмута.

— Почалося! — сказала вона. — У сусідів обшук. Хтось на когось доніс. Тепер так часто буває. Тобі більше не можна тут залишатись. Ти повинен непомітно пробратися в сарайчик у садку. Він геть завалений усяким мотлохом. Але ти щупленький. Для тебе там ще знайдеться місце. Найкраще, якби ти спробував це відразу.

На світанку до неї прийшла народна поліція. Обшукала кожен куточок. Леонора фон Клемм відчувала, що вони з своїх паперів щось знають про її сина, який нібито загинув. Вони піднялися в мансарду.

— Хто тут курив?

— Я сама. Часом після хатньої роботи посиджу тут і викурю сигарету.

Ні, сумління не мучило цю жінку. Один поліцейський навіть зазирнув у сарайчик. Двері стояли трохи відхилені, бо щось заважало їх причинити. Він побачив тільки розбиту поливальницю, граблі, мітли. Між поламаних меблів притаївся Гельмут. Але погляд його колючих очей у сутінках лишився непоміченим.

Поліція поїхала. Леонора теж пішла на роботу в лікарню. Гельмут, не попрощавшись, покинув дім.

РОЗДІЛ ДВАНАДЦЯТИЙ

1

Томасові не треба було ні постанов, ні вказівок для того, щоб ні в якому разі не припиняти роботу. Коли він повернувся з кабінету Штрукса в майстерню, на його голову посипались лайка й погрози. Але він повернувся б сюди, якби навіть у нього полетіли каміння й кулі. В ці хвилини в його пам'яті виразно зринули коссінські товариші, які багато років тому прийшли в грайльсгаймівську школу й сказали: «Скоро вам доведеться набувати якогось фаху. Тож приходьте до нас. Нам потрібні такі, як ви».

Він був тут потрібен і вкладав у роботу всю свою силу й душу. Звичайно, дещо йому не подобалося. Дещо треба було змінити. Останнім часом виникло дуже багато всіляких непорозумінь. Але тут він потрібен. Тут його місце. І його прикрощі від того, коли щось не ладилося чи було не так, теж пов'язані з цим заводом. Він би ніде не мав стільки турбот і радощів. Він не уявляв собі, що комусь могло спасти на думку повернути сюди колишнього директора — якщо він ще живе, бо Томас нічого про це не знав. Для Томаса це означало те саме, що захотіти, скажімо, знову повернути в грайльсгаймівський дитячий будинок нацистського директора і його дружину, русяву примару в білому халаті.

Про те, що Томас у вирішальний час поведився добре, знали не тільки Ернст Крюгер, але й старші товариші з дирекції, які дивилися на нього косо чи й зовсім не звертали уваги. Тепер вони ставилися до нього, як і раніше. Проте для Томаса найважчі часи почалися аж тоді, коли для Коссіна все найважче лишилося позаду.

Коли завод знову почав працювати, заарештували ще декого,

одних удома, інших на роботі. Янауш вважав цілковитою несправедливістю те, що взяли і його. Він на якийсь час був кудись зник, а потім знову почав топтати стежку, як топтав її вже десять років, на завод і так само бурчав, скреготав зубами, зціплював тонкі вицвілі губи. Він гадав, що в тій метушні ніхто не помітив, яку роль він зіграв біля каналу, коли все те почалося. А Вебер на завод не повернувся. Не було його і вдома. Мабуть, він був уже в Західному Берліні.

Гайнер Шанц й досі не з'являвся на роботі. Той, видно, відсипався на дачі в Янауша. Люди бачили, як він блукав то тут, то там. Скоро мали ховати його дружину Еллу. Бернгардта, на якого Гайнер просто молився, заарештували. Але Бернгардт був не з тих, хто проговориться, що Штрукса збив Гайнер Шанц. Очевидно, поки що ім'я Гайнера Шанца ніхто не назвав. Поліція його не розшукувала.

Гайнц Келер побув один день біля матері в лікарні. А потім вийшов на роботу. Гербер Півень кілька хвилин стежив за ним, але нічого не сказав. Хлопчина — учень, який дуже прив'язався до Гайнца, кудись зник, і чи надовго — ніхто не знав.

Вийшовши на другий день рано-вранці на роботу, Гайнц несподівано з'явився біля Томаса. Томас прийшов у майстерню, мабуть, не більше як дві-три хвилини тому. Гайнц дуже схуд. Востанне вони бачилися в старій заводській їдльні, де Гайнц чекав на звістку від Вебера, а Томас — від Боланда. Вчора й позавчора Томас добре попогрів чуба — довелося виконувати понаднормову роботу — адже багато робітників з різних причин були відсутні. Томас відчував якусь відразу до минулих подій, йому не хотілося ні думати, ні тим більше говорити про них. Вигляд Гайнца його здивував, трохи не злякав. Той зовсім змінився відтоді, як вони дуже коротко поговорили востанне. Наскільки Гайнц був причетний до подій того дня, Томас і досі не знав. Гайнц невиразно промовив:

— Томасе, позич мені, будь ласка, свого рубанка.

Томаса завжди глибоко вражав погляд Гайнца, куди глибше, ніж колючі, зневажливі, часто безглузді, хоч деколи й розумні слова товариша. Сьогодні Гайнців погляд був не безглуздий, не зневажливий, а невідчепно благальний.

— Що ти маєш на увазі? — запитав Томас. Його здивувала поява тут Гайнца.

— Ну гаразд, нічого, — відповів Гайнц, — піду в двір. — І вийшов. За хвилину з'явилися два поліцейських.

— Хто тут Гайнц Келер? — запитали вони.

— Та він щойно вийшов, — відповів Томас, — ви тільки що розминулися з ним. — Томас також подався в двір. Один з поліцейських уже тримав Гайнца. Томас, як і Гайнц, зблід. Гайнц ще раз кинув на нього важкий погляд, що немов благав підтримки, та коли Гайнца виводили, його погляд виражав тільки докір. Томас пригадав стару

жінку, його матір. І подумав: «Краще б він покинув цю країну, коли вона йому така немила». І ще подумав: «Якщо він справді заподіяв шкоди заводу, то і я сприяв його арештові. Адже я теж проти Гайнца». Несподівано, швидше і ясніше, ніж йому хтось зміг би пояснити, Томас зрозумів різницю між думкою і ділом. У щоденному житті одне завжди впливає з другого. Проте одну думку від одної розділяють нескінченні, страшенно далекі відстані.

Ернст одразу сказав:

— Вони, як видно, чекали на Келера біля прокатного. А коли він побачив їх, то не пішов у цех, а завернув в інший бік. До тебе. В останніх двох словах Томас відчув докір.

— Штрукс уже може говорити. Це Келер мало не забив його до смерті.

Томас забув, що дав собі слово мовчати.

— Гайнц? Штрукса? Це чистісінька брехня, нісенітниця. Ти що, збожеволів?

— У всякому разі, він мав наказ затримати Штрукса.

— Що означає «мав наказ»?

— Від людей, які заварили всю оту кашу, від таких, як Вебер. А за спиною у Вебера його батько. За спиною в батька — який-небудь шеф.

Томас нічого не відповів. «Ет, було б мені піймати Гайнца на якомусь уїдливому слові та й розтлумачити, що розумно, а що ні, поки ще був час. А я не звертав уваги на його базікання і не стримав його».

Йому раптом дуже захотілося з ким-небудь поговорити. Тільки не з Ернстом Крюгером. Зі своїм учителем Вальдштайном? З Робертом Лозе? З Тоні? Зціпивши зуби, Томас працював до кінця зміни. Ернст уже намагався завести з ним розмову, але даремно.

Була післяобідня пора. Томас їв у старих Ендерсів. Тоні була на роботі. Ендерси, на противагу багатьом літнім людям, не любили жалітися на своє горе. Фрау Ендерс трохи виходила свого чоловіка, якого побили на каналі. Все, що він устиг тоді помітити, вже стояло в протоколі. Фрау Ендерс також було не до розмов. Вона з сумом думала про Еллу. Коли Томас глухо промовив: «Сьогодні заарештували й Гайнца», фрау Ендерс сказала: «Він теж винен у смерті Елли».

Томас подумав: «Так, вона, мабуть, правду каже». Та від цього йому не стало ні спокійніше, ні легше.

Він ліг у ліжку. Те, що він нарешті сам у цій кімнаті, сьогодні його не тішило. Особливо тепер почував Томас відразу до Вебера. Так, він залишився тут сам, але це його вже не радувало. Думки зморили його, і він заснув.

Увечері Томас ще раз навідався до Ендерсів. У них сидів гість — Гюнтер Шанц із забинтованою рукою. Томас пригадав розповідь Ернста: Гюнтер учепився рукою за ворота, щоб не проникли зако-

лотники; Ернст, тремтячи від люті, знову і знову повторював свою розповідь, йому притакували наречена Гюнтера і її брат, кволий хлопчина, який був у захваті від свого шуряка, як колись Гайнер від Гюнтера.

Може, Гюнтер сподівався саме сьогодні і саме тут зустріти свого брата, хоч вони вже давно не знаходили спільної мови. Скільки він пам'ятав квартиру Ендерсів, вона завжди була немов притулок в важкі часи для тих, хто не хотів сидіти ні вдома, ні в закусочній. І стара фрау Ендерс не дивувалась, коли раптом якогось особливого вечора — іноді лише вона відчувала, чим він був особливий, — хтось несподівано, без попередження з'являвся до них. А на обличчі в гостя можна було почитати: «Куди ж мені, господи, ще податися?»

Гюнтер двічі пересилиював себе і підіймався у квартиру брата, що колись належала Еллі. Це одруження Гюнтер не міг пробачити Гайнерові, як і його розрив з партією, чи, краще сказати все, що було з ним пов'язане.

Квартира була замкнена, ніяких ознак життя. На заводі Гайнера теж не було. Не сидів він і в жодній закусочній. Коли стривожений Гюнтер поцікавився друзями Гайнера, то вперше почув: «Як, ти ще нічого не знаєш? Бернгардта заарештували».

Коли Гюнтер Шанц — невисокий, кремезний, тієї хвилини вкрай збуджений — тримав ворота, він навіть не помітив, хто йому кінець кінцем вивернув руку, щоб прорватись...

Завтра похорон Елли. Дехто казав, що вона загинула за завод, віддала за нього своє життя, свої прекрасні груди і променисті очі. І весь свій біль за першим чоловіком, який поліг на фронті, і всі любовні історії, що гасили той біль, і своє друге, темне, не зрозуміле Гюнтерові одруження, і сподівання, про які ніхто не дізнається...

Старий Ендерс згодом розповів ще раз, як він востаннє бачив Еллу, як запитав, що вона шукає на заводському дворі. І як потім у нього потемніло в очах. Пізніше він довідався про все. І про Янауша, так про Янауша, що стояв нагорі, біля школи, і показував бандитам дорогу.

— Погано, — додав старий Ендерс. Думками він знову був десь далеко. Йому завдавало страждань те, що Янауш, його давній товариш, замість сидіти в них за столом і бурчати, сидить у в'язниці. Як він міг так низько впасти? Вицвілих, аж білих від ненависті очей Янауша Ендерс не помічав. Для нього він, Янауш, залишався такий, яким був тоді, коли десятки років тому вони разом вчилися тут, у Коссіні. А коли директор Берндт утік, Янауш за цим ось столом сказав: «Йому в нас не подобається».

— У нас, — промовив старий Ендерс. — Старий Янауш так тоді й сказав. А тепер він проти нас, хоче нас знищити? Чому? — Він не знав, що те саме запитання мучить і Ріхарда Гагена.

— Його хтось бачив у Берліні,— сказав Гюнтер,— він саме виходив від батька Вебера.

Ендерс збуджено промовив:

— Але ж за це не можна вбивати свого давнього товариша, Ендерса, за це не можна топтати Еллу.

— Це зовсім не він тебе збив,— сказала фрау Ендерс,— а хтось інший, чужий, а Еллу топтав теж не Янауш. Це робили ті, для кого Елла була чужа.

— Хіба це не те саме! — вигукнув Гюнтер.— Він був з ними у змові.

Томас уважно слухав. Він був такий самий блідий, як під час арешту Гайнца.

Лагідне і тепле світло надвечірнього сонця залило річку, проникло і в кімнату, впало на стіл. Світло було таке яскраве, що люди аж розгубилися. Косе, лукаве проміння освітило кожний кущик при б'єрезі, кожну зморшку на змучених обличчях.

Раптом у кімнату вбігла Тоні. Вона коротко й холодно привіталася і відразу рушила до Томаса.

— Вийдемо. Я хочу з тобою поговорити.

Він пішов за нею за перегородку — Тоні більше не спала з Лідою, дід поміг їй відгородити у спільній кімнаті невеличкий куточок. Хоч це був усього-навсього куточок, Томасові він нагадував комірчину, в якій він жив з Робертом Лозе. На підвіконні й на ліжку — для стола тут не було місця — лежали зошити й книжки. Над ліжком висів шмат незвичайно яскравого цупкого шовку, що його привезла делегація її молодіжної групи. Серед книжок Томас помітив томик Брехта. Його подарував дівчині Гайнц.

Тоні прихилилася до дверей. Потім притишеним, але різким голосом заговорила:

— Я хочу запитати тебе про щось дуже важливе. Чому ти доніс на Гайнца Келера?

— Я? Доніс? — перепитав Томас. Хоч докір її був безпідставний, Томас ось уже кілька годин страждав через те, що сказав поліцейським про Гайнца.

Тоні втупила в нього погляд, губи її тремтіли. Обличчя в неї зблідло, як бліднуть смагляві обличчя. Золотавий полиск з нього зійшов. Але Тоні опанувала себе і спокійно сказала:

— У нас у виробничій школі всі кажуть, що ти нібито доніс на Гайнца. Дехто навіть вважає, що ти вчинив правильно. А дехто каже, що ти вчинив правильно і цим поліпшив своє становище.

— Що поліпшив? Яке становище?

— Вони мали на увазі судовий процес. Правда, люди кажуть також, що останній тиждень Томас Гельгер тримався пристойно. Ну, а Гайнц, хіба він не був твій товариш? Ви часто сварилися, це правда. Між справжніми друзями це буває. Він міг багато про що говорити з тобою відверто. А ти, виходить, узяв і все розповів?

Губи в Томаса затремтіли. Йому теж довелося опанувати себе, перше ніж він промовив:

— А ти як гадаєш?

— Не в цьому річ,— відповіла Тоні.— Штрукс довго лежав непритомний, але тепер він прийшов до пам'яті. Він стверджує, що його збив Гайнц. Гайнц затримав його біля старої їдальні, а потім уже підбігли інші — Вебер, Бернгардт, напевно, він не міг усіх назвати. Але щодо Гайнца, то сумнівів у нього немає. Ти, Томасе, вирішив усе. Тепер він у них.

Тоні заговорила швидко й схвильовано, і в її погляді не було ні сліду ніжності, лише різка вимога бути відвертим:

— Ти б усе їм переказав, про що він говорив тобі, аби лиш самому бути для них цяцею.

Томас так само гнівно запитав:

— Відколи ти почала вірити всіляким дурницям? Я не доносив на Гайнца. І нікому не розповідав того, про що ми з ним говорили... І я не вірю в те, що Гайнц ударив Штрукса. Я не знаю, наскільки Гайнц був причетний до тих подій.

Хоч серце його стискалося від докорів і він намагався відповідати тільки на запитання, та все ж він, Томас, не міг не помітити, які гарні у Тоні губи і як потемніли її очі.

— Тобі, видно, Гайнц ближчий, ніж ті, кого теж спіткало лихо. Я на нього не доносив. Але це зовсім не означає, що я б не зробив цього, якби справді мав підозру. І мені було б байдуже, що кажуть про мене інші, навіть ти.

— Он як? — мовила Тоні.— Отже, тобі було б байдуже?

— Так,— сказав Томас, але вже іншим тоном.— Що б мені стало на заваді? Невже ти цього справді не розумієш? Ні, ти розумієш. На твоїх очах сталося все з Еллою Буш. І я повинен жаліти бандитів, які її вбили? Я повинен жаліти якогось Гайнца Келера, коли він був приклав до цього руку? Але, я сподіваюсь, що він не мав до цього ніякого відношення.

— Але ж я тобі вже казала, Томасе: вони вважають, що ти хотів поправити свою репутацію, тому й заплямував Гайнца.

— Все це не має ніякого значення. В такий час я думаю лише про Еллу, а не про себе і про тебе. Але йому я нічого не зробив, бо нічого не знав.

Тоні мовчала. Смаглява шкіра знову набрала золотавого полиску. Вона тихо, але все ще різко промовила:

— Звичайно, якщо він у цьому винен, хоч трохи винен у смерті Елли, то ти мав рацію. Я розумію. Але ти сам у це не віриш, правда? Адже ти не віриш у це?

— Ні,— відповів Томас непевно. А сам подумав: «Але ж Гайнц був проти нас і зовсім не приховував цього. А Елла всією душею була за. Може, саме тому він має якесь відношення до її смерті». Проте Томас не висловив цієї думки вголос, вона видалась йому

якоюсь божевільною, нестерпною. «Я повинен усе добре обміркувати. Що тут правда. Що не правда».

Тоні потупила очі. Нараз обоє усвідомили, що це вперше вони розмовляють тут віч-на-віч. Тоні раптом розчинила навстіж двері. Він погладив її холодну оголену руку. Обоє вернулись до столу.

2

Гільда з електролампового заводу сказала своїй подрузі Лотті:

— Можна подумати, що Елла навмисне вибрала червень, щоб умерти.

— Ніколи в житті я не бачила стільки троянд одразу,— промовила Лотта.— Нам треба було принести білі.

На це Лола відповіла:

— Хіба не однаково? Навіть краще, що всі червоні та рожеві. Йї приємніше лежати серед них.

На похорон зійшлася сила-силенна людей. І не лише такі, як Альвінгер, що зрозумів усе її важке життя, зумів не тільки проїнятися повагою до цього життя, але й спрямувати його; Елла любила роботу так, немов робота була її порятунком, окриляла її; любила вона і людей, які виконували цю роботу; та не лише роботу і людей — кожну ниточку, що часом відчутно, а часом непомітно з'єднувала те і те.

Спокійному, скромному Альвінгерові раптом здалося, що зі смертю Елли ці ниточки порвуться і робота та люди розповзуться у різні боки.

Те, що з електролампового і коссінського заводів прийшли всі, хто міг, було зрозумілим, але прийшли і друзі з околиці, наприклад, господарі лісового ресторанчика, де Гайнц і Тоні зустріли одного разу Еллу і Гайнера з приятелями. Прийшла дуже заплакана хазяйка ресторанчика з Нойштадта, ніби Елла була не просто однією з її відвідувачів, а рідною сестрою. Прибули люди навіть із Крїмчи і дальших сіл, ті, кого коссінці і в очі ніколи не бачили. Погляд Елли, що його ті люди зустріли хоч раз у житті, її усмішка, її часом сердита, часом весела чи просто дотепна відповідь, зроблений від усього серця подарунок — стрічка чи барвиста хустинка,— всі ці щедро розсипані по селах і містах знаки уваги зібрали сьогодні до її труни людей з усіх усюд.

Раптом попереду з'явився згорблений Гайнер Шанц. Його обличчя не виражало нічого. Він утупився в могилу дружини, яку бажав завжди і бажав тепер, живу так безнадійно, наче вона була мертва, і мертву так безнадійно, як і живу. Гайнер зрозумів, як усе сталося. Він єдиний з усіх на кладовищі зрозумів, чому Елла опи-

нилась на території заводу з тими, хто ночував у нього. Зник кудись рожевощокій товстун, зник і худий хлопець. Гайнер ходив щоночі і щодня туди, де вони раніше зустрічалися,— на дачу Янауша. Коли він згадував про свою квартиру, йому ставало моторошно. Та кінець кінцем він мусив повертатися туди.

Коли Альвінгер, директор і вчитель Елли, почав свій виступ, Гайнер раптом рвучко повернувся до нього. Він не зводив з нього очей і думав: «Цей уміє те, чого ніколи не вмів я. Чого я не маю, має він: слова».

Насправді Альвінгер раз по раз затинався, він забув, що хотів був сказати, не міг знайти папірець, на якому записав кілька слів. Тому він із сльозами на очах почав говорити про те, що знав Еллу змалечку, був на її першому весіллі і разом з нею переживав загибель її Ганса. Він нічого не сказав про війну, про другу світову війну. Він нічого не сказав про імперіалістичну війну. Все стояло на тому папірцеві, якого він не міг віднайти, бо гірко плакав. Сказав лише, що пам'ятає; як одного разу вони пішли в коссінський магістрат і записали в реєстраційну книгу зуттнерівський електроламповий завод як народне підприємство.

Проте, як це було, він з горя забув сказати. Ні слова про перемогу Радянського Союзу, ні слова про створення Республіки, хоч усе це минулої ночі він записав на тому папірцеві.

Він сказав лише, що Елла повернулась до нього з коссінського заводу, коли зуттнерівський став народним підприємством, допомагала спочатку то в одному цеху, то в іншому, потім монтувала лампи, стала майстром і працювала ним до останнього дня. Тут заголосили дівчата, ніби жалкуючи, що Елла, яка спершу працювала в одному цеху, перейшла в інший.

Як сталося, що минулого тижня вона перша довідалась про небезпеку і побігла на колишній свій завод попередити, ніхто добре не знав.

Альвінгер не звертав уваги на Гайнера, що все ще стояв збоку, втупившись у нього поглядом. «Чи знає він що-небудь? Чи здогадується про щось? Невже нічого більше не скаже?»

Але Альвінгер уже закінчив. Коли він дістав хустинку, з кишені випав папірець з нотатками промови.

Ульшпергер і Ріхард Гаген домовились, що виступить Ульшпергер. Обидва не знали Еллу Шанц, навіть тоді, коли вона була ще Елла Буш. Тепер Ріхард з великим подивом слухав, що говорив Ульшпергер і як він говорив.

— Часом ми опиняємося мимоволі в неоплатному боргу перед скромною людиною. І ось тепер ми, весь наш завод, вся країна у боргу перед Еллою. Якби вона не загинула, якби не було свідків її смерті, ми нічого б не знали про її вчинок. Скромно, тихо пожертвувала вона собою, не вимагаючи від нас ні розписки, ні боргового зобов'язання. Цього вона, здається мені, ніколи б собі не дозволила.

«В його словах звучить щось таке,— подумав Ріхард,— чого я за ним ніколи не помічав. Добре, що виступає він, а не я. Як просто і зрозуміло він говорить».

Дні і ночі, що минули після смерті Елли до її похорону, Ріхарда бентежили важкі думки. Звичайно, він переміг, перемогла краща частина колективу. Ми не пустили їх на завод. Ульшпергер більш не сказав ні слова про те, що Ріхард діяв правильно. Бунт було придушено. Без танків. Без військ. Власними силами. Як цього й хотів Ріхард — тоді, в кабінеті Ульшпергера. Це просто щастя для заводу. Але цієї думки ніхто не висловлював уголос. Вона відчувалася щоденно, щогодинно в їхній роботі.

Та коли Ріхард залишався сам, його мучили думки. Кінець кінцем все закінчилось добре. Але чому це сталося? Що так озлобило декого з наших людей? Піддалися впливу зовнішніх і внутрішніх ворогів? Може, я сам винен? Звичайно, винен. Але в чому моя вина?

І одразу в глибині його душі, ще тут, на кладовищі, тихо, але настирливо пролунала відповідь: «Ти був далекий від цих людей. Ти надто мало знав про життя цих людей і про їхню роботу».

Ця відповідь завжди була пов'язана з його запитанням. Ріхард зовсім знесилився...

Раптом, на загальний подив, пролунав жіночий голос. Жінка виступала без підготовки, але від щирого серця, просто і гарно.

Важко було повірити, що Лідія Ендерс, яку завжди всі вважали безпорадною, могла так серйозно і правильно заговорити від імені дівчат і жінок.

Елла з самого початку вселила в неї мужність. Вона, Лідія, після загибелі чоловіка жила мов привид. Елла взяла її на електроламповий завод, терпляче показувала, що і як робити. Спочатку Лідія попала в пакувальний цех і подумала: «Я тут не впораюся, переб'ю всі лампи». Та Елла підбадьорила її, вона так ласкаво усміхалася, слово честі, і запевнила, що Лідія не розіб'є жодної лампи. І так було завжди. Все, що відбувалося в житті, у розділеній Німеччині, в усьому світі,— все, все пояснювала їй Елла. І тепер вона, Лідія, твердо стоїть на ногах, це правда, але без Елли їй буде дуже важко.

— Прощай, люба Елло! — сказала Лідія на закінчення.

Хтось підштовхнув Гайнера вперед, дав йому лопату з землею і, немов пораненому, підняв йому руку, бо Гайнер зовсім не розумів, чого від нього хочуть, потім ту руку хтось потрусив, і земля Гайнера першою впала на труну.

За ним до могили протискувались інші й кивали головою, мовби проводжали поїзд, що їхав у підземелля.

Лідія і Тоні рука в руку перші рушили додому. Старі Ендерси, повернувшись багато пізніше, розповідали, що на кладовищі сталося щось незвичайне. Ніхто не помітив, що серед великої кіль-

кості чужих людей, які там зібрались, був один знайомий їм чоловік — Бехтлер. Атож Бехтлер. Він тоді втік, а тепер приїхав, як сам сказав, на монтажні роботи в Прамек. З Заходу прислали групу робітників монтувати верстати, куплені в Гадерсфельді, але не в Бентгайма. Народна поліція схопила Бехтлера. Виявляється, він приїхав з фальшивими документами. А хтось узяв та й доніс на нього. По дорозі до міста Бехтлер горлав, як божевільний: «Що вам потрібно від мене? Та я ж приїхав сюди, щоб побачити Еллу, у вас тепер і це вважають гріхом? Живою я бачив її дуже мало, всього кілька хвилин, а потім уже в труні. Я так і не зміг її роздивитися. Хіба я винен, що це сімнадцяте випало на час монтажу? В Гадерсфельді я влаштувався в групу, щоб приїхати в Прамек. Адже це зовсім близько від Коссіна. Я хотів побачити Еллу. А до сімнадцятого мені нема ніякого діла. Я мав справу до Елли. Тому й приїхав на монтаж: Відпустіть мене, відпустіть!» Так репетував Бехтлер. Але люди казали: «Хто йому повірить!»

Тоні розгублено слухала. Потім промовила:

— Від Бехтлера всього можна сподіватись. Але я, здається, вірю йому.

Ріхард з подивом і водночас із співчуттям помітив, що Гайнер Шанц залишився на кладовищі сам, а потім сам повертався в місто. Від брата і його нареченої він одразу відокремився — мабуть, посварився з ними.

Відчуваючи якусь прихильність до цього похмурого замкненого чоловіка і щиро бажаючи допомогти йому, Ріхард пішов за ним слідом. Гайнер наче не знав, куди себе подіти. Він вагався. Податися в місто? Чи кудись у поле? Ріхард ішов слідом за ним далі. Гайнер швидше здивувався, ніж розсердився, коли помітив поруч себе перехожого. Спочатку він навіть не міг збагнути, що супутник його не хто інший як Ріхард Гаген.

— Останні дні тебе не було на заводі,— почав Ріхард, бо не хотів надокучати співчуттям убитій горем людині,— і це можна зрозуміти. Але тебе і вдома не було. Куди ти подівся?

— Хай це вас не обходить,— відповів Гайнер і раптом насторожився.— А звідки це вам, Ріхарде Гаген, відомо, що я не ночував удома?

— Почувши про нещастя, яке сталося з твоєю дружиною, я прийшов до тебе додому. Коли в людини горе, їй важко залишатися самій.

Гайнер нічого не відповів. Він задумливо змріяв Ріхарда поглядом. Тим часом вони підійшли до будинку, де мешкав Гайнер.

— Слухай,— озвався Ріхард,— у тебе є щось випити? А то я збігаю. Я підіймусь до тебе хвилин через десять. Якщо ти не проти, звичайно.

— Та що-небудь знайдеться,— відповів Гайнер.

Він пішов попереду. Відімкнув двері і враз відчув знайомий запах — запах кави, горілки й тютюну, а також запах жінки. Йому стало моторошно. Він не наважився зайти у спальню з квітчастими завісками. У коридорі на вішалці висів жакет Елли. Ріхард не сказав ні слова. Він відчував, що в душі Гайнера Шанца діється таке, чого не висловиш. Він довго чекав, поки Гайнер нарешті відчинив кухню. А потім помітив на обличчі Гайнера вираз невдоволення, але водночас і подиву. Причина цього виразу була відома, звісно, лише самому Гайнерові.

Увіходячи в кухню, Гайнер сподівався побачити брудний посуд, безладдя. Однак виявилось, що останні його гості, перед тим як піти з Еллою, по-солдатськи ретельно прибрали за собою. Він знайшов півпляшки коньяку, поставив чарки. Тепер він розумів, що Ріхард Гаген супроводжував його не випадково, і йому було навіть якось легше, що він прийшов додому не сам, однаково з ким. Легше було сидіти за цим столом і пити не наодинці.

— Адже ти вийдеш завтра на роботу? — запитав Ріхард. — Для тебе краще.

Гайнер відповів байдуже:

— Гаразд, прийду.

Він швидко випив одну за одною чарок чотири коньяку і заговорив:

— Чого тобі від мене треба, Гагене? Адже ти Ріхард Гаген? — Гайнер пильно подивився на нього, ніби ще сумнівався, чи ж це справді Ріхард Гаген. — Чому ти запитуєш, чи вийду я на роботу? Хочеш, щоб мене заарештували?

— Ти збожеволів! Чого б я тоді сидів з тобою і пив? Навіщо це мені?

— Навіщо? — перепитав Гайнер і злісно засміявся.

Ріхард подумав: «Бернгардт, якого нам довелось заарештувати, його товариш. Але Гайнер того дня не попадався мені на очі. Я ніде його не зустрічав. А сьогодні ми поховали Еллу, його дружину».

— Проти Бернгардта, який, напевно, був твоїм товаришем, ведеться слідство. Але це не має до тебе ніякого відношення. Якщо ти на це натякаєш.

Гайнер нічого не відповів. Він ще раз налив Ріхардові. Решту коньяку випив сам.

— Я б, Гайнере, — промовив трохи згодом Ріхард, — не виключив тебе за те, за що колись тебе виключив Фогт.

Від такого несподіваного повороту розмови Гайнер підвів голову.

Ріхард вів далі:

— Я сам лише недавно довідався про подробиці твоєї справи. Хоч тепер, правда, не час про це говорити.

— Так, — сказав Гайнер, — тепер не час говорити про це. — Але

його обличчя посвітліло, і він уже іншим тоном додав: — В усякому разі, ти, Ріхарде, правильно зробив, що зайшов до мене. Тепер спати мені доведеться самому.

Ріхард уже хотів був запропонувати йому піти до нього чи до Гербера, але згадав, що у Гайнера все-таки є брат та інші родичі. Гайнер підвівся, провів Ріхарда до дверей.

Ріхард уже переступив поріг, коли Гайнер раптом вигукнув: — Гей, Ріхарде, вернись, посидь ще хвилинку!

Ріхард знову сів за кухонний стіл. У плящі нічого не лишилося, і Гайнер крутив у руках порожню чарку. Вже стемніло. Але Гайнерові зовсім не хотілося вмикати світло. З вікна навпроти в кухню падало світло.

— Бернгардта ви заарештували,— почав він.— І Гайнца Келера, отого молодого хлопця, що працював у Гербера в майстерні.— Хвилину він помовчав, Ріхард чекав.— Штрукс запевняє,— вів далі Гайнер,— що його збив Гайнц Келер...

Світло з кухні навпроти падало лише на Гайнера, Ріхард сидів у темряві. Однак обличчя Гайнера було не похмуре і грубе, а довірливе, м'яке.

— Штрукс твердить, що сам усе бачив. Але це не так. Гайнца Келера взяли ні за що. Та чи зміг би вчинити таке отой хлопчисько? Худий, кволий. Штрукс, мабуть, не тямить себе, коли таке каже. Його збив я. Одного мого кулака досить, щоб звалити такого, як Штрукс. А тепер Гагене, тобі не залишається нічого іншого, як піти і заявити про те, що я сказав. Така вже в тебе робота на заводі.

— Так, Гайнере, я повинен це зробити.

— Звичайно, а то Гайнца Келера не звільнять.

Обидва помовчали. Першим знову підвівся Гайнер. Ріхард уже переступив був поріг, але двері за собою не зачиняв. Він знову повернувся і рушив повз Гайнера до кухонного стола. Гайнер мимоволі пішов за ним.

— Ти сам, Гайнере, повинен завтра про це заявити, розумієш? Так буде краще і для мене, і для тебе. Не тільки тому, що відпаде потреба заявляти на тебе, якщо ти сам це зробиш. Ти просто пом'якшиш свою вину.

Гайнер замислився. Нарешті він сказав:

— Ну гаразд. Краще, якщо ти не заявлятимеш на мене, саме ти, а я, може, пом'якшу свою вину.— Потім додав: — І для Гайнца буде краще. Він ще такий молодий, зелений. Життя його було б скалічене.

— Так, звичайно,— відповів Ріхард.

Коли він виходив, Гайнер сказав навздогін:

— Отже, завтра я таки не вийду на роботу. Поліція мене одразу затримає.

На порозі Ріхард промовив:

— Я тебе не спускатиму з очей, можеш бути певний.

— Я знаю,— відповів Гайнер,— ти нікого не спускаєш з очей.

3

Роберт Лозе не дуже здивувався, коли в не-нілю вранці біля його будинку зупинилась машина Томса. Томс не вперше приїздив до нього в гості.

Роберт з Лене і Ельзою мешкав у невеличкому жовтому будиночку в селищі Вільдгаген. Жителі селища працювали на заводі імені Фіте Шульце. А сам завод стояв, мов фортеця, на рівнині, за півгодини їзди від Вільдгагена. Помалу між заводом і селищем з'являлися польові дорogi.

Але село Вільдгаген лежало між лісом та луками вже багато-багато років. Старовинна церква, збудована з валунів, а на кладовищі були поховані жертви ще Тридцятилітньої війни.

Селяни стали недовірливі, навіть сердиті, коли поруч раптом виросло нове селище з строкатими будинками, з неспокійними, галасливими мешканцями, що поприїздили з гомінких міст у всіх кінцях країни й не звикли до тиші та простору мовчазного імлістого краю. А дзвінкий голосочок Ельзи, справжньої дочки Коссіна, спочатку навіть виділявся з усього того невгамовного гамору. Ельза любила зчиняти вереск, свистіла і цим аж пишалась.

Одного разу її клас вирушав на екскурсію до моря. Та Ельзі мало не заборонили їхати. Кілька днів тому вона своїм пронизливим писком змусила реготати весь клас. За це вона повинна була лишитись удома.

Вчителька була молода, весела і мала гарний голос. Як тільки траплялася найменша нагода, вона співала з дітьми пісень не лише про великих людей і не лише тих, що були в підручниках, а й інше — про ліс, воду, про працю, смуток і радість.

Ельза не мала голосу. Вона заздрила дітям, які, на радість учительці, співали гарно. Адже Ельза потай дуже любила вчительку. В її очах Ельза хотіла виділитись чимось особливим. Тому вона й запищала. А її за те покарали.

Та перед екскурсією вчителька звеліла всьому класу намалювати море і кораблі. Доти діти дещо читали про відкриття Америки. Ельза схвильовано слухала тоді, як Колумб і його команда пливли дні, тижні. Команда бунтувала. Але її капітан Христофор Колумб наполіг на тому, щоб пливти далі. Нарешті юнга з верхівки щогли вигукнув: «Земля!»

За кращий малюнок — парусний корабель у морі і юнгу,— який сподобається учням, була встановлена премія. Певна річ, найкраще намалювала Ельза. Тоді вчителька замість премії скасувала покарання.

До самого від'їзду Ельза була тиха, як мишка, зошит її став

раптом чистенький, вона не робила помилок, перед екскурсією на море і під час екскурсії поводилась зразково.

Вона, власне, не так уже й раділа, а більше боялась, бо знала з розповідей, що море незвичайне. Але те саме казали і про безліч інших речей, в яких вона потім розчаровувалась. На картинах море справді було чудове, до того ж і відкриття Америки теж щось та значило, і відкриття це було пов'язане з морем, яке не межувало ні з полями, ні з горами та лісами, а було безмежне. Небо починається там, де кінчається море. Однак Ельза не довіряла картинам, навіть власному малюнку. Часом таємно від усіх вона малювала щось несправжнє, вигадане. Може, все, про що так багато говорять, також вигадане?

Вони вийшли на маленькій станції, яку з усіх боків обвівали вітри. Всі діти побігли до моря. Більшість одразу почала копирсатись у піску. Ельза стала на коліна біля самої води. Кораблів не було видно — тільки чайки. Хвилі безсило викочувалися на берег. Ельза втупилась у непорушну смужку між небом і морем, яку ніхто не малював і не проводив під лінійку. Велетенські хмари відбивалися у воді. Вони непомітно змінювали свою форму, на небі і в морі, погойдувались разом з хвилями.

Вчителька раз по раз поглядала на Ельзу. Нарешті вона підійшла до неї і погладила по голівці. Ельза зіщулилась.

— Смужку між небом і морем називають го-ри-зон-том,— сказала вчителька.— Але насправді небо й море не сходяться. Якби ти пливла на кораблі, то смужка разом з тобою відходила б далі й далі, поки з'явилася б земля — берег.

Ельза зачаровано слухала... А якщо не знаєш, коли з'явиться земля? І чи з'явиться вона взагалі? А якщо хтось убив собі в голову пливти доти, доки не побачить землю?.. Від збудження Ельза швидко стомилась і заснула. Вчителька розбудила її.

— Ми граємось. Іди до нас.

Повертаючись назад, діти побачили великі водяні плями. Іноді вони були схожі на калюжі, іноді на озера. Дітям пояснили, що то бухти. Вони якимось зливаються з морем.

Коли Ельза приїхала додому у Вільдгаген, вона, вибравши хвилину, бігла до найближчого озера, Альгерзее. Берег був рівний і порослий очеретом. Де-не-де виднілись мілини. Ельза вважала, що озеро під землею якимсь чином сполучене з морем.

Почуття бентежності і якоїсь глибокої поваги, що не стосувалося людей, пройняли Ельзу. Вона часто зникала. Зовсім не гралася з дітьми із селища. Йї раптом стали огидні власний крик і лемент.

Одного разу Роберт пішов шукати Ельзу і знайшов її схованку, але додому повернувся сам. Йї збентежене серце, яке часто розчаровувалось, мабуть, нарешті заспокоїлось, і він залишив дівчину в спокої. Через кілька тижнів вона запитала Роберта:

— Можна мені ще раз поїхати на море?

— Звичайно, можна,— відповів Роберт.

— Коли?

— Ми попливемо разом на кораблі.

— Я хочу сама.

Роберт, що завжди все розумів, відповів:

— Гаразд.

Тієї неділі Ельза перша помітила Томса. Чекаючи пирога, що його мама краяла на кухні, Ельза висунулась у вікно і втупилась у безлюдну вулицю.

Люди, що жили на першому поверсі, ще не відчинили парадних дверей, як Ельза прожогом помчала униз. Цього гостя вона любила. Він часто бував у них.

Томс не погладив її по голові, як це часто роблять дорослі. Він узяв її за підборіддя і трохи підвів голову. Першого разу Ельза, хоч і не знала Томса, подивилась йому у вічі холодно, майже з ненавистю, немов хотіла застерегти його. Від чого? Від усього. Мовляв, ти теж мене не перехитруєш. Але Томс і далі дивився на неї спокійно, впевнено, і вираз її обличчя почав змінюватись. Обличчя пом'якшало, в очах засвітилась надія, зблиснуло довір'я...

Томс знав передісторію цієї сім'ї, тісно пов'язану з утечею Берндта і Бютнера. Дівчина виглядала не стільки негарною, скільки недоброю. Від справжнього батька вона успадкувала лише біляве волосся. А тепер вона повинна успадкувати від Роберта тепло і доброту.

Одружившись, Роберт запросив інженера Томса, якого було призначено директором заводу, до себе додому. Роберт не забув, що Томс підтримав його, коли він зібрався перевезти з Коссіна Лене і Ельзу.

Томс, побачивши Лене, спочатку був трохи розчарований. Стільки розмов ходило про цю довгу любовну історію — навіть у відділі кадрів про неї щось рознюхали,— стільки сумнівів було в Роберта, він стільки чекав і так схвильовано розповідав про це Томсові, що той сподівався побачити дивовижну красуню.

Однак Лене була худа й бліда. З нагоди приїзду гостя вона одягла нову накрохмалену блузку, що робила її ще блідішою. Лене пригощала Томса сором'язливо, невміло, мовчки. Коли Томс розмовляв з Робертом, Лене збоку розглядала чоловіка, якого так цінував Роберт. Томс перехопив її погляд, помітив, як уважно вона слухає. Жінка одразу змінилась, навіть дуже погарнішала.

В ті неспокійні дні Томс двічі приїздив у селище. Першого разу — перед початком заколоту в країні, а другого — коли все скінчилося. Разом з Робертом, з молоддю та літніми робітниками він багато днів і ночей не залишав завод, хоч тут було майже спокійно. Щоправда, не зовсім спокійно. Але першу загрозу заколоту, поки він не переріс у погроми, їм вдалося відвернути.

Одного разу вночі Томс заїхав за Робертом. У машині він сказав, що його насторожили західнонімецькі та англійські передачі, а також газети, які він годинами читав у Західному Берліні, і розмови, почуті там ще вчора.

— Мені здається, що вже сьогодні в нас щось може статись.

У гуртожитку виробничої школи Роберт звернувся до своїх хлопців, які ще пили каву:

— Швидше, ви нам потрібні! Саме сьогодні ви нам потрібні, дуже потрібні! Йдіть у майстерні, я вас наздожену.

У майстернях Роберт наказав їм:

— Будьте насторожі. Ті падлюки щось замишляють. Вони, безперечно, скоро з'являться і тут. Ви знаєте, на що вони здатні. У вас самих є такі племінники й дядьки.

Він сказав «племінники й дядьки», хоч здебільшого то були їхні брати й батьки. Про цей день хлопці пізніше говорили:

— Нас вони не посміли зачепити, оті гади! Ми їх навіть на поріг не пустили. Ми! — А самі ніби не знали, що серед тих, хто не насмілився їх зачепити, були їхні брати й батьки.

Коли вдома хтось недобрим словом згадував завод імені Фіте Шульце, неодмінно зринало прізвище Роберта Лозе: «Чим він дітям голову забиває? Навчав би їх краще слюсарювати».

А дехто з батьків казав:

— Ми ще змалку розуміли, що таке страйк. А цей Лозе наговорив їм, нібито ми страйкуємо, щоб забрати в держави завод, повернути новий завод колишнім власникам. Тож марно приїздили на автобусах до нас із міста робітники взуттєвої фабрики. Нічого не можна було вдіяти. Раніше поліція легко долала кордон страйкарів, але кордон дітей не проб'єш. А які лозунги понамальовував цей Лозе: «Завод наш!», «Руки геть від нашого заводу!» Понавішував чорно-червоно-золотих і криваво-червоних прапорів, — уряд тепер це дозволяє, — тільки замість орла — отой кумедний голуб на блакитному тлі. Якийсь хлопчина видряпався на заводську трубу, побачив автобуси, що їхали з міста, і попередив їх. Потім той шибеник казав, начебто Роберт Лозе розповідав їм, як при Гітлері один хлопець уночі виліз на найвищу заводську трубу, почепив там червоний прапор, а спускаючись униз, змастив її милом, щоб ніхто не міг зірвати прапор.

Пізніше в газетах було написано багато добрих слів про завод імені Фіте Шульце. І насамперед про молодіжну організацію. Хлопці показували один одному газетні вирізки, чіпляли їх на стіни, а вдома тицяли ті вирізки під ніс своїм батькам і братам. А батьки й брати, хоч і не стали падлюками, як їх зі злості назвав Роберт Лозе, тільки мовчки, аж заціпеніло дивилися перед себе, усвідомлюючи свої помилки.

Одному учневі, який щонеділі їздив додому, старший брат добре всипав за те, що той сказав: «Страйкували тільки пройдисвіти». Але братового найкращого друга заарештували за участь у страйку, і він вигукнув:

— Ану, шмаркачу, повтори, що ти сказав!

— Тільки пройдисвіти, одні пройдисвіти!

Старший брат з усієї сили вдарив його. За хвилину обидва вже валялися на підлозі. Старший вибив меншому два зуби. Мати не могла їх розчепити. Та менший вирвався і втік, випльовуючи кров, зуби і сльози.

Роберт наслухався докорів за те, що він прибрав до рук хлопців, замість доручити роз'яснювальну роботу директоріві гуртожитку. Томс сміявся, коли йому жалілись на Роберта, і тільки здвигав плечима. Роберту він сказав:

— Добре, що ти в нас...

— А як там у Коссіні? — запитав Роберт.

Він часто думав про Ріхарда. Не так часто, як Ріхард про нього, але часто.

— Я ще не знаю, — відповів Томс, — твоєму Ріхардові Гагену, — так, здається, його звать? — довелось обійтися без твоєї допомоги.

Лене швиденько принесла ще один прибор для гостя. Томс, не кажучи ні слова, посадив на коліна Ельзу.

— Я, власне, заїхав по дорозі з Берліна, — сказав Томс, — щоб дати тобі книжку.

— Яку книжку?

— Ось, поглянь, мені одна родичка дала. Вона багато читає. Тут ідеться про минуле. Про громадянську війну в Іспанії. Ти там був, подумав я, тобі буде цікаво її прочитати. Одного героя навіть звать Робертом, як і тебе. Дорогою я трохи погортав її. Спершу прочитай ти.

Роберт здивовано дивився на ім'я автора: Герберт Мельцер. Він був вражений майже так само, як і шість років тому, коли Ріхард Гаген, якого Роберт вважав убитим, раптом з'явився на трибуні в коссінському залі. Чим довше він вдивлявся в прізвище на обкладинці, тим більше впевнювався, що автор живий.

Його гість і дружина здивовано поглядали на нього. Роберт був приголомшений, він аж зблід. Потім розгорнув навмання книжку. Прочитав кілька рядків.

— Так, це я. Це ми.

Тоді, забувши про тих, що сиділи за столом, прочитав усю сторінку, потім ще одну і ще.

— Роберте, Роберте, — хотіла розбудити його Лене.

Але він лише махнув рукою — мовляв, дайте мені спокій. Роберт саме читав про те, як вони лежали в печері, у висохлому руслі струмка, жменька поранених, яких далі нести було неможливо, бо позаду насувалася армія Франко. А вони сходили кров'ю тут, під

землею. Несподівано крізь щілину проникло світло. Його було досить, щоб Селія швидко їх перебинтувала. Її обличчя було таке вродливе, що кожен, кого вона перебинтовувала, нетерпляче чекав, коли ж у щілину знову проникне промінь.

Лене вигукнула:

— Роберте!

— Ах, облиш мене! — Він знову сказав Томсові: — Так усе й було, — і притис до грудей книжку, ніби Томс хотів відібрати її.

Томс усміхнувся:

— Не поспішай. Сьогодні неділя. Я тобі не заважатиму. — Він підвівся.

Томс устиг прочитати лише кілька сторінок цієї книжки. Саме ті, де Роберт розповідав про своє життя. Томс не зовсім був певний у тому, що описаний у книжці Роберт — той самий, що і в житті. Йому навіть трохи хотілося, щоб це був не він. Бо не все, що думав і робив Роберт у книжці, подобалося йому. Томс завжди мав підтримку розумних батьків. Вони не спускали з нього очей. І коли він учився, і коли читав, і навіть коли грався. Вони знали також, з ким він товаришував і в кого закохувався. Він ніколи не думав, що людина може так заплутатись у брехні, підлості і фальшивих захопленнях. А Роберт з книжки надовго заплутався у всьому тому. «Мені не доводилося з' такого виборсуватись, — міркував Томс. — Але йому, Робертові, довелось, і він виборсався. Не можу собі уявити, як він зміг сам вилізти з того багна».

А тепер Роберт — той, що в книжці, розповідає про своє молоде й загублене, іноді підлотне життя, — став Робертом, який минулого тижня допоміг нам, коли треба було, захистити завод.

— Бувай здоровий, Роберте, до завтра! Читай, читай, Роберте!

— Він уже так зачитався, що забув про все на світі, — промовила засмучено Лене.

— Облиш мене, — знов буркнув Роберт і впав на ліжко.

У книжці все починалося з того, що Селія вигукнула: «Я залишаюсь зі своїми людьми. Навіщо про це ще запитувати?..» Санітари пронесли їх через густі колючі зарослі кудись у темряву. Вони, мабуть, надто охляли, Роберт, звичайно теж дуже охляв і не міг навіть збагнути, де вони. Пізніше до нього долинув голос Селії: «Не хвилюйтеся. Я з вами». Він не знав, чи лежить у темряві, чи йому потемніло в очах. Йому було однаково. Ніхто з них не промовив ні слова. Угорі над ним розлягався гуркіт. Їхні постріляні тіла здригалися. Селія пробиралась навпомацки від одного до іншого, комусь приклала руку до серця, комусь — до чола. Вона навіть припала своїм обличчям до Робертового обличчя і прошепотіла: «Лежи спокійно, я залишуся з вами». Потім вона ще раз сказала Робертові, це, безперечно, був він, Роберт Лозе: «Вони проходять над нами. Скоро пройдуть усі. Лежи спокійно».

Згодом прийшов ще хтось, мабуть, санітар і сказав до Селії:

«Вони пройшли. В усякому разі, головні частини. Ходімо з нами. Тепер ти можеш вийти». — «Ні, — відповіла Селія. — Я вже сказала вам, що повинна залишитись...»

В кімнату тихо увійшла Ельза. Потім вернула до матері, приклала палець до губів:

— Не треба йому заважати.

«Мабуть, так воно й було. Я мучився. Я був на грані смерті. Може, Герберт Мельцер зрозумів ті слова. А може, потім сам вигадав, що хтось повернувся і сказав: «Ходімо», а Селія відповіла: «Ні, я залишусь тут». Але про мене тут нічого не вигадано. Все це чистісінька правда. І промінь світла був саме такий. На мить він робив Селію такою вродливою жінкою, якої я потім не зустрічав у житті ніколи. Інакше й не могло бути, а саме так, як це описав Герберт. Чому Селія залишилась? Вона не хотіла кидати нас напризволяще. Ми ніколи не кидаємо одне одного напризволяще.

Справді, у цій книжці дійсність вирує і аж потріскує. Ми безсилі, а вона вирує і потріскує, як лісова пожежа. Куди дужче, ніж справжня дійсність.

Герберт тоді ще обіцяв: «Я напишу книжку. Всі ми будемо в ній». Він дотримав обіцянки, та ще й як! Селія каже у книжці: «Я залишаюсь». Вона не кинула в біді жодного з нас. І пізніше теж. А тут ми, люди одного гарту, минулого тижня теж не залишили нікого в біді.

Де ж, чорт забирай, був минулого тижня Герберт Мельцер? Колись він багато чого пережив з нами. На його очах я почав видужувати, в тій триклятій печері до мене вернулась мова. А Ріхарда Гагена я відразу впізнав у лісі на перев'язочному пункті. Ще до того, як ми попали в оточення. Вперше я його впізнав у Барселоні, коли він стояв під палючим сонцем і виголошував на трибуні промову. Боже ти мій, Ріхарде, як тобі велося минулого тижня?

Я побачив Ріхарда ще до того, як покинув батьківщину, — в дворі між трьома старими сірими стінами і однією новою, з червоної цегли. Посередині двору стояв стіл. Нас записували в інтербригади... Про це Мельцер не згадує. Хіба його там не було? Вигадати таке він би не зміг. Стіл у сірому дворі і одна стіна з червоної цегли.

Я знав, що Ріхард застерігав товаришів щодо мене: «Не розумію я його. Він таємно підтримував зв'язок з нацистами. Може, його підіслали до нас?» Хіба Герберт міг таке вигадати? Міг. У печері, коли ми лежали, обливаючись кров'ю, я сам нагадав про це Ріхардові.

Ріхард, звичайно, не знав, що я вже бачив його в Іспанії. Він стояв на трибуні під гарячим сонцем, і всі завмерли, слухаючи його, завмерли на безмежно широкій площі. А мене, мене наче

щось уколало. Може, він упізнав мене? Та як би він мене впізнав? Одного серед тисяч? Та пізніше він признався мені, що в нього промайнула думка: «Чи це не Роберт?» О боже, Ріхарде, що там у вас було минулого тижня?

А потім ти вперше приїхав до Коссіна, Ріхарде, і виступив з промовою про нове ставлення до праці. Власне, твоя промова не знайшла такого відгуку в серцях людей, як ті, з якими ти виступав раніше.

Потім заради мене ти ще раз приїздив до Коссіна. Я був такий щасливий!

Адже ти знаєш, як я тебе люблю. Тепер у нас також усе по-іншому. Я сам пробився через усю ту підлість і погань. А тепер я Ріхарде, як і ти, у важкі години можу самотійно приймати рішення. Як, наприклад, минулого тижня. Мені вже не конче потрібна твоя порада. Та я все одно люблю тебе так, як і раніше...»

Ельза тихенько, навшпиньках увійшла в кімнату. Як добре вона розуміла Роберта. Вона пережила те саме, коли лежала біля озера у своїй схованці... Ради бога, підступні люди, не чіпайте мене!.. У цій книжці Роберт знайшов щось незвичайне — ніби озеро, що під землею зливалося з морем. І хоч щонеділі вона любила гуляти з Робертом, бо з матір'ю їй було нудно, вона сказала:

— Ми йдемо гуляти. Вернемось аж ополудні.

Роберт був не такий, як батьки інших дітей. Він був досить мовчазним товаришем, але яким товаришем!..

Темрява ввірвалася з книжки у порожню квартиру. Як їм колись хотілося вхопити й намотати на руку це невловиме пасмо світла, що пробігало по їхній підземній схованці, по всіх бинтах, усіх обличчях! Коли світив той промінчик, вони могли бачити Селію. І вся краса, яку кожен з них зустрічав у житті пізніше, була лише відблиском її краси. Моя Лене — теж тільки малесенький відблиск. Та й то зрідка. Тоді, коли її очі загоряються довір'ям і готовністю заради великої справи відмовитись від дрібних буденних справ, до яких інколи так прив'язуєшся. Тоді її блакитні очі темнішають. У них з'являється наполегливість, рішучість, те, чого не можна не поважати. Останнього разу, наприклад, її очі потемніли, коли я прибув до Коссіна, щоб забрати її з собою. Вона мене, Роберта, чекала. Вона мені довірилась.

І все ж її чекання могло бути марним. У тому, що її довір'я не похитнулось, є заслуга й Томса.

Роберт кинув ловити думки, що стрибали між рядками книги. Він лише слухав свій внутрішній голос.

«Ти, Ріхарде, гадаєш, що я не помітив твоєї підозри? Герберт Мельцер тільки уважно слухав. Він розумів, що для мене, хлопчика, найважливіше хоч чимось виділитися в очах учителя Вальдштайна. А коли я програв Ріхардові під час змагань? І коли потім мене запримітили нацисти? А коли мене багато пізніше завжди і

скрізь переслідував вигляд, мого колишнього вчителя Вальдштайна — арештант, що стоїть біля залізничного насипу.

Пізніше Ріхард втішав мене: «Якби ти не зустрівся випадково з Вальдштайном, тебе переслідувало б щось інше. Ти б не став нацистом, ти б однаково порвав з ними».

Ми втрьох, Герберт, Ріхард і я, пообіцяли один одному, що якщо комусь із нас пощастить утекти, то він розповість найдорожчій людині про те, що сталося з іншими. Може, це було по-дитячому. Прекрасно, але по-дитячому. Адже ми сиділи в тій печері, а над нами все йшли і йшли франкісти. Я обрав Вальдштайна. Для мене його думка була найважливіша. Нехай знає, ким я став.

Ріхард не знайшов Вальдштайна. А я знайшов його зовсім випадково. Бо він був учителем Томаса Гельгера, мого юного друга. Але ми всі троє zostалися живі. Ріхард, я і Герберт також, бо він написав книжку.

Селія нас виходила. Ми зважилися вийти нагору. Ми тікали поодинці, різними шляхами. Ми гадали, що проберемося через лінію фронту на територію, яка ще не була захоплена військами. Ми домовилися, де потім зійдемося. Лише Селія, яка знала цю місцевість змалечку, вирішила пробиратись до рідних і розповіла, що змогла повернутись додому лише після перемоги Франко.

Всі ми розуміли: нам не перейти лінію фронту. Кожен загине, як тільки спробує це зробити.

Коли ми висловлювали один одному свою останню волю, я, Роберт Лозе, попросив привітати мого вчителя Вальдштайна. І Мельцер запам'ятав усе. Все. Навіть краще за мене. Тепер, коли я читаю, мені пригадалися мої власні слова.

Вирушати в невідоме — величезний ризик. Пробиратись через ворожу країну, окуповану Франко! Але нам не залишалось нічого іншого, як зважитись на це безглуздя. Щоправда, Робертові Лозе, тобто мені, спочатку трохи пощастило. Я знайшов схованку. У книжці Мельцера мене несподівано виказали під час облави. Зі мною не довго панькались. Поставили до стінки. Так у книжці. Певна річ, ця безглузда втеча мала закінчитись саме так і не інакше. Так вважав Герберт. Однак втеча насправді закінчилась не так. Вона зовсім не була безглузда. І мала закінчитись не так.

Тоді нам не залишалось нічого іншого, як спробувати безглузде. Та згодом з'ясувалося, що в цьому був глибокий зміст.

Коли ми досягли Півночі, іспанська Республіка була вже придушена. Насправді, мені, Робертові, пощастило. Герберт Мельцер, який про це нічого не знав, написав у книжці, що мене розстріляли. Але тепер я мушу перегорнути сторінок з тридцять. Ось написано: «Одного дня Герберт Мельцер прибув до Барселони». Мені здається, він був не дуже тямкий, він був незграбний, бо не мав ніякого фаху. Він хотів написати книжку. Він нам обіцяв і зробив це для нас. Але дещо не відповідає дійсності. Однак Герберт, не-

тямкий Герберт, прибув нарешті до Барселони. Він одразу подався на площу, на якій було повно голубів і яку ми обрали місцем нашої зустрічі. Я теж ходив туди. Разів десять чи двадцять. Тоді я думав, що Ріхард і Герберт ніколи не приїдуть. Очевидно, обидва дістались туди набагато пізніше за мене. Вони шукали площу з голубами і, на тобі, обидва зустрілись, хоч домовлений день уже давно минув. Якщо Герберт Мельцер, звісно, знов не вигадав усього Як, наприклад, мою смерть. Така була його воля: вигадувати для книжки і добре, і погане.

У книжці написано, що мене розстріляли — бо чим іще міг скінчитися той безглуздий ризик, — хоч насправді спроба втекти була не безглузда, а мене не розстріляли; тож у книжці я не зазнав того щастя, яке зазнав у житті. Я перейшов Піренеї. Потрапив до друзів. З ними переховувався в макі.

А потім, після війни, одного прекрасного дня мене потягло сюди. У східну зону. Тоді це ще так називалось. Один німецький комуніст приїхав у те маленьке містечко на півдні Франції, де я досить щасливо жив, і сказав: «Нам дуже потрібна кожна людина. Росіяни все перебудовують на новий лад, тому їм потрібна кожна людина. Такого, як вони там будують, не було в нас ніколи. Це важко. Важко навіть збагнути». А я його про все розпитував, поміркував і подався до Коссіна. З допомогою молодого Томаса я став майстром. Потім Томс покликав мене сюди, на завод імені Фіте Шульце. Мені пощастило, що я був тут минулого тижня, що ці хлопці мене так полюбили. Можна навіть сказати, що вони врятували завод. Хлопці, що пройшли через мої руки. В якійсь мірі тут і моя заслуга. Я, Роберт, став їхнім майстром, мене не вбили в Іспанії під час утечі.

Отже, в книжці написано, що обидва, Ріхард і Герберт, прибули на місце зустрічі. Голубів там було повно. На деяких лавках сиділи люди, годували птахів чи куняли. Цього Франко не заборонив. І Герберт, що потрапив сюди вперше одразу зіткнувся з Ріхардом, який прийшов сюди всоте. Якщо все це не вигадано. Гарно вигадано, безперечно. Звичайно, коли треба, то можна і всоте приходити на місце зустрічі. Обидва не розлучались. Разом пройшли останні кілометри. Через іспанський кордон. Так. Але тепер про все, як воно було, розповідав Герберт. Бо Ріхарда таки піймали. Його переводили з одного табору в інший. Потім передали німцям, коли ті окупували всю Францію. Герберт вгадав долю Ріхарда і описав її.

Чому ж він не вгадав моєї долі? Щоправда, він запам'ятав кожне моє слово в печері. І дозволив ще мені втекти, потім вигадав, що мене схопили і розстріляли під стіною.

Проте я теж разів сто приходив на місце зустрічі, сподіваючись побачити Ріхарда. На Герберта я не розраховував. На той час я його майже забув. Чи здогадувався про це Герберт? Може, через

те він так легко й пожертвував мною? Нехай би написав, як я пробирився спочатку у Францію, потім до макі. Нехай би написав, як я повернувся до Коссіна. Навіщо він зробив останні години мого життя такими страшними і це після того, як Селія вже виходила мене

Але я, будучи на грані смерті, побачив у тому промінчику щось прекрасне. Що — я ще не знаю.

Мені здається, Гербертові подобається вигадувати жахливі і прекрасні історії. А може, вони залишаються у нього в голові, коли хтось про них розповідає.

Може, Гербертові захотілося написати книжку так само несподівано, як несподівано я пішов у виробничу школу. В мені вже давно жевріло бажання стати ніби вчителем. А Герберт давно виношував мрію написати обіцяну книжку...»

Роберт перегорнув сторінки назад до того місця, де Герберт Мельцер обіцяє написати книжку, якщо вийде з цієї схованки живий. І просить переказати привіт своїй сестрі, яку він любить дужче за всіх. В усякому разі, своєї обіцянки він дотримав.

А Селія, разом з Беніто, якого вона теж виходила, і він зміг бігати, повзати, вийшла останньою. Я й не знав, що Беніто, як і я, колись був слюсарем. Аж тепер, читаючи книжку, я пригадую того чоловіка. Навіть його брови. Аж тепер, читаючи цю книжку.

До садиби, що належала дядькові Селії, було не більше кількох годин ходи.

«Там ти виспишся, Беніто, а потім розшукаєш свого товариша і поговориш з ним. Ти тільки йому можеш сказати, де ми провели останній час. Я прийду до тебе через три тижні...» Виходить, Герберт довідався про це пізніше? Чи він вигадав? Може бути і те, й те...»

Повернулась Лене з донькою. Незабаром запахло недільним обідом. Ельза підійшла до ліжка і тихо сказала Робертові:

— Ходімо, швиденько пообідаєш з нами.

Роберт відклав розгорнену книжку. Сів за стіл. Силувано всміхнувся. І в усе, що Лене клала йому на тарілку. Зрідка вона потай зиркала на нього. Таким зовсім зміненим вона бачила Робертове обличчя всього кілька разів. Що його так уразило, вона не знала. Обличчя Роберта було осяяне якимсь внутрішнім світлом. Його світ у ці хвилини був незбагнений для неї.

За інших обставин, міркувала Лене, добрих чи поганих, вираз його обличчя теж мінявся, але мінявся, як від звичайних, буденних речей. Часом, міркувала вона, стають жахливими, нестерпними і буденні речі, що випадають на долю кожного. Усе те диво, що сталося зі мною, коли Роберт несподівано з'явився в Коссіні, те неймовірно прекрасне диво могло статися і з іншою, тільки для мене воно було незвичайне. У книжці, яку йому привіз Томс, відбувається, мабуть, щось незвичайне, те, чого він не знаходить ніде.

Вона не заважала йому. Залишила його наодинці з книжкою, хоч сьогодні був її день...

Коли сестра так швидко вирвала його з табору, тоді такий чоловік, як Мельцер, і пізніше, звичайно, багато де побував. Може, він зустрічався з Селією? Від Парижа до Тулузи всього кілька годин їзди швидким поїздом. Для Герберта це дуже просто. Мабуть, він бачив Селію серед білого дня. Йому не треба було чекати, поки з'явиться та смужка світла. А мені не треба було її бачити. Ніщо не затьмарить у моїй пам'яті краси Селії.

Герберт писав про Селію так зрозуміло і просто, що такого не вигадаеться. Певно, вона сама йому все розповіла. Першого разу вони могли зустрітись випадково. Вона привозила до Тулузи новини. І вернулася в Іспанію.

Однак про останні дні, години свого життя вона, звичайно, не могла йому розповісти. Про це Гербертові розповіли його друзі, з якими Селії доводилося часто зустрічатись.

Якщо він, певна річ, просто не вигадав усього. Але все це схоже на правду. І це, на мою думку, найважливіше. Хоч кінець і сумний, але він заспокоює. Так бувало не раз. Так могло статися.

Дядько був нестямно щасливий, коли побачив Селію. Сам того не підозрюючи, він допомагав їй, коли спроваджував численних друзів і сусідів. Він розумів, що їй не хочеться відразу розповідати про те, що вона пережила у червоних.

Та минув і цей час. Час мирного життя в тихому сільському будиночку, у франкістській Іспанії. Багато часу збігло відтоді, як вона розповідала про це Гербертові. Це було, мабуть, лише після другої світової війни. Бо як же вона приїхала б до Тулузи? А за той час я, Роберт, устиг дістатися живий і здоровий до Франції, до макі. Працював у гаражі. Декотрі з нацистів, що приїздили до нас на своїх машинах, на собі відчули, хто я такий. Та дні летіли, і настав нарешті час мого повернення. Повертатись мали й Ріхард та Герберт. А тепер дотримай свого слова, Герберте! І він написав книжку. Ось вона переді мною. Незабаром і ця неділя мине. Я вже чую кроки Лене і Ельзи. Тепер треба потурбуватись про них...

— Лене, люба, не сердься на мене. У книжці, яку вчора дав мені Томс, ми всі троє. Я читаю її, і все знов постає перед моїми очима. А все інше зникає. Навіть отой останній божевільний тиждень. Залишається тільки те, що в книжці...

— Ах, Роберте,— усміхнувшись, відповіла Лене,— облиш свої пояснення. Швидше їж і читай далі. Я не ображаюсь на тебе.

— Справді, Лене?

— Чому б я ображалась на тебе, Роберте? Нема мені чого три-вожитись. Ти ж усього-навсього маєш справу тільки з книжкою. Все, що в ній написано, вже минуло. Я нічого більше не боюсь...

Щось не віриться мені, що Герберт зустрічався з Селією. При-

наймні я не був би в захваті від такої зустрічі. Я вдосталь надивився на Селію. Але ось це, мабуть, правда: до садиби почали приходити давні й нові друзі. Женихи. Якийсь ревнивець надумав вистежити її. Та не було чого вистежувати. Суперника не було. Іноді вона їздила до своєї подруги в сусіднє місто. Там Селія згодом зустрілася з Беніто. Спочатку все йшло добре. Поки на нього не донесли.

Герберт, мабуть, вигадав цей епізод. Але далі все було правильно. Не знаю, може, він і це вигадав, але все це правильно.

Чому б Гербертові й не запитати в Тулузі про Селію? І йому відповіли: «Ми вже давно нічого про неї не чули».

Я, Роберт, прочитав уже всю книжку і знаю, що він уже ніколи нічого не почує про Селію. Герберт правильно зробив, що поховав її в снігу. Одного разу вона вирушила в дуже небезпечну подорож через гори. Бо відчувала, що за нею стежать. Таке буває. Я сам таке пережив. Її не схопили. Тому її і не катували. Її не допитували. Вона змінила шлях, коли помітила за собою переслідувачів. І тут вона зірвалась. Тепер вона навіки похована в снігу. Герберт не міг вигадати чогось кращого. Тепер ми нарешті всі знаємо, що з нею сталося. Вигадав це Герберт чи пережив, але так воно було насправді...

Настала ніч. Лене лежала поруч. Він вимкнув світло. І подумав: «Ріхард повинен якомога швидше прочитати цю книжку».

4

Дональд Кросс поклав на стіл купу листів. Потім сказав до Елен:

— Барклей прислав вам щось почитати. Ви, здається, знали письменника Герберта Мельцера. Це його рукопис. Останній рукопис, якого Барклей відхилив. Барклей сказав, що ви, Елен, розберетесь. Він, мовляв, певен, що ви з задоволенням прочитаєте...

— О, звичайно! Я дуже рада! — вигукнула Елен.

Кросс мовчки спостерігав, як вона гортала сторінки, іноді зупинялась, читала, що потрапляло на очі.

Вираз її обличчя змінився. Якусь мить Кросс здивовано дивився на неї, згодом сказав:

— Для рукопису Барклея у вас часу вистачить. А ось цю книжку мені лише позичили. Перепишіть, будь ласка, кілька сторінок, це мені потрібно для роботи. Терміново.

— Гарзд, гарзд, — відповіла Елен. — А чому ви сьогодні такі суворі?

Кросс засміявся:

— Не суворий, а дуже поспішаю.

Він дивився, як вона розправляє сторінки, що їх прислав Барклей. Потім Кросс швидко перевів погляд на її обличчя: Елен думала про

щось далеке-далеке. Досі її обличчя здавалося йому зрозумілим і простим, і надто зрозумілим, і надто простим, щоб сподобатись йому; на ньому не відбилися ні велика радість, ні страждання. Що тепер з нею діється? Кросс відчув ніби полегкість, коли Барклей сказав, що цього Мельцера вже нема. І раптом Кросс голосно запитав:

— Герберт Мельцер був вашим другом?

— Другом? Ні,— відповіла Елен.— Але ми трохи товаришували.— Вона замислилась; потім додала відверто, хоч від неї цього й не вимагалось: — Але ми могли б стати друзями.

Увечері в своїй дешевій і похмурій кімнаті, яку Елен найняла, вона почала читати рукопис. Іспанська війна закінчується. В руках республіканців залишилась лише вузька смужка території. Невеличкий обоз тяжкопоранених, частково з інтербригадівців, застряв у дорозі. Два санітари й медсестра перетягують поранених у пересохле русло ріки. Армія Франко з гуркотом проноситься над їхньою схованкою. У хвилину смертельної небезпеки печера видалась їм єдиною, хоч і непевною, схованкою, іншого виходу в них не було. Війна відкочується все далі, ніхто не наважується вийти з печери, а якби хтось і спробував, то ризикував би життям.

Серед поранених було багато іспанців і три німці. Двоє з тих німців, як незабаром довідалась Елен, знали один одного ще змалку в Німеччині. Їх звали Роберт і Ріхард. Але вони майже не розмовляли між собою. Зате третій, якого ніхто не знав, як тільки йому ставало легше, намагався завести з ними розмову. Він сказав, що його звать Геріберто. Пояснив, що по-іспанському це Герберт. Зі своїми німецькими супутниками він здебільшого говорив іспанською мовою.

Селія, медсестра, здавалась пораненим найпрекраснішим створінням на землі. Її руки були ніжніші, ніж руки матері, ніж руки коханої. Поранені мріяли про ту мить, коли світло проникне через щілину в скелі і осяє її обличчя, руки...

В цьому місці Елен зупинилась. Вона добре пам'ятала з розповіді Герберта про той промінчик світла. Пам'ятала і обличчя Селії. Її руки. Спочатку Герберт, який у цій історії звався Геріберто, розповідав їй про це, коли вони блукали по Парижу.

Потім Герберт приніс їй рукопис. Вона ніколи не була знайома з письменниками. І раптом один із них дає їй прочитати ненадрукований рукопис і запитує про її думку. Елен все сподобалося, все, як було, вона ще ніколи такого не читала, навіть не знала, що існують такі люди, що відбуваються такі події. Звідки б вона дізналась про все це, як не з книжки?

Останнього разу, коли Елен зустріла Мельцера в Німеччині — на той час вона вже покинула Вілкокса,— він сказав їй, що перша редакція роману йому більше не подобається, бо він, мовляв, дивиться на світ і на своїх героїв іншими очима. Він повідомив також,

що послав нову редакцію роману Барклею, але той відмовився його друкувати. Це дуже здивувало Елен. Коли вони сиділи над Майном, вона сказала Гербертові.

— Не розумію, навіщо ви переробили свій роман.

— Я повинен був його переробити,— відповів Герберт.— Аж тепер роман можна вважати вдалим. Я не дозволив Барклею друкувати його в першій редакції.

Він би приніс їй другу, поліпшену редакцію роману, якби вони зустрілись ще раз. І ось тепер Барклею прислав Елен його спадщину, рукопис, який Герберт вважав кращим і вдалим...

Одного разу Геріберто, який насправді був Гербертом, сказав:

«Я вірю, що ми одужаємо. Я мрію про величезне світле місто. Я хочу писати. Якщо я виберусь з цієї нори живий, то напишу про все, що ми пережили. Якщо ж мені не пощастить вийти звідси живим, а хтось із вас вийде, то привітайте мою сестру. Вона була єдина людина, яку я любив...»

— Так, так,— вів далі Герберт, сидячи на лаві біля Майну,— та коли я нарешті вирвався з табору Сен Сіпрієн у Штати живий, сестра вже померла. Я ледве животів. Час від часу дещо писав. Аж тепер я дотримав своєї обіцянки. Тепер я справді написав усе, що було. Байдуже, чи надрукує це Барклею, чи ні...

Коли Геріберто сказав: «Привітайте мою сестру, якщо вийдете звідси живі», німець, якого звали Ріхард, відповів: «Якщо вам це вдасться, а мені ні, то перекажіть привіт моїй матері. Скажіть їй, що я залишився такий, який був».

Тоді заговорив третій, Роберт, який здебільшого мовчав:

«Якщо мені не пощастить вийти, а тобі, Ріхарде, пощастить, перекажи привіт учителеві Вальдштайну. Так, нашому колишньому вчителю Карлу Вальдштайну, якщо ти його ще пам'ятаєш».

Ти дивуєшся, Ріхарде, що я думаю саме про цю людину. Ти часто дивувався з мене. Я це помічав. Ти мені ніколи не довіряв цілком. Тепер я хочу тобі пояснити, чому саме вчитель Вальдштайн найдорожчий мені.

Як я ще хлопчиком прийшов до нацистів, ти знаєш. Як я пішов від нацистів, ти не знаєш...»

І хоч Елен пам'ятала це місце, вона перечитувала його напружено і схвильовано. Потім несподівано різко вимкнула світло. Бо якщо вона не поспить хоч кілька годин, то не впорається з роботою, яку Кросс їй загадав на завтра. Це була незвична і особливо копітка робота.

Засинаючи, Елен думала: «Головних героїв цієї книжки вже, мабуть, немає в живих. Ба навіть якщо вони й живі, я не зустрінуся з ними. Але завдяки книжці вони стали мені дорожчими, ніж люди, яких я знаю або ще буду знати».

Через кілька тижнів у Гадерсфельді Гельмут фон Клемм зайшов до кабінету Ойгена Бентгайма.

Ойген холоднувато сказав:

— Кастріціус просить вас приїхати завтра до нього. Не в Таунус, а на віллу над Рейном. Він хоче з вами дещо обговорити.

— Зі мною?

— Так, так, з вами, він телефонував уже кілька разів.

Гельмут не міг собі уявити, про що хоче поговорити з ним старий. Про свої останні враження від поїздки в східну зону Гельмут уже не раз доповідав Бентгаймові. Кастріціус не така людина, щоб вислуховувати старі байки. Та й часу минуло вже чимало. У світі багато чого змінилося. Берії давно немає на світі. Спочатку місце Сталіна зайняв якийсь Маленков. Того вже змінив Хрущов. Чому б це раптом Кастріціусу заманулося почути думку Гельмута про Берію, чи про Маленкова, чи про Хрущова? В усякому разі, старий хоче поговорити з ним і негайно..

Ойген Бентгайм з полегкістю зітхнув, коли Гельмут зачинив за собою двері. Він їм потрібен. «Як тільки я стану тут господарем, я найду привід викинути його звідси. Це покидьок, бридка тінь мого вбитого брата Отто».

Цього разу старий Бентгайм теж був сердитий, ніби Гельмут фон Клемм винен, що на Сході нічого не вийшло. Хтось знову, мабуть, переоцінив свою силу.

Старий Кастріціус вважав, що Гельмут фон Клемм ще може знадобитись. На другий день він сказав Гельмутові:

— Ви, здається мені, ще схожі на себе. Звичайно, ви ще досить молодий. Однак ніхто не зніме з вас вину за участь у війні.

— Ви, комерційний раднику, забули,— відповів Гельмут фон Клемм,— що я приходив до вас не тільки одразу після війни і, до речі, виконував усі ваші поради, які аж ніяк не були погані. Але останнього разу я був у вас на масницю і разом з усіма гостями ми поїхали до Бібріха, де сталося оте нещастя з вашим зятем.

— Так, це правда,— відповів Кастріціус,— але тут вашої вини немає.

— Не можу ж я бути винним в усьому.

— Де в чому, Гельмуте, багато в чому. Тепер я покликав вас, цінуючи ваш ентузіазм. Ви повинні знову де в чому провинитись. Але ви дістанете й задоволення.

Гельмут насторожився. Йому не хотілося ні їсти, ні пити. Він не доторкнувся ні до чого, що поставила перед ним Гельферіх, яка ще й досі була прихильна до нього. Не звертав він уваги і на поміст унизу, де стояли човни. Він не бачив каштанів на набережній. Він був байдужий до пейзажів, що не потребували його втручання.

— Будинок, в якому ми оце сидимо,— сказав Кастріціус,— для мене наймиліше місце на землі. Колись я довго був тут щасливий. Власне, я й тепер ще трохи щасливий. Правда, не так безтямно, як колись. Та все ж трохи щасливий. Не так непевно, як на небесах. Мені здається, що бог і сам не знає, чи він є, чи його нема. У всякому разі, в нього немає ні каштанів, ні човнів при березі. Так ось, мій вік уже недовгий, і я не хочу, щоб після мене тут хтось жив. Ні в якому разі. Навіть моя донька Нора, та ще й зі своєю компанією, від якої я тоді вже не зможу її відлучити.

— Ваша донька, що мала намір вийти заміж за мого батька?

— Це не має ніякого відношення до того, чому я вас сюди запросив. Тобто має, звичайно. А то я з тобою не познайомився б. І не доручив би тобі цього. Я зробив так, бо знаю, що ти не ликом шитий.

Так ось, після моєї смерті — так записано в цьому договорі, який є частиною мого заповіту,— земельна ділянка належатиме аменебурзькому заводу. Коли прийде мій час, Гельмуте, приїдь негайно сюди, ось тобі доручення. Ти повинен усе підготувати — надійних людей, бульдозер і таке інше, потім накажеш винести все з будинку і одразу знести його. Зрозумів? Щоб нічого, крім купи сміття, тут не лишилось. А я в домовині посміюся з тих йолопів, які поз'їжджаються сюди, щоб увійти в мій дім. А будинку не буде. Як ти гадаєш, впораєшся з цим?

— Звичайно, впораюся, чому б ні,— відповів Гельмут.

— Ось тут, синку, усі настанови, щоб ти зміг чудово все зробити. Від сьогоднішнього дня це буде нашою таємницею.

— Звичайно, пане Кастріціус.

— Зазначену тут винагороду одержиш пізніше, коли добре впораєшся із завданням. Гадаю, гроші тобі завжди знадобляться?

— Звичайно, пане Кастріціус.

— От бачиш. Ще у біблії сказано: «І відплатиться тобі за заслуги твої...» Гляди, не пробалакайся, коли ще раз приїдеш сюди з Бентгаймами. Незабаром вони хочуть зібратись тут, щоб обговорити зі своїми американцями, так би мовити, становище в світі. Думаю, приїде ще раз і Вілкокс зі своїм віце-президентом Вайсом. А ти, якщо приїдеш з цією компанією, не тиняйся без діла, а приготуй усе завчасно...

— Це не так просто, але я все зроблю.

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ

1

В найтяжчі часи інженер Цібулка залишався, як то кажуть, вірний собі. Він допомагав шихтувати, з'являвся там, де був потрібний. Ріхард Гаген, проходячи повз печі, зовсім не дивувався цьому. Якби в нього був час для всіляких почуттів, то він би швидше здивувався Рідлеві, який став на місце сталевара. Цібулка, взявшись за будь-яку справу, завжди виконував її сумлінно, проте сьогодні його сумлінність була майже випадкова. Якби він не зіткнувся був на Унтер-ден-Лінден з заступником директора, який, дізнавшись, що Цібулка попав у невелику аварію, повіз його своєю машиною, то Цібулка, напевно, остаточно осів би біля своєї коханої в Західному Берліні. «І все ж мені пощастило, що я зустрів цього чоловіка», — частенько думав він про заступника директора.

Одне слово, тепер він у Коссіні. І поки Рідль відмикав двері, Цібулка грався в кишені ключем від західноберлінської квартири. Але це вже не збуджувало його так, як раніше; він тільки всміхався на думку: «Вхід вільний».

Він навіть не помітив, що цього вечора Рідль зовсім не був радий своєму гостеві. А втім, Цібулка сам напросився: «Якщо ви, Рідле, не заперечуєте, то ми поговоримо про цю справу пізніше, у вас удома».

Їх зустріла не тільки Рідлева мати. Молоде дівча спритно поставило на стіл ще один прибор.

— Ви знайомі? — запитав Рідль, коли всі вже сіли вечеряти.

Цібулка пригадав її круглі очі — ага, це ж лаборантка. Й відразу, незважаючи на її присутність, яка для нього, власне, не мала ніякого значення, повернувся до початої на заводі розмови:

— Ні, Рідле, тут справді нічого не вдієш. Чому, на вашу думку, все має змінитися — і те, що правильне, і те, що помилкове? Рішення щодо Томаса Гельгера ухвалили ще до сімнадцятого червня. Місце в інституті, яке надали заводу, повинен зайняти берлінський хлопець, що переселився в Крїмчу. Я ще раз поцікавився цим Кале... Справді, ваш Томас Гельгер в найважчі часи повівся зразково. Але той хлопець теж. Стояв у заслоні між школою і прокатним. А ми маємо лише одне місце в Гранітці. Хлопцеві з Крїмчи нічого не закинеш. Його кандидатуру давно затвердили. Ви, Рідле, не зовсім правильно міркуєте.

Дівчина-лаборантка зупинилася біля дверей. Вона прислухалася до розмови, не приховуючи цього. «Йї тут довіряють»,— подумав Цїбулка. Він не знав, що це була Уші — улюблена сестра Ернста Крюгера.

Рідль виклав із кришок хліба візерунок. Потім сказав:

— Томас Гельгер — справжній талант.

— А Вернер Кале з Крїмчи?

— Цього я не знаю.

— Отож-бо. А може, він теж справжній талант. Принаймні він не скоїв нічого поганого в своєму житті — ні раніше, в Берліні, ні тепер, у нас. А ваш Томас Гельгер, на жаль, накоїв дурниць, здається мені, чимало.

— О боже! — вигукнув Рідль.— А ви, один з керівників заводу, невже ви ніколи не помилялися?

Цїбулка навіть уявити собі не міг, щоб його роман, а також пов'язане з ним бажання, яке виникало в ньому за певних обставин — порвати тут з усіма і зникнути,— мали якесь відношення до запитання Рідля. Не тільки тому, що він себе ні з ким не порівнював. Його втеча на Захід була б не просто помилкою, це було б щось зовсім інше. Звичайно, його часто дратувало то те, то те. Але справжньої помилки він не зробить... поки він тут.

— Не варто про це більше балакати, Рідле. Змінити я нічого не можу. Я вам уже не раз казав, що ви переоцінюєте мої можливості. До речі, Гельгерові ніщо не перешкоджає вчитися заочно. В нього теж були б усілякі пільги. Я підтримаю його, якщо мене запитують.

Рідль подумав: «Ти міг би підтримати, якби навіть тебе не запитали». Він зрозумів — але зовсім не так, як Цїбулка,— що безглуздо вести цю розмову далі. І несподівано заговорив зовсім про інше:

— Що ви скажете про Берію?

— Про кого? — Цїбулка засміявся, і обличчя його стало наївне, як у хлопчика.— Ви мене сьогодні весь час переоцінюєте. Поки його не усунули, моєю думкою ніхто не цікавився. Але коли ви, Рідле, так настійно запитуєте, то скажу, що я вважаю його підлим негідником, якого збулися і росіяни, і ми теж.

— Ви вірите, що він також винен у наших заворушеннях?

— Я вже давно ні в що не вірю. Він, напевне, не почував особливої симпатії до нашої маленької республіки, яку ми спільно зводимо. З такими зусиллями, з такими роздумами і навіть жертвами. Все це не викликало в нього симпатій. Він змушував надриватися інших. І віддавав у жертву інших. Віддавав стільки, скільки вважав за потрібне. Я навіть добре не знаю, що його спонукало це робити. Страх? Примха? Щоб люди ніколи не сумнівалися в його могутності? Ах, дайте мені спокій. Пригадуєте, як ми сушили собі голови тими лікарями, які нібито хотіли вбити старого? Не знаю, чого Берія вирішив, ніби ті люди таке вигадали... В усякому разі, старий тим часом просто помер своєю смертю...

Коли Цібулка нарешті попрощався й пішов, Рідль обійняв за плечі Уші. Погладив її чорне, коротко підстрижене волосся, яке щільно облягало голову. Не можна сказати, що він менше думав про свою покійну дружину. Тепер вона займала в його думках і почуттях зовсім інше місце, може, важливіше, ніж раніше. Уші припала йому до вподоби того спекотливого червневого дня, коли він звернув на неї увагу.

Його мати була трохи задоволена, а трохи й роздратована тим, що він хоче одружитися з цією дівчиною. Звичайно, Уші була привітна, віддана і добра. Але вона ні в що не вірила. Бо ж не можна назвати вірою те, що вона вірила у всіляких людей, в їхні цілі. Старій не подобалося, коли вона, збираючись до церкви в сусіднє місто, бачила, як Уші закушує губу, стримуючи посмішку. Рідль говорив те саме і молодій, і старій:

— Дай їй спокій. Не можна ж отак відразу змінити погляди людини на життя.

Якось витираючи порошок з письмового стола Рідля, Уші взяла в руки портрет Катаріни, що завжди стояв на тому самому місці, й почала задумливо розглядати його. Несподівано увійшов Рідль і забрав у неї фотографію.

— Ніколи не чіпай її, коли прибираєш. Ніколи.

Уші нічого не сказала. Тільки нишком заплакала. Схиливши голову йому на плече, вона промовила:

— Мені здається, ти мене не дуже любиш.

— Облиш ці дурниці,— відповів Рідль і заспокоїв її.

2

Ріхард і Гербер Півень просиділи разом до півночі. Час од часу вони сперечались. Потім Ріхард знову мовчки щось обмірковував. Гербер крутив ручку радіоприймача, ловлячи то музику, то уривки фраз на чужих мовах — з Заходу, Сходу чи Далекої Півночі. Він дивився на Ріхарда й сумовито-ніжно думав: «Як же тебе зігнуло. Обличчя посіріло. А тепер ще хочеш звалити на себе цю важку ношу».

— Я висловив тобі свою думку ще з самого початку,— знову заговорив Гербер.— Але найкраще знаєш себе ти сам. Пиши заяву Спробуй. Там, звичайно, є розумні люди, які дадуть тобі кращу пораду, ніж я.

— Так, уже все вирішено,— відповів Ріхард.— Годі!

Гербер підвівся:

— Гарзд. Тоді я піду спати.

— І все-таки для мене було корисно почути твою думку,— промовив Ріхард вже іншим тоном і водночас змінившись на обличчі. Гербер здивувався: ота сірість, наче шар пороху, спала з обличчя Ріхарда.— Я ще раз почув те, що відкидав сам. Тепер мене ніхто не стримає. Ні ти, ні я сам.

— Ну, бувай. До завтра,— сказав Гербер.

Ріхард, схиливши голову на руки, міркував, як краще спланувати день, що вже почався. Першим поїздом у Гранітц. До Еверта. Той приймає щосереді. Ріхард знав його ще з табору. Еверта заарештували незадовго до війни і до закінчення ним університету. Але відразу після війни він вступив ще раз і закінчив увесь курс навчання. З минулого року Еверт викладає в Гранітці. «Ось хто мені потрібний, ось хто дасть мені пораду. Він довів до кінця те, що я хочу почати».

Раніше Ріхард лише мимохідь думав про заочне навчання. Іноді прохоплювався комусь про свій намір. Але з минулого року він не міг позбутися однієї думки: «Я повинен уміти відповісти людям на всі їхні запитання. Що стосуються сім'ї, роботи. Здебільшого одне зв'язане з другим. Адже питання заробітної плати, питання норм виробітку стає вдома сімейним питанням. Я повинен не тільки дати відповідь, якої ждуть від мене, я повинен вирішувати, чи не занадто багато або чи не занадто мало вимагається від людей. Я повинен розуміти їхні труднощі. Їхню працю і їхні розрахунки. Саме тому мені треба вчитися. А як і що — Еверт мені порадить».

«Мені соромно,— міркував Ріхард,— і тому я так часто просив у Гербера поради. Гербер не відраджував мене, тільки безжалісно попереджав про всі труднощі. Та я й сам розумію, що ні моє навчання, ні моя робота тут, на цьому величезному, неспокійному заводі, не повинні страждати. А ще мені соромно від того, що я хочу вчитися, а не знаю, що і як повинен вивчати».

Протягом останніх років вони з Евертом зустрічалися кілька разів, і обидва були раді цим зустрічам. А коли визріло рішення, йому на думку відразу спав Еверт. «Ось із ким я пораджуся, як тільки знову десь його зустріну»,— подумав Ріхард.

Але тепер він сам поїде до нього. Еверт приймає щосереді. «Мабуть, до нього звертаються і такі, як я».

Ріхард здивувався, побачивши що в спальні горить лампа.

Ганні була майже одягнена. Усміхнувшись, вона сказала, що їде в лікарню й, очевидно, залишиться там.

«Саме сьогодні», — подумав Ріхард. Але відразу зовсім забув про цю думку.

Після війни Ганні довгий час гадала, що не зможе народити живої дитини. В Коссіні ніхто не знав, що хлопчик, якого всі вважали сином Гагенів, а дехто казав навіть, що він — викапана Ганні, зовсім не їхній син. Тепер Ганні знову була вагітна — після двох викиднів — і трималася так спокійно і бадьоро, що Ріхард іноді забував про свої побоювання. Але потім у нього знову зринала думка: «Що нас чекає — велика радість чи знову горе?»

Ріхардові здавалося, що він і тепер не думає ні про що, крім пологів Ганні.

— Все буде добре, я певна, — сказала Ганні, — тільки матір свою не буди. Краще я сама. Ти, Ріхарде, їдь у Гранітц, як ми вирішили. Однаково, де ти дізнаєшся, — тут чи там.

— Ні, — відповів Ріхард, — до Еверта я можу поїхати й наступного тижня.

— Ні, їдь. Мені сказали, що пологи можуть початися й увечері. А поки що лише третя година ранку.

— Я вирішив твердо, — промовив Ріхард, — і ніщо вже не зміниться від того, чи почну я вчитися сьогодні, чи через тиждень. Я проведу тебе.

Через кілька годин він побачив свого сина. Ганні лукаво подивилась на Ріхарда:

— Все минуло добре, я ж знала. — І подумала: «Ріхард ще може навіть встигнути в Гранітц». Але нічого не сказала, бо була надто втомлена.

3

Боланд, який сімнадцятого червня, заступивши Штрукса, приймав у старому приміщенні Томаса і давав йому різні вказівки, став секретарем профспілки й виконував обов'язки голови. Штрукс ще не скоро мав вийти з лікарні.

Боланд прийняв Томаса в новому кабінеті, в який вони нарешті перейшли. Кабінет, що, очевидно, повинен був вражати своєю новизною, прикрасили портретами найвидатніших державних діячів, календарем та кількома вазонами. З виразу Томасого обличчя Боланд, як і під час першої їхньої зустрічі, прочитав усе — адже пережите лишає на людині свою печать, — що в цього юнака було з Ліною Заксе, їхню дружбу й розрив.

А Томас знов подумав, що Боланд вчився разом з Ліною у профспілковій школі, але до нього, Томаса, ставився добре.

Тому він ще раз запитав те, що хотів викинути з голови раз і назавжди:

— Як ти, Боланде, вважаєш: мою кандидатуру відхилили оста-

точно? — Томас видавив із себе слова, немов щось таке, що його мучило б, якби він їх не висловив. Томас навіть не відповів на привітання Боланда. Але той не образився. Він помітив, який нещасний у Томаса вигляд: в очах у нього, правда, ще не стояли сльози, але до сліз було недалеко.

— Нічого не вдієш, Томасе,— відповів Боланд,— едаї ось тут, біля мене. Замість тебе вони послали Вернера Кале з Крїмчи. Ти повинен змиритися з цим. Краще заповни негайно анкету для вступу на заочне відділення. Наскільки я тебе знаю, ти так само швидко закінчиш інститут, якщо, звичайно, ще відвідуватимеш вечірні заняття в Рїдля. Матимеш усілякі пільги: раніше кінчатимеш роботу, ще один вихідний, відпустку для складання іспитів. Там приймають далеко не кожного, а лише тих, з кого напевно вийде щось путне. Ну, заповнюй анкету. А я тим часом складу якнайкращого рекомендаційного листа

— Це не те саме,— знову майже силувано почав Томас.— Посправжньому можна вчитися тільки в інституті. Це зовсім інша річ.

— Звичайно, інша! — вигукнув Боланд.— Так набагато важче. Тобі доведеться щоразу викроювати вільні хвилини. До того ж і працювати, як раніше. Оту «іншу річ» ти сам собі зіпсував, принаймні на цей рік.

Якусь мить він вагався — запитувати чи ні, але потім усе ж таки запитав:

— Скажи, а як у вас з Ліною тепер? Ви помирились? Ліна, звичайно, порядна, врівноважена, одне слово, чудова дівчина.

— Це я знаю,— промовив Томас,— але ми не помирились. Розмовляємо між собою спокійно, мов чужі люди, що однаково думають.— На мить він замовк, а потім досить збуджено сказав: — Мов чужі люди, які однаково думають, наприклад, про події, що відбуваються тут чи взагалі в світі. Але й тоді наші думки не завжди збігаються. Зі мною Ліна ніколи б не почувала себе цілком упевнено. А ще я скажу тобі, Боланде, що ми, мабуть, зовсім не підходимо одне одному. Ліна і я. Принаймні не так, як ми вважали ще рік тому. Щось роз'єднало нас. Може, я сам винен у цьому. Може, нас роз'єднало б і щось інше. Зовсім не з моєї вини. Не тепер, то іншим разом. Так краще, що ми розійшлися.

Боланд відчував, що Томасові не хочеться говорити про це далі. Тому він сухо сказав:

— Гаразд, твою анкету з рекомендаційним листом я передам далі. Сподіваюсь, тобі не доведеться розчаровуватись.

Вдома, у фрау Ендерс, Томас сказав:

— Віднині я можу платити більше. Мабуть, тепер вам не варто брати другого квартиранта. На ельбський завод я більше не їздитиму. А отже, й Герліхам більше не платитиму. Все це було тимчасове. Тепер на ельбському все одно великий хаос. Навіть не

знаю, чи професор Вінкельфрід там викладає. Декого з вечірньої школи виключили — нібито за причетність до тієї веремії. А дехто сам наживав п'ятами. Я відвідуватиму лише вечірні заняття в Рідля. Вечорами в цій кімнаті мені доведеться багато вчитися. Тут зручно, і я хотів би бути сам.

Тоні насторожено прислухалася. Вона повільно жувала вечерю. Одна рука її лежала на столі, очі були потуплені.

Томас не хотів нічого відкладати у довгий ящик, а тому, закінчивши зміну і пообідавши, відразу поїхав у Гранітц. Рідль порадив йому знайти там викладача, який взявся б керувати його заочним навчанням, поки набереться група.

«Тут я мав жити, — міркував Томас, коли йшов вулицями, а потім повз довгу будівлю з червоної цегли, в якій, мабуть, і був технічний інститут. — Тут я мав би просиджувати дні й ночі над книжками».

Томаса враз пересмикнуло, немов хтось накинувся на нього з лайкою: «Облиш ображатися, ти! Адже ти не Янауш, це в того завжди кисла міна. А ти зовсім не такий, ти не схожий на огидного Янауша й ніколи не станеш таким, не бідний ти й не озлоблений, ти зовсім інший».

Такої пори людей було мало і на вулицях, і в інституті. Шукаючи потрібний номер кімнати, Томас бігав сходами то вниз, то вгору, то по коридорах. Часом він зупинявся і прислухався до шуму в аудиторії, до молодого голосу, що видавався йому надто зухвалим чи боязким, і до впевненого голосу викладача. Він чув трохи пояснення, відому йому формулу, уривки відповідей то впевнених, то нерішучих. Та сама думка, що прийшла йому в голову у кабінеті Боланда і знов оволоділа ним тут, у Гранітці, коли він проходив повз будівлю з червоної цегли, тепер злякала Томаса перед дверима аудиторії. Йому коштувало великих зусиль, щоб викинути цю думку з голови.

Томас звернув увагу на невеличкого, сивого, енергійного чоловіка, що швидко йшов попереду і теж шукав якусь кімнату. Коли на того чоловіка з вікна падало сонячне світло, потилиця в нього блищала. Томасу він здався знайомим, хоч видно було тільки його спину. Нарешті вони зупинилися перед дверима кімнати, яку обидва шукали. Вони впізнали один одного й засміялися.

В приймальні Томас дочекав довго, адже Ріхардові було про що поговорити з Евертом.

Коли він нарешті зайшов до Еверта, той відразу сказав:

Так, Рідль говорив про вас. — Еверт був дуже зморений; коли він пояснював Томасові перше завдання, його голос звучав втомлено. Очі його теж були втомлені від літер, цифр і людських облич.

Томаса приємно вразило те, що Ріхард чекав на нього в приймальні, щоб разом їхати назад.

У купе Томас побачив перед собою невеличке бліде обличчя, що здалеку здавалося довірливим, а зблизька чужим. Пильні сіро-голубі очі втупилися в нього. Ніколи досі Томас не помічав, щоб уважний погляд міг так прикрашати людину і проникати так глибоко в душу того, на кого він спрямований.

Розмову зав'язав Томас.

— Ти вчитимешся на тому самому курсі, що і я? Виконуватимеш ті самі завдання?

— Не всі ті самі,— відповів Ріхард.— Але в нас буде багато спільного.

Томас захоплено казав далі:

— Коли Роберт Лозе, твій товариш, готувався до іспиту, щоб вступити до виробничої школи, яку він потім закінчив, я допомагав йому день і ніч. Адже йому спочатку не дозволяли вчитися на інструктора, а він хотів стати інструктором. Я не знаю, Ріхарде, чи ти знаєш, скільки гарних хлопців зібрав тут Роберт, скільки він докладав зусиль, щоб їх навчити, серед отих купищ руїн і сміття, як ті хлопці переживали за нього, як вони заступалися за твого Роберта. Так, він повинен стати інструктором. Такі люди нам потрібні. А я щойно закінчив школу і допомагав йому вчитися. Адже йому треба було дуже багато вчитися, щоб скласти іспит. Тобі теж треба багато вчитися? Адже минуло стільки часу, відколи ти закінчив школу. Ти теж багато пережив — нацизм, війну в Іспанії, табір і все, що тільки може пережити людина. Ти, мабуть, уже позабував багато найпростіших речей.

Ріхард усміхнувся.

— Не дуже багато. Мені здається, що основне я пам'ятаю.

— Звичайно, адже ти був найкращим учнем у Вальдштайна! — вигукнув Томас.— Він теж був моїм учителем. Тобі Роберт не розповідав?

— Розповідав,— трохи здивовано відповів Ріхард і спитав: — А тобі Роберт розповів, що я був найкращим учнем?

— Ні, про це він нічого не казав,— промовив Томас,— але я сам знаю, що ти був у Вальдштайна улюбленцем. Знаю і те, що Роберт дуже переживав через це. Тому й радів, коли вчитель-нацист хвалив його за те, що він бешкетував у класі й навчав хлопців всіляким витівкам, які потім поширювались по всій школі. Одне слово, на якийсь час Роберт став, так би мовити, твоїм ворогом. Аж в Іспанії ви знову зішлись. Я знаю все, все.

Помовчавши трохи, він додав:

— Про це мені сам Роберт розповідав небагато. Недавно я прочитав книжку, яку написав якийсь Герберт Мельцер.

— Як потрапила ця книжка до тебе, Томасе?

— Вона є в бібліотеці. Вже геть зачитана. Хоч з'явилася на полиці недавно. Її беруть багато людей. Одне одному обіцяють прочитати якомога швидше. Зрозуміло, чому так багато людей її

читають. Навіть ті, хто взагалі не бере в руки книжок. Вони почували, що в ній пишеться про тебе. Багато хто знав і Роберта. Так, книжка справді сподобалася всім. Навіть тим, у кого душа нудна й холодна, хто не прочитав у житті жодної сторінки. Але від тієї книжки навіть їм стає тепліше. Але потім їх починає розбирати зло, що в книжці не все правда. Бо Роберт, як ти знаєш, повернувся, і жив на їхніх очах у Коссіні. Про це Мельцер не знав і написав, що його схопили і вбили. Тому ці люди злі на Мельцера, автора книжки. І все ж їх проймає дроз, коли вони читають її. Їх кидає то в жар, то в холод, їх просто проймає дроз.

Ріхард подумав: «Роберт завжди любив працювати з молоддю, бо замолоду сам зазнав багато невдач. Про це в книжці Мельцера справді нічого не сказано. Нічого не сказано про важке, тернисте життя Роберта, який кінець кінцем досяг своєї мети. Та й не може бути сказано, бо Герберт Мельцер не міг про це знати. Та частина життя, яку Роберт прожив пізніше, була для Мельцера недоступна.

— Чому ти гадаєш, що їх розбирає зло? Тоді чому ж їх, як ти кажеш, проймає дроз, коли вони читають?

— Бо вони не звикли до таких правдивих книжок. Бо це люди сухі, холодні. Я тобі вже казав про них. Бо самі вони не можуть нічого вигадати і вважають, що й інші не сміють вигадувати. Бо самі вони нічого не можуть написати і не хочуть, щоб інші писали. Вони хочуть, щоб усе кругом було схоже на їхнє звичайне життя. На їхній щоденний клопіт І все-таки, коли вони щодня бачать тебе перед собою, то починають розуміти, що багато важливих подій у книжці зображено правильно. Хоч дещо й вигадано. Але найважливіше зображено вірно... А ти що скажеш про цю книжку?

— Вона мені сподобалась,— відповів Ріхард.— Її прислав мені Роберт. Мені було якось сумно, що в книжці він помирає.

— Так, тобі було сумно, але тебе не брало зло. Той Мельцер, з яким ви знайомі, вигадав смерть Роберта. Саме його смерть, хоч Роберт живе повнокровним життям і досяг того, чого прагнув. Вони вже в'їздили в Нойштадт.

— Мені треба негайно додому,— промовив Ріхард.— Ми ще наговоримося, коли Еверт викличе нас у той будинок за Гранітцом. Там усім пояснять, чого вони не зрозуміли. Може, доти в нас виникнуть запитання, на які ми зможемо дати один одному відповідь. Атож, ти і я.

Вдома Томас знову повернувся думками до цієї зустрічі. Він уже не відчував гіркоти та й узагалі більше не відчуватиме її. Якщо такі люди, як Ріхард Гаген, взялися за ту саму справу, що й він, Томас, то в нього не буде причин для розчарування.

Потреба поспілкуватися з Робертом була настільки сильна, що він одразу сів писати йому. Томас списував аркуш за аркушем, ніби сам розмовляв з Робертом. «Я гадаю, що коли твоєму Ріхардові це під силу, то я з цим легко впораюся. В мене більше знань,

ніж у твого Ріхарда, і я багато молодший, адже йому стільки ж, як і тобі. На мою думку, в тому, що нам належить вивчати, я сильніший, але в інших питаннях — ні. Можливо, він відстав не так, як ти тоді, коли я тобі допомагав. Я знаю, Роберте, ти на мене не образишся за те, що я так пишу. Адже ти зробив після того великий крок уперед, став тим, ким хотів стати. Мені дуже хотілося б якнайшвидше побачити тебе».

Лист від Роберта прийшов того самого тижня. Досі Роберт ніколи не писав йому, і Томас подумав, що отримав відповідь. Роберт, ніби відчувши Томасове бажання зустрітися, запрошував його на заводське свято. Заводу імені Фіте Шульце сповнюється три роки. Крім того, підготовлено перший випуск ремісників. У червневі дні вони витримали іспит і захистили завод. Він, Роберт, вирішив з Томсом влаштувати справжнє свято, потребу в якому відчувають усі, хто пережив ті важкі часи,— велике свято з музикою і танцями. Замовлено в місті оркестр, який гратиме все, що душа бажає. Томас міг би виїхати в суботу пополудні і встигнути на свято ввечері. «Довго не роздумуй, Томасе, приїзди!»

«Очевидно, мого листа він ще не одержав,— міркував Томас.— Мій лист ще був у дорозі, коли він писав мені. Але Роберт здатний відчувати все. Ніби він завжди спав у цьому ліжку, яке після сімнадцятого червня стоїть порожнє. А Вебер спритно зник і більше тут не з'явиться. Мабуть, тепер він відсиджується на квартирі у свого батечка. Вебер швидко знайде собі роботу на Заході, працювати він уміє. Його б я, Томас, не зміг замінити, так само, як і Янауша. Гайнц — той і на моїй совісті, але за Вебера я не відповідаю.

Цієї неділі, як тільки, нарешті, побачу Роберта, я розпитаю, що було в них на заводі. Кажуть, нібито там не було страйку, в жодному з цехів не зупинялась робота. Чи це справді так? Чи справді там усе йшло так добре? Так добре? Роберт мені все розповість. Чому він зовсім не згадав у листі про Ліну? Напевне, він і їй написав. Мабуть, хтось-таки розповів йому, що більше не дружимо. Хто б йому міг розповісти? Ах так, я сам. Я написав йому дуже коротко про те, що порвав з Ліною. Чи й справді я писав йому? Чи й справді розповів йому про це? Я хотів вилити комусь душу, але поруч не було нікого. Його теж не було. Але мені здавалося, що він мене чує. Ет, якісь химери. Я йому, мабуть, написав про це, про те. Я й сам уже добре не пам'ятаю. А може, він і Ліну запросив?»

Томас сказав Тоні:

— Слухай, я їду в неділю до Роберта. Він запросив мене. Ти часом не знаєш, чи запросив він Ліну?

— Як тобі могло спасти таке на думку? Роберт не такий дурний. Він не запросить обох вас разом. Наша група післязавтра вранці вирушає пароплавом у тривалу подорож. Я знаю, що й Ліна буде з нами. Адже вона все підготувала для подорожі.— Тоні навіть всміхнулася, тільки трохи лукаво подивилась на Томаса.

Восени тисяча дев'ятсот п'ятдесят третього року було скликано ділову конференцію. Директор Бентгайм з сином мали представляти на ній свій завод, а віце-президент Вайс і головний інженер — фірму «The Stanton Engineering Corporation». За нових умов вони шукали нових і вигідних форм співробітництва. Було запрошено кількох панів, на поради яких зважали, наприклад радника юстиції Шпрангера з Берліна і, беручи до уваги те, що зустріч проходила у французькій зоні, директора Бодена, представника важливого гірничо-промислового об'єднання.

Конференція мала відбутися на віллі «Мелані» комерційного радника Кастріціуса.

Вони, люди різних національностей, їхали вперемішку трьома машинами з Гадерсфельда, де проходили попередні консультації між Бентгаймами і Вайсом та Вілкоксом. Дорогою віце-президент — уважний, але мовчазний спостерігач, — помітив, що ще й досі, через вісім років після війни, в деяких містечках і селищах лежать купи неприбраного сміття, погано замасковані руїни. Але він утримався від зауважень з цього приводу. Аж коли проминули міст через Рейн, він сказав старому Бентгаймові:

— Старанність вашого народу мала б відчуватись у всьому, а не тільки в примітних великих об'єктах.

Його співробітник Вілкокс подорожував востаннє цим шляхом з своєю колишньою дружиною Елен. Але тепер він згадував ті дні без гіркоти, навіть без смутку, а швидше з якимсь тріумфом. Його адвокат кінець кінцем вивів Елен на чисту воду. Вона начебто збиралася невдовзі супроводжувати археолога Кросса, в якого працювала, до Гватемали. Адвокат довідався про це у видавця Барклея. Кросс і Елен уже виїздили туди разом на кілька днів, нібито для того, щоб підготувати все для майбутньої роботи. Вони переночували в затишному готелі, де зупиняються лише іноземці. Через деякий час було оформлено розлучення. Тепер Вілкокс міг свататися до племінниці віце-президента, яка, так йому здавалося, вже давно подобалась. Вайс не мав нічого проти цього шлюбу. Колись він радив своєму співробітникові вибирати скромних жінок із старовинного роду, не зважаючи на їхній посаг; однак тепер йому зовсім не здавалося, що новий, бажаний і для нього шлюб суперечить його порадам. Він сам починав у житті з малого, так само діяла і його племінниця, що вже давно навчилася вибирати собі сукні, прикраси, курорти, а також слова відповідно до теперішнього свого становища в суспільстві.

Шофер Бентгайма так часто їздив на подібні конференції, що знайшов би дорогу до вілли «Мелані» із зав'язаними очима. Він завернув з дороги, що вела вздовж правого берега, на піщаний путівець до ледве помітної бухти навпроти острова, де виднілися

мостова опора і невеличкий білий будинок. З пологого берега збігали сходи: сьогодні, як і завжди, там стояли три чистеньких човни, якими ще майже не користувались.

Однаке цього разу водій насторожився. Йому раптом здалося, що він збився з дороги. Він зупинив машину. Потім розвернувся. Три машини застигли на вузькому виступі берега. Старий Бентгайм накинувся на свого шофера:

— Що сталося?

— Мені здається, що я заблукав,— промовив збентежений шофер.

Тим часом Боден, який гостював тут також часто — його батько замолоду товаришував із старим Кастріціусом,— вискочив з машини й вигукнув:

— Вона повинна стояти там!

— Але її там немає,— сказав пригнічений шофер.

— Що сталося? — запитав віце-президент Вайс. Він сидів і чекав. Вілкокс підбіг до обох Бентгаймів. Вони, як і Боден, стояли, прикипівши поглядами до голої, свіжозораної ділянки землі, де мала стояти вілла «Мелані». Старий Бентгайм грубо сказав шоферові:

— Поїхали! Ви й справді заблукали.

— Ні, не заблукав,— майже розпачливо промовив шофер,— я їхав правильно. Вона стояла тут.

Серед цієї метушні раптом з'явився Гельмут фон Клемм. Ойген Бентгайм — він одразу відчув, що шофер їхав правильно, але щось тут було не так,— уп'явся очима в Клемма й подумав: «Навіщо батько викликав його сюди?» А в старого Бентгайма промайнуло: «Навіщо Ойген запросив його?»

Гельмут фон Клемм, водячи примруженими очима, став у коло безпорадних, спершу спантеличених і розгублених, а потім зніяковілих, мовчазних учасників конференції. Він промовив:

— Комерційний радник Кастріціус учора помер. Вже саме тому ця нарада не може відбутися в нього. Крім того, фірма, яка після смерті Кастріціуса заволоділа цією землею, згідно з його заповітом, одразу знесла будинок.

— Це неможливо! — вигукнув Ойген.— Наша невістка мусила б знати про це. У неї був чудовий настрій, коли ми від'їздили.

Гельмут фон Клемм пильно глянув на молодого Бентгайма. Хоч їхні погляди зустрілися тільки на мить, кожен відчув взаємну ненависть. До того ж Ойген зрозумів, що Гельмут фон Клемм сказав правду, хоч той притишено й додав:

— А ваша невістка, фрау Нора, якраз нічого про це й не знала.

— Це просто якесь безглуздя! — вигукнув Шпрангер.— Я принаймні знав би про це.

Гельмут обпик обличчя радника юстиції своїм сердитим, невеселим поглядом. Потім сказав:

— Ідьте в Таунус, там на смертному одрі лежить ваш друг.

— Вілкоксе, скажіть, будь ласка, що ж сталося? — гукнув з машини віце-президент Вайс.

Вілкокс повідомив те, що зрозумів:

— Здається, вчора помер пан Кастріціус. Фірма, якій він заповів цю землю, нічого не знала про нашу конференцію тут. Фірма на диво швидко почала тут хазяїнувати.

— Розумно, — промовив Вайс і додав: — Але ми повинні кінець кінцем почати нашу нараду. Де?

Учасники конференції, все ще досить спантеличені, почали радитись якимось несміливо, впівголоса, ніби покійник лежав поблизу.

— В кафе бібріхерського замку. Вдень там майже немає відвідувачів, — запропонував Гельмут фон Клемм.

— Сподіваюся, ви жартуєте, — сказав директор Бентгайм. — Моєї ноги там більше не буде.

Ойген подумав: «Чи він справді забув, що там застрелили нашого Отто, чи хоче пошити нас у дурні?»

Зрештою, це було навіть добре, що поруч опинився Гельмут фон Клемм. Він був чоловік спритний і неймовірно швидко підшукав поблизу приміщення, придатне для конференції. Коли всі поїхали, Клемм ще раз спустився на пристань і подивився на голу ділянку, яку він, виконуючи доручення Кастріціуса, звелів вночі зрівняти з землею.

5

Ріхард пішов до Ульшпергера поділитися своїми намірами.

За останні дні вони обговорили стільки давніх і нових рішень, що Ульшпергер не здивувався пізньому гостеві. Його дружина — вона завжди трималася прямо, носила гладеньку сукню, що не приховувала її стрункої постаті, — не забарилася з чаєм і коньяком. Вона була скоріше привітна, ніж ввічлива.

Залишившись з Ульшпергером сам на сам, Ріхард одразу почав доводити, ніби це питання вони обговорювали вже не раз, — чому він вирішив учитися заочно. Ульшпергер перебив його, вигукнувши:

— Я чекав цього! Ти зробив правильно.

Ріхард трохи здивувався, але й відчув полегкість. Він сказав:

— Я довго зважував, чи мені під силу все це в такому віці.

Ульшпергер сказав, ніби хотів заспокоїти Ріхарда:

— Вік живи — вік учись. Добре вже, що ти берешся за це діло.

— Не забувай, що тобі було легше. В тебе навчання проходило гладко. Там, у Радянському Союзі. Ти мав досить часу. Ти був молодий.

Обличчя Ульшпергера раптом зробилось замкнене, холодне й майже бундючне. Принаймні так здалося, хоч причини він і не зрозумів.

— Я не завжди був молодий,— відповів Ульшпергер.— І не все йшло гладко.

«Чому?» — хотів був запитати Ріхард, але раптом йому спало на думку, обличчя Ульшпергера стало замкнене не від гордості, а від якогось болю, якого Ріхард не знав. Він нічого не запитав. Ульшпергер сам повів далі:

— Так, звичайно, починалося все добре. Потім настали жорстокі часи. Мені пощастило більше, ніж іншим. У мене вже були справжні друзі. Друзі, які ніколи не покидали мене. Які знаходили в собі мужність і завжди виручали мене. Це було просто диво, що я вийшов на волю. Потім я справді вчився, як навіжений. А потім війна. Але я ніколи не був готовий до всього. Я маю на увазі: до звичайного іспиту.

— Мені розповідали,— сказав Ріхард так тихо, ніби ненароком зачепив заборонене,— що в Радянському Союзі тобі допомагали всі. Мені це було зрозуміло, адже ти втік з гітлерівської Німеччини, після всього того, що вони вчинили з твоєю сім'єю. Але як могло статися, що тобі спочатку не повірили?

Ульшпергер коротко усміхнувся:

— Таке могло статися. Я тобі поясню це іншим разом.

Ріхард заговорив покvapливо, але так само тихо:

— Я гадав, що тобі ніколи не бракувало допомоги. Тут усі вважають, що там у тебе завжди була добра репутація...

— Нехай вважають,— сказав Ульшпергер.— Це нікому не зашкодить. Навпаки.

— Але чому ти хотів, щоб і я так вважав? — спитав Ріхард.— Чому ти ніколи не розповів про це мені?

— А що б це дало? — відповів Ульшпергер і, оскільки Ріхард мовчав, повів далі:

— Подумай, що змінилося б, якби ти взнав, що якийсь там Ульшпергер безвинно був ув'язнений? Ти б тепер, у червні, повівся по-іншому? Ні, ти повівся б так само. А в гітлерівській Німеччині? Тим більше. А в Іспанії, де Франко крав і досі краде землю й воду в селян? Ні, так само. От бачиш.

— Але хто був винен у всьому тому? Берія? Він повинен хоч тепер зрозуміти це!

Обличчя Ульшпергера знову прибрало холодного виразу — принаймні так знов здалося Ріхардові.

— Облиш,— сказав Ульшпергер.— І без цього багато чого змінилося. Тепер у нас інші турботи, зовсім інші проблеми.— І повів далі так, ніби вони не відходили від питання, що привело Ріхарда в його дім.— В усякому разі, навчаючись заочно, ти зрозумієш багато нового в нашій роботі. А взагалі, наші думки й тоді не часто збігатимуться.

Знову увійшла дружина Ульшпергера. Струнка, як свічка. За-

пропонувала ще чаю. Ріхард сказав, що йому вже пора додому, його дружина недавно народила дитину.

— Чому ж ти відразу не сказав? — здивувався Ульшпергер.

Ульшпергери побажали дитині щастя, але їхні обличчя, хоч і усміхнені, залишалися серйозними. Це добре відчував Ріхард.

Повертаючись додому, він дав великого гака. Навіть Ганні йому не хотілося зараз бачити, навіть дитини.

Він був збуджений і хотів спершу заспокоїтись. У нього змінилося уявлення не тільки про Ульшпергера, але й про багато чого іншого. Ульшпергер сказав, вагаючись, усього кілька слів і відразу вмовк; очевидно, досі він гадав, що Ріхард нічого не знає про його, Ульшпергера, долю, але знає долі схожі на його.

Та, побачивши в очах Ріхарда розгубленість, Ульшпергер враз замовк. Він зрозумів, що цей розумний, чесний чоловік, який зазнав у житті стільки горя, вперше довідується про те, що тепер почув. Ось чому він умовк, міркував Ріхард, ідучи без усякої мети понад річкою, а потім через Нойштадський міст. Він бачив перед собою гарне суворе обличчя Ульшпергера, його пряму постать... «А я, я іноді заздрив цьому чоловікові. А тепер відчуваю до нього... Що? Повагу? Ні, щось більше. Велику повагу? Не знаю, як це можна назвати. Знаю лише, що без таких людей, як він, наш світ не став би таким, який він є сьогодні. Знаю і те, що так, як він, можуть діяти лише безмежно віддані, цілком безстрашні люди. Все, що йому було несправедливо заподіяно, він може викинути з голови як щось другорядне, як помилку, жертвою якої він став випадково.

Ніщо йому не перешкоджає, ніщо не зможе перешкодити йому цілком бути з нами. Усі ці роки він мовчав. Чи правильно він робив? Так, правильно. Він не міг нічого сказати. Багатьох це збило б з пантелику.

І що б з Ульшпергером не сталося, він ніколи не розчарується в своїй справі, ніколи не похитнеться його довір'я...

Ганні, моя Ганні, коли помер Сталін — того ранку Янауш, що тепер у в'язниці, видався мені таким зухвалим, — Ганні переживала не так боляче, як я. Може, вона про щось здогадувалась? Розповісти їй про те, що сказав мені Ульшпергер? Ні. Йому, напевне, не хотілося б, щоб я кому-небудь про це говорив. Навіть найдорожчій мені людині. Може, він уже навіть жалкує, що сказав мені тих кілька слів.

На середині Нойштадського мосту Ріхард рішуче повернув назад і побіг додому, радіючи зустрічі з своїм крихітним синочком.

Він так само тішився старшим хлопчиком. Йому навіть важко було сказати, котрого з них він любить дужче — свого чи чужого.

Томасові ще ніколи не доводилось перетинати республіку в північному напрямі. Він надивився досхочу. Ось пагорби повирівнювались і земля вже не згорталась у сувої. Навкруги стояла неймовірна тиша. В численних озерах віддзеркалювалося небо.

Коли він, досить втомлений поїздкою, прибув на місце, йому ще з автобуса показали новий будинок культури. У вікнах світилося — чи там уже увімкнули світло, чи ще від сонячного проміння?

Томас забув про втому. Він був жадібний до нового, до радості.

Збентежений від радості, він зайшов у святковий зал. Там мала відбутися вистава — після того, як гості патанцюються, завіса підніметься. Але навіть опущена, ця розмальована завіса — на ній був ліс, в якому легко заблукатися — обіцяла присутнім незвичайну й захоплюючу гру.

Назустріч йому поміж накритими столиками уже поспішав Роберт Лозе. Одначе в їхній зустрічі нічого особливого не було. Здавалося, вони ніколи не розлучались. Зовні все виглядало звичайно й просто. Це й була дружба. Давня, міцна.

Роберт анітрохи не змінився, подумав Томас. Тобто він навіть не подумав про це, бо Роберт виглядає так само, як і колись. А Роберт подумав, що Томас змінився. Наче трохи постарів, на обличчі сліди пережитого. Обличчя, звісно, не може завжди лишатися таке, як аркуш паперу, — біле, гладеньке.

Головний інженер Томс саме кінчав промову. Він говорив коротко і ясно. Його слова то викликали радість, то спонукали до роздумів. Люди збуджено заплескали в долоні. Ще не стихли оплески, як полинула мелодія. Але не танцювальна. Просто пісня, багатьом тут не відома. Швидше сумна, ніж весела, але водночас святкова. Наче відгомін їхнього звичайного життя. Так, ніби човен відірвався від берега, і враз усе, що лишилось позаду, забулося. Співав хор — голоси лунали, мов звуки органа. Виконувалося щось російське. Потім полинув один голос. Теж ніби звук органа. Голос негритянського співака з Америки. Потім хор заспівав веселу пісню, яку знали всі. Немовби всі знову причалили до берега. Подорож була приємна. Але причалити до рідного берега теж було приємно.

Роберт повів Томаса до свого столика. Томасові здалося, що він ще з дитинства знає невеличку тендітну жінку з гладеньким і чорним, як воронове крило, волоссям. Подаючи руку, вона глянула на нього своїми на диво голубими очима. Томас подумав: «Яка красуня! Ах, та це ж Лене Ноль. Тепер вона дружина Роберта».

Лене налила йому кави і сказала:

— Ти стомився в дорозі.

Тільки-но Томас сів на місце, яке тримали для нього, як полинула танцювальна музика. На сцені сидів оркестр, виблискуючи й перели-

ваючись усіма барвами Відразу всі посхоплювалися й, побравшись за руки, почали протискуватися до чистенького, ще не зайнятого майданчика. Всі немов давно чекали на цей танець, який зніме з них увесь важкий тягар, що його кожен мусить носити, хоче він цього чи ні. Томас обняв Лене, а Роберт, украй здивований, усміхнувся «Що це за хлопець? — міркували ті, що лишились сидіти.— Танцює непогано». А Роберт подумав: «Як гарно виглядає моя Лене А чорна сукня, яку я їй купив, міниться синім відтінком, як її волосся. А Томас он як підріс».

Вмить вони опинились посередині танцювального майданчика. Думати вже не було коли. Радіти чи сумувати — також. Всі захоплено танцювали. Оркестранти грали на інструментах, яких у Коссіні ніколи не побачиш, хіба в Берліні, та й то дуже рідко. Музика, хоч і не зразу, змусила людей забути про все на світі

Роберт був серед тих небагатьох, хто ще не танцював. Він спостерігав і радів. Томс сказав йому: «Це має бути таке свято, щоб люди відчували, що таке справжнє свято».

Роберт був радий, що свято вдалося. Він радів також, що Лене, танцюючи з Томасом, уже не думає про те, що її мучило останніми днями.

Адже відколи Томс подарував Робертові ту книжку, від якої він не міг відірватись цілу неділю, між ними щось сталося. Вперше відтоді, як Роберт привіз Лене сюди з Коссіна, щоб жити з нею на завжди. Жодне з них не підозрювало, що між ними коли-небудь може дійти до конфлікту. Але конфлікт виник дуже скоро. Тієї самої неділі, коли Роберт закінчив читати, Лене скористалась кількома вільними годинами — тепер вона працювала монтажницею на заводі Фіте Шульце,— щоб знайти в книжці те, що так захопило Роберта.

Коли Роберт повернувся з роботи, Лене була бліда й мовчазна. Вона подала йому їсти. І все. З дня на день вона все більше замикалася в собі. Він ніяк не міг збагнути, що з нею. Якось запитав у Ельзи:

— Скажи, вона хвора?

Ельза зрозуміла його запитання й відповіла:

— Вона прочитала твою книжку.

Лише три дні тому Робертові вдалося поговорити з Лене. І тут її прорвало, вона почала тихо, як розмовляла завжди, але сердито, майже в розпачі:

— Я, я завжди вважала, що ти був зовсім інший. Я завжди вважала, що ти був набагато кращий. Я завжди вважала, що давно знаю все про тебе. Ти часто й багато розповідав мені про громадянську війну в Іспанії...

— Так, Лене, я був там, я знову зустрів там Ріхарда.

— Так, так, ти зустрів Ріхарда. Але я вважала, що ти завжди робив усе тільки правильно. Коли я ще була з Альбертом, що завжди

був поганню, я вірила, що ти хороший, а тепер читаю, що ти теж був з нацистами...

— Так, Лене, я змінився, про це ясно й відверто написано в книжці.

— Авжеж, Роберте, про це написано в книжці, але раніше я вважала, що тобі не треба змінюватися, що ти був такий усе життя, як Ріхард Гаген, твій товариш. Що тебе так озлобило? Мені, звичайно, треба було куди більше часу, ніж тобі, щоб зрозуміти все. Це правда. Але ти теж повинен був змінитися, а я вбила собі в голову, що ти завжди все робив правильно. Ти змінився аж тоді, коли погано повелися з твоїм учителем, коли ти дивився з насипу, як його б'ють. Про це написано в книжці. Тепер ти розумієш, чому я сердита на тебе? Розумієш?

Роберт узяв її обличчя в свої долоні, і так вони проговорили до глибокої ночі. Потім обійнявшись, поснули, втомлені своїм клопотом.

Після тієї розмови все пішло добре. Так добре, що вони вже не згадували про минуле, і ніколи не згадають. Добре, як на цьому святі...

Томас подумав: «Вона легка, як пір'їнка. Вгадує кожен мій рух». І ще він подумав: «Як добре, що я вмію танцювати». Він пригадав, хто його навчив танцювати. Пригадав, як подруга Пімі, Сільвія, висока й худа, потягла його танцювати, наказуючи забути будь-який страх. У його пам'яті пари двоїлись, троїлись, немов відбивалися в дзеркальних стінах. Тоді танець теж захопив його так, що він забув про все на світі. Зникли і страх, і сором. Тільки чулося зрідка, як Пімі сичала: «Не забувай, повіє, це мій Томас!»

Тепер вони обидві у в'язниці — і Пімі, і Сільвія. А він кружляє в цьому чудовому танку, що гасить у ньому все минуле. «Мені їх шкода», — подумав Томас, але лише мимохідь, бо танок дуже схвилював його.

Лене вернулася до столика й посиділа хвилинку рука в руку з Робертом. Та коли знову залунала музика, обоє пішли танцювати. Томас запросив розпатлану дівчину в зеленій сукні. Потім з Лене танцював Томс. Томас сів біля Роберта. Обидва спостерігали за парами.

Раптом увагу Томаса привернула дівчина, що саме пропливла повз Томса з Лене. Вона була у сукні в червоний і коричневий горошок. Серед багатьох чужих облич Томас бачив її обличчя всього якусь мить. Потім та дівчина, весело кружляючи, виринула в іншому місці. І знову зникла з очей. Томас злякався, ніби втратив бозна-що. Потім вона виринула знову, але вже не кружляла, а рухалась повільно й плавно. Та ось вона знову зникла з очей. І знову з'явилася. Йому захотілося схопити її. Яке йому діло до решти людей? Яке йому діло до повного залу? Йому захотілося схопити її і ніколи більше не випускати. Він одразу зрозумів: це та, що потрібна

йому. Дівчина у сукні в червоний і коричневий горошок. Але вона танцює не з ним.

Коли музика стихла, йому стало самотньо. Він підвівся.

— Ти куди? — спитав Роберт і, всміхнувшись, схопив його за рукав. Але Томас висмикнув руку. Знову загравав оркестр. Він запросив першу-ліпшу дівчину з нафарбованими губами й нахабним обличчям, але тільки для того, щоб у танці наблизитися до іншої. Він кружляв з дівчиною, що не переставала говорити йому зухвалі речі. Але та, якої він прагнув, зникла, як марево. Раптом щось торкнулось його руки, і він одразу зрозумів, що то її волосся, шорстке й тепле. Томас зрозумів це раніше, ніж встиг повернути голову. Він миттю побачив її обличчя, але вже не зблизька. У неї було густе каштанове волосся, дотик якого він ще відчував на руці, але її обличчя вже не було видно. А та, що нахабно повисла на ньому, без угаву патякала, і дуже хотіла танцювати з ним весь вечір. Він відвів її до столика і відразу запросив розпатлану в зеленій сукні. Пхе, який він зрадливий! А його дівчина знову десь зникла. Потім звідкись виринула, але він уже не міг наблизитися до неї. А тоді він знову побачив серед багатьох чужих облич її чисте обличчя. Воно теж здалося йому чуже. Він подумав: «Невже я тебе ніде не зустрічав? Якщо ти ще раз промайнеш повз мене, я впізнаю тебе. Я десь бачив тебе зовсім зблизька. Але де? Коли?»

Людам було весело. Вони відсапувались, глибоко дихали. На столику Роберта було повно закусок і напоїв.

— Пригощайся, Томасе, — припрошувала Лене.

Він устав. Обережно рушив поміж столиками. Але бачив лише звичайних дівчат і жінок. Розпитувати в Роберта йому теж не хотілося. Адже довелося б її описувати. А робити це йому аж ніяк не хотілося.

Після короткого перепочинку знову заграла музика. Знову всі пішли танцювати. Навіть старі. Аж білі чуприни маяли. Ніхто більше не соромився. У цьому святковому залі всім було добре. Тут кожен знав усе один про одного. Адже денні і нічні зміни працювали разом. І чого було соромитись? Вони завжди разом важко й напружено працювали, а тепер разом веселилися.

Тільки Томас, коли та дівчина пішла танцювати не з ким іншим, а з Томсом, усе соромився запитати свого друга Роберта: як її звати? Хто вона? Йому стало важко на серці, адже Томс не відпускав тієї незнайомки. Може, це його дівчина. Може, його дружина... В розпачі Томас ладен був запитати Роберта, але той уже танцював з Лене. Обоє думали так само, як і багато інших пар: «Ми належимо одне одному. Що нам якась суперечка? Не більше, ніж пил. Тепер у нас починається справжнє життя».

Багато пар перестали танцювати. Вони зробили коло для Томса й дівчини у сукні в червоний і коричневий горошок. Вони дивилися на цю пару й плескали в долоні.

Коли Томас, сидячи між Робертом і Лене, засмучено пив крізь соломинку сік, зовсім поруч між столиками виринула та дівчина. Вона була сама. Якусь мить вона непорушно стояла перед Томасом, і її золотаво-каштанове волосся виблискувало. Потім вона промовила:

— Скажи, Томасе, ти мене справді не впізнав? Тільки тому, що коси в мене не заплетені? Чи, може, не хочеш зі мною танцювати?

Томасові спало на думку зовсім дурне: «Це ж вона одягла сукню бідної Елли». Роберт засміявся:

— Він тебе, Тоні, справді не впізнав.

— Невже? — мовила Тоні й усміхнулась. Вона ніколи не сміялася дзвінко.

— Можете заночувати в нас, — сказав Роберт. — Ми, як організатори цього свята, повинні лишитись тут, поки не розійдуться всі гості.

— Ще довго, — зауважила Лене. — Треба допомогти прибиральницям. Я думаю, що ти, Роберте, звідси відразу підеш на роботу.

Може, вони так вирішили, щоб молоді могли побути разом ще кілька щасливих годин? Томас подумав про це вже пізніше, якщо взагалі так подумав.

Ельза спала міцно. Якщо вона щось і почула уві сні, то подумала, що це навшпиньки увійшли батьки. Томас був щасливий. Радість бриніла в ньому, як бджола літнього дня, хоч він уже засинав на ногах.

Раптом він схопився. Рука його була вільна. Він лежав у ліжку сам. Тоні сиділа біля вікна. Вона плакала. Томас пригорнув її і почав розпитувати, але вона заплакала ще дужче. Не хотіла нічого говорити. Томас почав зціловувати її сльози. Тоні трохи заспокоїлась, узяла себе в руки й заговорила, спочатку тихо, а потім рішучіше:

— Хіба це пристойно, що ми тут удвох? Ні, негоже так, негоже. І те, що ми кохаємо одне одного, як божевільні, і те, що ми щасливі, і те, що ми переживаємо обоє велику радість, одну радість, а все інше для нас одразу зникло.

— Та це ж добре, дуже добре, — заспокійливо відповів Томас, погладжуючи її тепле волосся, — ти і я, ми назавжди належимо одне одному, ми зрозуміли це нарешті. Хіба це погано?

— Це добре, — погодилась Тоні, — я сама давно відчувала, що ми належимо одне одному. Але тепер це серйозно, я маю на увазі, що саме тепер прийшла до нас ця велика радість, саме тепер, і мені боляче, мені здається, що це несправедливо.

— Що тут несправедливого? Чому тобі боляче?

— Через Гайнца. Він у в'язниці. А ми тут обоє разом. Навіть не згадаємо про нього.

— Так, Гайнц був у в'язниці! — вигукнув Томас. — Але тепер він

напевно на волі, твій Гайнц. Несподівано з'явився Гайнер Шанц. У цього таки заговорила совість. Він зрозумів, що погубив Гайнца. Адже це Шанц збив Штрукса.

— Ні! — вигукнула Тоні.— Гайнца ще не звільнили. Його не так скоро випустять. Хоч він і не збивав Штрукса. Але під час слідства — коли з'ясується кожна деталь, кожне слово, кожна думка,— було доведено, що він винен багато в чому. Ах, Томасе, якби в кожному з нас копнути глибше, то чи не були б винні й ми багато в чому? В кого, скажи, не виникало поганих думок про те чи те? Хто не косився на іншого? Хто втримається від поганого слова, коли на заводі таке закрутилося? Навіть такі люди, як ти і я, що віддали б життя за нашу справу, і то іноді скажемо зле слово, коли щось не так.

Вони довели, що Гайнц був серед тих, хто перший починав страйк, а ще раніше підбурював людей. Це з'ясували аж тепер. Його ув'язнили. Він нещасний, хоч Гайнер Шанц і з'явився. З його боку це було порядно, навіть дуже порядно. Але життя Гайнца все одно розбите.

— І через це ми не повинні бути разом? — різко урвав її Томас.— Невже ми повинні розбити й своє життя? Кинь плакати. Ти дуже любиш Гайнца і не можеш його забути.

— Навіщо ти кажеш мені таке першого ж ранку? Та ще навіть і не ранок. Адже ти знаєш, що я кохаю тільки тебе, більше нікого. Я зовсім не думаю про те, з ким ти був раніше,— ні про Ліну, ні про ту незнайому дівчину, що завдала тобі стільки прикрощів і клопоту. Всі про це говорили, а мені було байдуже. Я ніколи не думаю про те, що в тебе було. Бо відтоді, як я тебе добре роздивилась, побачила в нас удома за столом — тоді ти допомагав Робертові готуватися до вступу на підготовчі курси, а потім переселився до нього в комірчину,— я раділа, що живу з тобою під одним дахом.

А коли ти почав ходити з Ліною, мені стало прикро; я хотіла розлучити вас. Я знала й те, що вона не для тебе, що Ліна не буде з тобою завжди, що тобі потрібна тільки я. Так, але в твоїх очах я була дурненькою дівчинкою, просто дитиною. Ти навіть не звертав на мене уваги. Я помітила, хоч ти, мабуть, вважав, що я дурненька, що з тобою щось скоїлось, я подумала: може, він покине Ліну? Тоді біля мене вже почав упадати Гайнц. Він був самотній, його мати була страшенно хвора. Але він не кидав її напризволяще. Завтра я неодмінно провідаю її в лікарні. Вона, видно, й не здогадується, що сталося з Гайнцом. Так, я ходила з Гайнцом Келером, але я, Томасе, не хотіла, щоб мої з ним взаємини стали тривкими, я боялася, що коли зв'яжу себе з Гайнцом, то втрачу тебе. Адже коли-небудь ти зрозумів би, ти повинен був зрозуміти, що я — твоє справжнє кохання. А вчора ввечері це сталося. Це повинно було статися, і це сталося.

Ти повинен зрозуміти, чому мені прикро за Гайнца. Ми, я і ти, ми кохаємо одне одного, ми щасливі, а його якось кинули напризволяще.

Нараз Томас спалахнув гнівом:

— Що ти верзеш? Якщо розібратися, то це Гайнц кинув нас напризволяще. Він зв'язався з тими, хто був проти нас. У нього не бракувало розуму самому розібратись у всьому. Але він не хотів розібратись.

— Мені прикро, що він цього не розумів, але ще прикріше, якщо він не хотів цього зрозуміти.

— Ти й досі любиш його.

— Може, й люблю. Трохи. А чому б і ні? А хіба тобі не спадало на думку, що ти повинен був поговорити з ним інакше, розумніше? Хіба ти не думав, що повинен був приділити йому більше уваги?

«Вона має рацію,— подумав Томас.— Мені справді спадало таке на думку. Ми ніколи не дбали про нього по-справжньому. Хіба тільки тоді, коли все йшло як слід. А ще тоді, коли ми разом училися. А коли в Гайнца щось не виходило, він ставав для всіх обтяжливим. І все через його гострий язик. А тепер уже пізно».

Тоні, ніби відгадавши його думки, сказала:

— Ніколи не буває пізно.

Томас насупив брови. Він усе думав: чому Тоні досі не може забути Гайнца? Але йому подобалась її вперта, непідкупна вдача. Вона б ніколи не змогла збрехати, ні разу, навіть тоді, коли його серце могло б розірватись від її відвертості. Все в ній подобалось йому, він усе любив у ній — і те, що давало йому радість, і те, що завдавало болю.

Вони поспали до ранку. Роберт і Лене були на роботі. Ельза вже двічі заглядала до них, потім запитала:

— Хто ви? Чому ви тут? Ви тут залишитесь?

Томас засміявся:

— Ти що, забула нас? А ми з тобою давні друзі.

— Ах так,— промовила Ельза. Її маленьке личко насупилось. «Де ж ховається те минуле? То воно було десь далеко. Раптом, коли вона забажала, тихенько з'явилося».

Томас вирішив їхати до Коссіна через Грайльсгайм. «Учитель Вальдштайн повинен познайомитися з моєю дівчиною»,— подумав він.

Томас не знав, скільки хлопців і дівчат, що жили в грайльсгаймівському дитячому будинку, думали через кілька років так само: «Вальдштайн неодмінно повинен познайомитися з моїм хлопцем чи з моєю дівчиною». Але сам Вальдштайн, коли не мав довго вістей від котрогось із своїх учнів, думав: «Чому я не знаю, як він живе? Він ще й досі сам? З ким він зв'яже свою долю?»

Дорогою вони зустріли групу маленьких корейців, яких учитель вів у басейн. Томас пригадав, що його колишній дитячий будинок

тепер майже повністю заселений цими дітьми. В незнайомому вчителі він упізнав Войду. Коли Томас останнього разу приїздив сюди, всі вже спали, і Войда замість Вальдштайна приймав його; це дуже розчарувало Томаса.

Войда подивився їм услід. Томас із Тоні йшли з вокзалу, взявшись за руки. «Яка гарна в нього дівчина, мабуть, він недавно знайшов її».

Войда завів свою групу в басейн. Він погойдувався на перекладині — в нього раптом зникло бажання пустувати.

Десятків зо два чорних, мов ожина, очей поблискували довкола нього. Діти щось вигукували, ніби заманюючи його до себе. Він не міг зрозуміти, чому вони раптом збилися до купи, понахиляли голови й почали про щось жваво говорити. Войда не міг звикнути до їхньої мови, вони засвоїли від нього куди більше слів, ніж він од них. Один хлопчик раз по раз підходив до перекладини й дивився на вчителя з радісною, але серйозною усмішкою доти, доки Войда погладив його по голівці.

Войда подумав: «Чому я тут? Саме я? І саме тут? Я ніби збожеволів через ту жінку, вродливу, але холодну й злу. Вона пішла з мого серця, не залишивши й сліду. Замість неї в моє серце ввійшли ці чужі діти. Я більше не люблю ту жінку. Мені стали миліші ці діти...

Як важко я надривався на будівництві, щоб залишитися там, де жила та жінка. Тепер вона мені зовсім огидна. А як напустився на мене майстер, коли я, прикипівши до приймача, слухав повідомлення про смерть Сталіна. Мене витурили, бо я не міг терпіти, коли ганили покійника. Ні, не зовсім витурили. Мені самому раптом набридло будівництво, дружина, все моє божевілля. А людей, що ганили покійника, я просто не хотів бачити... Коли це було? Кілька місяців тому? Здається, що відтоді минули роки».

Йому знову спала на думку та молода пара: «А дівчина таки гарна. Спокійна й гарна. В їхньому коханні немає ні страждань, ні розчарування. А може, все-таки, є? Не знаю. Може, вони й страждають і розчаровуються, але не так, як колись я».

Хлопчик, що хтозна-чому так прив'язався до Войди, знову підійшов до нього. Він почекав, поки Войда обняв його. В цю мить Войда відчув у собі ту велику силу, що колись вернула його до професії вчителя.

Вальдштайн був радісно здивований. Томас знову став для нього улюбленим, незамінним учнем. Маленькі корейці, що не пішли в басейн, а гралися в садку чи вчили уроки, розглядали Томаса й Тоні, ніби ці юнак і дівчина чимось відрізнялися від усіх інших юнаків і дівчат, які приходили сюди. Може, їх вразило те, що Вальдштайн радісно обняв Томаса.

— Ці діти залишаться тут доти,— пояснив Вальдштайн,— доки буде остаточно підписано мирний договір, а їхня країна від-

будована так, щоб вони могли в ній жити й допомагати дорослим. Тобто ми пошлемо туди вже хлопців і дівчат, навчених якомусь ремеслу або чомусь такому, що їм стане в пригоді, коли вони відбудовуватимуть свою країну.

В душі Вальдштайн почував себе ніяково, коли про це заходила мова. Адже як тільки діти поїдуть на батьківщину, будинок нарешті закриють.

Він уникав таких думок, але знову повертався до них.

— Ми пояснили дітям, що там настало перемир'я. Може, недалеко той день, коли вони зможуть повернутися додому... Більшість дітей принишкли, і ми, Войда і я, подумали, що вони нас не зрозуміли. Перед обідом виявилось, що один із наймолодших хлопчиків зник. Ми обшукали будинок, сад, весь Грайльсгайм, сусідні села. Всі допомагали в пошуках. Нарешті його знайшли на автобусній зупинці, скоцюрбленого, змореного сном. Він хотів поїхати додому, хоч і не знав, який далекий і важкий шлях чекає на нього.

А один із старших хлопчиків злякався й запитав по-німецькому: «Мене відправлять назад?»

— Я це розумію! — вигукнув Томас.— Я б хотів його побачити. Це саме було й зі мною. Я вважав, що повернутися назад означає повернутися до того самого життя.

Потім Томас почав іншу розмову:

— Якої ти думки про книжку, в якій ідеться про вас трьох?

— Я не знаю, яку книжку ти маєш на увазі.

— Ти ще не читав? Її написав Герберт Мельцер. В Іспанії, коли переміг Франко, вони лежали разом у печері, і Роберт Лозе розповів про свою юність. Він заздрив Ріхардові, якого ти любив за кмітливість. А Роберт вчився слабенько, тому йому подобалося, коли нацистський вчитель хвалив його то за те, то за те. І Роберт прикрив до нацистів. Уже потім з залізничного насипу він побачив тебе серед заарештованих. Вони били тебе. Після цього він зненавидів нацистів.

А потім в Іспанії, у печері, кожен поклявся: коли пощастить врятуватися, то перекаже привіт найдорожчій людині. Роберт просив переказати привіт тобі.

Роберт, звичайно, мені про це нічого не розповідав. У книжці є факти достовірні і вигадані. Завтра я вишлю її тобі.

Вальдштайн пригадав: «Коли ми, в'язні, багато днів і ночей душилися у вагонах, до мене якимось протиснувся один чоловік, щоб переказати привіт. Більше я не зустрічав того в'язня. Може, то він написав книжку».

Він задумливо дивився перед себе.

Його розбудив погляд Тоні. Дівчина уважно розглядала людину, про яку Томас розповідав їй так багато.

Вальдштайн усміхнувся і запитав:

— Ви, певне, належите одне одному? Добре, що й ти приїхала сюди Як тебе звати?

— Тоні Ендерс Він уже давно живе в моїх родичів

«Це вона,— подумав Вальдштайн,— написала мені, що з ним щось сталося і я потрібен Томасові Я повинен про нього подбати»

Ріхард з Робертом відвідали вчителя Вальдштайна випадково того самого дня Причиною їхнього приїзду була, очевидно, книжка, в якій їм трьом було відведено важливе місце До того ж у важку годину кожному хочеться побути з друзями, вилити душу

Скоро вони заговорили про Герберта Мельцера — автора книжки, який несподівано звідкись з'явився, розтривожив їх і безслідно зник.

Вальдштайн вважав якби Мельцер був ще живий, він неодмінно б розшукав когось із них Він би помітив також, що пропустив у своїй книжці щось важливе, необхідне в їхньому житті, в яке він проник так глибоко, але, звичайно, лише до певного періоду І все-таки, думав Вальдштайн; навіть те що пропустив письменник, якщо він справжній письменник, може звучати як засторога Хто знає, що чекає учня, якого ти неправильно навчав.

Невдовзі Роберт з Ріхардом поїхали — кожен у свій бік. Після того, як вони швидко, але зворушливо розпрощалися, Вальдштайн лишився наодинці з книжкою

Раптом йому стало незрозуміло, чому його так мучить думка про те, що колись школу-інтернат закриють. Ні, школу ніколи не закриють, поки — як учора й сьогодні — до нього йтимуть люди, що колись були його учнями Не закриють навіть тоді, коли вони до нього не приходитимуть. Навіть тоді, коли вони в своєму майбутньому нелегкому житті, в житті, де, мабуть, будуть нові труднощі, хоч раз запитають себе: хіба мене, ще молодого, не навчив Вальдштайн чомусь такому, на що я можу спертися в житті?

Він відчув, що його дитячий будинок у книжці Мельцера буде завжди відкритий, у нього заходитимуть і з нього виходитимуть тисячі хлопців і дівчат Навіть тоді, коли від нього, Вальдштайна, або від Роберта, Ріхарда чи навіть наймолодшого з них, Томаса, не залишиться тут і сліду

ПІСЛЯМОВА

Читач, якому, крім «Довір'я» (1968), відомі також романи «З ким ти?» (1959) і «Мертві лишаються молодими» (1949), безперечно, дійде висновку, що між цими трьома романами Анни Зегерс є тісний зв'язок. Іноді їх навіть об'єднують у трилогію. Підставою для цього насамперед є те, що деякі персонажі, — наприклад, комерції радник Кастріціус чи молодші представники родини фон Клеммів — проходять через усі згадані вище книжки. Проте, коли брати до уваги лише сюжетні зв'язки, то швидше можна говорити про дилогію, яка складається з двох останніх романів. «З ким ти?» закінчувалося поміткою «Кінець першої частини», другою частиною стало «Довір'я». До цього роману перейшли не окремі дійові особи (як раніш із «Мертві лишаються молодими» до «З ким ти?»), а переважна більшість, бо в ньому розв'язуються сюжетні вузли і вирішуються конфлікти, які зав'язалися, виникли ще у перші повоєнні роки, коли підіймався з руїн коссінський сталеплавильний завод, коли нові, соціалістичні форми життя тільки-тільки зароджувалися у НДР.

Однак роман «Мертві лишаються молодими» споріднений з подальшою дилогією не лише спільними персонажами. На таку спорідненість можна було б і не звертати особливої уваги — адже ні молодший фон Клемм, ні навіть Кастріціус у романі не роблять погоди. Важливе тут інше: дилогія і хронологічно, і тематично, і ідейно продовжує роман «Мертві лишаються молодими», що охоплює двадцять п'ять років німецької історії. І яких двадцять п'ять років! Від трагічних днів кінця революції 1918 року до краху гітлерівського рейху. То були роки небачених досі класових битв, роки великих перемог і болісних поразок народу, роки, коли на найкрутішому витку епохи переходу від капіталізму до соціалізму вирішувалася доля не однієї чи кількох націй, а всього людства. Роман стверджує, що народ, його революційна партія безсмертні, їхнє прагнення до світла, правди, свободи непереможне. В романі «Мертві лишаються молодими» цю думку найвідчутніше втілює символічна система образів, що проходять через усю книжку.

На початку книжки три реакційні офіцери вбивають робітника-спартаківця Ервіна, а в кінці одному з них — фон Венцлову — потрапляє на очі син Ервіна Ганс, якого засудили до розстрілу за співчуття росіянам. Фон Венцлов упізнає Ервіна в Гансі; йому здається, що це та сама людина, яку він убив чверть століття тому. І його охоплює жах, мучить свідомість свого безсилля. Хоча Ганс, як і його батько, загинув у боротьбі, він здобув над своїми ворогами не лише моральну перемогу. Після Ервіна залишилась Марія, яка народила його сина Ганса; після Ганса залишилась дівчина, яка носила під серцем його ще не народжену дитину. Весь хід роману переконує в тому, що ця нова людина продовжить справу діда і батька — Ервіна і Ганса.

Тут «З ким ти?», а згодом і «Довір'я» об'єднуються з «Мертві лишаються молодими». Син чи дочка Ганса, щоправда, на їхніх сторінках не з'являються, але в переносному значенні кожен молодий будівник Німецької Демократичної Республіки у дилогії — нащадок, спадкоємець загиблих бійців.

Як письменник-реаліст Анна Зегерс, звичайно, не лише символічно виражала рушійні сили, тенденції епохи, а й безпосередньо їх відтворювала, змальовуючи дійсність з усією її складною і різнобічною соціальною конкретністю. «Мертві лишаються молодими» — велике епічне полотно, в якому змальовується вся суспільна структура веймарської і нацистської Німеччини.

Власне, якщо не брати до уваги ранніх, більш або менш «камерних» за своїм духом оповідань та, можливо, ще таких романів, як «Транзит» (1943),— він своєю формою і манерою розповіді нагадує деякі твори Ремарка,— Анна Зегерс завжди прагнула до широких панорам, які містять у собі величезну кількість дійових осіб, охоплюють величезні географічні простори. Щодо цього найтиповішим із її ранніх творів є роман «Попутники» (1932) У ньому змальована небезпечна і не завжди переможна боротьба комуністів різних країн — Угорщини, Польщі, Китаю, Болгарії і т. д.— у час важкого для всього інтернаціонального робітничого руху десятиліття 1919—1929 років, у період, коли капіталізм тимчасово стабілізувався і реакція знову підвела голову. Однак книжка ця, безперечно, не реквієм, а, навпаки, гімн світовому пролетаріату, його силі й мужності, його солідарності.

Один з найкращих знавців творчості Анни Зегерс, критик Курт Батт так писав про особливості книжок письменниці того часу: «Насамперед вона зображувала те, що сприймала і усвідомлювала як діаметрально протилежне своєму буржуазному походженню — ту колективність пролетарської суспільної діяльності, поринувши в яку, кожен віднаходить себе самого» Звідси і особливість композиції «Попутників»: ціле складається з коротких епізодів-розділів, у центрі яких стоїть один із учасників колективної, інтернаціональної революційної боротьби; епізоди змінюються без видимого порядку, створюючи більше враження широти й одночасності дії, ніж послідовності. Намагання визначити сюжетну лінію, пов'язану з життям якогось героя, приречене на невдачу, бо лінія ця уривчаста, пунктирна. Вона може виступати лише як частина цілого, а не для вираження повнокровної, завершеної у самій собі особистості, індивідуальності. І це зрозуміло, якщо виходити з визначеної К. Баттом орієнтації на «колективність пролетарської суспільної діяльності...»

Водночас усі ці риси свідчать про певну залежність письменниці від манери письма, яку в Німеччині в ті роки називали «новою предметністю», манери, яка теж так чи інакше пов'язана з американським симультанізмом, і насамперед із раннім Джоном Дос Пассосом — його «Манхеттеном», «42-ю паралеллю», «1919 роком». «Подібність між Анною Зегерс і письменниками, які виступили в другій половині двадцятих років,— писав К. Батт,— виявляється насамперед у тих зовнішніх ознаках стилю, що простежується пізніше і в її зрілих творах,— хронікальність, репортажна інтонація, немовби безстороння, позбавлена прикрашування й пафосу розповідь. Ці формальні особливості визначаються позицією письменника аж ніяк не по-експресіоністському, без будь-якого висування суб'єкта на передній план, і ґрунтуються на ретельному дослідженні матеріалу, на прагненні якнайточніше передати емпіричну дійсність».

І все-таки у зрілих творах письменниці — романах «Мертві лишаються молодими», «З ким ти?», «Довір'я» — є принаймні одна суттєва відміна від «Попутників», «Шляху крізь лютий» (1935), «Порятунку» (1937), навіть «Сьомого хреста» (1942), певне, найкращої її книги. У ранніх творах революціонери, пролетарські бійці зображувались лише в своєму власному середовищі, а у пізніших — на тлі капіталістичного світу і навіть у складних конфліктних співвідносинах з верхівкою і з тими верствами і прошарками, які в антагоністичному класовому суспільстві перебувають між верхами і низами, то наближаючись до тих чи інших, то від них відходячи.

Це безсумнівний крок уперед. «Хто звертає увагу, спостережливість і свідомість робітничого класу виключно або хоч би переважно на нього ж,— писав В. І. Ленін у роботі «Що робити?»,— той не соціал-демократ, бо самопізнання робітничого класу нерозривно зв'язане з повною виразністю не тільки теоретичних... вірніше навіть сказати: не стільки теоретичних,

скільки на досвіді політичного життя вироблених уявлень про взаємовідношення *всіх* класів сучасного суспільства»¹

Розкриття взаємовідносин між усіма класами сучасного суспільства ми зустрічаємо у Анни Зегерс саме в романі «Мертві лишаються молодими». Гранично гостре, оголене зіткнення класів подано уже в експозиції, де фабрикант фон Клемм, потомствений прусський вояка фон Венцлов і декласований авантюрист із остзейських баронів фон Лівен разом з селянином Надлером та шофером Бекером, розстрілюють комуніста Ервіна. І надалі Анна Зегерс не випускає із свого поля зору жодного з учасників звірячої розправи над революціонером. Десятки сторінок присвячені пригодам Лівена, який продавався тому, хто більше платив, і закономірно прийшов до есесівців, переживанням Венцлова, який зневажав Гітлера і схвалював розв'язану Гітлером війну, багато уваги приділено часом тонкій, а часом і грубій грі Клемма, Кастріціуса та інших фінансових тузів, які намагаються приручити австрійського єфрейтора, перетворити його на власного «золотого осла».

Інтерес до нюансів психології всіх цих людей викликав інколи нарікання критики. Наприклад, у монографії «Анна Зегерс Критико-біографічний нарис» (1953) Т. Мотильова писала, що «авторське «вживання» в негативні образи переростає в об'єктивізм, послаблює ідейну гостроту книжки». Певною мірою це пояснюється деякими особливостями розповідної манери письменниці. Тут уже наводилась цитата з твору К. Батта, який говорив, що Анна Зегерс розповідає «немовби безсторонньо». А в іншому місці він показав, що письменниця надає першорядного значення безпосередності зображення, тобто прямому впливові на читача самого його о б'є к т а, нехай то буде якийсь факт, вчинок чи слово. Все це не викликало сумнівів, поки так зображалися друзі. Але, починаючи з «Мертві лишаються молодими», Анна Зегерс так само зображує і ворогів, які змальовуються на тлі їхнього світу, в оточенні властивих йому форм, узвичаєних у ньому критеріїв. І лише контекст усього твору, врахування усієї складності й суперечливості соціальних ролей того чи іншого персонажа дають можливість нам бачити його в істинному і справжньому світлі. Наприклад, порядного у своїй касті фон Венцлова чи передбачливого, мудрого, іронічного Кастріціуса.

І ще одне. Герої Анни Зегерс це завжди люди прості, навіть пересічні. Не лише за походженням і суспільною функцією. Яскраві індивідуальності, визначні, сильні характери, як правило, не зображуються автором. Тому-то в «Попутниках» чи «Шляхові крізь лютий» майже немає вождів революційного руху, є лише рядові його бійці, сильні своєю єдністю, солідарністю, згуртованістю.

Це саме бачимо і в романі «Мертві лишаються молодими», і в романі «З ким ти?», і в «Довір'ї». Нестійкий Ганс, Ганс, який виховувався на любові до СРСР, а проте, ставши солдатом, стріляв у людей з червоними зірками на кашкетах, і трохи таємничий, який багато чого ще не розуміє, Мартін — ось г е р о ї першого з цих романів. Те саме і в діалогії: Роберт Лозе, який спочатку приєднався до нацистів, Томас Гельгер, якого заманили до Західного Берліна, і він, сам того не відаючи, вплутався у кримінальну справу. Партійний секретар на коссінському заводі Ріхард Гаген і новий — після втечі професора Берндта — директор Ульшпергер наче й не мають недоліків, не роблять якихось грубих помилок. Але вони не є яскравими, визначними особистостями і вже через це вони — не ідеальні герої. Великий життєвий досвід і насамперед досвід роботи з людьми (а в Ульшпергера і професійні знання) поставили їх над іншими. Проте тільки в службовому, а не у психологічному розумінні. Гаген тримається з кожним коссінським робітником як із рівним собі і, звичайно, чекає такого ж ставлення до себе

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 6, с. 65—66.

й інших. Вони й справді рівні — як члени одного колективу, єдиного товариства людей праці.

Усе це, хоча й передбачається до певної міри естетикою соціалістичного реалізму, є передусім результатом індивідуального бачення Анни Зегерс, своєрідності властивого їй життєвого відбору. Адже ж і твір соціалістичного реалізму може відтворювати величну постать, образ вождя. Анна Зегерс цього уникає. Не випадково вона обмежилася уявним містечком Коссіном і не вивела на сторінках діалогії жодного з реальних керівників Німецької Демократичної Республіки.

А на тому боці — старий Бентгайм і, тим паче, Кастріціус, один із тих, хто створив Гітлера, а потім зрозумів, що створений фюрер перетворився на джина, який вискочив з пляшки. І виникає нібито деяка диспропорція. Але диспропорція ця лише уявна.

XIX століття — «золотий вік» буржуазії — було через це і століттям індивідуалізму. XX століття протиставляє йому ідею колективізму. Тому Кастріціус є не лише прихильником політичної реакції, а й живим анахронізмом, уламком минулого. Не випадково епізод, пов'язаний у «Довір'ї» зі смертю Кастріціуса, наділений не меншим узагальнено-символічним значенням, ніж відома заключна сцена з «Вірнопідданого» Генріха Манна. Там юрба, яка розбігається від зливи з місця відкриття пам'ятника кайзеру, метафорично виражає хиткість імперії, передбачення краху, що наближається. Тут таку саму роль виконує заповіт Кастріціуса зрівняти із землею його віллу — ту саму, де виношувалось стільки планів, приймалось стільки важливих рішень. Це не просто лихий жарт, який несподівано позбавив американських і західно-німецьких партнерів місця для переговорів, це — своєрідне свідчення кінця певної епохи. Адже всемогутній комерції радник ніби говорить із могили, що капіталістична Німеччина історично програла змагання з Німеччиною соціалістичною.

Відтворення суспільства в цілому (а не тільки через носіїв його прогресивних тенденцій) набуває в повоєнних німецьких умовах особливого змісту. Тут ідеться вже не лише про зіткнення класів, а про суперечності різних соціальних систем. Письменник НДР, який претендує на широкий показ дійсності, так чи інакше, але неодмінно показує конфронтацію двох німецьких держав і світів, які вони представляють.

З цієї точки зору Анна Зегерс створила одну із основних моделей роману, яка корінням сягає традицій пролетарсько-революційної літератури двадцятих років, але збагачена епічним досвідом реалістичної класики — досвідом Бальзака і Толстого. Повоєнні великі романи Анни Зегерс за формою стоять найближче до «Комуністів» Луї Арагона чи до «Бурі» Іллі Еренбурга. Всі ці книги — певний синтез симультаністських експериментів першої чверті віку з урівноваженою цілісністю романів-циклів і романів-епопей. Але саме синтез, а не повернення до епопеї чи циклу класичного зразка. На цьому позначились насамперед динамізм епохи, розмаїття й складність властивих їй суспільних зв'язків, масова участь народу в подіях. Порівнюючи образи великих інквізиторів у «Дон Карлосі» Шіллера і у «Братах Карамазових» Достоевського, Анна Зегерс писала «Справді, таке відображення світу, уже створеного раніш у поезії, або відображення реальної дійсності зовсім не подібне до відображення в нерухомому дзеркалі, це швидше схоже на відображення, яке падає з берега, що на ньому відбуваються хвилюючі події, на воду неспокійної і не менш схвильованої річки». Письменниця приймає, так би мовити, позицію Достоевського, який у її очах протистоїть упорядкованій, логічній послідовності шіллерівської класики. Проте це відмова і від стандалівського уподібнення роману до дзеркала об'єк великої дороги життя. Анна Зегерс розуміє відображення діалектично, по-ленінськи; її погляди на проблеми відношення мистецтва до дійсності співзвучні нашій епосі — епосі великих революційних звершень.

З усього цього і постає картина боротьби за побудову соціалізму в НДР, яку ми бачимо в «Довір'ї», а раніш бачили в романі «З ким ти?» Розмовляючи з Крістою Вольф, Анна Зегерс так охарактеризувала першу частину діалогії: «Книга має назву «З ким ти?». Основним для мене було показати, як тріщина, що розколола світ на два табори, впливає у наш час на різні, навіть найінтимніші сторони життя; шлюб, родина, робота, так само як і політика чи економіка, не залишаються осторонь від цього рішення. Ніхто не може ухилитися, перед кожним постає питання: за кого ти і проти кого. Це я й хотіла показати на прикладі різних людських доль». Усе сказане повною мірою може стосуватися і «Довір'я».

Багатоаспектну структуру роману «Мертві лишаються молодими» письменниця намагалась упорядкувати шляхом нанизування на привнесений символічний сюжетний стрижень. Крім того, якщо попередній епізод закінчувався згадкою про якихось героїв, то наступний, звичайно, починався з їхньою участю. «З ким ти?» і «Довір'я» композиційно нібито крок назад, до менш упорядкованої дії, до меншої вмотивованості її розвитку. Така собі Елен Вілкокс звичайнісінько собі — «як у житті» — з'являється в романі, а потім безслідно зникає. Навіть професор Берндт, втеча якого на Захід вважалась кульмінацією «З ким ти?», у «Довір'ї» не має чітко визначеного амплуа: його гнітить розуміння фатальності свого вчинку, але він не збирається повертатися назад.

Сьогодні в НДР більшість романістів пишуть інакше: буття наче вміщується у свідомість центрального персонажа, відтворюється у ракурсі його індивідуального бачення і не в хронологічному порядку, а уривками, в яких теперішнє змінюється минулим, уривками, які групуються навколо переломного моменту в житті героя. Так створені «Актовий зал» і «Вихідні дані» Германа Канта, «Роздуми про Крісту Т.», «Приклад дитинства» Крісти Вольф.

Вирішувати питання, яка із цих форм краща, — марно витратити сили. Обидві мають однакове право на існування, обидві в окремих випадках приносять вигоди і втрати. Все залежить від часу, який зображує автор, від середовища, яке зображується, і конкретного авторського задуму.

Кант чи Вольф оглядаються на події в НДР, на її шлях і її успіхи з дистанції, стоячи на якійсь уже досягнутій висоті. Анна Зегерс і її герої не осмислюють, а будують, крокуючи вперед разом з республікою. Саме тому ніхто особливо не виділяється з маси, навіть Томас Гельгер — нібито головний герой «Довір'я». Кожен кладе свою цеглину і тим міцніша споруда.

Кульмінація роману — це поведінка колективу коссінського заводу у вирішальні дні інспірованого реакційними силами ФРН контрреволюційного путчу 15 червня 1953 року. На перший погляд, письменниця не використала усіх закладених тут можливостей. Впадає в око навмисне звужена локалізація зображуваних подій. Адже епіцентр подій міститься в Берліні, до вигаданого письменницею Коссіна доходить лише його глуха луна. Та й тут Анну Зегерс менше цікавлять Ульшпергер, Гаген, профспілковий діяч Штрукс (тобто ті, хто здатний якимсь чином спрямовувати події), а більше робітники заводу, навіть сторонні люди, випадково втягнені у конфлікт. Вони не чинять подвигів — просто роблять свою справу. З-поміж них трагічністю долі виділяється Елла Шанц, яку з роману «З ким ти?» читач знає як Еллу Буш — жінка досить несерйозна і далека від політики. Елла й сьогодні ще багато чого не розуміє. Та досить їй здогадатися, що насправді відбувається, кого вона привела на територію заводу, як вона починає діяти. Реакція її миттєва, інстинктивна і безпомилкова. Вона зовсім не думає про те, що ризикує життям, бо для неї, як і для сотень, для тисяч інших людей, соціалістичний лад став своїм, єдино справедливим і єдино можливим. І це переконує — переконує етично і естетично.

Виступаючи в 1965 році у Веймарі, Анна Зегерс говорила «Наша

дійсність тут, у НДР, зовсім нова. І її вперше змальовують німецькі письменники. Вона нова і весь час змінюється. Більше того, вона повсякчас зобов'язує до змін і письменника. Отже, перед нами в єдиному цілому два рухи — письменника і самої дійсності. І, зрозуміло, що подеколи деякі художні зображення бувають дидактичні...» Сказане стосується і самої Анни Зегерс, зокрема її роману «Довір'я», в якому персонажів дуже багато, вони миготять на сторінках книжки, часом не запам'ятовуються, тому що позбавлені індивідуального виразу і являють собою лише «приклади» в ідеологічній боротьбі. Важливіше, однак, інше: Зегерс-художник безперервно змінюється, росте разом з новою дійсністю.

Роман «Мертві лишаються молодими» охоплює біля двадцяти п'яти років; події «З ким ти?» тривали чотири роки. У «Довір'ї» при тому ж, приблизно, обсягові дія триває не більше року. Цьому до певної міри сприяє бажання автора подати головних дійових осіб децю виразнішим планом. У книзі взагалі наголос робиться уже не тільки на силі колективу, а й на ролі кожної окремої особи, на її значенні, її неповторності. Тема довір'я до людини, до її індивідуального вирішення проходить червоною ниткою через увесь роман. Це зближує його з «Вихідними даними» Канта, з «Прикладом дитинства» Вольф, «Довір'я» навіть до певної міри їх випереджає. Перед нами — не лише художній документ епохи, а й двері, відчинені у майбутнє німецької літератури соціалістичного реалізму.

«Коли душа однієї людини,— писала Анна Зегерс у статті «Роман не загине» (1973),— намагається пізнати душу іншої, тоді людині необхідне художнє зображення. У наш час, коли світ, долаючи зненависть і кров, прямує до соціалізму, нам потрібно раз і назавжди зрозуміти, що при цьому відбувається в душах людей, і це розуміння дає нам роман».

Роман «Довір'я» це розуміння дає нам повною мірою.

ДМИТРО ЗАТОНСЬКИЙ

Анна Зегерс

ДОВЕРИЕ

Роман

Перевод с немецкого
Владимира Тихоновича Василюка

Послесловие
Дмитрия Владимировича Затонского

Киев, Головное издательство
издательского объединения «Вища школа»

(На украинском языке)

Редактори *В А Кондренко, Н В. Леонова*
Художнє оформлення *П Т Вишняка*
Художній редактор *Н А Стась*
Технічний редактор *Л І Швець*
Коректор *В. П Нікітіна*

Інформ бланк № 8360

Здано до набору 15.09.83. Підп. до друку 06.03.84 Формат 84×108/32. Папір друк. № 2.
Літ гарн. Вис. друк. 17,22 умовн друк. арк. 17,22 умовн. фарб.-відб. 22,39 обл.-вид.
арк. Тираж 100 000 пр. Вид. № 6596. Зам. 3—3170. Ціна 2 крб. 50 к.

Головне видавництво видавничого об'єднання «Вища школа»,
252054, Київ-54, вул Гоголівська, 7

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»,
252057 Київ-57, вул Довженка, 3.

2 крб. 50 к.

Анна

Доріч'я

Анна ЗЕГЕРС

Довір'я